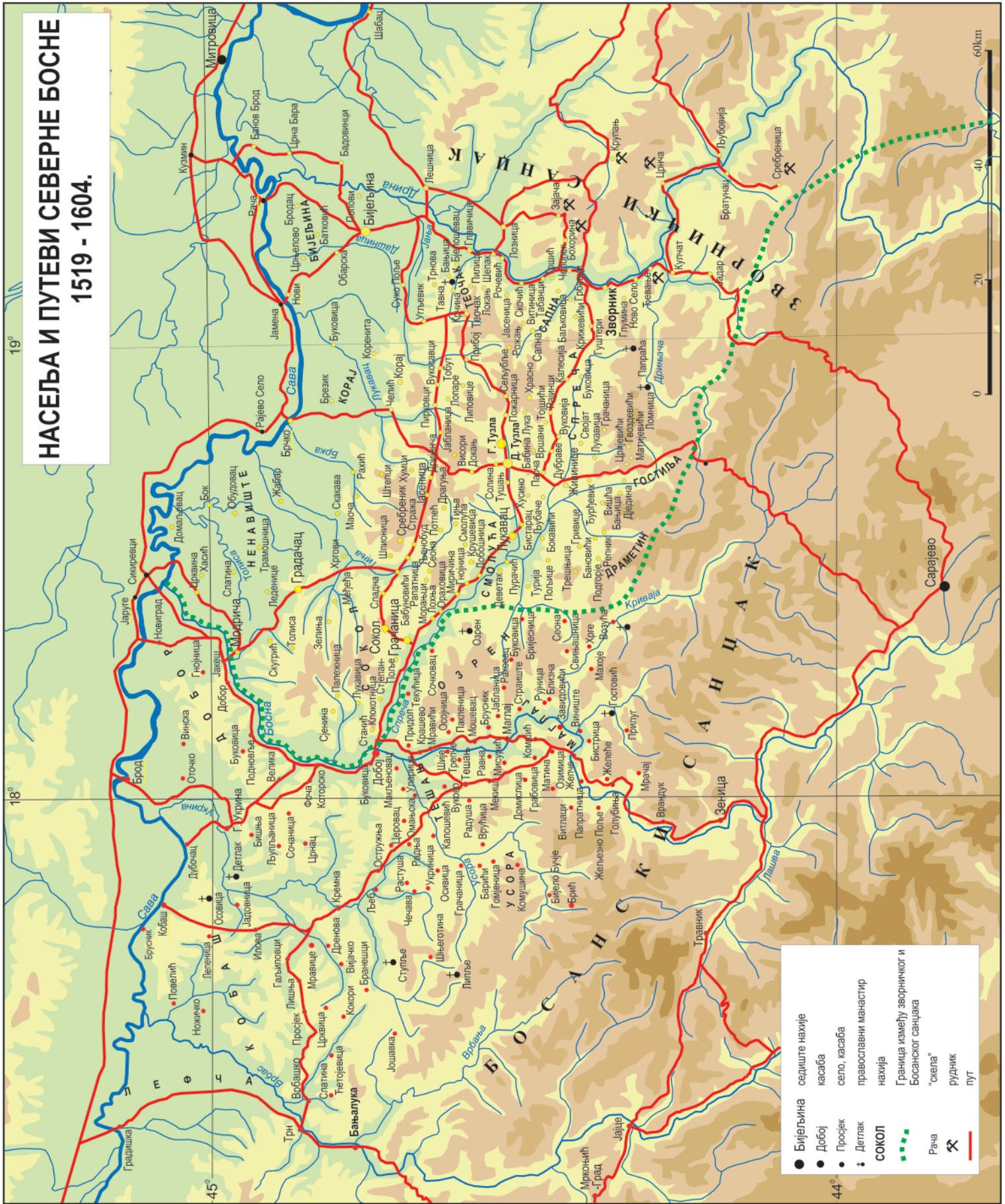

ЈЕЛЕНА МРГИЋ

СЕВЕРНА БОСНА
13–16. век

НАСЕЉА И ПУТЕВИ СЕВЕРНЕ БОСНЕ 1519 - 1604.

INSTITUTE OF HISTORY

Monographs
Volume 55

JELENA MRGIĆ

NORTHERN BOSNIA
13th–16th CENTURY

Editor-in-chief
Tibor Živković
Director of the Institute of History

Belgrade
2008

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ

Посебна издања
књига 55

ЈЕЛЕНА МРГИЋ

СЕВЕРНА БОСНА

13–16. ВЕК

уредник
Тибор Живковић
директор Историјског института

Београд
2008

Рецензенти
Академик Милош Благојевић
Проф. др Петер Рокан

Објављивање ове књиге финансијски је помогло
МИНИСТАРСТВО НАУКЕ ВЛАДЕ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

САДРЖАЈ

Реч аутора i

Хронологија (13–16. век) ix

Листа владара Босне, Србије, Угарске и Османског царства xii

УВОДНА РАЗМАТРАЊА 1

I ПРИРОДНА СРЕДИНА И ЊЕНЕ ПРОМЕНЕ 13

Карта 1 — *Северна Босна у средњем веку* 16

II ТОК ИСТОРИЈЕ 33

ПРЕДСЛОВЕНСКО ДОБА 33

ПОЧЕЦИ (6–12. ВЕК) 44

БУРНИ 13. ВЕК 55

„ДОБРА УПРАВА“ (1322–1391) 65

Карта 2 — „Земље“ средњовековне босанске државе 86

НЕМИРИ, РАТОВИ И ПРОПАСТ (1391–1463) 87

Карта 3 — *Северна Босна у другој четвртини 15. века* 133

ДВОВЛАШЋЕ (1463–1536) 135

Карта 4 — *Османска освајања у северној Босни и Славонији* 169

III СВЕТ У ПОКРЕТУ – ДИНАМИКА СТАНОВНИШТВА 171

IV ТИПОЛОГИЈА И МРЕЖА НАСЕЉА 205

Карта 5 — *Насеља централног југоистока* 209

Карта 6 — „*Marschkarte von Mitteleuropa 1848*“ 210

V СТАРО И НОВО: ЖУПЕ, НАХИЈЕ И НАСЕЉА 227

VI ПЛОДОВИ ЗЕМЉЕ 273

„ХЛЕБ НАШ НАСУШНИ“ 273

ЗЕМЉОРАДНИЧКИ КАЛЕНДАР 304

„СО НАША НАСУШНА“ 322

РОБА И НОВАЦ 342

КОПНОМ И ВОДОМ 350

Карта 7 — *Насеља и јутјеви у северној Босни* 366

ЗАВРШНА РАЗМАТРАЊА 367

SUMMARY 377

Речник османских термина 402

Списак карата 406

Списак скраћеница, извора и литературе 406

Регистри 441

Реч аутора

Ово дело у основи садржи текст докторске дисертације одбрањене под насловом „СЕВЕРНА БОСНА У СРЕДЊЕМ ВЕКУ. ЗЕМЉА – ИСТОРИЈА – НАРОД“, на Одељењу за историју Филозофског факултета у Београду. Комисију су чинили: академик проф. др Сима Ђирковић, академик проф. др Милош Благојевић, проф. др Андрија Веселиновић и проф. др Синиша Мишић. Свесрдну помоћ, као и увек до сада, пружио ми је проф. др Петер Рокай. Желим свима да се захвалим на примедбама и сугестијама које су допринеле да изменим и допуним рад, а сваки евентуални пропуст је одговорност аутора.

Захвалност дuguјем и другим колегама, овде и у „царској Вијени“, али понајпре породици и пријатељима, који су ми и овог пута били највећа подршка.

И попут сваког дела, и ово носи печат једног личног времена и околности у којима је настајало.

У Београду,
у пролеће 2008. године

*Свemu има вријеме, и сваком њослу
под небом има вријеме.
Има вријеме кад се рађа, и вријеме
кад се умире;
Вријеме кад се штече, и вријеме кад
се губи; вријеме кад се чува, и вријеме
кад се баца;
Вријеме кад се љуби, и вријеме кад
се мрзи; вријеме рату и вријеме миру.*

Књига Проповједникова, 3: 1–2, 6, 8.

ХРОНОЛОГИЈА (13–16. век)

- 1236–1245. Кнез Сибислав, син бившег босанског бана Стефана, удеони кнез Усоре
- 1233–1238. Походи угарске војске крсташа
1244. Повеља краља Беле IV, у којој се наводи и лична донација бана Матије Нинослава босанској бискупији у Узори — територија између река Босне, Саве и Толисе
- 1247/1254. Основана угарска Бановина Усоре и Соли, која је придружене Мачванској бановини, под управом кнеза (dux) Ростислава Михаиловича
- 1280–1282. Већи број робова из Усоре је продат у Дубровнику као робље
- 1284–1316. Територија бивше Бановине Усоре и Соли под управом Стефана Драгутина — „сремска и узорска земља“
1323. Усора у владарској титули бана Стјепана II Котроманића
- 1353–1357. Одсуство сведока из „земље“ Усоре у босанским повељама указује на угарску власт
1357. Бан Твртко је добио потврду од краља Лajoша да влада над Бановином Босне и Усоре
1363. Поход угарске војске до града Сребреника на Мајевици
1366. Побуна кнеза Вука Котроманића; бан Твртко се уз угарску помоћ враћа на престо из „земље“ Усоре
1387. Бан Иван Хорвати утврђује град Добор
- 1391/1392. Упад турских чета из Србије у Босну заустављен победом босанске војске на Гласинцу
1394. Поход краља Жигмунда — прва битка код Добра завршена поразом војске браће Хорвати и разарањем града
- 1398–1400. Погранични сукоби босанске и угарске војске у Посавини
1404. Продор угарске војске долином Босне до Бобовца где се налази бивши краљ Остоја. Херцег Хрвоје заузима Сребреницу и Кучлат
1405. Угарска војска осваја Сребреник на Мајевици — створена Сребреничка бановина под управом војводе Ивана Моровића и његових кастелана Николе Горажда и Ладислава Силађија
1406. Продор Пипа од Озора до Бобовца и краља Остоје, након чега је уследио контранапад босанске војске
1407. Пипо предаје Бобовац краљу Жигмунду

1408. Друга битка код Добра — велики пораз босанске војске у коме страда заробљено племство
1408. Жигмунд је утаборен код града Маглаја
1410. Херцег Хрвоје предаје Сребреницу, Кучлат, Бродар и Сусед у руке угарског краља, који с војском продире до средњег Подриња
- 1411/1412. Жигмунд је Сребреницу дао у посед деспоту Стефану Лазаревићу
1414. Продор османских одреда у Босну, до долине Врбаса и до Дубочца на Сави
1415. Сукоб угарске и османске војске у долини Лашве — усорски војвода Иван Горјански и други великаши су заробљени
1415. Нови пораз угарске војске у сукобу с османским одредима у Босни
- 1415–1420. Османски одреди стално присутни у Босанском краљевству, учествују у унутрашњим сукобима и против угарске војске
1422. Усорски војвода Иван Горјански узима у закуп дистрикте Сребреника, Брчка и Грабовца
1425. Неуспешни напад Твртка II на Сребреницу, а деспот Стефан Лазаревић осваја и околна насеља
1426. Пустошење османских одреда по крајевима Усоре, око Сребрника и по области Златоносовића
- 1430–1433. Деспот Ђурађ Бранковић осваја територију босанског доњег и средњег Подриња с градовима: Теочак, Зворник, Соко, Бродар, Сусед и Сребреница
1439. Први пад Деспотовине под власт Османског царства — то се односи и на деспотове поседе у босанској држави
1443. Војвода Петар Ковачевић осваја Сребреницу од Османлија, а Никола Илички и Јанош Хуњади заузимају Теочак
1444. Кнез Твртко Ковачевић управља Јадром
1449. Споразум краља Стефана Томаша с мачванским баном Иваном Короћијем у граду Добору о томе да Османлијама неће предати прелазе на рекама (Сава, Дрина, Босна, Укрина, Спреча)
1452. Деспот Ђурађ борави у подграђу Теочака
1457. У граду Добору краљ Стефан Томаш прима „знак крста“ за поход против Османлија. Османски војни одреди граде лађе у босанској држави на Сави
1458. Потврђени поседи у Узори великим логофету Стефану Ратковићу
1459. Пад Смедерева и Деспотовине под османску власт
1460. Османски одреди из Србије освајају Сребреницу, Кучлат, Перин, Зворник. Краљ Стефан Томаш предаје Османлијама прелазе на Сави ка Сремској и Вуковској жупанији

1461. Радивој Остојић добија потврду својих поседа у Усори — град Тешањ, Градачац (Грачац), села у области Сребреника на Мајевици, и у долини Укрине
1463. Османско освајање Босанског краљевства креће из Врхбосне („Босанског крајишта“) и Подриња, где је погинуо војвода Твртко Ковачевић — „земља Ковачевића“ организована у нахије Осат, Бирач, Вратар и Треботић у оквиру Босанског санџака
1463. Матија Корвин осваја град Јајце и заједно с још 17 њему подређених градова формира Јајачку бановину
1464. Султан опседа град Јајце, који успева да се одбрани
1464. Угарска војска заузима Сребреник на Мајевици и друге градове у Усори; покушај да освоји Зворник није успео
1465. Османлије оснивају „Босанско краљевство“, на простору између Жепча и Маглаја — први „краљ“ је Матија Шабанчић, син Радивоја Остојића
1471. Продор деспота Вука Гргуревића до Сребренице, чију је варош спалио. Никола Илочки, угарски магнат, изабран је за „краља Босне“
1476. После заузимања Шапца, деспот Вук Гргуревић пљачка Сребреницу, Кучлат и Зворник са околином
1476. Укинуто „Босанско краљевство“, „краљ“ Матија Воисалић бежи у Угарску
1480. Угарска војска и деспот Вук Гргуревић пљачкају и пале Сарајево
- 1480/1481. Основан Зворнички санџак
1501. Поход српског деспота Јована Бранковића на источну Босну
1502. Јануара и јула, два продора деспота Јована у Босну, а у бици код Зворника победио је османске одреде
1503. Угарско-турски мировни споразум на седам година; у тексту се помиње Сребреник као угарски, а Добој и Маглај као османски поседи.
1512. Босански намесник Фериз-бег осваја Сребреник на Мајевици, Соко и Тешањ на Усори; након тога су основане нахије Тешањ, Усора, Маглај, Требетин и Озрен у оквиру Босанског санџака.
1519. Први сачувани, сумарни попис Зворничког санџака
1528. Османска војска заузима Брчко и Нови на Сави
1533. Сумарни попис Зворничког санџака
1536. Под османску власт долазе Добор, Дубочац, Кобаш, Брод, Арки (Јаруге), Новиград — крај угарске власти на подручју северне Босне. Основане су нахије Добор и Кобаш у саставу Босанског санџака.

**ЛИСТА ВЛАДАРА
БОСНЕ, СРБИЈЕ, УГАРСКЕ И ОСМАНСКОГ ЦАРСТВА
12–16. ВЕК**

Владари Босне

БАН БОРИЋ
(око 1154– око 1163)
КУЛИН
(око 1180– око 1204)
СТЕФАН
(пре 1233)
МАТИЈА НИНОСЛАВ
(око 1233–1250)
ПРИЈЕЗДА
(око 1250–1290)
СТЈЕПАН (I) КОТРОМАН
(око 1290–1310)
ПАВЛЕ ШУБИЋ
(1301–1304)
МЛАДЕН I ШУБИЋ
(1304)
МЛАДЕН II ШУБИЋ
(1305 – 1322)
Стјепан II Котроманић
(1322–1353)
БАН И КРАЉ СТЕФАН ТВРТКО I
(1353/77–1391)
СТЕФАН ДАБИША
(1391–1395)
ЈЕЛЕНА ГРУБА
(1395–1398)
СТЕФАН ОСТОЈА (ХРИСТИЋ)
(1398–1404, 1409–1418)
СТЕФАН ОСТОЛИЋ
(1418–1420)
ТВРТКО II ТВРТКОВИЋ
(1405–1409, 1414–15, 1420–1443)
[противкраљ РАДИВОЈ ОСТОЛИЋ,
1414–1415, 1433–35]
СТЕФАН ТОМАШ
(1443–1461)
СТЕФАН ТОМАШЕВИЋ
(1461–1463)
* 1463. — пад босанске државе
под власт ОСМАНСКОГ ЦАРСТВА
„БОСАНСКО КРАЉЕВСТВО“ 1465–1476
МАТИЈА ШАБАНЧИЋ
(1465–67)
МАТИЈА ВОИСАЛИЋ
(?–1476)

Владари Србије

ЖУПАН УРОШ II
(око 1146– око 1155)
ДЕСА (1162)
ВЕЛИКИ ЖУПАН ТИХОМИР (до 1166)
СТЕФАН НЕМАЊА (1166–1196)
КРАЉ СТЕФАН НЕМАЊИЋ (1196–1227)
СТЕФАН РАДОСЛАВ (1227–1234)
СТЕФАН ВЛАДИСЛАВ (1234–1243)
СТЕФАН УРОШ I (1243–1276)
СТЕФАН ДРАГУТИН
(1276–1282)
СТЕФАН УРОШ II МИЛУТИН
(1282–1321)
СТЕФАН УРОШ III ДЕЧАНСКИ
(1321–1331)
КРАЉ И ЦАР СТЕФАН УРОШ IV ДУШАН
(1331/46–1355)
ЦАР СТЕФАН УРОШ V
(1355–1371)
ДЕСПОТ СТЕФАН ЛАЗАРЕВИЋ
(1402–1427)
ЂУРА ЂУКОВИЋ (БРАНКОВИЋ)
(1427–1456)
ЛАЗАР БРАНКОВИЋ
(1456–1458)
СТЕФАН БРАНКОВИЋ
(1458–1459)
* 1459. — ПАД СРПСКЕ ДЕСПОТОВИНЕ ПОД
ВЛАСТ ОСМАНСКОГ ЦАРСТВА,

ДЕСПОТИ У УГАРСКОМ КРАЉЕВСТВУ:
ВУК ГРГУРЕВИЋ
(1464–1485)
ЂОРЂЕ БРАНКОВИЋ
(1486–1496)
ЈОВАН БРАНКОВИЋ
(1496–1502)
ИВАНИШ БЕРИСЛАВИЋ
(1504–1514)
СТЕФАН БЕРИСЛАВИЋ
(1515–1535)
РАДИЧ БОЖИЋ
(1527–1528)
ПАВЛЕ БАКИЋ
(1537)

Владари Угарске

КРАЉ ГЕЗА II (1141–1162)
СТЕФАН III (1163–1172)
СТЕФАН IV (1163–1165)
БЕЛА III (1173–1196)
ИМРЕ (ЕМЕРИХ) (1196–1204)
ЛАДИСЛАВ III (1204–1205)
АНДРИЈА II (1205–1235)
БЕЛА IV (1235–1270)
СТЕФАН V (1270–1272)
ЛАДИСЛАВ IV КУМАНАЦ
(1272–1290)
АНДРИЈА III (1290–1301)
ВАЦЛАВ (1301–1305)
ОТОН ВИТЕСЛБАХ
(1305–1307)
КАРЛО I РОБЕРТ АНЖУЈСКИ
(1308–1342)
ЛАЈОШ I ВЕЛИКИ
(1342–1382)
МАРИЈА (1382–1385)
КАРЛО II (1385–86)
МАРИЈА (други пут
(1386–95)
ЖИГМУНД ЛУКСЕМБУРШКИ
(1387–1437)
АЛБЕРТ ХАБСБУРШКИ
(1437–39)
ВЛАДИСЛАВ I ЈАГЕЛОНАЦ
(1439–1444)
ЛАДИСЛАВ V
(1444–1457)
[регент ЈОВАН ХУЊАДИ
1446–1453]
МАТИЈА I КОРВИН
(1453–1490)
ВЛАДИСЛАВ II ЈАГЕЛО
(1490–1516)
ЛАЈОШ II (1516–1526)
ЈОВАН I ЗАПОЉА
(1526–1540)
ФЕРДИНАНД I ХАБЗБУРШКИ
(1540–1564)
МАКСИМИЛИЈАН
(1564–1576)
РУДОЛФ I (1576–1608)

Владари Османског царства

ОСМАН I
(око 1290–1324)
ОРХАН
(1324–1362)
МУРАТ I
(1362–1389)
БААЗИТ I
(1389–1402)
МЕХМЕД I
(1413–1421)
МУРАТ II
(1421–1444, 1446–1451)
МЕХМЕД II ОСВАЈАЧ
(1444–1446, 1451–1481)
БААЗИТ II
(1481–1512)
СЕЛИМ I
(1512–1520)
СУЛЕЈМАН I ЗАКОНОДАВАЦ
(1520–1566)
СЕЛИМ II
(1566–1574)
МУРАД III
(1574–1595)
МЕХМЕД III
(1595–1603)

УВОДНА РАЗМАТРАЊА

— ТЕМА, ИЗВОРИ И ИСТРАЖИВАЧИ —

Појам *северне Босне* у нашем раду односи се на северни део средњовековне босанске државе, на простор који су заузимале њене територијално-управне јединице — „земље“ *Усора и Соли*. Оне су, поред матичне „земље“ Босне, политичког језгра државе, припадале најстаријим историјским покрајинама Босанске бановине и краљевине. Границе пomenутих „земаља“ одређене су у складу с политичко-управним развојем северне Босне у периоду средњег века, тако да оне не одговарају у потпуности пространству савремене географске регије под називом Северна Босна. Крајња одредишта Узоре са Солима чиниле су три реке — Сава на северу, средњи и доњи ток Дрине на истоку, и доњи ток Врбаса на западу. Јужни гранични појас додиривао се с другим „земљама“ босанске државе. На југозападу и западу су се пружали Доњи Краји, јужно се налазила „земља“ Босна и област Подриња. Средишњим делом Узоре противала је река Босна, низводно од Врандучког кланца.¹

У географском погледу, северна Босна је генетски и морфолошки разнородно тло. То је регија која повезује систем Динарских планина на југу и перипанонски обод и Панонску низију на северу, према коме се широко отвара. Сложеност природно-географских особина нашла је свој израз и у историји овог простора. Према свом положају, Усора и Соли су се налазиле на прилично удаљеној периферији у односу на политичке центре Византије (Константинополь, Солун),² Србије (Рас, Призрен, Скопље, Крушевац, Београд, Смедерево), Босне (Високо, Јајце), Угарске (Будим), и, на крају,

¹ J. Mrđić, *Жуће и насеља „земље“ Узоре*, ЛИЧ 1–2 (2000) 27–45.

² P. Stephenson, *Byzantium's Balkan Frontier. A Political Study of the Northern Balkans 900–1204*, Oxford University Press 2000, 122. Р. Радић, „Хроника о турским султанима“ као извор за историју Босне, у: Зборник радова са научног скупа: „Земља Павловића. Средњи вијек и период турске владавине“, Академија наука и уметности Републике Српске, Научни склопови књ. V, Одјељење друштвених наука књ. 7, Бања Лука — Српско Сарајево 2003, 327–343; исти, *Четири занемарена љодатка о средњовековној Босни*, у: *Споменица Милана Васића*, Споменица АНУРС књ. 2, Одјељење друштвених наука

Османског царства (Једрене, Цариград). Савски ток, обједињавајући народе и државе на својим обалама, представљаје, најчешће, и политичку границу средњовековне босанске државе према Угарској краљевини. Тако је северној Босни од почетка била додељена улога *тограницног йојаса*, односно зоне *додира* где су се преплитали разноврсни политички и културни утицаји, и где је долазило до непрекидног мешања различитих друштвених, привредних и културних образаца.³ Долина реке Босне с њеним притокама није имала обједињујућу улогу у босанској држави на онај начин као што је то имало Поморавље у централном делу Балкана. У поређењу с Моравско-вардарском долином, трансверзала Босна-Неретва пресечена је високим планинским развојем црноморског и јадранског слива, тако да је удаљеност од обала Медитерана и континентални положај севернобосанског региона заправо много већи него што то показује раздаљина изражена у километрима.

Хронолошки оквир нашег истраживања испуњава целокупно средњовековље босанске државе, од 10. века до 1463. године.⁴ Међутим, природа сачуваних извора и проблематика историјско-географских истраживања условила је потребу да се и почетна и крајња временска одредница прекораче. Размишљање хронолошких оквира допустило је посматрање друштвених, демографских и привредних структура и процеса њихове промене. На тај начин су превазиђени квантитативни и квалитативни недостаци историјске грађе, која је, с друге стране, обогаћена другим врстама извора.

Политичка историја *средњовековне Усоре и Соли*, смењивање угарске и босанске, потом и власти српске Деспотовине, осветљена је доста по-добро у досадашњој историографији. Посебност ових области босанске државе историчари, почев од Вјекослава Клаића, још давно су уочили.⁵ Положај Усоре и Соли у контексту историје средњовековне босанске државе у главним цртама је изнео Владимир Ђоровић у својим радовима *Територијални развој* (1935) и *Хисторија Босне* (1940)⁶. То је, потом, ушло у

књ. 14, Бања Лука 2005, 153–164; исти, *Босна у историјском делу Криптовула с Имброка*, ЗРВИ 43 (2006) 141–154.

³ Л. Февр, *Граница: реч и йојам*, у: *Борба за историју*, Београд 2004, 209–227; N. Berend, *Medievalists and the Notion of the Frontier*, The Medieval History Journal Vol. 2, No. 1 (1999) 55–72; *Medieval Frontiers: Concepts and Practices*, Selected papers of a colloquium held Nov. 1998 at St. Catherine's College, Cambridge, eds. D. Abulafia — N. Berend, Ashgate 2002. Вид. N. Berend, *Preface*, p. x–xv; D. Abulafia, *Introduction: Seven Types of Ambiguity c. 1100 – c. 1500*, 1–34.

⁴ T. Reuter, 'Medieval' — Another Tyrannous Construct, The Medieval History Journal Vol. 1 (1998) 25–45.

⁵ V. Klaić, *Poviest Bosne do propasti kraljevstva*, Zagreb 1882.

⁶ В. Ђоровић, *Територијални развој босанске државе у средњем веку*, Глас СКА 167 (1935) 5–47; исти, *Хисторија Босне* 1, Београд 1940; J. Mrgić, *Rethinking the territorial development of the medieval Bosnian state*, ИЧ 51 (2004) 43–64.

још увек референтну синтезу Симе Ђирковића (1964),⁷ који је задужио науку својим бројним истраживачким радовима.⁸ Као поуздан ослонац у проучавању проблематике привредног и урбаног развоја средњовековне Босне издавају се дела Десанке Ковачевић-Којић.⁹

Иако је у центру пажње рудник Сребреница, поглавље о средњем Подрињу Михаила Динића (1955) пружило је драгоцене изворне податке о много ширем подручју — о Соли и Усори, и властеоским породицама Златоносовићима, Дињичићима/Ковачевићима, Станчићима.¹⁰ Двојица историчара — Павао Анђелић и Павао Живковић, посветили су већи број радова политичкој и друштвеној историји Усоре и Соли у средњем веку, што чини део основе за истраживања овог простора.¹¹ Њихови резултати су у нашем раду допуњени и прецизирани у складу са достигнућима медиевистике. Ново разматрање босанско-угарских односа, у контексту савремених историографских кретања и идеја, доноси Дубравко Ловреновић у неколико својих радова.¹² Допринос познавању српско-босанских односа у време деспота Стефана Лазаревића и Ђурђа Бранковића чине расправа Ан-

⁷ С. Ђирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд 1964.

⁸ Ђ. Бубало, *Библиографија радова академика С. Ђирковића*, ССА 3 (2004) XIX–LXIII.

⁹ Д. Ковачевић-Којић, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, Djela ANUBiH knj. XVIII, Sarajevo 1961; иста, *Градска насеља средњовјековне босанске државе*, Сарајево 1978; иста, *Privredni razvoj srednjovjekovne bosanske države*, Prilozi za istoriju BiH I, Sarajevo 1987, 89–190; иста, *Градски живот у Србији и Босни (XIV–XV вијек)*, Београд 2007.

¹⁰ М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни*, I, Београд 1955 (= у: исти, *Из српске историје средњег века*, Београд 2003, 457–551).

¹¹ П. Анђелић, *O usorskim vojvodama i političkom statusu Usore u srednjem vijeku*, Prilozi 13 (1977) 17–45; исти, *Postojbina i rod Đivoša Tihoradića*, Slovo 25–26 (1976) 231–239; исти, *Studije o teritorijalnopolitičkoj organizaciji srednjovjekovne Bosne*, Sarajevo 1982; П. Живковић, *Jakov Markijski i bosanski franjevci. Pokušaj reformiranja bosanskih franjevaca*, IZ 5 (1984) 169–182; исти, *Tvrtko II Tvrtković. Bosna u prvoj polovini XV stoljeća*, Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo 1981; исти, *Prvi ugarsko-turski sukobi na tlu Bosne („Dobojska bitka“ 1415. godine)*, Značenja 3–4 (Doboj 1983) 149–157; исти, *Bitka kod Dobora 1394*, Značenja 5 (Doboj 1984) 55–61; исти, *Usorska vlasteoska porodica Zlatonosović i bosanski kraljevi*, HZ 39 (1986) 147–169; *Tvrtko II Tvrtković i Zlatonosovići, usorska vlasteoska porodica*, у: исти, *Iz srednjovjekovne povijesti Bosne i Huma*, Hrvatsko kulturno društvo „Napredak“ — Podružnica Osijek, Osijek 2002, 198–215.

¹² Д. Ловреновић, *Utjecaj Ugarske na odnos crkve i države u srednjovjekovnoj Bosni*, у: *Zbornik radova sa znanstvenog skupa Sedam stoljeća bosanskih franjevaca 1291–1991*, Sarajevo 18–20. travanj 1991, Samobor 1994, 37–93; исти, *Modeli ideološkog isključivanja: Bosna i Ugarska kao ideološki protivnici na osnovi različitih konfesija hrišćanstva*, Prilozi 33 (2004) 9–57; исти, *Bitka u Lašvi 1415. godine*, у: *Raukarov zbornik*, Filozofski fakultet u Zagrebu 2005, 275–295; исти, *Na klizištu povijesti. Sveta kruna ugarska i Sveta kruna bosanska 1387–1463*, Zagreb–Sarajevo 2006.

дрије Веселиновића о променама међудржавне границе и његова монографија о српској Деспотовини.¹³

У мађарској историографији постоји велики број релевантних дела, али је њихова приступачност отежана с обзиром на језичку баријеру. Ситуација је ипак доста побољшана појавом две синтезе, Пала Енгела (2001)¹⁴ и прве *Историје Мађара* у српском издању (2002).¹⁵ Од значајнијих радова издвајамо чланак Пала Енгела о босанско-угарским односима у позном средњем веку, потом Кубињијев рад о „босанском краљу“ Николи Илочком, Маљусову студију о браћи Талоци и монографију о Жигмунду Луксембуршком.¹⁶ Больем познавању историје и друштва северног суседа Србије и Босне допринели су радови Петера Рокайја, утемељени на пажљивој анализи богате дипломатичке грађе.¹⁷ Догађаје из угарско-османских односа с краја 15. и почетка 16. века анализирају расправе мађарских истраживача Ференца Сакаља, Андраша Кубињија, Гезе Давида и Пала Фодора.¹⁸

У савременој домаћој историографији поједине историјске области средњовековне Босне су добиле своје модерне историјско-географске приказе: *Хумска земља*, *Требиње*, *Доњи Краји*, и у синтетичкој форми *Подриње*.¹⁹

¹³ А. Веселиновић, *Граница између Србије и Босне у XV веку*, у: *Босна и Херцеговина од средњег века до новијег времена*, САНУ — Историјски институт, Београд 1995, 87–100; исти, *Држава српских деспоћа*, Београд 1995.

¹⁴ P. Engel, *The Realm of St Stephan. A History of Medieval Hungary 895–1526*, I. B. Tauris, London –New York 2001.

¹⁵, *Историја Мађара*, написали П. Рокай, З. Ђере, Т. Пал, А. Касаш, Clio, Београд 2002.

¹⁶ P. Engel, *Zur Frage der bosnisch–ungarischen Beziehungen in XIV und XV Jahrhundert*, SOF 56 (1977) 27–42; A. Kubinyi, *Die Frage des bosnischen Königtums von Nikolaus Ujlaky*, Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae IV, 3–4 (1958) 373–384; E. Mályusz, *A negy Talloci fiver*, Történelmi Szemle 23/4 (1980) 531–587; E. Mályusz, *Kaiser Sigismund in Ungarn (1387–1437)*, Budapest 1997.

¹⁷ P. Rokai, *Istorija porodice Maroti*, Beograd 1983 — рукопис необјављене докторске дисертације; P. Rokai, *Poslednje godine balkanske politike kralja Žigmunda (1433–1437)*, Годишњак ФФ у Новом Саду 12–1 (1969) 89–109; исти, „Бродови“ на Дунаву и његовим притокама на подручју јужне Угарске, у: *Пловидба на Дунаву и његовим притокама кроз векове*, Београд 1983, 139–176; исти, *Павловићи и угарски краљеви*, у: *Земља Павловића*, 161–169.

¹⁸ F. Szakály, *Phases of Turco-hungarian Warfare before the Battle of Mohács*, Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae 33–1 (1979) 65–111; F. Szakály, *Nándorfehérvár 1521-es ostromához. Egy királyi adománylével köztörteneti tanúslásai*, Hadtörténeti Közlemények 25–4 (1978) 484–498; A. Kubinyi, *A szávaszentdemeter-nagyolaszi győzelem 1523-ban (Adatok Mohács előzményeihez)*, Hadtörténeti Közlemények 24 (1978) 194–222; G. Dávid — P. Fodor, *Hungarian — Ottoman Peace Negotiations in 1512–1514*, у: *Hungarian — Ottoman Military and Diplomatic Relations in the Age of Süleyman the Magnificent*, eds. G. Dávid — P. Fodor, Budapest 1994, 9–46.

¹⁹ С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, Београд 1996; Ђ. Тошић, *Требињска област у средњем веку*, Београд 1998; Ј. Мргић-Радојчић, *Доњи Краји. Крајина средњо-*

Томе треба додати и зборнике радова посвећене најмоћнијој босанској властели позног средњег века — *Косачама и Павловићима*, и њиховим територијама.²⁰ На основу таквог смера истраживања, јавила се потреба монографског приказивања прошлости *Усоре и Соли*. У погледу концепције, методологије и постигнутих резултата у проучавању средњовековне територијалне организације, државне управе и економске проблематике средишњег дела Балкана, издвајају се радови Милоша Благојевића.²¹ О историографији појединих тематских и хронолошких целина биће речи у даљем излагању.

Хеуристичку основу нашег рада чини неколико већих група извора: дипломатички материјал (домаћи — босански, српски, угарски, папски, млетачки), са посебном групом османских извора (пописни дефтери, кануни и канун-наме, вакуф-наме, мухиме дефтери); остатци материјалне културе, путописи, етнографски и картографски материјал.

Неравномерност очуване и нама доступне грађе условило је да изворна подлога буде хронолошки и тематско-проблемски неуједначена. Реч је о оскудности сачуване средњовековне грађе, како у квантитативном смислу, тако и у богатству садржаја, што је у највећој мери изражено у случају извора домаће, босанске провенијенције. Збирке дипломатичких извора Фрање Миклошића, Љубе Стојановића и нарочито оне које је приредио Лajoш Талоци, и даље чине полазну основу за свако истраживање средњовековне прошлости босанске државе.²² Неке од босанских повеља су последњих

вековне Босне, Филозофски факултет у Београду, Филозофски факултет у Бањалуци, Историјски институт у Бањалуци, Београд 2002; М. Благојевић, *Подриње између српских средњовековних држава*, у: *Дрина*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 2005, 29–67.

²⁰ Косаче — оснивачи Херцеговине, Билећа — Гацко — Београд 2002; Земља Павловића — Средњи вијек и период турске владавине, Бања Лука — Српско Сарајево 2003. Њима претходи студија М. Динића, *Земље „херцега од Светог Саве“*, у: исти, *Српске земље у средњем веку*, Београд 1978, 178–269, и монографија С. Ђирковића, *Херцег Стјепан Вукчић-Косача и његово доба*, Београд 1964.

²¹ М. Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, Београд 1972 (друго, до-пуњено и изменењено издање — Београд 2004); исти, *Босанско Заврије*, Зборник ФФ у Београду 14–1 (1979) 129–144; исти, *Северна граница босанске државе у XIV веку*, у: *Босна и Херцеговина од средњег века до најновијег времена*, Београд 1995, 59–76; исти, *Српске удеоне кнежевине*, ЗРВИ 36 (1997) 45–62; исти, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, Београд 1997; исти, *Град и жупа — међе градског друштва, у Социјална структура српских градских насеља (XII–XVIII век)*, Одељење за историју ФФ у Београду, Народни музеј у Смедереву, Београд — Смедерево 1992, 67–84. Вид. Ј. Мргић, *Библиографија радова проф. М. Благојевића*, ССА 4 (2005) XVII–XXX.

²² F. Miklosich, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii, Vindobonae 1858*; Љ. Стојановић, *Повеље и писма*, I–1, I–2; L. Thallóczy, *Istraživanja o postanku Bosanske banovine s naročitim obzirom na povelje kormendskog arkiva*, GZM 18 (1906) 401–444; исти, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, München-Leipzig 1914.

година поново критички приређене и објављене у часопису „Стари српски архив“ 1–6 (2002–2007), уз коментаре који садрже најновије резултате неколико дисциплина.

Ипак, за историјско-географска истраживања домаћи дипломатички материјал веома је сиромашан топономастичком грађом. За подручје северне Босне преживела је једна једина властеоска повеља — даровница бана Стјепана II великому кнезу Грбуру Стјепанићу доноси подatak о називу једне једине жупе и пет села, без описивања њихових међа.²³ Још неколико повеља се односи непосредно на територију средњовековне Усоре са Солима. Листе сведока, с друге стране, пружају нешто више могућности за реконструкцију територијално-управне организације и феудалне структуре на поменутом простору.

У погледу средњовековних угарских извора, ситуација је доста неповољнија него што је то било у нашем претходном истраживању западног дела средњовековне босанске државе — Доњих Краја. Иако су Усора и Солима много чешће биле изложене политичким аспирацијама и војним акцијама северног суседа, власт угарског двора ипак није била дужег трајања и није остварила значајније резултате. Поред збирке Тадије Смиčiklasa, издвајамо вишетомни дипломатар угарског краља Жигмунда Луксембуршког, који је приредио Елемер Маљус.²⁴ Подаци се пре свега односе на војне походе с краја 14. и почетка 15. века, затим на поједина насеља и саобраћајне комуникације. Драгоценом се показала давно објављена збирка докумената коју је сакупио Алекса Ивић. Она покрива период од 1527. до 1536. и садржи податке о насељима у Посавини и њиховом преласку под османском власт.²⁵ Студија о Бериславићима и збирка докумената које је Матија Месић користио током писања неколико својих расправа, допринеле су разветљавању питања идентификације поседа ове властеоске породице у северној Босни, које смо у нашем раду прецизно убицирали.²⁶

Велики недостатак како домаће, тако и угарске грађе јесте потпуно одсуство непосредних изворних обавештења о привредној структури се-

²³ Ј. Мргић-Радојчић, *Повеља бана Стјепана II великому кнезу Грбуру Стјепанићу 1329/30*, СЦА 3 (2004) 19–33.

²⁴ Т. Smičiklas, *Diplomatici zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije (Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae)*, I–XVIII, Zagreb 1904–1990; Е. Mályusz, *Zsigmondkori Oklevélkötő I–V*, Budapest 1951–1997.

²⁵ А. Ивић, *Сломеници Срба у Угарској, Хрватској и Славонији током XVI и XVII века*. Први део (1527–1600), Књиге Матице српске бр. 36. и 37, Зборник историјских докумената III, Нови Сад 1910; исти, *Историја Срба у Војводини*, Књиге Матице српске бр. 50, Нови Сад 1929.

²⁶ М. Месић, *Pleme Berislavića*, Rad JAZU 8 (1869) 30–104; исти, *Hrvati posle smrti bana Berislavića do Muhačke bitke*, Rad JAZU 18 (1872) 77–163; исти, *Građa mojih razprava u „Radu“*, Starine JAZU 5 (1873) 109–280.

верне Босне и њеним економским везама са суседним регионима. Будући без богатих среброносних рудника, а просторно доста удаљено од јаких привредних центара, ово подручје није привлачило трговце дубровачке комуне у већем броју. Једини град у Усори где се формирала значајна колонија дубровачких трговаца био је Зворник. Куриозитета ради наводимо да се средњовековна насеља – тргови Соли и Бијељина помињу само једанпут, а у оба случаја реч је о разбојништву над појединим Дубровчанима. Усамљени примери, сачувани готово пуком случајношћу, не саопштавају ништа о интензитету привредне производње и фреквенцији робне размене. То, наравно, не значи да оне нису постојале, већ да је читавој економској проблематици неопходно приступити с другачијег становишта.

У сагледавању питања континуитета насељености, просторне организације и типологије насеља користили смо разноврсну грађу, састављену од публикованих археолошких резултата, путописа и етнолошких истраживања, као и стarih, објављених и необјављених, картографских приказа Босне и Херцеговине (16–19. век). Незамењив приручних и овог пута био је *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine I–III* (1988). На пољу античке археологије значајан допринос дају радови Есада Пашића (1960)²⁷ и посебно Иве Бојановског, који је посветио пажњу и најзначајнијим средњовековним утврђеним градовима северне Босне – Добору и Маглају.²⁸ Томе додајемо и прилоге Ђуре Баслера, Ђоке Мазалића и Здравка Кајмаковића.²⁹ Натписи на стећцима сачували су успомену на поједину властелу и властеличиће, као и на средњовековну топографију.³⁰

С обзиром на то да су се Усора и Соли највећим делом налазиле изван главних копнених комуникација, мало значајних путника је туда пролазило. Иако су настали с другачијом наменом, извештаји католичких визитатора могу се посматрати и као путописна грађа.³¹ У том погледу, издваја се

²⁷ E. Pašalić, *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1960.

²⁸ Вид. списак литературе на kraju knjige.

²⁹ Đ. Basler, *Ivanjsko polje. Gornji tok Ukrine*, GZM n.s. — Arheologija VII (1952) 411–424; исти, *Stari grad Srebrnik i problematika njegove konzervacije*, GZM n.s. — Arheologija IV (1957) 110–129; исти, *Stari gradovi u Majevici i Trebovcu*, Članci i građa IX (1972) 59–64; исти, *Zvornik (Zvornik) — Stari grad na Drini*, GZM n.s. Istorija i Etnologija X (1955) 73–83; XI (1956) 243–277; Đ. Mazalić, *Tešanj*, GZM n.s. — Arheologija VIII (1953) 289–302; исти, *Vinac i Doboj*, GZM n.s. — Arheologija XIII (1958) 236–239; Z. Kajmaković, *Stari grad Doboj — konzervatorski radovi 1962. godine*, NS IX (1964) 43–61.

³⁰ Љ. Стојановић, *Записи и напомени*; M. Vego, *Zbornik srednjovekovnih natpisa BiH I–IV*, Sarajevo 1960–1972; Š. Bešlagić, *Novopronađeni natpisi na stećcima*, NS XII (1969) 133–148; М. Бабић — Г. Томовић, *Старосрпски напомени из Бијељине*, Miscellanea XXII (2004) 81–104.

³¹ J. Jelenić, *Spomenici kulturnog rada bosanskih franjevaca (1437–1878)*, Starine JA-ZU 36 (1918) 81–162, 147–149 (N. Olovčić); M. Batinić, *Njekoliko priloga k bosanskoj crkvenoj poviesti — A. Georgiceo*, Starine JA-ZU 17 (1885) 116–150; Ф. М(илобар), *Два савре-*

француски путописац Кикле, који је 1658. године кренуо из Сарајева за Београд, путем преко Мокрог, Јадра (Нове Касабе), Кучлата, Зворника, Бијељине, Раче и Дмитровице. Упркос кратком боравку у крајевима Подриња, он је оставио драгоцене описе предела и податке о пловности Дрине.³² Чувени османски путописац Евлија Челебија није, нажалост, пуно путовао пределима северне Босне, те су његови описи веома фрагментарни, изузев у случају града Зворника.³³ Спис заставника Божића из 1785. године по својој природи је шпијунско-војног карактера, али стога веома прецизан и подробан у оцртавању чак и локалних саобраћајница.³⁴ Имена многих насеља први пут су забележена у његовом спису, као и у опису насеља Посавине из половине 18. века.³⁵ Оба извора пружају обимну топономастичку грађу, чији је мањи део представљен на историјским картама у периоду од 16. до 19. века. Картографска грађа је употребљена у покушају реконструкције некадашњих природно-географских особина северне Босне, промене речних токова и идентификације ишчезлих насеља.

Великим трудом Миленка С. Филиповића осветљен је живот становништва у појединим предеоним целинама северне Босне — у селима Мајевиче, Спрече, Требаве, Крнина, Усоре, Вучјака и Вакуфа. Организација простора, однос према природи, начин коришћења земљишта и народни живот и обичаји, трајно су забележени у његовим радовима.³⁶ Исти аутор дао је свој приказ историје Зворничке епархије и неких важних православних светилишта на њеном подручју.³⁷

мена изјештаја о Босни из џрве ѹоловине сјољећа. Бискуј М. Маравић и Б. Кашић, ГЗМ 16 (1904) 251–266; S. Zlatović, *Izještaj o Bosni god. 1640. o. Pavla iz Rovinja*, Starine JAZU 23 (1890) 1–38; M. Јачов, *Списи Тајног ватиканског архива XVI–XVIII века*, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа САНУ, књ. 22, Београд 1983.

³² Приче француских путописаца са џута по отоманској Босни, прир. и прев. М. Караулац, МС, Нови Сад 1998, 110–115. О Киклеу вид. Р. Самарџић, *Београд и Србија у списима француских савременика (XVI–XVII век)*, Београд 1961, 84–87.

³³ Evlija Čelebi, *Putopis. Odlomci o jugoslovenskim zemljama*, prevod, увод и коментар H. Šabanović, Veselin Masleša — Sarajevo 1979².

³⁴ H. Kreševljaković — H. Kapidžić, *Vojno-geografski opis Bosne pred Dubički rat od 1785*, Народно друштво НР БиХ, Грађа VII, Одјелjenje istorisko-filoloških nauka knj. 5, Sarajevo 1957.

³⁵ G. Bodenstein, *Povijest naselja u Posavini god. 1718–39*, ГЗМ XIX (1907) 156–190, 360–389.

³⁶ M. S. Filipović, *Prilozi etnološkom poznavanju severoistočne Bosne*, Грађа АНУБИХ, knj. XVI, Sarajevo 1969; исти, *Majevica s osobitim obzirom na etničku prošlost i etničke osobine majevičkih Srba*, Djela АНУБИХ knj. 34, Sarajevo 1969.

³⁷ M. С. Филиповић, *Манасијир Возућа*, Сарајево 1940; исти, *Манасијир Удрим или Госповоћи*, Скопље 1940; исти, *Почеци и прошлосћ Зворничке јединице*, Богословље VIII (XXIII) 1–2 (1964) 49–132; M. С. Филиповић — Ђ. Мазалић, *Манасијир Озрен*, Споменик САН 101 (1951) 89–124.

Скоро подједнак значај у нашем истраживању Усоре и Соли имали су османски извори и историографија о класичном периоду Османског царства (1300–1600). Мноштво грађе је преводом на савремене језике постало доступно истраживачима. За развој османистике код нас су, хронолошки посматрано, заслужни Х. Шабановић, Х. Крешевљаковић и Х. Хацибегић.³⁸ У новије време, Н. Моачанин је објавио неколико методолошких и историографских веома иновативних и значајних радова.³⁹ За простор северне Босне крајем 15. и током 16. века најважнија је делатност Адема Ханџића, како у објављивању османских извора, тако и у проучавању насеља и привреде.⁴⁰

Поменути аутор приредио је за штампу два основна извора која су нам била на располагању за наше истраживање. Реч је о *Два прва йописа Зворничког санџака и Ойширном йопису Босанског санџака из 1604. године*.⁴¹ Тимарски пописи поједињих области, сумарни и детаљни, имали су за циљ да утврде све приходе спахија, чије су војне обавезе зависиле од вредности тимара. Њихова намена је била фискална, те су зато забележене само оне ставке које су опорезоване. Стога се овакви дефтери, као што је утврђено, не могу користити као сасвим поуздана извори за демографска истраживања. Осим тога, већина истраживача се слаже у томе да је потребно користити најмање три узастопна пописа исте територије, у комбинацији с другим изворима.⁴² Ако се и када објаве пописни и други дефтери Звор-

³⁸ H. Šabanović, *Bosansko krajište 1448–1463*, GID BiH 9 (1957) 177–220; исти, *Vojno uređenje Bosne od 1463. do kraja XVI stoljeća*, GDI BiH XI (1961) 195–240; исти, *Pitanje turske vlasti u Bosni do pohoda Mehmeda II 1463. g.*, GID BiH VII (1955) 37–51; исти, *Bosanski pašaluk*, Sarajevo 1982²; H. Hadžibegić, *Porez na sitnu stoku i korišćenje ispaša*, POF VIII–IX (1958–59) 63–110; исти, *Džizja ili harač*, POF III–IV (1953) 55–135.

³⁹ H. Моачанин, *Рађавање и оснивање управних јединица у средњој Славонији 1536–1541*, у: *Војне крајине у југословенским земљама у новом веку до Карловачког мира 1699*, Београд 1989, 115–124; исти, *Osmansko-turska arhivska građa za povijest Slavonskog Broda i okolice: pregled istraživačkih mogućnosti i nacrt povijesnog razvitka grada i okolice u razdoblju turske vlasti*, Zbornik radova sa znanstvenog skupa o Slavonskom Brodu u povodu 750. obljetnice prvog pisanog spomena imena Broda, Slavonski Brod 2000, 133–144; исти, *Islamizacija seljaštva u Bosni od 15. do 17. stoljeća: demistifikacija*, Zbornik Mirjane Gros – Filozofski fakultet u Zagrebu 1999, 53–63; Požega i Požeština u sklopu Osmanlijskog carstva (1537.–1691.), Zagreb 2003; исти, *Town and Country on the Middle Danube 1526–1690*, Brill, Leiden–Boston 2006.

⁴⁰ Листа коришћених радова А. Ханџића налази се у списку литературе на крају књиге.

⁴¹ A. Handžić, *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka (iz 1519. i 1533. godine)*, ANU-BiH–SANU, Sarajevo 1986; *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine*, obradio A. Handžić, sv. I/1, I/2, II (obradile S. Buzov, L. Gazić), III (obradila A. Kupusović), Bošnjački institut Zürich, Odjel Sarajevo i Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo 2000.

⁴² Од дефтеролошке литературе издвајамо следеће радове: J. C. Alexander, *Counting the Grains: Conceptual and Methodological Issues in Reading the Ottoman Mufassal Tahrir Defters*, Arab Historical Review for Ottoman Studies 19–20 (1999) 55–70; B. McGowan,

ничког и Босанског сандžака у континуитету, од половине 15. до краја 16. века, биће могуће приступити сложенијој анализи њиховог садржаја, са становишта демографске и привредне проблематике, како су то показала савремена истраживања.⁴³

Дефтере су најчешће, али не и увек, пратили текстови посебних царских закона и законских прописа (*кануна* и *канун-нама*) који су се примењивали у истој области. Њихов садржај је добрим делом осликавао дотадашње друштвено-економске прилике, а у случају најранијих кануна, може се открити слој предосманских институција и законских регулатива које су инкорпориране у правни живот Царства.⁴⁴ Још једну изузетно важну врсту извора представљају текстови задужбинских повеља — *вакуф-нама*, у чијем садржају се налазе подаци о османским урбаним насељима — касабама и шехерима, и њиховој комуналној структури.⁴⁵ *Muhimme defteri* су збирке царских наређења упућене судским и војним властима појединих управних јединица Османског царства. За наше подручје објављен је само део ове грађе, и он покрива кратак период из времена владавине Сулејмана Величанственог. Текстови наредби осликавају начин функционисања централне власти, њене снаге и ефикасности на локалном нивоу.⁴⁶

Уместо методолошки не увек оправданог коришћења османске грађе у циљу проучавања претходног, средњовековног периода, определили смо

Food Supply and Taxation on the Middle Danube (1568–1579), AO 1 (1969) 139–196; H. W. Lowry Jr., *The Ottoman Tahrir Defterleri as a Source for Social and Economic History: Pitfalls and Limitations*, у: исти, *Studies in Defterology. Ottoman Society in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, The Isis Press, Istanbul 1992, 3–18.

⁴³ P. K. Doorn, *Population and Settlement in Central Greece: Computer Analysis of Ottoman Registers of the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, у: *History and Computing II*, ed. P. Denley, Manchester University Press 1898, 193–208; R. Anane, *Data Mining and Serial Documents*, Computers and Humanities 35 (2001) 299–304. На 13. међународном конгресу историјских географа (ICHG), одржаном 20–24. августа 2006. у Хамбургу, саопштен је реферат који нас привлачи својим насловом, али до времена штампања ове књиге није објављен: O. Gümüscu, *The Ottoman Tahrir Defters as a Source for Historical Geography*.

⁴⁴ *Kanuni i kanun-name za bosanski, hercegovački, zvornički, kliški, crnogorski i skadarski sandžak iz XV i XVI vijeka*, прир. B. Đurđev, N. Filipović, H. Hadžibegić, M. Mujić i H. Šabanović, Sarajevo 1957, 7; D. Bojanić, *Turski zakoni i zakonski propisi iz XV i XVI veka za smederevsku, kruševačku i vidinsku oblast*, Istorijski institut, Beograd 1974; H. W. Lowry Jr., *The Ottoman Liva Kanunnames contained in the Defter-i Hakani*, у: исти, *Studies in Defterology*, 19–46.

⁴⁵ *Vakufname iz Bosne i Hercegovine (XV i XVI vijek)*, ур. L. Gejzić, Mon. Turcica V, Serija III, Orijentalni institut u Sarajevu 1985; M. Беговић, *Вакуфи у Југославији*, Посебна издања САН, књ. CCCLXVI, Одјељење друштвених наука књ. 44, Београд 1963; A. Handžić, *Vakuf kao nosilac određenih državnih i društvenih funkcija u Osmanskom carstvu*, AGHBB IX–X (1983) 113–120.

⁴⁶ *Muhimme defteri. Dokumenti o našim krajevima*, прир. E. Kovačević, Orijentalni institut — Monumenta Turcica IV, Sarajevo 1985.

се за другачији истраживачки пут, нарочито у погледу историјске географије, демографије и економије. У складу с распознативом грађом, средњовековном и османском, покушаћемо да сагледамо питање односа предосманског и османског периода праћењем континуитета и дисконтинуитета структура, указујући на могуће узроке промена до којих је током времена долазило.⁴⁷

Методологија и концепција нашег рада почивају на распознативу изворној грађи и литератури. Будући да је историјска географија по својој природи „границна“ наука, она која повезује географски простор и живот људи у прошлости, основно излагање је замишљено у виду неколико целина. Уводни део рада посвећен је природно-географским особинама северне Босне, тачније, посматрању међусобног дејства људи и њихове природне средине. Представљена је позорница будућих догађаја, са свим променама и преобликовањем природног окружења, што је предмет проучавања новијих и веома популарних научних дисциплина (*human geography, ecology, environmental psychology, paleoenvironmental science* итд.). На тако ојртанај основи, на тлу Усоре и Соли, одвијао се живот људских заједница током широког временског распона, што чини садржај наредне целине, под називом *Ток историје*. У хронолошком низу приказани су догађаји који су обележили политичку историју овог простора. Периодизација је прилагођена развоју средњовековне босанске државе, а после њене пропasti, 1463. године, угарско-османском односу снага и преламању њихових утицаја на овом подручју. Простор северне Босне Османлије су освајале у етапама које су у раду посебно осветљене. Излагање у овој целини допира до почетка османског освајања Славоније (1536), када се северна граница Царства помера даље од Посавине. Истраживање је усмерено ка територијално-политичким променама, управној и друштвеној структури. Наредна три поглавља посвећена су питањима из области средњовековне — босанске и угарске, и нововековне — османске територијалне организације. Ојртана су главна демографска кретања, мреже насељених места с типологијом насеља, и анализирани су њихови просторни односи. Економски односи у току овог „дугог средњег века“ посматрани су на основу модела *прединдустријске привреде*, чиме је превазиђено помањкање непосредних историјских сведочанстава. Захваљујући објављеној османској грађи било је могуће указати на промене структуре просторне, управне, демографске и привредне организације до којих је дошло после успостављања власти Османског царства, и до краја 16. века.

Дело које је пред читаоцима представља покушај реконструкције живота људи на простору северне Босне, поуздан и веродостојан у оној мери у

⁴⁷ J. Mrgić, *Transition from the Late Medieval to Early Ottoman Settlement Pattern – Northern Bosnia Case Study*, SOF 65–66 (2006–2007) 50–86.

којој су то извори омогућили. Њиховом реинтерпретацијом у оквиру савремених научних теорија и концепата, било је могуће понудити нову слику, полазећи са становишта да историје појединих региона, као историјски променљивих целина, добијају свој пуни смисао тек када се посматрају у широком просторном и временском контексту.

I

ПРИРОДНА СРЕДИНА И ЊЕНЕ ПРОМЕНЕ

Земла ми је мати, а штъчство ми је гробъ,
штъ земле есмо и в земля внидемо
дијак Дражеслав Боић, 1367.¹

Појам географског простора, коме је блиско значење *природне средине*, вишезначан је и променљив, у складу с променама знања о њему. Човек може да се посматра и као географски чинилац који користи и мења своју природну околину, према својим назорима, а у складу са својим вештинама и потребама. Избегавајући приступ географског детерминизма, ипак се не може занемарити чињеница да је човек прединдустриског, па чак и савременог, постиндустријског друштва, био и јесте под утицајем природно-географских фактора, али не у својству пасивног посматрача. Реч је о непрекидном процесу сложене интеракције, унутар које су посебна питања у којој мери је човек утицао на своју природну средину и какву улогу су у томе имали друштвено-културни обрасци, с једне, и техничко-технолошка средства, с друге стране.² Његова активност се одвијала у контексту коришћења *природних ресурса*, као основе за дуготрајни опстанак људских заједница на одређеном простору. Међу њима, од највећег су значаја текуће и стајаће пијаће воде, потом привредно корисне површине — обрадиво земљиште и пашњаци, богатство шумског покривача, фауне иrudних налазишта.

Из међусобних односа човека и природе настајали су различити *културни пејзажи* (*cultural landscapes, Kulturlandschaften*), носећи печат различитих друштвено-политичких, економских, технолошких и културних периода и образаца. То су делови природног окружења који садрже вредности и тежње, начин опажања и естетске норме људских заједница које су

¹ Ј. Стојановић, *Повеље и тисма*, I–1, 74.

² H. Mücke, *Historische Geographie als lebensweltliche Umweltanalyse*, Frankfurt a/M 1988, 97–101, 110, 126.

их насељавале. Културни пејзажи се такође могу посматрати са становишта функционалности, као последице економске активности људи.³

Облик, а нарочито функције географских целина подложне су променама током времена, тако да се и њихова структура и састав мењају с променом политичких, социјалних и економских прилика. Стога је разумљиво да савремено одређење појма *северне Босне* и његово територијално простирање у периоду средњег века, нису подударни.

Према савременој географској подели, северна Босна је географски предео који највећим делом припада региону Панонске низије, тачније, њеном јужном перипанонском ободу. Њен мањи део, Босанска Посавина продужетак је Панонске низије, од које је одваја тектонски ров Саве. То је уједно и северна граница овог предела. Западну границу, према истом схватању, чини река Уна, подручје њеног средњег и доњег тока, прелазећи и на њену леву обалу све до Велике Кладуше. Граница на истоку је средње и доње Подриње, али само с њене леве обале. Западна и источна граница су, како се види, више политичке него географске природе, будући да су одређене међудржавним границама. Према југу и Планинско-котлинској области, границу чини планинско развође с Грмечом, Мањачом, Чемерницом, Влашићем, Озреном, Коњухом и Јаворником, те би гранична линија повезивала градове Босанску Крупу на Уни и Зворник на Дрини. Читав предео северне Босне заузима простор између $44^{\circ}23'$ и $45^{\circ}18'$ северне географске ширине, и $15^{\circ}48'$ и $19^{\circ}20'$ источне географске дужине. Унутар овако омеђеног предела, издвајају се мање географске целине — крајеви, као што су Унска крајина, Доњоврбаско-доњобосански крај, Спречко-мајевички крај и Босанска Посавина са Семберијом.⁴

Тако би изгледало данашње поимање и одређење северне Босне, што с разлогом нисмо прихватили као основу за наше истраживање. У средњо-вековним писаним изворима не среће се појам „северне Босне“, уосталом као ни јужне, источне или западне.⁵ Насупрот томе, извори сведоче о по-

³ Англо-саксонски географски и културно-историјски термин *landscape* води потекло од немачког термина *Landschaft*, и преузет је током 16. века као картографско-географски појам. Првобитно значење је било предео, географска област која представља једну целину, заједно са својим природним и културним границама, а која је могла да буде ликовно и картографски представљена. На тај начин, земља (*land*, *Land*, *pays*, *paese*) је постала предмет посматрања и објекат приказивања. Оба термина, немачки и англосаксонски, као и француски *payage* и италијански *paesaggio*, с временом су развијали нова значења, а настале су и посебне научне дисциплине — *landscape geography* и *landscape history* — A. R. H. Baker, *Geography and History — Bridging the Divide*, Cambridge Studies in Historical Geography 36, Cambridge University Press 2003, 109–155.

⁴ Ј. Марковић, *Географске области СФР Југославије*, Београд 1970, 151–175.

⁵ Изузетак би у овом погледу био назив „Западне стране“, који се први пут јавља у интитулацијама босанских краљева од времена Стефана Твртка I (1378). Овај појам је обухватао жупе у крашким пољима — Ливно, Дувно и Гламоч, које су се простиrale на

стојању пространих историјских и географских области — „земаља“, које су улазиле у састав средњовековне босанске државе. То су биле „земље“ Босна, Усора, Соли, Доњи Краји и Хумска земља, а у ред млађих спадају Дрина, Подриње, Западне стране и Приморје. У контексту средњовековних политичких и привредно-друштвених прилика, појму северне Босне одговара, заправо, најшире простирање појма *Узоре*, настало половином 14. века, тако да ћемо у даљем излагању као синоним користити ово територијално значење.

Настанак територијално-управне поделе босанске државе на „земље“ — Босну, Усору, Соли и Доње Краје, може се сместити у период владавине бана Кулина (пре 1180 — око 1204), док се непосредна сведочанства јављају неколико деценија касније, како у домаћим, тако и у угарским и папским изворима. У држави бана Матије Нинослава (око 1233 — око 1250) постојала су три *казнаца* — финансијска службеника, чија је делатност била територијално ограничена на поједине „земље“ — Босну, Усору и Доње Краје. Противник бана Матије био је извесно време *усорски кнез* Сибислав, син некадашњег босанског бана Стефана.

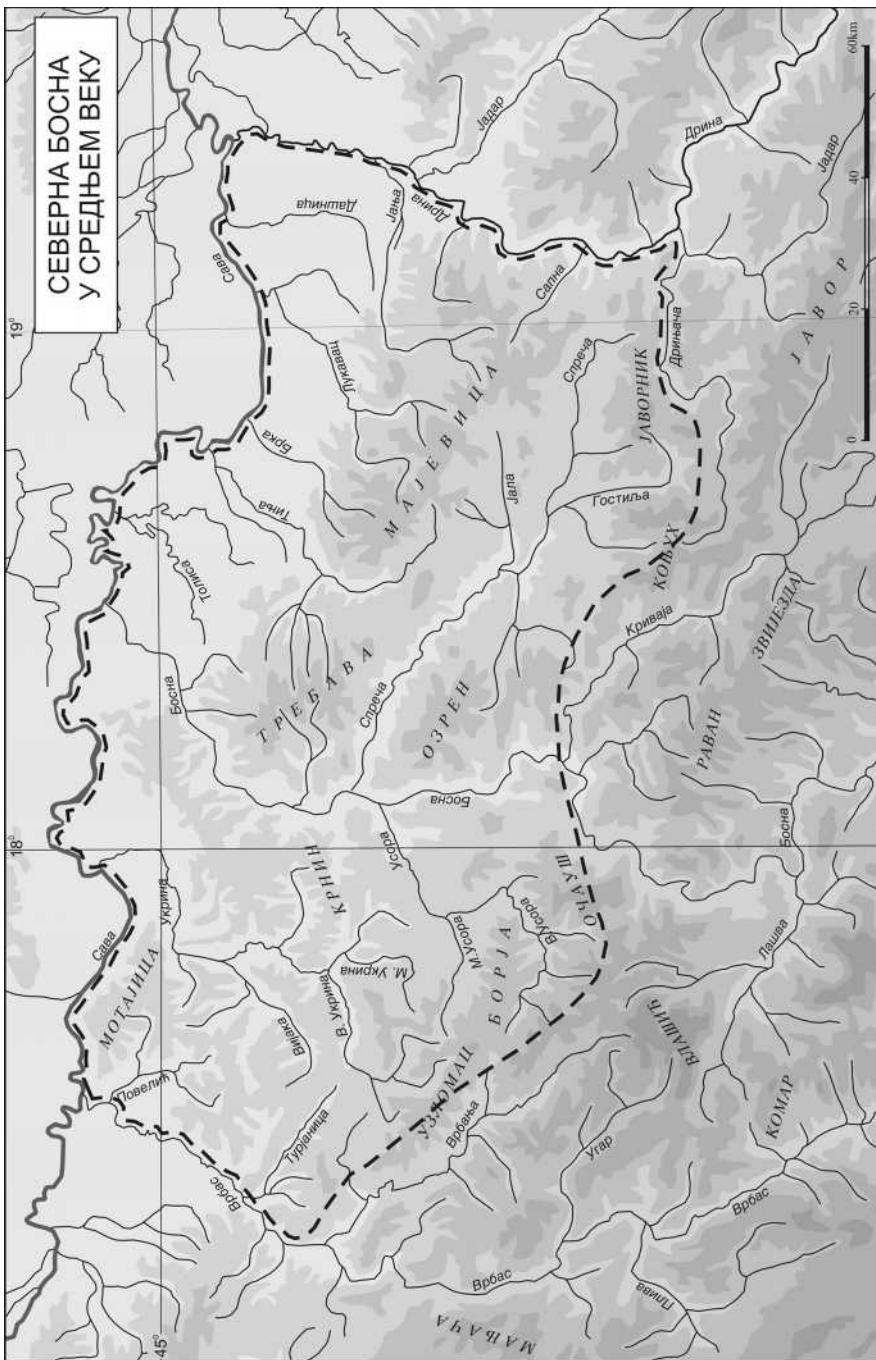
Оваква управна структура босанске државе огледа се и у страним изворима. Већ прво помињање Узоре (1225) у историјским документима указује на простор шири од долине истоимене реке и жупе, која се на том подручју развила. Усора се тада наводи упоредо с Босном и Доњим Крајима, тако да је несумњиво реч о управној целини у рангу једне „земље“. Такво појмовно и територијално одређење Узоре очевидно је и у документима насталим на двору угарских краљева. У повељи краља Беле IV из 1244. године, појединачно се помињу делови босанске државе. Биле су то њене историјске области — „земље“ Босна, Усора и Доњи Краји.⁶

Град Глаж у врбашком котару, према податку из 1334. године налазио се „на граници Узоре“. Ово насеље је поуздано идентификовано на тенену и одговара положају данашњих Срећана, на левој обали доњег тока Врбаса.⁷ Отуда се може закључити да је до ове године, а сигурно и раније, „земља“ Усора обухватила простор западно и северозападно од жупе Узоре, све до десне обале доњег тока Врбаса. Најкасније 1351, када је забележено да су некадашњи сведоци „од Соли“ постали представници Узоре,

западној и југозападној страни у односу на матичну државну територију — „земљу“ Босну. Овај део интитулације преузет је из царске титуле Стефана Душана — F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 187; J. Мргић, *Жупе и насеља „земље“ Узоре*, 34–36.

⁶ J. Мргић-Радојчић, *Доњи Краји*, 36–37, са изворима и литературом.

⁷ F. Rački, *Popis župa zagrebačke biskupije 1334. i 1501. godine*, Starine JAZU 4 (1872) 213; M. Благојевић, *Северна граница*, 69–75; J. Мргић, *Лијевче Ђоље — белешке о насељима и природи (15–19. век)*, ИЧ LV (2007) 176.

Карта 1 — Географска карта северне Босне у средњем веку

њено име је прекрило читаво подручје северне Босне и избило је на десну обалу Дрине.

Сличан развој појма Усоре огледа се и у угарској дипломатичкој грађи од времена Беле IV. Наиме, читаво подручје северно од („земље“ и багната) Босне, западно од Бановине Мачве и источно од „Доње Славоније“ (јупанија Сане, Дубице и Врбаса), сматрало се и називало Узором. То јасно произлази из документа из 1357, у коме се каже да је краљ Лajoш потврдио бану Твртку власт над „Бановином Босном и Узором“.

Административне границе Усоре и Соли као територијално-управних јединица могу се одредити у односу на друге „земље“ босанскe државе и њене политичке границе. „Земља“ Усора се простирадала јужно од реке Саве, као северне границе Босанскe бановине према Угарском краљевству, затим источно од „земље“ Доњи Краји и северно од „земље“ Босне. Према западу, граници „земље“ Усоре чинила је река Врбас у свом доњем току, потом пла-нине Узломац и Очауш, остављајући долину Врбање и истоимену жупу у са-ставу „земље“ Доњи Краји.⁸ На југозападу и југу, значајну природну грани-цу је чинила планина Влашић, раздвајајући поречје Усоре од слива Лашве, који је припадао „земљи“ Босни. Њена најсевернија тачка био је град Вран-дук на улазу у сутјеску реке Босне. Одатле је граница „земље“ Усоре са „зе-мљом“ Босном ишла ка истоку, остављајући долину Криваје јужно и спу-штала се на град Олово, затим на изворишни део Дрињаче и град Кладањ. Ту се, према наводима познијих извора, завршавала „Краљева земља“ и почи-њала је Усора.⁹ Њена југоисточна граница је потом следила ток Дрињаче до њеног ушћа у Дрину, и даље, њеним током до Саве.

У саставу овако простране Усоре нашла се „земља“ Соли, коју су чи-ниле жупе у поречју Спрече. Њене границе би се заправо поклапале с гра-ницама природно-географске целине какву чини котлина кроз коју ова ре-ка противче. На северу су према Посавини истакнуту баријеру чинили маси-ви Требаве и Мајевице, док се на југу према Криваји и Дрињачи издвајао масив Озрена (927 м), Коњуха (1.327 м) и Јаворника (1.021 м). Иако нису сачувани савремени изворни подаци, може се прихватити да је „земља“ Соли, попут свих других управних јединица овог ранга, била састављена од неколико жупа, чија мрежа је покривала поречје Спрече.¹⁰ Имена неких

⁸ F. Rački, *Popis župa zagrebačke biskupije*, 213; исти, *Hrvatska prije XII veka*, Rad JAZU 56 (1881) 100–103; T. Ortvay, *Geographia ecclesiastica Hungariae in eunte saeculo XIV*, I–2, Budapest 1892, 744; М. Благојевић, *Северна граница*, 63–65; С. Ђирковић, „На-сељени градови“ Консисторијина Порфирогенија и најстарија територијална организа-ција, ЗРВИ 37 (1998) 24; Ј. Мргић-Радојчић, *Доњи Краји*, 139, 249–256.

⁹ Дубровачки посланици смели су да „usque ad montem Cladagn“ прате Твртка II, који је августа 1432. „eunte in Vsoram...“ — М. Динић, *За историју рударства*, I, 74, нап. 2.

¹⁰ Ј. Мргић, *Жуће и насеља „земље“ Усоре*, passim.

јупа јављају се у предосманско доба, а неке од њих се могу препознати у називима најранијих османских управних јединица — нахија Зворничког санџака (1519).

У поређењу с претходно оцртаном савременом географском целином, „земља“ Усора простирала се доста јужније, обухватајући и добар део Планинско-котлинске области. Град Зворник припадао је Усори, а не Подрињу, док се град Кладањ на Дрињачи налазио на граници Усоре. Северна Босна — Усора је самим нагибом земљишта, постепеним спуштањем тла, била широко отворена ка Панонској низији на северу, што је допринело јачем струјању политичких, друштвених и културних утицаја.¹¹

Главне карактеристике рељефа — распоред планина и брда, формирање речних сливова и долина, настале су током дуге геолошке историје. Рељеф и његови облици имају изузетну улогу у пољопривредној производњи, посебно надморска висина, степен рашчлањености рељефа, степен осунчаности и ерозија. Непосредно, рељеф утиче на пољопривреду климатским одликама, биљним и педолошким покривачем, односно саставом и квалитетом тла, подземном хидрографском мрежом. Геолошка подлога је основ за формирање земљишта које је предмет коришћења људских заједница у пољопривредној производњи. Надаље, структура географског простора и његове особине непосредно условљавају врсте и распоред насеља с њиховим привредно корисним површинама. Током геолошког времена, својства географског простора су била изложена разноврсним променама, које треба узети у обзир ради бољег разумевања живота људи. Унутар Савског тектонског рова и у Тузланском заливу некадашњег Панонског мора одвијао се спори процес седиментације маринског и језерског материјала, током кога су се формирале наслаге камене соли, угља, нафте и гаса.¹² Ово велико минерално богатство људи нису могли да користе све до модерног доба, са изузетком извора слане воде у широј околини данашње Тузле. Њихово постојање и коришћење било је надалеко познато, и условило је трајно насељавање људских заједница почев од најстаријих времена, у доба палеолита.

Палеоклиматске карактеристике биле су од значаја за настанак и развој површинског тла, његовог састава и структуре, распореда и врсте биљног покривача и, нарочито, културних биљака, хидрографске мреже и разноврсности животињског света. Укупно узевши, климатски фактори су могли да имају подстицајно или отежавајуће дејство на живот људског друштва, у смислу пружања више или мање могућности за егзистенцију.

¹¹ В. Ђоровић, *Територијални развој*, 3–47; С. Ђирковић, „Насељени градови“, 23–32; Ј. Мргић, *Жупе и насеља „земље“ Узоре*, 27–41; иста, *Доњи Краји*, 26–33; иста, *Rethinking The Territorial Development of the Medieval Bosnian State*, ИЧ LI (2004) 43–64.

¹² Р. Николић, *Osnovi geologije II — Istorijска геологија*, Београд 1990, 207–229.

Њихов утицај је био двострук — у смеру биолошко-генетичке, с једне, и културолошке адаптације, с друге стране, која се огледа у развоју технологије и друштвене структуре.¹³ Пажњу научника привлачи, осим самих феномена климатских промена, и питање степена изложености, заправо, осетљивости (*vulnerability*) прединдустиријских привреда и друштава на климатска колебања. Упркос постојању разлика међу друштвеним заједницама у стварању културолошко-технолошких одговора и решења, уочена је одређена зависност економских прилика од климатских промена. Оне су чешће од осталих природних фактора мењале услове природне средине, те тако и услове привређивања. С обзиром на то да је земљорадња била основа људске егзистенције, неопходно је размотрити и дејство климатских карактеристика. Међутим, сам начин превазилажења препрека у виду климатских ограничења био је одређен друштвеним, културним и политичким приликама. На истом простору и под истим природним условима, две различите заједнице изабрале би различите методе деловања.¹⁴

Климатске промене припадају структурама дугог трајања, одвијајући се унутар великих временских циклуса од 105.000, 41.000, 23.000 и 19.000 година. Током последњег постглечерског периода — холоцене (алувијума), формиран је садашњи распоред климатских појасева, те тако и распоред биљног и животињског света на копну и у води. Најзначајнији климатски елементи који су предмет истраживања климатских промена јесу сунчево зрачење, степен осунчаности површине земље, количина и распоред падавина по годишњим добима, и сезонске температурне вредности. Ради лакшег проучавања, примењују се различите периодизације — миленијумске, секуларне, полувековне, тридесетогодишње и једанаестогодишње.¹⁵

Сеоба словенских племена под притиском Авара и њихово насељавање на простору Балканског полуострва одигравало се у периоду хладније и влажније климе, која је отпочела крајем 5. века нове ере. У различитим де-

¹³ J. Pontek, *Climatic change and biological structure of the human population in Poland in Middle Ages*, *Paläoklimaforschung* 7 (1992) 107.

¹⁴ H. Salvesen, *The climate as a factor of historical causation*, *Paläoklimaforschung* 7 (1992) 219–233. Вид. *Climate Impact Assessment. Studies of Interaction of Climate and Society*, SCOPE 27 (<http://icsu-scope.org/downloadpubs/scope27.html>).

¹⁵ Први научник у свету који је утврдио узрок ледених доба, њихову цикличност и трајање био је Милутин Миланковић у свом капиталном делу *Kanon der Erdbestrahlung und seine Anwendung auf das Eiszeitproblem*, Belgrade 1941. Цикличне промене Земљине путање доводе до промене количине осунчаности планете, што су астрономски узроци климатских промена. Њима треба додати и геодинамичке узроке — померање континената, полове, вулканизам и многе друге — N. Pantić, *Milanovićeva astronomska teorija klimatskih promena i geološko-paleontološka provera njene ispravnosti*, Dijalektika 3–4 (1979) 35–50; исти, *Миланковићево штумачење узрока климатских промена у геолошком времену и савремена палеоклиматологија*, Глас САНУ 335, Одељење природно-математичких наука књ. 49 (1983) 81–97.

ловима Европе, примећено је поновно напредовање шумске вегетације на рачун претходно култивисаног земљишта, што је подстакнуто и великим демографским падом Позноримског царства и нестабилним приликама током сеоба народа. Уследио је климатски повољнији, топлији и сувији период, који се у науци назива „средњовековни топли период“ (*Medieval Warm Period* — MWP), у трајању од око 850/1000. до око 1200/1300. године. Њега је постепено сменио знатно дужи период нестабилног времена с тенденцијом општег захлађења и повећања падавина — „мало ледено доба“ (*Little Ice Age* — LIA). Његов почетак, као и трајање и просторни распоред, различично се одређује, али се уопште прихвата да је захватио читаву северну хемисферу, почев од 13/14. века до половине 19. века. Климатске осцилације имале су непосредан, понекад одлучујући утицај на пољопривредну производњу, на врсте и распоред културних усева, на учесталост лоших жетви, а у споју с другим факторима — на епидемије глади.¹⁶

Унутар овог дугог периода мање повољних климатских прилика, издавају се регионалне климатске разлике, као што су то показала проучавања византијске документарне грађе.¹⁷ Анализе угарске дипломатичке грађе говоре о томе да је деценија 1341–1351. оставила нарочит утисак на савременике, будући да највећи број записа о времену потиче из тог периода. Они сведоче о изливањима Дунава на територији Бачке и Барање, и Тисе у њеном горњем току, и уопште, говоре о доста влажнијој и хладнијој клими.¹⁸ За наш простор проучавања још увек у довольној мери недостају научни докази о палеоклиматским приликама које би пружила палеоботаничка и палеодендролошка истраживања. Изузетак је рад климатолога Владана Душића, који је покушао да на основу расположивих метеоролошких и дендролошких података састави преглед климатских прилика подручја Србије и суседних обласи у прединструменталном периоду. Тако су, према његовим резултатима, 15. век у западној и источној Европи обележили хладни периоди 1431–1440, 1441–1450, а у источној и прва декада столећа (1401–1410), док за српске крајеве се могу издвојити и периоди

¹⁶ E. Le Roy Ladurie, *Times of Feast, Times of Famine. A History of Climate since the Year 1000*, London 1972; B. Fagan, *The Little Ice Age. How Climate Made History 1300–1850*, New York 2000; J. Koder, *Historical aspects of a recession of cultivated land at the end of the late antiquity in the east Mediterranean*, *Paläoklimaforschung* 10 (1994) 157–167; исти, *Climatic Change in the Fifth and Sixth Century?*, у: *The Sixth Century – End or Beginning*, eds. P. Allen — E. Jeffreys, Brisbane 1996, 270–285.

¹⁷ I. Telelis, *Medieval Warm Period and the Beginning of the Little Ice Age in the Eastern Mediterranean*, у: *Byzanz als Raum*, eds. K. Belke — F. Hild — J. Koder — P. Soustal, Wien 2000, 223–244; D. Stathakopoulos, *Reconstructing the Climate of the Byzantine World: State of the Question and Case Studies*, у: *Man and Nature in Historical Perspective*, eds. J. Laszlowski — P. Szabo, CEU, Budapest 2003, 247–261.

¹⁸ A. Kiss, *Some weather events in the fourteenth century II. (Angevin period: 1301–1387)*, *Acta Climatologica Universitatis Szegediensis* 32–33 (1999) 51–64.

1451–1460. и 1491–1500. године. У другој половини 16. века такође је било знатно више хладних зима на читавом европском подручју.¹⁹

Савремене климатске карактеристике северне Босне одређене су њеним географским положајем унутар појаса умерено-континенталне климе, рашчлањеношћу рељефа и правцем пружања планина, удаљеношћу од моравског басена, отвореношћу према северу и панонском климатском утицају. Босанска Посавина, слично Лијевче пољу, припада посавској варијанти умерено топле и влажне климе, с мањом количином падавина зими, и с топлијим временом у јесен него у пролеће. Прелаз из зиме у пролеће је бржи, али су могуће појаве позног, априлског мраза, а то може имати катастрофалне последице за пољопривредне усеве. Поређењем временских прилика прве и друге половине 20. века, уочен је пораст броја тропских дана, с температуром вишом од 30° Целзијусових.²⁰ Међутим, количина падавина опада са запада ка истоку, тако да Семберија годишње прима мање количине атмосферских падавина од Лијевче поља. Поречје Босне северно од Врандука, укључујући долине Усоре и Спрече такође припада типу умерено-континенталне климе, која прелази у континенталну и субпланинску с порастом надморске висине.²¹

Хидрографска мрежа својом густином и богатством воде представља прворазредан ресурс за опстанак људских заједница. Све реке на тлу северне Босне припадају Црноморском сливу, и отичу речном мрежом Саве — Врбас, Укрина, Босна са Узором и Спречом, и сливом Дрине. Долина Саве представља тектонски ров којим се вода повлачила ка Карпатском усеку, док је њено корито усечено у властите наносе и наплавине њених притока, које сачињавају шљунак, песак и глина. Дно долине Саве је у доњем току пространа алувијална раван чија се ширина креће од 4 км код Старе Градишке, до 25 км код Сиска, Лоње и Шапца. Са овог геолошки млађег тла, издижу се старије формације Мотаџице (652 м), Вучјака (367 м) и Мајевице (915 м), док јужнији орографски облици припадају Динарском систему. Првобитно корито Саве налазило се доста северније од данашњег и ишло је долинама Лоње, Великог Струга, Црнца и Босута.²²

Спуштањем тла јужног обода Панонске низије, река *Сава* добија у свом средњем и доњем току општу тенденцију ка југу, док је њене притоке потискују у супротном правцу. Неотектонски покрети одвијају се и данас, тако да се јужнопанонски обод спушта до 2 mm сваке године, док се Динарски систем уздиже до 6 mm. Река *Врбас* убацује велику количину материја-

¹⁹ V. Ducić, *Rekonstrukcija klimata u Srbiji u predinstrumentalnom periodu*, Beograd 1995 — текст необјављене магистарске тезе.

²⁰ Г. Трбић, *Лијевче поље — климатске карактеристике*, Бањалука 2004.

²¹ Ј. Марковић, *Географске области*, 160, 166, 173; *EJ* 2, 115, 148.

²² Д. Дукић, *Сава — јошамолошка студија*, Београд 1957, 21–25.

ла, нарочито крупнијег шљунка у савски водоток, тако да се формирају речне аде и спрудови. Протичући преко неког алувијалног тла, Врбас је дosta мењао корито у свом доњем току, а 1943. године је пробио уску превлаку и померио своје ушће за 350 м узводније. Низводно од ушћа Врбаса, ток Саве је прибијен уз падине Мотајице, али скреће ка северу под притиском Укрине (дужина тока 129 km), која је формирала своју алувијалну наплавину — Бродску Посавину (Ивањско поље), површине 160 km². Река *Босна*, са дужином тока од 272 km и површином слива од 10.480 km², формирала је композитну долину, у којој се издвајају Врандучка клисура, Жепачка котлина, Маглајско-довојска клисура, Довојска котлина и Модричка клисура. Низводно од Модриче, река *Босна* тече кроз своје акумулативне наносе, јер је ток Саве некада ишао доста јужније, на линији Оџак — Слатина — Брчко. Ударом материце и сталним засипањем ушћа створена је макроплавнина Босне — Шамачка Посавина, површине 767 km², а корито Саве се померило ка северу, у лучној линији Свилај — Шамац — Жупања — Орашје — Брчко.²³

И *Босна* је мењала своје корито у доњем току, тако да се једно њено старо ушће налазило око 3 km узводније од данашњег, док је крајем 19. века на терену још увек било видљиво њено старо корито између Модриче и Шамца.²⁴ О променама корита *Босне* сачувана су и писана сведочанства. Фра Никола Оловчић је приликом своје канонске посете 1673. године забележио да је „пре десетак година, река *Босна* изашла из свог корита и ударила на десну страну“. Тако је река до темеља разровала цркву св. Илије код Модриче и однела материјал.²⁵ Поток Модрича је, међутим, доста старији назив од истоименог насеља. Он се помиње још 1244. године, као граница поседа који је бан Матија Нинослав даровао босанској бискупији. Другу међу чинила је „Сува Толиса“, једно од пресушених корита речице Толисе, са изразито меандарским током.²⁶

Поред писаних, постоје сачувани трагови хидролошких промена у области око доњег тока *Босне*. На топографској карти, низводно од Модриче забележени су топоними који говоре о резултатима рада речног тока, у виду облика акумулативног рељефа — Прудови и (Мрка) Ада. Северно од села Милошевца, на десној обали *Босне*, уцртан је водоток *Старача*, а нешто северније је уписано насеље *Засавица*. Овај би назив указивао на старо корито Саве, а не *Босне*, што је сасвим могуће, будући да удаљеност *Засавице* до данашњег ушћа *Босне* у *Саву* износи само око 5 km. На левој обали ушћа такође је уцртан стари водоток Саве, унутар кога се формирало насе-

²³ Д. Дукић, *нав. дело*, 22–25.

²⁴ *Bosnien — Topographisch-statistische Übersicht*, Wien 1874, 36 — Kriegsarchiev, KVII m 45–11.

²⁵ J. Jelenić, *Spomenici kulturnog rada bosanskih franjevaca (1437–1878)*, 146.

²⁶ T. Smičiklas, *CD*, IV, 236–240.

ље по имену Пруд. На супротној, славонској обали налазе се насеља Јаруге и Сикиревци, која су у средњовековним историјским изворима забележена као важни прелази преко реке Саве.²⁷

Низводно од Шамца до Жупање, ова бочна ерозија Саве нарочито је изразита. Ту су формирани дугачки меандри, попут Бурум Штитара и Бурум Домаљевица, а пресецањем других савских меандара настале су простране баре — Велика тишина и домаљевачко Блато. Мањи меандри су код Видовице и потом код Рајевог Села, да би низводно до Брезовог Поља, ток Саве био приљубљен уз чвршће тло своје десне обале.²⁸

Река *Усора* је лева притока Босне, која настаје спајањем Велике и Мале Усоре код Теслића, а улива се у Босну код Добоја. Велику Усору чине потоци Пенава и Михайловац, који се састају код села Горњи Очауш, на надморској висини од 553 метра. Најзначајнија притока Велике Усоре је Блатница. Низводно од ушћа Гомјенице, Велика Усора поприма карактер равничарске реке, меандрирајући кроз теслићку котлину. Малу Усору такође чине две речице — Усорица и Велика Остружња, које се спајају у селу Прибинићу, на 330 м надморске висине. Слив Велике и Мале Усоре захвата највећим делом планински простор Борје, Очауша, Вучје планине, Веље планине, Смолина и Јаворове, а веома малу количину воде прима у теслићком басену. Читав предео је био изузетно добро пошумљен, а екстензивном сечом шума поремећен је природни отицај воде, тако да су реке добиле бујични карактер, уз повећање степена ерозије и количине делувијалног и алувијалног материјала.²⁹ Низводно од села Јелах па до ушћа, предео око доњег тока Усоре назива се *Жућа*, што је успомена на средњовековну привредно-управну јединицу, која је обухватала знатно већи простор.

Срреча је десна притока Босне која извире испод Веље главе (594 мнв), код села Снагова, југозападно од Зворника, и након 128 km улива се у Босну код Добоја. Својим радом река је формирала пространу алувијалну равницу, у којој прима бројне притоке — Јалу која долази из Тузланске котлине, Гостиљу, Турију и низ мањих водотокова са околних планина — Озрена, Мајевице и Требаве. Два мања хидронима у сливу Спрече — Ваџетина и Оскова, имају своје паралеле на тлу Чешке, односно Моравске, па се може помишљати на преношење ових назива са севера на југ.³⁰

²⁷ Топографске карте 1: 100.000, 1: 50.000, секције Брод, Винковци, Дервента и Тузла, Војногеографски институт, Београд 1930, 1956.

²⁸ J. Marković, *Makroplavine u Jugoslaviji*, VI Kongres geografa FNRJ, Ljubljana 1962, 230.

²⁹ Ч. Црногорац, *Слив Велике Усоре — Хидролошко-геоморфолошке карактеристике*, Бањалука 2000.

³⁰ Ј. Марковић, *Географске областии*, 166; А. Лома, *Српскохрватска географска имена на -ина, мн. — ине*, ОП XIII (1997) 11.

Најзначајнија притока Саве, како по површини слива, тако и по количини воде и учинку речне снаге јесте *Дрина*. Она настаје спајањем Пиве и Таре код Шћепан Поља, на надморској висини од 433 м, а у новије време се улива у Саву код Раче, на 78 м нв. Слив Дрине чини 20% слива Саве, а по количини воде коју уноси — чак 32%. Од ушћа Дрињаче до Шепка, 23 км низводно од Зворника, Дрина пробија последњи планински масив, који чине Мајевица, Јагодња, Рожањ, Медведник, Јабланик и Повлен, па је њена долина поново сужена. Низводно од Шепка до ушћа код Раче, тих последњих 80 километара Дрина тече својом алувијалном равницом, по меком тлу. На овом подручју је изражена бочна ерозија — меандри, рукавци, мртваје, и рељеф настао радом реке — спрудови и аде. При великом водостају Дрина може да прошири своју равницу за читав километар, док се при малом водостају, њен главни ток дели на рукавце, ширине по 30 м, који вијугају између спрудова од шљунка.³¹

Осим огромног дотока воде, ова река предњачи и по количини делувијалног и алувијалног материјала које носи снагом свог водотока. Радом ове реке настала је највећа макроплавина — *Семберијско-мачванска*, с површином од 1.262 км², у чему на Семберију отпада 402, а на Мачву 860 км². Како се тло ових равница састоји од дринског шљунка, то упућује на делатство ушће Дрине најпре у Панонско море, затим у Саву. Највећи део Мачве је испресецан старим речиштима Дрине, која је своје корито померила према западу за 20–30 км, јер је једно од ушћа Дрине било код Шапца. Ту је дебљина дринског шљунка читавих 16 метара, на дубини од 11 до 27 м испод површине земље. Под дејством снаге дринског тока, корито Саве се померило од линије Лозница — Богатић — Табановци далеко на север, за неких 15–20 км. Битва и Засавица су прво биле корита Дрине, а потом Саве, да би засипањем њихових истока и утока постале мртваје.³²

„Семберија“ је народни назив за равницу са леве обале доњег тока Дрине, и он није забележен у историјским изворима. Према мишљењу лингвиста, име је позајмљена албанска или румунска форма словенске речи *себар*. Данас се на терену за становнике Семберије чешће употребљава назив „Равњаци“. Западна граница ове наплавине почиње од Црњелова и креће се ка југоистоку до Амајлија на левој обали Дрине, док у ширем смислу обухвата и област на југу, све до Јање.³³

³¹ А. Lazić, *Režim Drine*, Beograd 1952, 15–19; Љ. Гавriloviћ, *Дрина и њене притоке*, у: *Дрина*, 205.

³² А. Алексић, *Мачва с нарочитим погледом на Јошавне прилике*, Гласник СУД 72 (1881) 6–7, лист III; Ј. Marković, *Makroplavine*, 229; М. Грчић — Љ. Грчић, *Мачва, Шабачка Посавина и Поточарина*, Београд 2002, 34–38.

³³ Р. Skok, *Etimološki rječnik*, III, 210. Уп. Р. Kajmaković, *Semberija. Etnološka monografija*, GZM n.s. — *Etnologija* 29 (1984) 8–9.

J. K. Милер — С. Инген, 1710.

Гроф Марсиљи, 1717.

Хоман, око 1720.

Речице Дашица, Бистрик и Прутњача, данашње притоке Саве, и Дриница представљају значајније остатке некадашњих рукаваца Дрине, која се у виду делте уливала у Саву, како је то приказано на Роксјевичевој карти (1865). У другој половини 19. века, а вероватно и знатно раније, истраживачи су помињали пространу бару и околно мочварно земљиште под називом Бродачка бара (*Brodatscher Sümpfe*), смештено код данашњег Бродца.³⁴ О постојању такве веће забарене површине сведочи име и насеља *Балатуна* — „Блатно језеро“, неколико километара источно од Бродца, близу леве обале Дрине, а тако је уцртано и на

аустријској карти из 1783. године.³⁵ Неке старије карте приказују ток Дринице као дринског водотока, као што су то Милерова карта из 1710, Марси-

³⁴ Roskiewicz, *Karte von Bosnien, der Herzegovina und des Paschaliks von Novi Pazar*, Wien 1865 — Народна библиотека Србије — Кр. III — 808; *Bosnien — Topographisch-statistische Übersicht*, Wien 1874, 42; V. Klaic, *Bosna. Zemljopis*, Zagreb 1878, 55.

³⁵ Österreichisches Staatsarchiv — В IX b 212, Т. 10, 1: 28.000.

љијева из 1717, Хоманова из око 1720. и анонимни приказ тока Саве из 1736. године.³⁶

Систематске регулације тока Саве отпочете су у другој половини 18. века, с циљем да се заустави деградација пољопривредног тла, уништавање ораница и усева изазвано годишњим изливањима ове реке, као и успостављање неометане речне пловидбе.³⁷ Поплаве су захватале много веће површине на супротној, славонској страни, јер је лева савска обала знатно нижа од десне. Аустријски опис посавских насеља у Босни из половине 18. века може да пружи неке податке о степену њихове изложености изливању реке Саве. Тако је, на пример, подручје Каца, Кобаша и Дубочца било изложено мањим поплавама, па је тај поплавни терен служио за сенокосе и ливаде. У области Босанског Брода, њиве и ливаде су биле измешане с баруштинама које је пунила речица Струга, а које је становништво заграђивањем отицаја — „богаза“, користило за риболов.³⁸

Данас на терену не постоји овај хидроним, већ само топоним Струга, око четири километра југоисточно од Брода, на самој обали Саве. Међутим, у непосредној близини, с јужне стране постоји водоток Моцель, такође наведен у тексту, а који је спојен с Чајавицом и Укринцем, старим током Укрине. Читав предео Ивањског поља био је и половином 20. века изложен честим поплавама, тако да су се насеља формирала на појединим малим узвисинама — „гредама“, као што је то био случај и у 18. веку, а сигурно и знатно раније. У поменутом аустријском спису јавља се насеље на греди „Krisanovo“, што по имениу и по положају одговара данашњим Кричановцима. Занимљиви топоними који указују на карактер тла и вегетацију јесу *Мочила, Шашеви, Баре, Блато, Ошочек* и други.³⁹

Следећи одсек Посавине, источно од ушћа Босне до Домаљевца, пре ма аустријском опису такође је био испуњен шумама и мочварама у низини, а по „гредама“ су се налазиле малобројне њиве, ливаде и стабла воћака. Као веће баре наводе се *Жендрак, Тишина и домаљевачко Блато*, где је становништво заграђивало њихове отоке у Саву ради риболова. Јужно од данашње Видовице простирала се већа бара „Obed“, односно Обједа, што је данас назив ширег мочварног предела с Површком, Крајном и Орљом баром. На аустријској карти која приказује границе с Османском имperi-

³⁶ ÖAW, *Sammlung Woldan* — K-V (Bl).OE/Hun 84; 90; 98.

³⁷ F. Vaníček, *Spezialgeschichte der Militärgrenze*, II, Wien 1875, 640–644; М. Костић, *О дунавско-савској тарговини, лађама, лађарима и лађарским цеховима у 18. и 19. веку до појаве железница*, ИЧ 9–10 (1959) 275–285.

³⁸ G. Bodenstein, *Povijest naselja u Posavini g. 1718–1739*, 175–185.

³⁹ A. F. von Schweiger-Lerchenfeld, *Bosnien — Das Land und seine Bewohner*, Wien 1879, 56; Đ. Basler, III. *Topografska građa. A) Ivanjsko polje*, GZM n.s. — Arheologija 7 (1952) 411, 413; topografska karta 1: 100.000, 1: 50.000, секција Brod, Vojnogeografski institut — Beograd 1930 (1959).

јом према одредбама Карловачког мира (1699), уцртано је неколико Обеда бара код Копанице, као и Врбовац бара код ушћа Тиње. Околина Брчког није била изложена поплавама Саве, барем према тексту аустријског извора. Област Бродца плавиле су у мањој мери Сава и Дрина, а подручје Бијељине било је изложено на истоку изливањима Дрине.⁴⁰

Људи су били веома свесни промена речних токова и корита, промена положаја ушћа и постанка речних ада, као сталних појава због деловања једне реке. Тако се, на пример, у тексту разграничења двају царстава 1699, а у делу описа границе Босанског вилајета, наглашава да она почиње од *старог ушћа* Босута у Саву, што значи да је у међувремену, до 1699, река Босут изградила ново ушће. Потом су наведена и речна острва — аде, које је требало демилитаризовати и која су стављена у режим заједничког коришћења. Прва по реду била је Рачанска ада, недалеко од ушћа Босута, назvana према каштелу Рачи. Даље узводно су се налазиле Раствичка, Жупањска и највећа — Бродска ада, где су се налазили и војни објекти. Записано је да низводно од Бруда до Јасеновца у то време није било савских ада, као и да када се појаве у будућности, такође ће бити заједнички коришћене. Изласком граничне комисије на терен решен је и проблем око старог и новог ушћа Уне у Саву код Јасеновца, настао изливањем обе реке.⁴¹

Након аустроугарске окупације Босне и Херцеговине, приступило се уређивању и десне обале Саве, где се мочварно земљиште простирило на око 20% читаве области поплава (14.000 хектара). На том подручју, веће поплаве су се дешавале када би се поклопили високи водостаји Саве и њених притока, чије би отицање било знатно успорено, па чак и заустављено, што је за последицу имало забаривање земљишта и стварање мочвара. Тако је око ушћа Укрине и низводно, од Бруда до Клакара, под поплавама била површина од 8.500 хектара. Троструко већа површина била је изложена изливањем Босне, од Крчевина преко Шамца до Орашја (28.000 хектара), у чему су учествовале речице Жендрак, Толиса и Бријежница. Низводно од Брезова Поља до ушћа Дрине, изливању је била изложена површина од 18.000 хектара. Док је Сава веома ретко прелазила своју десну обалу, поплаве је изазивала река Дашица, чије је корито раније било веома променљиво. Пре него што је држава покренула замашне радове на мелиорацији Посавине, локално становништво се сопственим снагама борило против поплава. С временом је изграђен систем земљаних брана и насипа — „грда“, и одводних канала — „богаза“, који су повезивали поједине баре и од-

⁴⁰ J. C. Müller, *Mappa Geographico-limitanea in qua Imp. Caesarei et Ottomanici confinia in alme pacis Carlovitzensis Congressu decreta* — Wien (c. 1700) — Kriegsarchiv, Wien, BIX c 634; G. Bodenstein, *нав. дело*, 280–381, 384.

⁴¹ E. Kovačević, *Hududnama Bosanskog vilajeta prema Austriji poslije Karlovačkog mira*, (критичко изданje текста) POF XX–XXI (1970–71) 365–435.

водили њихове воде ка главним токовима. На подручју Семберије, западно од Дашице затечена су три таква система, с дужином канала од 14 км, а канали су забележени и на потезу од Брчког ка Шамцу.⁴²

Леп приказ културног пејзажа источног дела Семберије сачуван је на карти „План области на левој обали Дрине између Бијељине и Раче“, коју је израдио главни инжењер Јозеф де Ладка, у другој половини 18. века.⁴³ Карта је оријентисана у правцу југ — север, тако да је Рача смештена на њеној доњој ивици. Приказана су насеља Бијељина, Дворови и Бродац, готово утонула у шумски предео, означен цртежима стабала. Ситнијим потезима су представљени пањњаци, док се оранице површине јасно издвајају паралелним браздама. На карти су уцртани водотокови Дрине и Саве, као и неких мањих, веома кривудавих речица, али нажалост без њихових имена. Ипак, с обзиром на то да се имена старих дринских токова помињу и 1736, као и данас, може се претпоставити да је реч о Бистрику, Пругњачи и Дриници. Сличан начин приказивања, како у погледу оријентације карте, тако и топонимије и хидрографије, представља карта приложена уз опис североисточне Босне, који је саставио аустријски официр Јован Антон Перетић 1783/84. године.⁴⁴

Подручја изложена мање или више сталним изливањима река, које би иза себе оставиле ритове и забарено земљиште, била су уједно жаришта маларије и болести изазваних лошим квалитетом пијаће воде. Сâма Бијељина је била изложена овој опасности. Крајем 19. века се предлагало да се њено баровито тло исуши, а корита речица Глоговца и Модрана скрену у тада већ учвршћено корито Дашице.⁴⁵ Путујући од села Попова до села Бродца, Перетић је 1783/84. године користио пут који је био трасиран тик уз леву обалу Старе Дрине, то јест, Дашице, коју описује као јаругу испуњену водом, ширине десет корака. Његов предлог је такође био да се мочваре које прави Дрина својим изливањима плански исуше, тако што би се њихова вода одвела старим током Дрине у Саву.⁴⁶

Шумска вегетација северне Босне била је изузетно богата и разнодобрачна. Имала је велику улогу у регулисању отицања атмосферске воде и

⁴² A. F. von Schweiger-Lerchenfeld, *Bosnien — Das Land und seine Bewohner*, 55; Ph. Ballif, *Wasserbauten in Bosnien und der Hercegovina*, II, Wien 1899, 80–86.

⁴³ *Plan eines Teils am linken Ufer der Drina zwischen Belina und Ratscha* — Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv — B IX a 953.

⁴⁴ Д. Пантелић, *Војно-географски описи Србије* пред Кочину крајину 1783. и 1784. године, Споменик СКА LXXXII (1936) 103–144, са регистром географских назива и копијама карата. Наслов оригинала: „Militairische Beschreibungen der bereisten Weege und Gegenenden eines Theiles des Königreichs Servien und Bosniens“, mit Karte „Theil des Königreichs Servien und Bosnien“ — Wien, Kriegsarchiv, K I f 12.

⁴⁵ Ph. Ballif, *Wasserbauten*, II, 87.

⁴⁶ Д. Пантелић, *нав. дело*, 139.

регуларности водотокова, и утицала је на климатске карактеристике читавог подручја. Шума је била изузетно значајан привредни ресурс у животу њених становника, о чему ће бити речи нешто ниже у тексту. Тло које је било изложено изливању река и потока настањивале су заједнице хидрофилног дрвећа. Речне долине и највећи део Посавине били су прекривени густим шумама храста лужњака (*Quercus robur*). Оне су се настављале и северно, на подручју Славоније, као надалеко чувене „славонске храстове шуме“. Поред храстова, биле су ту и букве (*Fagus sylvatica*), польски јасени (*Fraxinus excelsior*), врбе (*Salix alba*), тополе (*Populus alba*), брезе (*Betula pubescens*) и црне јохе (*Alnus glutinosa*). Ниско брежуљкасто-брдовито земљиште настањивале су заједнице храста китњака (*Quercus sessiliflora*) и граба (*Carpinus betulus*), уједно подручје најгушћег насељавања становништва. Зато су највећим делом искрчене и претворене у оранице и ливаде, а остаци ових шума су деградирани у шикаре. Шира околина Босанског Бroда с Мотајицом била је подручје одакле се извозила велика количина храстових дужица за бурад. Према аустријским подацима с почетка окупационог периода, годишњи извоз се процењивао на 500–600.000 комада. Део Подриња око Зворника био је пошумљен храстом сладуном и цером. Највеће пространство су заузимале букове шуме, унутар којих су се налазиле шуме јеле са смрчом. Оне су чиниле главну основу привредне експлоатације од друге половине 19. века, тако да су знатно уништене, проређене и просторно веома ограничene.⁴⁷ Посредни подаци о простирању храстових и букових шума могу се добити из статистичких прегледа о свињогојству, будући да су ова шумска подручја била терен за ижиравање свиња. У областима око Тешња, Добоја, Маглаја, али нарочито Бијељине, потом Брчког и Орашја, забележен је највећи број пописаних свиња, док су на другом месту била крупна говеда, а на трећем овце.⁴⁸

Густо пошумљено подручје северне Босне чинило је подлогу за стварање сталних људских насеља, почев од најстаријих времена. Територија насеља и њихових привредних површина — ораница, винограда, ливада, сенокоса, стварала се крчењем. Према већ поменутом аустријском опису Посавине, површине под шумом су многоструко премашивале површине са ораницама и ливадама, а однос се кретао чак и до 1 према 16, у корист шума. Иако из познијег времена, вероватно тек с краја 18. века, најстарија предања у семберијским селима сведоче о засељавању потпуно пустих

⁴⁷ A. F. von Schweiger-Lerchenfeld, *Bosnien — Das Land und seine Bewohner*, 56; P. Sugar, *Industrialization of Bosnia-Herzegovina 1878–1918*, University of Washington Press, Seattle 1963, 128–129; *Босна и Херцеговина*, Енциклопедија Југославије, 2, Загреб 1980², 123–131.

⁴⁸ *Militär-statistische Übersicht von Bosnien und Herzegovina*, Wien 1881, 10–21.

предела крчењем пространих шума. Таква предања су забележена у селима Амаљије, Црњелово, Даздарево, Метеризи и Патковача.⁴⁹

Дрвна грађа била је основни грађевински материјал у градовима, а нарочито у селима, све до периода после Другог светског рата и замашне индустиријализације. Сви стамбени и привредни објекти грађени су од различитог дрвета. Сходно доступности поједињих врста грађевинског дрвета и климатско-географским особинама средине, с временом су се развили различити типови кућа. Тако се у крајевима с поводњима, нарочито дуж савских обала подизао посебан тип кућа — *сојенице*, а најстарији примерци су откривени на чувеном локалитету из доба неолита — Доња Долина код Босанске Градишке. Овај тип градње претрпео је релативно мало измена до модерног времена. Четири дебела колца, висине око два до три метра побадана су у углове будуће зграде, а између њих су ређане тање греде. Зидови сојенице су слагани од брvana, облепљених блатом. Постојала је само једна просторија с огњиштем, а пред вратима је био трем до кога воде степенице. Кров је био раван, прекривен трском, касније даскама. Праве брвнаре су грађене само на оним местима где је било довољно четинарских шума — јеле, оморике и смреке, јер су имале дугачка и права стабла за брвна. Тамо где је шума већ проређена, штедело се на материјалу, па су се комбиновала брвна, односно храстове и букове даске и зидови од плетера, облепљени иловачом. У градњи дрвених кућа није коришћен нити један метални део. Ако нису биле укопане, могле су и да се транспортују воловском вучом, будући да су биле малих димензија.⁵⁰

Различите врсте дрвећа и њихових делова, као и шумско биље, имали су разноврсне намене:

- алтернативни извор хране и лекова — плодови дивљих врста воћа, печурке, мед, лековито биље;
- огрев — крупнији трупци *храстīа*, веће грane;
- осветљење — луч, смола и катран од *чейтинара*;
- израда малобројног покућства — клупе, троношци, сандуци; посуђа — чиније, кутлаче, кашике;
- бачве за вино од *храстīовых дужица* — главни предмет извоза из Босне и Херцеговине у 19. веку.⁵¹

⁴⁹ G. Bodenstein, *Povijest naselja u Posavini god. 1718–39*, 171–389; R. Kajmaković, *Semberija*, 20, 22, 27, 113.

⁵⁰ Ј. Солдо, *Типови кућа и зграда у пређашњој Босни и Херцеговини*, Посебна издања Географског друштва, св. 13, Београд 1932, 26–27, 44–49; Г. Милошевић, *Становање у граду и селу, у: Приватни живот у српским земљама у осмий модерног доба*, прир. А. Фотић, Clio, Београд 2005, 161–171.

⁵¹ P. Sugar, *Industrialization of Bosnia-Herzegovina*, 130.

- израда пољопривредних и занатских алатки — рало, виле, дрљаче и дрвени делови мотика, косира, српова, јармова за волове од *јавора*; колје за винограде; вретена, разбоји, преслице, мердевине;
- израда оружја — копља, стреле, штитови, лукови, најчешће од *јасена* и *тиловине*, јер су лаке и савитљиве грађе;
- израда пловних објеката — чунови (моноксили) од издубљених трупаца, најчешће *храстова*, затим сплавови, насади и шајке од издржљиве *чамовине/јеловине*;
- израда теретних кола и саоница — од издржљивог дрвета, *крушике, граба, бресета*;
- сточна храна — лисник, најчешће лишће *храстова*; жирови храстових и букових шума за прехрану свиња;
- гориво — производња соли прокувавањем слане воде; производња стакла, цигле, грнчарије, креча, гипса;
- рударство — као гориво у топионицама, као потпора сводова рударских окана и тунела;
- производња пепела — поташе, која се користила као ћубриво, затим у производњи сапуна, и као средство за прање;
- од коре појединог дрвећа добијане су биљне боја за тканине, а *брзова* и *храстова кора* коришћена је за добијање танина за штављење кожа.⁵²

Процес дефоресције, у који је укључен и процес деградације првобитног шумског покривача и првобитног састава тла, одвијао се непрестано, у различитом темпу у зависности од демографског притиска и техничко-технолошког развоја. Нарочито је био интензивиран од друге половине 19. века, тачније од 1878. године. Ради експлоатације шумског богатства, аустроугарске власти су подигле пилане и изградиле шумске железнице, покренуле производњу поташе, која се користила у справљању стакла и сапуна. Прва шумска железница од Добоја преко Теслића до планине Влашић подигнута је већ 1889. године.⁵³ Претераним уклањањем шумске вегетације убрзано је отицање површинских вода, те тако и процес ерозије добија на замаху. Стога је карактер водотока Саве и њених притока постао бујичан, што значи нерегуларан и мање предвидљив.⁵⁴

У време османске власти, шуме нису биле предмет посебне регулативе све до 1870, док је у суседним аустријским подручјима стање било пот-

⁵² R. Bechmann, *Trees and Man. The Forest in the Middle Ages*, New York 1990, 147–200; T. Russel, *Wood, y: The Cultural History of Plants*, eds. Gh. Prance — M. Nesbitt, Routledge 2005, 315–334; Вид. радове М. С. Филиповића.

⁵³ Ј. Марковић, *Географске областии*, 161; Ч. Црногорац, *Слив Велике Усоре*, 41; P. Sugar, *Industrialization of Bosnia-Herzegovina*, 129–143.

⁵⁴ Д. Дукић, *Сава*, 75.

пуно другачије. За територију Војне границе, чији је део била Славонија, први законски прописи су донети већ половином 18. века (1755), с циљем да се коришћењу овог природног ресурса приступи економски рационално. Постављени су посебни службеници — шумари, који су контролисали поштовање прописа и спроводили су поновно пошумљавање искрчених површина. Сеча дрвећа била је ограничена на три зимска месеца, а прво је морало да се искористи дрвеће природно оборено (од старости, удара ветра и сл.). Било је забрањено љуштити кору младица, а убрзо и држање коза, јер су оне наносиле највећу штету шумском екосистему. Ограничено је и ижирање свиња, као и отресање жирова с дрвећа и њихово сакупљање.⁵⁵

Приказ палеогеографских својстава области северне Босне, то јест, средњовековне Усоре и Соли показао је да су њени становници имали на располагању разноврсне и релативно издашне природне ресурсе: повољан распоред рељефних облика, умерене климатске карактеристике, густа хидрографска мрежа, обиље шумског покривача, и с тим у вези — обрадиво тло, сенокоси и пањњаци, до којих се долазило искрчивањем. Начин употребе природних ресурса био је условљен друштвено-културолошким обрасцима, политичко-економским приликама и степеном техничко-технолошког развоја, тако да се мењао током времена. Промене природног, првобитног пејзажа у многоврсне културне пејзаже припада структурима „дугог трајања“, и оне се нису увек одвијале узлазном линијом, ка већем степену преобликовања природне средине. У неким периодима, напротив, долазило је до регресије, када се „дивљина“ поново враћала и освајала до тад култивисане области. Ти периоди су последица великих политичко-демографских и друштвено-економских ломова, као што су то били слом римског рајнско-дунавског лимеса, себе народа, досељавање јужнословенских племена. Друго размеђе би се могло поставити у период позног средњег и почетка новог века, у доба османског освајања. Оно је подстакло велике миграције становништа, а резултирало је успостављањем другачијих политичких и привредних оквира.

⁵⁵ Ф. Ш. Енгел, *Опис Краљевине Славоније и Војводства Срема*, прев. В. Стојић, Матица Српска, Нови Сад 2003, 57, 234–235, 407–415; F. Vaniček, *Specialgeschichte der Militärgrenze*, II, Wien 1875, 604–613.

II

ТОК ИСТОРИЈЕ ПРЕДСЛОВЕНСКО ДОБА

Да би се стекао целовит увид у проблематику насељености и односа становништва према природној средини, требало би се укратко осврнути на велики период који повезује најстарије преисторијске културе и почетак досељавања јужнословенских племена на Балкан. У наредном излагању, пажња ће бити усмерена на приказивање насеља и материјалних остатака које су иза себе оставиле преисторијске културе, илирска племена и, посебно, Римска империја. Заједнички именитељ је природно-географски простор северне Босне, који се сасвим различито доживљавао и обликовао под утицајем природних и људских фактора током ових неколико миленијума.

За разлику од неких других подручја, на простору северне Босне постојао је континуитет насељености током читавог периода палеолита, неолита и латена. Једно од доминантних обележја јесте отвореност ка утицајима и миграцијама са севера, из Панонске низије, што је доводило до ближег културолошког повезивања ове две области. То је сасвим разумљиво, будући да велики део северне Босне географски припада Панонској регији и перипанонском ободу. Континуитет насељавања од палеолитског доба до средњег века утврђен је, да наведемо само неколико примера, на локалитетима *Црквине* — Макљеновац код Добоја, *Чардачине* у Доњем Клакару код Босанског Бroда, и на простору Дубочца.¹ У периоду неолита одвијао се прелазак с ловачке на земљорадничку културу, која се шири из Мале Азије. Најзначајније, и једно од најстаријих насеља на простору северне Босне налазило се у данашњој Горњој Тузли, уз обалу речице Јале. Ту су откопани остаци куће са зидовима од плетера облепљеним иловачом, попложаним

¹ *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine — Od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast*, друго, прерадено и допunjeno издање, Veselin Masleša, Sarajevo 1984, 13–23 (D. Basler); ALBiH, II, 5.40, 4.14, 4.17, 4.25, 4.37, 4.112, 4.115.

подом и озиданим огњиштем, а покретни налази сведоче да је реч о припадницима *старчевачке културе*.²

Најбројнија преисторијска насеља у северној Босни припадају *винчанској култури*, која је обележила читав период средњег и млађег неолита. Станишта винчанске културне групе у Посавини имала су облик тзв. телова — малих земљаних узвишења која се издижу над околним мочварним тлом. Таква насеља су откривена на локалитету *Вароши* код Корча, *Грабача* код Босанског Шамца и *Мајшић* код Толисе. Сличан терен — мочварно земљиште, у долини Јале условио је сојенички тип насеља. Као трећи тип насеља издава се група станишта на узвишењима у долини Усоре, као што су локалитети *Дебело брдо*, *Мало брдо* и *Високо брдо*. Услови природне средине сасвим јасно су одређивали тип и изглед насеља, а доминанти положај за насељавање био је одабран из безбедносних, али и привредних разлога. Неолитско становништво живело је у малим, затвореним сеоским насељима. Највеће неолитско налазиште откривено је на локалитету *Краљевине* код Новог Шехера, где је постојала веома развијена радионица каменог оруђа и оружја. Уз саму обалу Саве, откривени су остаци рибарских насеља у *Доњој Махали* код Орашја и у *Доњем Клакару* код Босанског Бroда. Будући да је реч о изразито водоплавном терену, становници земуница у Доњем Клакару изградили су јарак око свог насеља за одвођење вишке воде.³

Велике промене наступају у гвозденом добу, које отпочиње у 9. веку пре н. е. и завршава се римским освајањем крајем старе и почетком нове ере. Током овог периода долази до стварања илирских племенских савеза, чија имена, територије и поједина насеља помињу тек римски историографи. Северна Босна је припадала западноилирском и јужнопанонском културном кругу, ван утицаја гласиначког подручја. Око реке Саве су становала племена Колапијана (река *Colpis* — Купа), Осеријата и Бреука — у североисточној Босни и доњем Подрињу. У четвртом веку старе ере на овај простор продиру келтска племена, од којих су Скордисци насељили подручје северно од Бреука. Предримски период обележен је градинским типовима насеља која симболизују период несигурности и сталних међуплеменских сукоба и миграција. На градини *Вис* код Дервенте истражено је једно од најстаријих насеља гвозденог доба, које је континуирано живело од 11. до 8. века. У Босанској Посавини свој врхунац доживљава чувено сојеничко насеље у *Доњој Долини* код Босанске Градишке (1200. пре н. е. — 1. век н. е.), у коме су пронађени грчки импорти из 7. века пре н. е.⁴

² М. Баум, *Жућа Соли, Članci i građa* 1 (1957) 7–10; *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine*, 33, 35–37, 47, 49, 77, 105 (А. Benac, В. Čović); ALBiH, I, 7.13, 7.16, 7.21, 7.22, 7.23, 7.30, 7.61, 7.69, 7.70, 7.72.

³ *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine*, 48, 60–61 (А. Benac); ALBiH, II, 8. 80; 5. 25; 6.228.

⁴ *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine*, 141–142 (В. Čović); ALBiH, II, 3.27.

У ОКРИЉУ РИМСКЕ ИМПЕРИЈЕ
— НАСЕЉА, ПРИВРЕДА И КОМУНИКАЦИЈЕ —

Успостављање римске власти на простору западног Балкана започело је од уског приобалног појаса уз Јадранско море, након првих ратова с ратоборним илирским племеном Ардијеја (229–228, 219–218. пре н. е.). Назив „Илири“ за скупину етнички сасвим различитих племена потекао је из грчке историографије и прихваћен је од римске администрације. Тако је почетком нове ере читав простор од реке Раше у Истри до Љеша у северној Албанији, и на северу до Дунава, понео име *Илирик* (*Illyricum*).⁵ Све до времена Октавијана Августа, римска власт је била ограничена на шире заљеђе приморских градова. Коначном победом над Далматима 35–33, он је успео да границу римске државе помери до обале реке Саве, а после Панонског рата (13–9. пре н. е.), граница је постављена на Дунаву. Ипак, показало се да римска власт у унутрашњости Илирика није учвршћена, и до тога је дошло тек пошто је угашен далматско-панонски устанак 6–9. године н. е. Рим је стекао контролу над изузетно важном стратешком везом — путем који је повезивао северну Италију с главним римским центрима на средњем и доњем Дунаву. Поред тога, Илирик је био спона између Италије и источних, азијских провинција, и представљао је значајан привредни и демографски ресурс Царства.⁶

Да би обезбедио ефикасну и непосредну власт над читавим овим простором, Рим је спровео реорганизацију провинцијске управе, око 10. године н. е. Територија Илирика је подељена и организоване су две провинције — Горњи Илирик или *Далмација*, и Доњи Илирик, то јест *Панонија*. Будући да недостају прецизнији изворни подаци о граничној линији између ових провинција, у науци постоје различита мишљења. Већи број истраживача сматра да је северна граница Далмације ишла линијом од реке Раше до Купе, затим ка истоку, јужно од Сиска (*Segestica/Siscia*), преко Лакташа (*Ad Fines*), Добоја, прелазећи источно од Дрине, до Колубаре. Босанска Посавина и доње Подриње, односно области источно и западно од њега — Семберија и Мачва, припадале су Панонији. Простор северне Босне би се на овај начин нашао подељен по географском принципу — перипанонске области и долина Саве одвојене су од динарског простора који почиње јужно од оцртане границе провинција.⁷

⁵ I. Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, Djela ANUBiH, knj. LXVI, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 6, Sarajevo 1988, 22–29, 36.

⁶ E. Pašalić, *Questiones de Bello Dalmatico Pannonicique*, у: *Sabrano djelo*, Sarajevo 1975, 376–421; I. Bojanovski, *нав. дело*, 36–54.

⁷ Géza Alföldy, *Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien*, Budapest 1965, 27–28; J. J. Wilkes, *Dalmatia*, London 1969, 46, 62, 78–79; уп. I. Bojanovski,

Учвршћивање римске власти и стабилизација новог поретка — *Pax Romana*, подразумевала је изградњу путева као предуслов за мобилност римске војске, и споне између насеља и утврђења где су смештени главни гарнизони. Највећа активност одвијала се у Августово доба, за намесништва Публија Корнелија Долабеле (14–20 н. е.), а потом је настављена и у време царева Тиберија (14–37) и Клаудија (41–54). Главни, магистрални путеви повезивали су јадранско приобално подручје и Панонију. Неколико путева је полазило из Салоне са коначним одредиштима у: Сисцији (Сисак) на ушћу Купе у Саву, Сервицијуму (Босанска Грађишка), и Аргентарији са центром у Домавији (код Сребренице). Главне путне станице на траси од Салоне до средњег Подриња биле су у Триљу (*Tilurium*), Дувну (*Delminium*), Варвари код Коњица (*Bistue Vetus*), Бугојну (*Ad Matricem*), Витезу код Травника (*Bistue Nova*) и Илици (*Aquaes S.*). Пут је затим преко Високог и Брезе (*Hedum castellum Daesitiatium*) скретао ка североистоку поред Олова и Кладња, с једним краком до Тузле, а другим се спуштао долином Дрињаче до станице *Ad Drinum*, коју неки истраживачи идентификују са Зворником. Други крак је од Илице ишао преко Мокрог, Романије и Гласинца до Аргентарије — Домавије.⁸ Сасвим је извесно да су Римљани користили некадашње илирске путне комуникације, јер би било немогуће у тако кратком периоду, практично у неколико деценија, изабрати најкраће везе између најзначајнијих стратешко-саобраћајних центара и најповољније превоје преко Динарских планина.⁹

Иако археолошка истраживања нису идентификовала материјалне остатке римских путева долином Босне северно од Зенице до Саве, нити у долинама Усоре и Спрече, постоји неколико индиција које допуштају претпоставку да су комуникације дуж ових река вероватно биле изграђене у најранијем периоду римске власти. Одлучујући догађај који је довео до слома далматско-панонског устанка десио се 8. године н. е., када се вођа панонских Бреука, Батон, предао Тиберијевим трупама на „*flumen nomine Bathinus*“. Потом је 19–21. године изграђен римски пут „*ad Bathinum flumen... a Saloniſ*“. У науци је прихваћена идентификација овог хидронима с реком Босном, у чијем су доњем поречју живели Бреуци. Потреба да се цео простор пацифikuје условила би изградњу једног пута кроз територију побуњеника, то јест долином реке Босне, која би једина остала непокриве-

нав. дело, 325–330. Према мишљењу И. Бојановског, међутим, ову граничну линiju треба спустити још јужније од Бања Луке (*Castra*) и Добоја, затим до Дрињаче, па би на тај начин северна Босна готово у целости припадала провинцији Панонији.

⁸ E. Pašalić, *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*. Идентификације главних путних станица се доста разликују код: I. Bojanovski, *Dolabelin sistem cesta u rimske provinciji Dalmaciji*, Djela ANUBiH knj. XLVII, Centar za Balkanska ispitivanja knj. 2, Sarajevo 1974, *passim*.

⁹ E. Pašalić, нав. дело, 103–108; I. Bojanovski, *Dolabelin sistem cesta*, 245.

на системом римских путних комуникација. Поред тога, још у преисторијско време, то је био пут којим је продирало ново становништво и нови културни утицаји, а у средњем веку је коришћен као војни пут у угарско-босанским сукобима.¹⁰ Остаје да се утврди траса ове римске комуникације низводно од Зенице.

Из предримског периода потичу сведочанства о грчким трговачким и културним утицајима на тлу северне Босне. Тако је грчки новац пронађен у Доброј Води (југоисточно од Босанског Брода), Градачцу, Сребренику на Мајевици, Домаљевцу, Боку и Трамошници код Орашја, у Јањи и Амајлијама код Бијељине.¹¹ У касније налазе спада и новчић града Дирахиона (210. пре н.е.) са некрополе испод Градоврха код Горње Тузле. Име речице Јале је пореклом од грчког назива ἄλς, што значи *со, солина*.¹² Грчки трговачки и културни утицаји могли су да продиру на подручје северне Босне дуж линије долина Неретве — долина Босне, али и из долине Саве у коју се улазило било из Подунавља, или од Аквилеје и Трста преко долине Купе и Љубљанке. Треба свакако узети у обзир и коришћење савског речног саобраћаја, као и економске везе између Салоне и Сирмијума, које су водиле и преко територије северне Босне. Порфирогенитово помињање града Салинес (грч. Σαληνές) водило би порекло од знатно старијег римског насеља *Salinis*, то јест путне станице *Ad Salinas*. О његовом постојању би сведочили налази римског новца и поближе неиспитани остаци римске грађевине на локалитету Градоврх код Горње Тузле. Дакле, један огранак пута из долине Босне код Добоја је скретао у долину Спрече, преко подручја Тузле — путне станице *Ad Salinas*, одакле је имао најкраћу везу с Подрињем.¹³

Траг једног римског пута, у саставу магистрале *Salona–Argentaria–Sirmium*, може се пратити дуж леве обале Дрине, од Домавије преко Дрињаче и Зворника, даље преко Јање до подручја Дворова — Бродца — Балатуна (станица *Ad Drinum flumen*), близу њеног ушћа у Саву, где се укрштала с попречним магистралним путем *Siscia – Sirmium*. Огранак дринског пута је могао да прелази Дрину код Шепка и, као и данас, обезбеди везу са Сирмијумом од Лознице преко Лешнице (*Gensis*) и Богатића. Други споредни пут је повезивао област Зворника (*Ad Drinum*) преко долине Сапне с Теочаком и даље до Бијељине и Дворова, односно од Теочака до долине

¹⁰ I. Bojanovski, *нав. дело*, 192–202.

¹¹ K. Patsch, *Nahodjaji novaca*, GZM XIV (1902) 391–438, са картом. Вид. К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у Средњем веку*, у: *Зборник Консистантина Јиречека*, 1, Београд 1959, 241; С. Тирковић, *Срби међу европским народима*, Београд 2004, карта 1.1, стр. 5.

¹² М. Баум, *Жућа Соли*, 7–11.

¹³ K. Patsch, *нав. дело*, 401–402, и даље; I. Bojanovski, *Rimska cesta dolinom Bosne i njezina topografija*, Radovi sa симпозијума „Средњовјековна Босна и европска култура“, Издања музеја града Zenice III, Zenica 1973, 393–415; исти, *Dolabelin sistem cesta*, 199.

Спрече. Овај пут долином Дрине је коришћен и током средњег века приликом продора угарске војске до Сребренице.¹⁴

Од изузетног војно-стратешког и економског значаја била је трансверзална комуникација, која је полазила од Аквилеје на Јадранској обали, па преко Љубљане (*Etona*) до Сиска (*Siscia*), одакле је њена траса ишла руబом долине Саве ка истоку. Од Сиска до Босанске Градишке, пут је трасиран јужно од Саве, по сувим прибрежјима Просаре. У Градишку је било седиште панонске флоте, што говори у прилог коришћењу речног саобраћаја у античко доба. Одатле је пут настављао до станице *Urbatus* која се налазила у близини ушћа Врбаса у Саву, код данашњег Српца или код Причаца. Ту је и римски пут прелазио на леву обалу Саве и ишао до Славонског Брода (*Marsonia*), затим је продужавао до станице *Ad Basante* — близу ушћа Босута у Саву, код Жупање. Од овог места траса пута је вођена поред Божњака до станице *Saldis* — Посавских Подгајаца. Пут је даље настављао по уздигнутим земљаним гредама до Рачиноваца, где је поново прелазио на десну обалу Саве, и идући поред Брезовог Поља и Батковића стизао је до станице *Ad Drinum flumen*. Код Бродца — Балатуна је прелазио Дрину и настављао поред Црне Баре, Бановог поља и Мачванске Митровице и, прелазећи Саву, коначно је доспевао до Сирмијума.¹⁵

Споредни огранци ове магистрале прелазили су и јужно од Саве, обухватajuћи и умрежавајући на тај начин и насеља у Босанској Посавини. Божановски је дугогодишњим рекогносцирањем утврдио остатке античких и познијих, средњовековних комуникација које су обједињавале долину Саве и насеља на њеним обалама. У римском периоду, коришћени су бројни прелази на Сави — у Градишки, Српцу, Причиновцима, Дубочцу, Славонском Броду, Клакару, Шамцу, Рајевом Селу, Брезовом Пољу. Огранак пута из Марсоније могао је да се спушта до Клакара и да одатле продужи до Добора, потом до Скугрића и Градачца. Друга комуникација могла је да се искуљчи из овог магистралног пута у близини Бабине греде и локалитета Ко-

¹⁴ I. Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, 331–332; исти, *Prilozi za topografiju rimske komunikacije i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji (s posebnim obzirom na područje Bosne i Hercegovine)* III — Prilog proučavanju antičkih naselja i komunikacija u Istočnoj Bosni, Godišnjak Centra za Balkanološka ispitivanja ANUBiH XIX (17) (1981) 125–197, са картом путева.

¹⁵ I. Bojanovski, *Prilozi za topografiju rimske komunikacije i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji (s posebnim obzirom na područje Bosne i Hercegovine)* IV — Rimska cesta Siscia — Sirmium (Tab. Peut.) i njena topografija (arheološko-topografska studija), Godišnjak Centra za Balkanološka ispitivanja ANUBiH XXII (20) (1984) 145–265, са картом путева. Уп. *Monumenta Cartographica Jugoslaviae I — Tabula Peutingeriana*, прир. Г. Шкриванић, Историјски институт, Посебна издања књ. 17, Београд 1975, 42–43. Г. Шкриванић даје нешто другачије убијације ових станица: *Ad Basante (Bassantis)* ставља при ушћу реке Босут у Саву код Сремске Митровице, *Saldis (Salis)* су Солјани, село источно од Посавских Подгајаца, *Drinum* лоцира у Сремску Рачу, док је станица *Ad Drinum* — Дрињача (Костајник).

строман, затим да пређе Саву код Шамца и код данашње Модриче се улије у пут ка Градачцу. Од *Saldis-a* – Посавских Подгајаца одвајао се пут који је преко прелаза Саве код Рајевог Села ишао долином Тиње. Низводно од Брезовог Поља прелази на Сави су били и код Рачиноваца, код Накића-куле (средњовековног града Новог, чије основе су од римске опеке), затим на Суботишту, и на Дому-скели северно од Батковића. На мочварном, подланом тлу како у Побосуђу, тако и у Посавини, Римљани су користили подлоге од балвана.¹⁶

Северна Босна је, попут Славоније, била изузетно густо пошумљена област у којој су Панонци живели без градова, по раштрканим селима. Из писаних извора се сазнаје да су римске власти поделиле илирско становништво на следеће *civitates peregrinae*: *Колаијани* су живели на територији колоније Сисције, уз токове Саве и Купе, на југоистоку вероватно до Дубице, с богатим рудним налазиштима у долини Сане и Јапре. Источније од њих били су *Осеријани*, сродници Меза, који су настањивали простор од реке Јабланице до Мотајице, обухватајући обе обале Саве. Претпоставка је да се на њиховој територији развило римско насеље *Сервицијум*, где се пут из Салоне укључивао у магистралу *Сисција–Сирмијум*. *Civitas Breucorum* понела је име по ратоборном панонском племену Бреука, чији је отпор сломљен 8. године. Као крајње тачке њихове територије узимају се Грабарје код Славонског Брода и Негославци код Винковаца, али се она пружала и преко Саве, укључујући и део Босанске Посавине. Кроз њихову територију је водио пут *Ad Bathinum flumen*. Највећи агер заузимала је *civitas Sirmiensium et Amantinorum*, с центром у Сирмијуму, као једној од најважнијих упоришних тачака римске власти у Панонији. Она је обухватала не само део Срема већ и део Мачве и Семберије. Заправо је читаво подручје доњег Подриња у управном и привредном аспекту гравитирало ка овом граду.¹⁷

Будући да је дрво било основни материјал за градњу, археолошки остаци који би посведочили о степену насељености овог простора, изузетно су оскудни. Осим тога, Босанска Посавина је подручје са интензивном польопривредом, што има своје позитивне и негативне последице. Многи локалитети, нарочито оставе античког новца су случајно откривени током извођења польопривредних и грађевинских радова – изградње мостова, путева и железничких пруга. С друге стране, неповратно су уништена мно-га вишеслојна налазишта пре него што су истраживачи били у прилици да их темељно испитају. Целовиту слику насељености северне Босне у античко доба није могуће обликовати, већ само указати на области које су биле интензивније насељене, с већим агломерацијама и значајнијом концентрацијом археолошких локалитета.

¹⁶ I. Bojanovski, *Rimska cesta Siscia – Sirmium*, 145–265.

¹⁷ I. Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, 337–340.

Област између доњег тока Врбаса на западу и Укрине на истоку пружа веома мало података из античког времена, сасвим супротно од концентрације античких локалитета у Лијевче пољу. Од значајних налазишта могу се навести *Градина* у Шушњарима (3.58),¹⁸ где су констатовани трагови каснобронзаног и раногвозденог доба, као и остаци античке грађевине. Овај локалитет се може довести у везу са римским бањским комплексом који је очуван на локалитету Зидине у Лакташима (3.145), на левој обали Врбаса. У долини Турјанице постојало је једно насеље из римског периода (3.20), а на локалитету *Градине* у Хрваћанима (3.50) било је касноантичко утврђење или рефугијум, с почетка 4. века.

Даље ка истоку, издваја се подручје доњег тока Укрине, око данашње Дервенте, где је потврђено постојање античког насеља са зградама од опеке (4.98), и откривена је остава касноантичког новца (4.61) и гранариј из периода сеоба народа (4.56). У Босанском Броду (4.1, 4.6) су случајно, приликом изградње моста преко Саве, откривене две оставе касноантичког новца.¹⁹ Неколико километара узводно од Бруда, на локалитету *Пекаруша* (4.94), постојало је насеље из бронзаног доба, а откривени су и трагови римског насеља, са зградама од дрвета. Низводно од Босанског Бруда, у Доњем Клакару на локалитету *Чардачине* (4.17), на месту где је присуство људских заједница непрекинуто трајало од палеолита, пронађени су остаци римске куле из друге половине 1. века, која је изгледа коришћена и у периоду средњег века.

У долини Усоре, трагови значајнијег присуства становништва из античког доба утврђени су у околини Теслића, где се на локалитету Црквишће у Радишићима нађени остаци цигле, опеке и керамике римске провенијенције, али и остаци неке средњовековне цркве, која је и дала име овом налазишту (8.21). Иако су на локалитету *Прекоја* у Врућици (8.127) откривене рушевине римске грађевине од камена и опеке повезане кречним малтером, истраживања нису утврдила да су термални извори бање Врућице коришћени у античко доба.²⁰ Ипак, нешто мало низводно, на десној обали Усоре, у Жабљаку код Тешња (8.19) откривени су остаци римске бање из 3–4. века, која је у словенском периоду била поново насељена. Наспрам овог локалитета, на левој обали реке, на Кућеринама је живело античко насеље (8.85), као и на *Грачацу* у Алибеговцима (4.34).

Сигурно једно од најпознатијих археолошких налазишта са територије Босне и Херцеговине јесте *Црквина* у Макљеновцу (4.14), код самог

¹⁸ Бројеви у загради означавају нумерацију локалитета у *Arheološkom Leksikonu Bosne i Hercegovine* (ALBiH), I–III.

¹⁹ K. Patsch, *Nahodjaji novaca*, 416–418.

²⁰ Е. Пашалић не помиње овај локалитет, вид. *O antičkim naseljima uz mineralna vrela na području Bosne*, Godišnjak ID BiH 1955, 81–94 (= *Sabrano djelo*, 188–199); исти, *Antička naselja i komunikacije*, 99–102.

ушћа Усоре у Босну. На овом месту је потврђен континуитет насељености од времена палеолитских заједница до средњег века (9–13. век). Из римског периода потичу остаци једне *villa rustica*-е из 1–4. века, ветерански натпис и остаци пространог рефугијума из времена Готског рата (535–555). У непосредној близини овог локалитета, на *Градини* у Добоју (4.39), неколико километара низводно од средњовековног утврђења (4.37), у 2. веку изграђен је римски аугзилијарни каструм, уз који се налазило и цивилно насеље (*canabae*), с бањом и радионицом. Почетком 5. века античко утврђење је престало да постоји, да би тај простор потом населили Словени, који су унутар његових зидина подигли куће од плетера.

Са леве обале доњег тока Босне на ушћу Љубиоче (5.89), њене леве притоке, постојало је вишеслојно насеље — преисторијско, римско и ранословенско, али су његови остаци уништени приликом градње пута. На градини *Добор* (5.14) је потврђено да је преисторијско насеље наставило свој живот и у античко доба. Остаци неколико античких насеља откривили су у плодној алувијалној равни на левој обали доњег тока Босне, коју данас покрива подручје општине Оџак: античко насеље у Јошику (5.39), на старој тераси реке Босне, с потконструкцијом античког пута, затим, неколико километара северније насеље у Срнави (5.67), код Доњег Свилала (5.63), док је изузетно богата колекција римског новца из 3. века откопана у Обудовцу (5.65).

Околина данашњег Босанског Шамца такође чува трагове античких насеља непосредно уз обалу Саве (5.30), потом, насеља уз поток Жендрак и стари меандар Босне у виду телова на локалитету Кулиште (5.50) и на локалитету Сељевац (5.80). С подручја Орашија потиче неколико значајних деона римског новца из 3. века, као што су то налази из Обудовца (5.70), Ошtre Луке (5.69), Видовица (5.74, 5.90).

На северном прибрежју Мајевице, у Тутњевцу код Угљевика пронађени су остаци једне римске виле (6.95), коју је касније користило и словенско становништво, а у њеној непосредној близини је постојало римско утврђење и насеље (6.231). Неколико километара западније, у Корчу се налазе трагови који сведоче о постојању античког насеља. У источној подгори Мајевице, на месту средњовековног и данашњег насеља *Тобућ* (6.218), пронађена је изузетно велика остава са око 1.400 комада сребрног новца из 1. и 2. века.

Подручје плодне Семберије је, вероватно, било у већој мери насељено него што о томе сведоче археолошки остаци, прилично уништени интензивним пљоопривредним захватима, променама токова Дрине, њених притока, као и притока Саве. Неки локалитети још нису систематски истражени, али се ипак може приметити да се већа концентрација насеља налази на потезу од ушћа Дашице у Саву на југ до ушћа Јање у Дрину. На појединим локалитетима потврђен је непрекинути континуитет с раносло-

венским периодом, како што је то случај с римском вилом на Прекајама код Бродца.²¹

Градац у Брањеву (6.69), на левој обали Локањске реке сигурно је обезбеђивао римски пут од Зворника до Бродца. Са истом наменом је вероватно подигнуто и утврђење *Кучић-кула* (6.47) у доњем току Сапне, и тврђава на локалитету *Ограда* у Дивићима (6.175), неколико километара узводно од средњовековног Зворника. Долина реке Сапне била је изузетно добро насељена у античком периоду. Поред два каменолома (6.8, 6.207), рекогносцирани су остаци чак три утврђења, која су вероватно обезбеђивала пут из долине Спрече у Подриње, као и пут преко Мајевице ка обали Саве — *Градина* у Шетићима (6.73), у Сапни (6.72) и већ поменути локалитет Кучић-кула (6.47). Насупрот томе, у долини Спрече пронађено је веома мало археолошког материјала из античког доба. Тек по ободима котлине пронађене су рушевине три утврђења: *Градина* северозападно од Калесије (7.27), *Градина* — *Косовача* у Кусоњима (7.35), и у долини Гостиље — *Градина* у Живиницама (7.26). Њихова функција је могла да буде обезбеђивање путних праваца који су водили у долину Спрече и из ње, а одатле и у долину Босне, ка Посавини и Подрињу.

Упркос кризи Римског царства која је обележила трећи век нове ере, Далмација и Панонија управо тада доживљавају врхунац свог развоја, али оне нису могле да остану ван општих токова догађаја. Већ уздрмана управна и друштвено-економска организација није могла да се одупре масовним миграцијама варварских племена. Крајем четвртог века, под притиском Гота и Вандала, и у петом веку Хуна, Римљани се повлаче с дунавског лимеса. Уследио је слом одбрамбеног система и пад западне половине Царства (476). Држава Острогота обухватала је и некадашње провинције Далмацију и Панонију, све до своје пропasti у ратовима против цара Јустинијана (535–553). На историјску позорницу у Панонској низији ступају Авари, у чији племенски савез улазе и нека словенска племена.²²

Подизање римских каструма, трасирање и изградња путева, бродоградња, производња стакла, керамике и опеке, експлоатација рудника и каменолома, подразумевала је велику потрошњу камене и дрвне грађе. Томе треба додати и радове на проширењу обрадивих површине, на мелиорацији, изградњи насыпа и канала. Све до краја 3. века нове ере, почетка процеса дезинтеграције централне власти и упада варварских племена преко рајнско-дунавског лимеса, тих неколико стотина година протекли су, даље, у стварању другачијих културних пејзажа. За разлику од крашког тла

²¹ I. Čremošnik, *Arheološka istraživanja u Brodalu*, Članci i građa 1 (1957) 127–149.

²² A. Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia. A History of Middle Danube Provinces of the Roman Empire*, Routledge 1974, 339–358; I. Bojanovski, нав. дело, 345–354; *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine*, 223–240, и даље (E. Pašalić).

јужног дела провинције Далмације, где је управо у античко доба почeo процес деградације танког хумусног покривача, условљен нестанком првобитних вегетацијских заједница, такав развој није могao да се одвија на тлу северне Босне. Горосеча и отварање каменолома нису имали значајнији утицај на промене равнотеже екосистема, а шумске заједнице су се веома брзо обнављале.

У економском погледу, северна Босна није имала неку значајнију улогу — она се налазила у сferи утицаја римских градова — Марсоније, Сирмијума и Домавије. Главна обележја античког доба — урбанизација, изградња путева, колонизација, привредни напредак, чвршћа повезаност са медитеранском и подунавском регијом, у малој мери су преживела немирно доба анархије и проласка бројних варварских племена. На простору северне Босне, Словени су могли да затекну тек малобројне остатке некадашње римске цивилизације. То се пре свега односи на *римске йутијеве* којима су са севера, из Посавине, продирали ка Јадрану и далматинским градовима, као што су трасе Сирмијум — Салона и Сирмиум — Сисција. Како су показала археолошка испитивања, словенско становништво је само на неколицини истражених локалитета одабрало простор некадашњих античких насеља за своја нова станишта и прилагодило га својим потребама. Осим у случају Салинеса — Соли, није запажен континуитет у називима насељених места. С друге стране, треба узети у обзир да интензитет античких вишеструко премашује обим словенских археолошких истраживања, што такође може да утиче на стварање погрешне слике о насељености и могућим контактима између староседелаца и новопридошлог становништва.²³

²³ К. Брунер је, на основу резултата посебних, регионалних студија указао на неодрживост досадашње тезе о наглом и оштром прекиду током 4. и 5. века, између Позноримског царства и нових, варварских држава. Показало се да је реч о једном прелазном периоду, и да поновно анализирани извори и материјални остаци сведоче о трансферу знања и технологије и у области пољопривредне производње — K. Brunner, *Continuity and Discontinuity of Roman Agricultural Knowledge in the Early Middle Ages*, у: *Agriculture in the Middle Ages. Technology, Practice, and Representation*, ed. D. Sweeney, University of Pennsylvania Press — Philadelphia 1995, 21–40.

ПОЧЕЦИ (6–12. век)

Постепено кретање словенских племена у саставу аварског племенског савеза оставило је мало писаних и материјалних трагова. Први поуздано забележени продори на Балканско полуострво потичу из времена непосредно пре доласка на власт византијског цара Јустина I (518–527), и с мањим прекидима трају све до завршног периода насељавања јужнословенских племена почетком 7. века. Правце кретања одређивали су остаци римских комуникација и долине река, омогућавајући пролаз кроз систем Динарских планина.²⁴ Заправо се континуитет античких насеља не може посматрати одвојено од континуитета мреже путева који су их повезивали.²⁵ Занимљиво је, међутим, размотрити критеријуме који су опредељивали словенско становништво у одабиру нових станица јужно од Саве и Дунава. О томе сведочи лингвистички материјал у најширем смислу, а потом и положај и распоред насеља на терену.

У периоду опадања и пропасти западне половине Римског царства, и у првим вековима Византије извесно је да се у областима с влажнијом континенталном климом шумски покривач релативно брзо обновио на напуштеним ораницама и виноградима. Време пред словенско насељавање обележено је веома малом густином насељености Балкана, и заправо малим бројем укупног становништва. Европу и област Медитерана захватио је и краји период хладније и влажније климе, од краја 5. века до 850/1000. године. На смањење броја становништва утицале су и учестале епидемије куге у 6. веку, почевши од куге из 541. године у доба цара Јустинијана (527–565), која се потом периодично јављала до 8. века.²⁶ Постојало је, да-

²⁴ ВИИНJ, I; Љ. Максимовић, *Северни Илирик у VI веку*, ЗРВИ 19 (1980) 17–57; ИСН I, 109–111 (Љ. Максимовић); H. Birnbaum, *Slavische Landnahme*, у: *Lexikon zur Geschichte Südosteuropas*, Hrsg. E. Hösch, K. Nehring, H. Sundhaussen, Böhlau, Wien — Köln — Weimar 2004, 627–629.

²⁵ K. Zende, *Continuity and Change: the Emergence of a Structured Urban Network in the Carpathian Basin between the 11th and 14th centuries*, Paper given at the Conference of European Association for Urban History in Stockholm 2006: <http://www.historia.su.se/urbanhistory/eauh/papers/s33_szende.pdf> (15. 02. 2007).

²⁶ J. Koder, *Historical aspects of a recession of cultivated land*, 157–167; исти, *Climatic Change in the Fifth and Sixth Century?*, 270–285; D. Stathakopoulos, *Famine and Pestilence in the Late Roman and Early Byzantine Empire. A Systematic Survey of Substitution Crises and Epidemics*, Birmingham Byzantine and Ottoman Monographs vol. 9, Ashgate 2004.

кле, мноштво пустих предела и напуштеног земљишта, тако да су Словени могли да бирају и да изаберу најбоље области за насељавање, будући да су својим доласком подстакли и узмицање романског становништва.

Јаснију слику словенског друштва пружају компаративне анализе резултата археолошких истраживања северно и јужно од Дунава и Саве, где су се, према подацима византијских писаца, формирала словенска насеља. Она су се налазила у речним долинама, на сувим осунчаним терасама и истакнутим косама, на прелазном простору између долина и узвишења, степа и шума. Углавном су то била села разбијеног типа, али груписана дуж реке, како је то утврђено на простору Влашке, Молдавије и северне Бугарске. Те групе малих сеоских насеља могле су да представљају и мале племенске заједнице, с којима су долазили у сукоб византијски погранични одреди. Главно занимање овог становништва била је земљорадња (*itinerant agriculture*), и због брзог исцрпљивања ораница, насеља су се постепено померала на суседна подручја.²⁷

Од тренутка када се Словени први пут помињу у византијским изворима на простору леве обале Дунава 517, до насељавања Срба на Балкан после 626,²⁸ протекло је неких стотинак година. Тада је био сасвим довољан да би се створио скуп сазнања о пределима јужно од Саве и Дунава. Словенска племена се нису селила у непознато, изван добропознатих еколошких и културних граница, а без претходног извиђања и упознавања. Током свог боравка с оне стране река које чине северну границу Балкана, Словени су долазили у додир са становништвом јужних области. Потом, у бројним упадима, ратним и пљачкашким, могли су да у току неколико генерација стекну и непосредна знања која су се односила на правце главних и споредних водотокова, на физичко-географске одлике простора — облике рељефа и њихову надморску висину, правце пружања планина, вегетацију. Истовремено су Словени упознавали и распоред насеља и становништва, комуникације, врсте усева и опште економске прилике источне половине Царства.²⁹

²⁷ Z. Kurnatowska, *Structure social des Sclavènes à la lumière d'une analyse de l'habitat*, Balcanoslavica 1, Beograd — Prilep 1974, 87–94; F. Curta, *The Making of the Slavs — History and Archeology of the Lower Danube Region c. 500 — 700*, Cambridge University Press 2001, 276–310; исти, *Southeastern Europe in the Middle Ages 500–1250*, Cambridge University Press 2006, 56–61..

²⁸ Детаљно код: Т. Живковић, *Јужни Словени под византијском влашћу 600–1025*, Београд 2007², 188–191, и даље.

²⁹ M. Čorović-Ljubinković, *Odnos Slovena centralnih oblasti Balkana i Vizantije od VII do X veka*, Materijali IX, Prilep 1970, Beograd 1972, 81–100; Љ. Максимовић, *Северни Илирик у VI веку*, 17–57; Т. Живковић, *О јелменском устројству и војној снази подунавских Словена*, ЗРВИ 35 (1996) 95–116; Ј. Мргић-Радојчић, *Средњовековни човек и природна*, у: *Приватни живот у српским земљама средњег века*, прир. С. Марјановић-Душанић — Д. Поповић, Clio, Београд 2004, 166.

Овакав начин прикупљања информација о правцу и исходу словенских сеоба потврђују резултати савремених дисциплина, попут науке о понашању у простору и у природном окружењу (*environmental psychology*). Према новијим теоријама о поимању простора (*cognitive spatial theory*), постоје тачно одређени аксиоми по којима се одвија међудејство људи и локација у простору. Ови аксиоми истичу да, поред *фактора близине*, који је сразмеран раздаљини, на већу могућност контакта утиче и *фактор пријатљивости* одређеног места. Тај чинилац је, међутим, одређен човековим ставовима и вредностима, и условљен је његовом друштвеном и културном припадношћу. То значи да различити народи различито доживљавају и вреднују природно окружење и простор.³⁰

Пре одабира самог места насељавања, Словени су процењивали и вредновали ново природно окружење, његове позитивне и негативне особине, и то не само с рационалног, утилитарног становишта. Истраживања су показала да људи уопште показују да имају наклоност према сасвим одређеним просторима и крајолицима (*landscape preferences*), и да издвајају по жељна места за становање. При томе се руководе „менталним мапама“, односно представама које стварају на основу личних искустава, под утицајем самог места на коме живе, и друштвене и културне средине у којој живе.³¹

Романизовано становништво, пре свега његови виши друштвени слојеви, повлачило се ка утврђеним приморским градовима. Остатак се премештао даље од главних путних праваца којима је надирало ново становништво, у области које су биле мање изложене њиховим упадима, слабије приступачне, самим тим и мање привлачне новим досељеницима. Тада су и економски маргинална подручја, попут шумовитих и брдских предела, постала области узмицања једног дела романизованог становништва.³²

Главни прелази — „брдови“ на Сави и Дунаву били су Словенима добро познати и они су их често користили — код (Босанске) Градишке, Свилаја, Босанског Брода, Раче, Сирмијума, и источније, Сингидунума, Маргума, Виминацијума и Ледерате (Рама). Реке су могле да се прелазе готово свуда где су постојала ушћа притока, јер су на тим местима успоравале свој ток, што је имало за последицу таложење материјала које су са собом носиле и потом, формирање речних острва — ада, и плићака — газова. Долине главних десних притока Саве и Дунава воде ка југу — почевши од Уне и Врбаса на западу, до Поречке реке и Тимока на истоку.

³⁰ M. J. Webber — R. Symanski — J. Root, *Toward a Cognitive Spatial Theory*, Economic Geography 51–2 (1974) 100–116.

³¹ R. Knowles — J. Wareing, *Economic and Social Geography*, Oxford — London 1989, 15–17.

³² K. Zende, *Continuity and Change*, <http://www.historia.su.se/urbanhistory/eauh/papers/s33_szende.pdf>.

Осим река Црноморског слива, Словенима су биле познате и реке Јадранског и Егејског слива, које су користили да би се спустили ка обалама ових мора, до Нароне (615. године) и Салоне (око 639),³³ односно до Солуна (617) и Цариграда (626). Поред река чији су токови служили као основни путокази у правцу север-југ, постојали су и остаци мреже римских путева. Свакако најзначајнији и најчешће коришћен био је *Via militaris* на деоници од Београда преко Ниша и Софије до Цариграда, али томе треба додати и пут од Сирмијума до Епидијума, од Сирмијума преко Домавије (Сребренице) до Салоне, и од Сервицијума (Босанске Грађиšке) такође до Салоне, уз јадранску магистралу која је повезивала најзначајније римске градове на обали.

Једна словенска скупина, која је око 550. године продрла до Ниша, на свом повратку је прешла „илирске планине“ и упала у провинцију Далмацију, вероватно у источну и североисточну Босну.³⁴ О веома раном присуству новог, словенског становништва говоре остаци насеља и некропола откривени на неколицини локалитета. Једна група налазишка концентрисана је око Дворова, а код Босанске Раче је откривена словенска некропола. Највећи број података дала су истраживања на локалитету *Јазбине 1* у Батковићима код Бијељине, где су пронађени остаци пространог словенског насеља које се оквирно датира у период од 7. до 9. века. Осим земљорадњом и сточарством, његови становници су се интензивно бавили и прерадом гвожђа, како о томе сведоче остаци радионице. На *Градини* код Добоја, римски каструм је током 7. века насељено словенско становништво и подигло куће од плетера у заклону његових зидова. Мотив за одабир ове локације лежи у њеном изванредном стратешком положају, а не у постојању античког насеља. На локалитету *Криће — Мушићи* код Вишеграда остаци словенских полуземуница датирани су у другу половину 6. века. Раносредњовековном периоду, али без прецизнијих временских одредница, припада и неколико словенских насеља у доњем току Тиње, западно од Брчког.³⁵

Аварско освајање Сирмијума (582. године) најавило је слом византијског система одбране, будући да је овај антички град био изузетно значајно економско и саобраћајно чвориште, чији се утицај осећао дубоко у унутра-

³³ Б. Ферјанчић, *Долазак Хрвата и Срба на Балканско ћомунистарство — Осврт на нова штамчења*, ЗРВИ 35 (1996) 120, нап. 12.

³⁴ Ј. Максимовић, *Северни Илирик у VI веку*, 34–37.

³⁵ I. Čremošnik, *Die älteste Ansiedlungen und Kultur der Slawen in Bosnien und Herzegowina im Lichte der Untersuchung in Mušići und Batkovići*, Balcanoslavica 1 (1972/74), Beograd — Prilep 1974, 59–64; J. Kovačević, *Slaveni i staro balkansko stanovništvo*, Materijali IX, Prilep 1970 — Beograd 1972, 63–80; 81–100; *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine*, 389–390 (N. Miletić); ИЧН I, 112–113 (Ј. Максимовић); ALBiH II, 6.28, 6.35, 6.63, 6.74, 6.90; 4.34, 17.180; 6.30, 6.87, 6.171, 6.176; А. Лома, *О имениу Вишеград*, у: *Земља Павловића*, 529–540.

шњости Балканског полуострва.³⁶ Насељавање словенског живља је, с друге стране, пружило могућност за демографски и економски опоравак овог подручја. Томе у прилог би говорило одобрење које су вође српског племена добиле од византијског цара Ираклија (610–641) да, у другом на-врату, насеље области које ће касније понети име Србије, Паганије, Захумља, Травуније, Конавала и Дукље.³⁷

Посматрајући лексички фонд старословенског језика, примећује се богатство речника који се односи, на првом месту, на земљорадњу, како у погледу биљних култура (жито, пшеница, раж, јечам, овас, просо), тако и у погледу технике обраде земљишта и плодова (орати, копати, сејати, плевити, жети и сл.), затим и оруђа којим се то радило (рало/плуг и делови плуга — гредељ, плац, лемеш и др.). Сачувана је и детаљна терминологија делова разбоја, а поред технике израде текстила (од вуне, лана и конопље), били су развијени и дводељски и коларски занат. Док је риболов био доста заступљен, позајмице старобалканског порекла везане су за планинско сточарење, где се романизовано становништво повукло пред дошљацима. Размена се одвијала и у супротном правцу, будући да албански и румунски језик садрже позајмице из старословенског у области земљорадње. Осим тога, Словени су били веома вични у пловидби рекама, касније и морима. О непосредној вези с дрветом као основним материјалом у свакодневном животу, али и као предмету изузетно значајног култа говори и чињеница да је прасловенска реч **dervo* — старосл. **дръво** означавала истовремено и „дрво“ и „брод“, док је **dǫbъ*, старосл. **доубъ** имао значење „дрво“ и „храст“. Главне врсте шумског дрвећа које су уживале велико поштовање — храст, липа, јела, бор, тиса, дрен, глог и леска — словенског су порекла, и на тај начин се може добити представа о шумским пејзажима прадомовине. Након досељавања на Балкан, бројни топоними, хидроними и ороними проистекли су од имена врсте шумских заједница које су у то време доминирале на одређеном подручју. Тако се на подручју северне Босне простиру Борја-планина и Јавор. Масив Требаве је своје име добио вероватно нешто касније, јер оно сугерише интензиван рад становништва на крчењу првобитног шумског покривача — старосл. **тყѣвити** значило је крчити, сећи.³⁸

Ако се погледа просторни распоред најстаријих жупа из списка Константина Порфирогенита и попа Дукљанина, оне се у највећој мери налазе

³⁶ Љ. Максимовић, *Северни Илирик у VI веку*, 44–48; М. Мирковић, *Sirmium — Istorija rimskega grada od I do kraja VI veka*, Сремска Митровица 2006, 104–111.

³⁷ Константин Порфирогенит, *Спис о народима*, прев. и ком. Б. Ферјанчић, ВИИНЈ, П, Београд 1959, 204; М. Ћоровић-Лјубинковић, нав. дело; ИСН I, 144–145 (С. Ђирковић); М. Благојевић — Д. Медаковић, *Историја српске државности*, I, Нови Сад 2000, 18–19; Т. Живковић, *Лужни Словени још византијском влашћу*, 196–205.

³⁸ ИСН, I, 124–140 (П. Ивић); Ј. Мргић-Радојчић, *Средњовековни човек и природа*, 166–167.

у долинама река, дуж античких комуникација, затим у крашким польима и уз обалу Јадранског мора и Скадарског језера. Археолошки, дипломатички и лингвистички материјал открива *кри^{теријуме}* према којима се вршило насељавање. Заједнички именитељ за све територије жупе јесте присуство старијих културних слојева и претходне култивације земљишта. Као пре-тежно земљорадничком народу, Словенима је најцелисходније било да за-узму већ обрађивану земљу, или ону тек недавно напуштену, коју је било релативно лако поново оспособити за земљорадњу.³⁹

Порекло назива већих и средњих речних токова — Дунава, Саве, Брбаса, Пливе, Дрине је античко, а предсловенска су имена Босне, Пиве, Лима, Ибра и других.⁴⁰ Континуитет ових назива указује истовремено на континуитет становништва у њиховим долинама, заправо, Словени су затекли староседеоце од којих су преузели називе ових река. Насељавање је захватило прво равнице и долине река, тачније — суве речне терасе и пристранке, остављајући планинске пределе за каснију колонизацију под притиском раста броја становника у низији. Долине река су биле и шумовите и у најнижим деловима мочварно-баровите, тако да је такав избор био сасвим у складу са одликама терена које су Словени насељавали пре свог доласка на Балкан. Отуда би се могло закључити да је један од критеријума била и сличност, односно *блискост* и *прейознайльивост* новонасељених терена.

Терминологија која се односи на природно окружење, тачније на облике рељефа, унеколико је другачија него данас. Разликова се и надморска висина, али и врста вегетације, па су тако постојали термини *хум*, *брдо*, *брег*, *гора*, *гвозд*. Назив „гора“ означавао је истовремено и оно што је данас брдо или планина, али је подразумевало и обиље шумске вегетације, и то одрасле, крупне шуме, те би стога израз „шумовита гора“ у оно време био чист плеоназам. Слично значење имао је и термин „гвозд“, који је подразумевавао високо брдо или планину прекривену храстовом шумом, али је рано нестао с посматраних подручја. Термин „планина“, од прасловенске речи **polna*, појавио се нешто касније, означавајући у прво време неплодно земљиште, тачније оно које није било погодно за земљорадњу, већ само за испашу. Тако је **polnina > йланина* постала назив за планински пашњак на висини изнад 1.000 м, а потом је добила и географско значење као високо узвишење у рељефу, што наравно не искључује присуство шуме. Како су најбољи пашњаци били углавном на већим надморским висинама, тако је назив *йланина* почeo да потискује старији назив *гора*.⁴¹ Име планине *Озрен* са значењем „вис који се издалека види са свих страна“ припадало би гру-

³⁹ М. Благојевић — Д. Медаковић, *Историја српске државности*, I, 20–24.

⁴⁰ ИСН I, 124–140 (П. Ивић).

⁴¹ М. Благојевић, *Планине и јашњаци у средњовековној Србији*, ИГ 2–3 (1966) 2–95; А. Лома, *Топономастика као изазов*, Књижевност и језик XLVIII, 1–2 (2001) 15.

пи најстаријих словенских топонима, који, посредно потврђени, могу да се датирају у доба цара Јустинијана (527–565).⁴²

Поред тога, пажљиво су били издиференцирани и називи за различите групе дрвећа, према врсти и према месту где су расле. Тако се у споменицима говори о *горама*, *гвозду*, *дубравама*, *шумама*, *лугу*, *гају* и *лесу*, али, ови термини нису сви постојали у исто време, нити су били у употреби на истим подручјима. У нижим пределима, често на влажном тлу, били су *лугови*, док су *гајеви*, претежно са храстовим дрвећем, обликовани утицајем човека и стоке. *Дубраве*, које су пре свега подразумевале жирородно дрвеће, такође су се налазиле у нижим пределима, док су у вишим пределима били *гвоздови* и *горе*, подразумевајући густо, крупно и одрасло дрвеће. Термин *шума* се нешто касније јавља у изворима и означава пространије комплексе дрвећа од *дубрава*, простирући се у нижим пределима. Заједнице шумског растиња у „жупнијим“ пределима прве су се нашле под ударом секире и ватре, ради добијања огрева, и ширења ораница и винограда, или за испашу стоке у жирородним шумама храста и букве, па су се претварале у секундарно растиње, ситногорицу и опстајале као мале и ивичне, међашне групе дрвећа. *Гвоздови* и *горе* као подручја крупне и високе, старе шуме били су извор грађевинског материјала, али су биле неопходне и за прераду руда и производњу метала.⁴³

Када се погледају подаци које нам пружају археолошка истраживања за период од краја 6. до краја 12. века, види се да су они чак оскуднији од резултата до којих се дошло на пољу античке археологије. Осим већ поменутих ранословенских насеља од половине 6. до 9. века, с континуитетом коришћења позноантичких грађевина, на простору северне Босне откривени су остаци равничарских насеља који су датирани оквирно у време између 9. и 11–12. века. У Посавини је концентрисан већи број оваквих *градишића* — у околини Босанске Градишке, Босanskог Брода, код Дервенте, у Батковићима и код Бродца, северно од Бијељине. Њихово главно обележје је уздигнути средишњи део, опасан ровом и ојачан бедемом, и претежно су све грађевине изведене у земљаној и дрвеној архитектури.⁴⁴

Тешко је, ипак, прихватити да је то било и стварно стање на терену и готово се са сигурношћу може претпоставити да је читава регија у овом периоду била знатно боље насељена него што о томе сведочи сачувана материјална култура. Треба имати у виду да је основни грађевински материјал и у овом, као и у претходном периоду, било дрво, кога је заиста било у изобиљу. Поред тога, словенски назив *градина*, који у највећем броју случајева озна-

⁴² А. Лома, *Именски ѫар Маљен : Повлен*, ОП III (1982) 160–167.

⁴³ S. Georgijević, *Šuma – Gora – Planina*, Balkanološke studije I, Niš 1967, 9–43; J. Мргић-Радојчић, *Средњовековни човек и природа*, 168–169.

⁴⁴ ALBiH, II, 6.177, 6.196.

чава преисторијска, позноантичка и раносредњовековна утврђена насеља, говори о континуитету употребе тих локалитета. Наиме, у време несигурности током насељавања и формирања најранијих територијалних заједница, градине су могле да задовоље одбрамбено-стратешке потребе.⁴⁵

Једино насеље с подручја северне Босне које се помиње у најранијим писаним изворима је *Салинес – Соли* (Σαληνές), данашња Тузла, као један од „насељених градова“ у делу Константина Порфирогенита. Поређењем с другим убиџијама, Соли су биле и најсевернији град „крштене Србије“, око 50 километара јужно од Саве, на којој се од краја 9. века успоставила граница с новодосељеним народом у Панонској низији – Мађарима.⁴⁶ Разлог за континуитет овог насеља лежи, наравно, у постојању веома важног природног ресурса у свим временима, а то су извори слане воде. Поред Соли, међутим, континуитет насељености из античког доба је археолошким истраживањима потврђен и у случају неколицине насеља, а која се не помињу у раносредњовековним изворима – *Дубочац, Добор, Добој, Тешањ, Зворник*.⁴⁷ Реч је о насељима чији је положај имао велики стратешки значај, и која су представљала саобраћајне чворове са прелазима – „брдовима“ на великим рекама – Сава, Босна, Дрина. Дакле, више од античког наслеђа, одлучујућу улогу је имао њихов положај на терену, тј. физичко-географске карактеристике, и положај у односу на сачувану мрежу путева. Сва побројана насеља ће играти изузетно важну улогу у босанској држави током развијеног и позног средњег века, израстајући у управне, војне и саобраћајно-економске центре.

Рани период политичке историје северне Босне веома је слабо осветљен. Јединствена територија првобитне „крштене Србије“ се распала на кон смрти кнеза Часлава Клонимировића, око 950. године. Нешто раније је, према наводима попа Дукљанина из друге половине 12. века, Тихомиљ убио угарског кнеза Киша у жупанији Дрини код Цвилина. Убрзо потом уследила је погибија кнеза Часлава у сукобу с мађарском војском у области Срема, тачније, он је удављен у реци Сави.⁴⁸ Овај догађај би се могао тумачити и као најранији показатељ да ће Посавина бити поприште вековних сукоба између ових суседних држава.

⁴⁵ *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine*, 392–395 (N. Miletić); *Градина*, у: ЛССВ, 124 (М. Поповић).

⁴⁶ Константин Порфирогенит, *Спис о народима*, 58; С. Ђирковић, „Насељени градови“, 23, 28; A. Loma, *Serbisches und kroatisches Sprachgut bei Konstantin Porphyrogenetos*, ЗРВИ 38 (1999–2000) 115; М. Благојевић – Д. Медаковић, *Историја српске државности*, I, 38–40; Т. Живковић, *Лужни Словени под византијском влашћу*, 286–288.

⁴⁷ ALBiH II, 4.25, 4.39, 5.13, 6.241, 8.143.

⁴⁸ *Летопис йоћа Дукљанина*, уредио Ф. Шишић, Посебна издања СКА, Београд 1928, 316–317; М. Благојевић, *Подриње*, 34–40.

Кнез Стефан, кога је око 1083/84. на власт у Босни поставио дукљански краљ Бодин, први је босански владар познат по имену. Према најстаријим дубровачким аналима, Стефан је као Бодинов вазал учествовао у опсади Дубровника 1094/95. године. Према наводима *Летописа Ђоја Дукљанина*, после смрти краља Бодина (око 1099), један од претендената на престо, Кочапар, покушао је да се домогне власти у Дукљи, ослањајући се на раког жупана Вукана. Како је, међутим, осетио опасност и с те стране, Кочапар се склонио у Босну, где се оженио ћерком босанског бана, али је убрзо погинуо ратујући у Захумљу.⁴⁹ О територији којом је Стефан управљао, нажалост, не може се ништа прецизније рећи, осим што је сасвим извесно да се име Босне доводило у везу са облашћу горњег и средњег слива истоимене реке, с подручјем Сарајевског и Височког поља.

Нешто више података сачувало се о бану Борићу (око 1154 — око 1163), захваљујући обавештењима у спису Јована Кинама. У византијско-угарском рату који се водио око превласти над Сирмијумом, Београдом и Браничевом, босански бан је учествовао као вазал угарског краља заједно са рашким жупаном Урошем II. Приликом повлачења ка Босни, бан је 1154. поразио византијску војску негде на простору јужно од Саве, и потом је вероватно прешао Дрину близу њеног ушћа.⁵⁰ Могуће је претпоставити да је Борић имао власт и над северном Босном као вазал угарског краља. Његови потомци се још дуго помињу на поседима с леве обале Саве — у Вуковској и Пожешкој жупанији, међу којима се 1244. наводе поседи Толиса — данашња Томица и Јежевик, оба недалеко од Славонског Брода.⁵¹ Његовом роду је припадао Икач „од Орљаве“ — претендент на босански престо у доба краљице Јелене (1395–1398).⁵²

Према писању Јована Кинама, река Дрина је одвајала Босну од „остале Србије“, што се слаже и с наводима *Летописа Ђоја Дукљанина*. Река Дрина ипак није целим својим током чинила границу између Србије (Рашке) и Босне, већ само у пределу средњег тока.⁵³ Последња белешка о бану Борићу потиче из 1163, а већ у лето 1165. године Босна је постала део интитулације византијског цара Манојла I Комнина.⁵⁴ Под његовим окриљем на власт је

⁴⁹ *Летопис Ђоја Дукљанина*, 361, 365–366; Т. Живковић, *Два тицана из времена владавине краља Бодина*, ЗРВИ 42 (2005) 53–57; исти, *Дукља између Рашке и Византије у првој половини XII века*, ЗРВИ 43 (2006) 453–456..

⁵⁰ Јован Кинам, *Списи о историји*, прев. Н. Радошевић-Максимовић, коментар Ј. Калић, ВИИНЈ, IV, Београд 1970, 27–28, 51–53, 60–61; Ј. Калић, *Жупан Белош*, ЗРВИ 36 (1997) 78; P. Stephenson, *Byzantium's Balkan Frontier*, 233–234.

⁵¹ T. Smičiklas, *CD*, IV, 236–240; V. Klaić, *Crtice o Vukovskoj županiji i Djakovu i srednjem vijeku*, *Vjesnik Zemaljskog arkiva* II (1900) 103; В. Ђоровић, *Бан Борић и његови постомци*, Глас СКА 182 (1940) 51.

⁵² С. Ђирковић, *Историја*, 176, 370, нап. 4; П. Рокак, *Стшицање поседа као вид имиграције балканског становништва за Угарску у средњем веку*, Зборник радова Десетог конгреса Савеза историчара Југославије, Београд 1998, 109, нап. 3.

ступио велики бан босански Кулин (пре 1180 — око 1204), чија владавина представља сасвим нови моменат за историју босанске државе. Полазећи од чињенице да се повољни спољнополитички услови за босанску државу који су настали након смрти цара Манојла 1180, неће поновити све до 1322, постанак државне управе и територијалне организације чији се обриси јасно виде у првој половини 13. века, треба померити у време бана Кулина.

Територија босанске државе била је тада подељена на неколико „земаља“, у значењу великих управних и географских целина. Њима су у својству „удеоних кнежева“ управљали „чесници“ који су били чланови владарске породице. Велики бан Кулин је 1189. године гарантовао Дубровчанима заштититу и од „чесника“ на територији његове државе. Матична и најстарија „земља“ око које се развила босанска држава била је „земља“ Босна, обухватајући слив истоимене реке од планинског развођа црноморског и јадранског слива до Брандучког кланца. Средишња жупа „земље“ Босне била је истоимена жупа Босна, која се до 1244. поделила на две мање управне јединице. Жупа Врхбосна пружала се у Сарајевском пољу, док се низводно, у Височком пољу простирила жупа Босна. Око ове две жупе веома рано су се окупиле и друге суседне територијално-управне целине — Лепеница, Лашва, Трстивница, у долинама притока Босне. У плодном Зеничком пољу настала је жупа Брод чије име потиче од „брода“, прелаза преко реке Босне.⁵⁵ Управна и војно-одбрамбена средишта ових жупа и њихових жупана чинила су најстарију мрежу централних насеља у првом периоду историје средњовековне босанске државе.

На западу се „земља“ Босна граничила с другом „земљом“ — Доњи Краји, састављеном од жупа у долинама Врбаса, Сане и њихових притока. Маркантну границу је чинило планинско развође сливова Босне и Врбаса које чине Враница, Штит, Крушница, Комар и Влашић.⁵⁶ Источна граница „земље“ Босне избијала је на Дрину код ушћа Праче и у њеном саставу се налазила и жупа Прача. До половине 14. века је формирана још једна „земља“ — Подриње, простирући се од Устипраче на север до ушћа Дрињаче. Јужније, обухватајући слив горњег тока Дрине настала је „земља“ Дрина.⁵⁷

⁵³ Јован Кинам, *Списи о историји*, 28, 51; Лейбонис Џона Дукљанина, 307; В. Ђоровић, *Територијални развој*, 10–13; J. Mrgić-Radojčić, *Rethinking the Territorial Development of the Medieval Bosnian State*, ИЧ LI (2004) 52; М. Благојевић, *Подриње*, 40.

⁵⁴ Ј. Ферлуга, *Византијска управа у Далмацији*, Византолошки институт САН, Београд 1957, 132–133; P. Stephenson, *Byzantium's Balkan Frontier*, 251, 258–259, 270.

⁵⁵ В. Ђоровић, *Територијални развој*, 13–21; М. Благојевић, *Српске удеоне кнежевине*, ЗРВИ 36 (1997) 45–62; С. Мишић, „Земља“ у држави Немањића, Годишњак за друштвену историју IV, 2–3 (1999) 133–146; J. Mrgić-Radojčić, *Rethinking the Territorial Development*, 51, 54.

⁵⁶ J. Mrgić-Radojčić, *Доњи Краји*, passim.

⁵⁷ М. Благојевић, *Подриње*, 37–41.

Северно од „земље“ Босне формиране су још две „земље“ — Усора и Соли, које су обухватале највећи део северне Босне према савременој географској подели. Иако се поменуте области јављају у писаним изворима тек 1225. године, организовање ових пространих територијално-управних јединица сигурно датира у знатно ранији период с обзиром на то да је реч о дуготрајном и постепеном процесу изградње територијалне организације једне државе.

БУРНИ 13. ВЕК

Као посебне територијално-политичке и управне целине, Усора и Соли се помалњају у време владавине великог бана босанског Матије Нинослава (пре 1233 — око 1250). Од првих оптужби из писма Вукана Немањића, преко Билинопољске абјурације (1203), па све до краја прве половине 13. века, читав овај период обележен је великим напорима угарских краљева који, под плаштом борбе против јеретика, настоје да освоје босанску државу. Прве на удару угарске војске су биле Усора и Соли, које су се тако нашле у светлу историјских извора. Усорски кнез Сибислав, син босанског бана Стефана, био је 1236. године, према писању папских извора, као католик, усамљен међу јеретицима „као љиљан међу трњем“.⁵⁸

Најранији помен Усоре и Соли у историјским изворима потиче из преписке папе Хонорија III (1216–1227) из 1225. године, у његовом обраћању калочком надбискупу Угрину. У једном писму папа изражава захвалност што је надбискуп донео одлуку о уништавању јеретика *de Bosna, Soy et Wosora*, и то на подстицај папског легата Аконција, тада већ покојног. Својим другим писмом, папа је потврдио одлуку угарског краља Андрије II (1205–1235) да калочком надбискупу повери задатак да очисти од јеретика *terras quasdam, videlicet Bosnam, Soy et Wossora*, и да на том простору формира католичку црквену организацију. Угарски прелат се, заузврат, обавезао да ће сакупити крсташку војску и покренути је у поход како би остварио преузету дужност.⁵⁹ Упркос овим најавама, поменуте године је изостала угарска војна акција против босанске државе. Било је то време непосредно после доношења *Златне буле* (1222) и веома лоших односа између угарског краља и католичке цркве.⁶⁰

Организовање католичке цркве на територији босанске државе није било нимало лако спровести, будући да је босанска властела одбијала да призна чак и власт домаћег бана. Бан Матија Нинослав се 1233. године жалио папи Гргуру IX (1227–1241) како он, иако правоверан, за разлику од

⁵⁸ G. Fejér, *CD*, IV–2, 36; T. Smičiklas, *CD*, IV, 15–18; S. Ćirković, *Bosanska crkva u bosanskoj državi*, Prilozi za istoriju BiH I, Sarajevo 1987, 191–254; E. Hašimbegović, *Prve vijesti o pojavi hereze u Bosni*, Prilozi 32 (2003) 39–47.

⁵⁹ T. Smičiklas, *CD*, III, 242–244.

⁶⁰ B. Ђоровић, *Хисторија Босне*, 192; J. Šidak, „*Ecclesia Sclavoniae*“ i misija dominikanaca u Bosni, у: исти, *Студије о „Цркви босанској и bogumilstvu*, Zagreb 1957, 183–184; *Историја Мађара*, 64–68 (П. Рокан).

својих претходника — јеретика на босанском престолу, није у могућности да сходно „старом обичају“ *comitatus et alias villas terre sue concederit et abstulerit quibuscumque*. Он није био довољно мohan да јеретичкој властели одузме поседе, што заправо значи да босански владар није могао да спроводи своју власт.⁶¹ Католичка црква је са својим поседима била значајна конкуренција босанској властели, и она је из тих разлога подржавала јеретичку цркву која је није угрожавала ни поседима, нити наметањем плаћања црквене десетине и издржавања клера.⁶²

У последњем папином писму упућеном доминиканцима тражи се од њих да ослободе сина „ubanus“ (*v(ice)banus*) Пријезде, рођака великог бана (*dux*) (Матије) Нинослава, кога они држе као таоца. Како је ово јединствен случај помињања титуле „вицеубана“ у средњовековној Босни, може се претпоставити да је реч о латинском преводу звања „чесника“ — „удеоног кнеза“, јер су им функције биле сличне. С обзиром на то да је Сибислав био усорски кнез, Пријезда би, као члан владарске породице, могао да управља „земљом“ Доњи Краји. У прилог томе сведочи његово даровање жупе Земуник свом зету, сину славонског бана. Босански владарски домен простирао се и око доњег тока Босне, у Усори.⁶³

Босански бан је био приморан да вешто балансира између подршке папе и угарског краља, с једне, и домаће властеле и цркве, с друге стране, а додатни притисак изнутра долазио је од усорског кнеза Сибислава. Пошто је претрео пораз на бојном пољу, Матија Нинослав се одлучио да, пре 20. јула 1244, и сам обдари новоосновану босанску бискупiju поседом у Усори. Границе тог поседа сачувале су се у тексту повеље угарског краља Беле IV, која представља скуп неколико правних чинова. Угарски краљ је потврдио поседе Ђаково и Близну босанској бискупiji, уз одобрење да њен бискуп сакупља црквену десетину у *Босни, Узори и Доњим Крајима* на начин на који то чини у другим католичким жупама; затим, потврдио је лично до-

⁶¹ G. Fejér, *CD*, III-2, 342–343; T. Smičiklas, *CD*, III, 388–389.

⁶² М. Динић, *Државни сабор*, 19; А. Бабић, *О односима вазалиштa у средњовековној Босни*, Годишњак ИД БиХ 6 (1954) 29–44; S. Krasić, *Djelovanje dominikanaca u srednjem vijeku*, у: *Kršćanstvo srednjovjekovne Bosne*, Radovi simpozija povodom 9 stoljeća spominjanja bosanske biskupije (1089–1989), Vrhbosanska Visoka teološka škola — Studia Vrbosnensia, Sarajevo 1991, 179, и даље; D. Lovrenović, *Utjecaj Ugarske na odnos crkve i države u srednjovjekovnoj Bosni*, 52–53.

⁶³ T. Smičiklas, *CD*, III, 389–390; V. Mažuranić, *Prinosi za hrvatski pravno-povijestni rječnik*, Zagreb 1908–1922, 39–41; J. Mrgić-Radočić, *Doњи Краји*, 39. Н. Клаић је исправно разумела да титули „dux“ којом је Нинослав ословљен у папским писмима одговара домаћа титула „велики бан“, док за Пријезду ауторка сматра да је реч о титули бана, а не вицеубана. — *Srednjovjekovna Bosna. Politički položaj bosanskih vladara do Tvrtkove krunidbe*, Zagreb 1989, 117–118, и даље. Уп. J. V. Fine, *Was the Bosnian Banate subjected to Hungary in the second half of the Thirteenth century?*, East European Quarterly III–2 (1969) 167–177 — аутор је Пријездину владавину погрешно доводио у везу са „севером“ државе, сматрајући чак да није имао везе с Нинослављевом државом.

нацију босанског бана истој црквеној установи, као и све друге поседе које је имала на целокупној територији босанске државе. Последњи део ове повеље је својеврсни каталог жупа и чини основу за познавање историјске географије босанске државе у 12. и 13. веку.⁶⁴ Границе босанске државе у време великог бана Матије Нинослава вероватно су биле идентичне онима какве је створио бан Кулин, будући да до 1322. године и доласка на престо бана Стјепана II Котроманића није било услова за територијално проширење босанске државе.⁶⁵

Према тексту поменуте повеље, велики бана Матија Нинослав је од своје баштине даровао босанској бискупiji посед у Усори чије су границе описане на следећи начин: „Прва међа почиње тамо где се река Толиса улива у Саву и прати Толису узводно све до места где почиње Сува Толиса и Сувом Толисом се спушта у равницу све док поново не дође до Толисе и њом се успиње све до подножја брда где она извире, а одатле иде на други йошак звани Модрича и њиме се спушта све до места где се Модрича улива у Босну, и Босном се спушта све до Саве, и Савом до прве међе и ту се завршава.“ Ово даривање показује да су у питању поседи босанске владарске породице, које је она веома рано стекла и у Посавини, изван матичне „земље“ Босне. Затим, будући да се изричito каже да је посед „у Усори“, јасно је да се „земља“ Усора до 1244. године проширила и на десну обалу доњег тока реке Босне, излазећи из природно-географског оквира слива Усоре и жупа на том простору. Ту се, међутим, није зауставио њен територијални развој.⁶⁶

С обзиром на тадашње спољнополитичке прилике, босански владар није био у прилици да врши нова освајања, нити да спроводи неку значајну реорганизацију државне и територијалне управе. У повељи бана Матије Стјепана Дубровнику, марта 1249, међу босанским сведоцима се наводе три казнаца — Грдомил, Семијун и Белхан, од којих је сваки вршио финансијску службу у појединачним „земљама“ босанске државе — Босни, Усори и Доњим Крајима. Овако описана управно-територијална организација — „земље“, „удеоне кнежевине“, казнаци, баштински поседи у северној Босни, сасвим би одговарала тековинама владавине бана Кулина, јер је реч о дуготрајном процесу изградње државних институција и управних јединица.⁶⁷

⁶⁴ A. Theiner, *Vetera monumenta Slavorum Meridionalium historiam illustrantia*, I, Romae 1863, 296–298; A. Hodinka, *Tanultmányok a bosnyák-diakovári püspökség történetéből*, Budapest 1898, 99–103; T. Smičiklas, *CD*, IV, 236–240. Аутентичност и веродостојност ове повеље оспоравала је Н. Клаић. — *Srednjovjekovna Bosna*, 138–145. То, међутим, не оспорава веродостојност топонимије, која нас првенствено интересује.

⁶⁵ В. Ђоровић, *Територијални развој*, 21.

⁶⁶ A. Theiner, *нав. дело*, 296–298; A. Hodinka, *нав. дело*, 99–103; T. Smičiklas, *CD*, IV, 236–240; J. Мргић, *Жуће и насеља „земље“ Узоре*, 30.

⁶⁷ F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 32–34; Љ. Стојановић, *Повеље и љисма*, I–1, 10; М. Благојевић, *Државна управа*, 19–21; J. Мргић-Радојчић, *Доњи Краји*, 36–37.

Усорски кнез Сибислав јавља се у историјским изворима још једанпут — 1245. године, када се заједно с великим баном Матијом пред босанским бискупом фра Поушом (1238–1270) одрекао јереси у коју је запао, обећавши да ће је прогонити.⁶⁸ Од смерног католика преко јеретика и на-зад, довољно речито говори о томе како је Сибислав 1236. користећи крсташке походе угарске војске, покушао да се уздигне са положаја „удеоног кнеза“, заузме очев престо и титулу великог бана босанског.

У томе није успео ни тада, а ни касније, јер је на власт у босанској држави дошао бан Пријезда (око 1250 — око 1290). Из знатно каснијег извора — повеље бана Твртка од 1. новембра 1356, сазнаје се да је Пријезда даровао цркви св. Петра у Усори посед *Дубицу*, који се налазио на месту данашњих насеља Горње и Доње Дубице, на левој обали доњег тока Босне. Поново се показује да су се баштински поседи владарске породице простирали око доњег тока Босне, у „земљи“ Усори. Битно је, такође, подвући континуитет владарског домена на овом подручју, од времена претходника бана Матије Нинослава, при чему у обзир треба узети бана Стефана, оца усорског кнеза Сибислава, али и бана Кулина.⁶⁹ До поменуте донације поседа је дошло вероватно одмах на почетку Пријездине владавине, јер је босанска бискупија већ 1252. године трајно преместила своје седиште у Ђаково, изван територије босанске државе. Чини се да је наступило време затегнутих односа између Босне и Угарске, пошто се у јесен 1253. угарски краљ жалио папи како је приморан да ратује у Босни.⁷⁰ Угарски притисак на босанску државу није ишао само из правца севера, већ и с југа. У том контексту треба тумачити иступање хумског кнеза Радослава, који маја 1354. за себе каже да је „верни клетвеник господину краљу угарскому“.⁷¹

Ток ратних операција није познат, али су њихови резултати били веома значајни — Бела IV је заузео део „земаља“ Усора и Соли. У намери да обезбеди изразито дугу јужну границу своје државе, на једном делу њихове територије формирао је нову територијално-управну јединицу, која је суштински одговарала појму „крајине“, односно „крајишта“ у српским државама. Била је то *Бановина Усора и Соли*, која је придружена нешто раније створеној *Мачванској бановини* (1247). Управа над овим широким појасом Посавине — од ушћа Врбаса на западу, до ушћа Колубаре на истоку, поверена је зету угарског краља, кнезу (*dux*) Ростиславу Михаиловићу (око 1247–1263), некадашњем черниговском кнезу. Иако се у његовој титули не

⁶⁸ J. Šidak, *Nova građa o akciji rimske kurije u Bosni 1245*, HZ XXVII–XXVIII (1974/75) 319–329.

⁶⁹ L. Thallóczy, *Istraživanja o postanku Bosanske banovine*, 421, 437–438; исти, *Studien*, 331–332; J. Мргић, *Жуће и насеља „земље“ Усопре*, 36.

⁷⁰ T. Smičiklas, *CD*, IV, 494; F. Šišić, *Nešto o Bosansko-đakovačkoj biskupiji i Đakovačkoj katedrali*, ГНЧ 44 (1935) 54–60.

⁷¹ Љ. Стојановић, *Повеље и ћисма*, I–I, 25.

наводе ни Усора нити Соли — он је званично *dux Gallicie et dominus de Machou*, сматра се да је у његовим рукама дошло до обједињавања свих новооснованих јужних бановина у пространу *Мачванско-усорску кнежевину* (*ducatus*). Његова власт у Мачви ослањала се на традицију „Сремског кнештва“ Јована Анђела, сина угарске принцезе Маргарете (Марије) и византијског цара Исака II Анђела, који је између 1238. и 1242. године био титулисан као *dominus Syrmiae*.⁷² Ростислављева удовица Ана носила је титулу: *Ducissa Gallicie ac de Bozna et de Mazo domina*, а под „Босном“ су се у овом случају подразумевале Усора и Соли.⁷³

Власт бана Матије Нинослава и његовог наследника била је сужена на Босански банат и „земљу“ Доњи Краји, где су припадници босанске владарске породице такође имали баштинске поседе. То се може поуздано утврдити за жупу Земуник, коју је 1287. године бан Пријезда поклонио свом зету, најстаријем сину славонског бана Стјепана Бабоњића.⁷⁴ Угарски краљ је 1255. желео да оснажи сениорско-вазалне везе, дао бану Пријезди у феуд жупанију Новаки у Славонији, и на тај начин га је укључио у феудални систем Угарске. Ову праксу следиће и други угарски владари, као у случају краља Лajoша и бана Стјепана II Котроманића, Жигмунда и Стефана Дабиште, Твртка II.⁷⁵

Кнегињу (*ducissa*) Ану је наследио њен син Бела Ростисављевић, који је био на челу Мачванско-усорског кнештва све до своје смрти 1272. Та година означава почетак дугог периода анархије у краљевству Ладислава IV Куманца и његове мајке Јелисавете Куманке (1272–1290), у коме су обоје били играчке у рукама великаша. Само у току првих пет година нове владе,

⁷² G. Fejér, *CD*, IV-2, 217–218; F. Pesty, *A macsói bánok*, Századok 1875, 361–381, 450–467; В. Г. Прокофьевъ, *Ростиславъ Михайлович*, русский княз XIII вѣка, Юбилейный сборникъ Русского Археологического общества въ Королевствѣ Югославіи, Белградъ 1936, 131–159; М. Динић, *Јован Ангел „dominus Syrmiae“*, Гласник Историског друштва у Новом Саду 4 (1931) 301; исти, *Средњовековни Срем*, у: *Српске земље*, 270–284; П. Роки, *О једном наслову Калојана Анђела*, ЗРВИ 19 (1980) 167–171; исти, „*Gyletus dux Sirmii*“, Зборник МС за Историју 27 (1983) 121–127; Б. Ферјанчић, *Проблем византијског наслеђа у северозападној Србији*, Ваљево — постанак и успон градског средишта, Ваљево 1994, 49–58; С. Ђирковић, „*Црна Гора*“ и проблем српско-угарског граничног појдоручја, на истом м., 59–77; М. Благојевић, *Насеља у Мачви и тијештење српско-угарске границе*, на истом м., 78–92; С. Мишић, „*Земља*“ у држави *Немањића*, 140–141; Ј. Мргић, *Жупе и насеља „земље“ Узоре*, 31–32; Ј. Мргић-Радојчић, *Доњи Краји*, 27–28; *Историја Мађара*, 83–85 (П. Роки); Р. Engel, *The Realm of St Stephan*, 106; Ђ. Харди, *О појеклу мачванског „бана“ Ростислава Михаиловича*, Споменица Историјског архива „Срем“ 2, Сремска Митровица 2003, 15–32.

⁷³ G. Fejér, *CD* IV-3, 210–211, 235–236; G. Wenzel, *CD Arpadianus continuatus* III, 247–255.

⁷⁴ L. Thallóczy — S. Barabás, *A Blagay-család oklevélétára (Codex diplomaticus comitum de Blagay) 1260–1578*, Budapest 1897, 53–54; T. Smičiklas, *CD*, VI, 588–589; Ј. Мргић-Радојчић, *Доњи Краји*, 40, 213–225.

⁷⁵ T. Smičiklas, *CD*, IV, 594; P. Engel, *Zur Frage*, 27–29.

састав Краљевског савета је дванаест пута промењен, што довољно говори о интензитету страначких сукоба.⁷⁶

Како није било чврсте централне власти, јединствена управа над Мачванско-усорском кнежевином се распала на саставне делове. Тако се у сачуваним угарским повељама из периода 1272. до 1280. често наводе најмоћнији угарски великаши с титулама банова Мачве, Усоре и Соли. Смењују се Роланд Ратот, Хенрих Гисинговац, Егиђе од Мославине, Угрин Чак, и извесни Јан и Иринеј. Изричит помен *Бановине Узоре и Соли* јавља се у титулатури Хенриха Гисинговца, од новембра 1272. до априла 1273, када је имао звање „banus de Wozora et de Sou“, и Иринеја „bano de Sow et de Wozora“, док се у свим другим случајевима уместо Узоре и Соли наводи Босна. Иако усамљени, ови подаци скрећу пажњу на то да су Усора и Соли представљале две засебене територијално-управне целине, и да су као такве биле познате и у Угарском краљевству тог времена.⁷⁷

С титулом *ducissa de Mazo et de Bosna*, краљица-мајка Јелисавета је 1280. у својим рукама поново објединила власт над целовитом Мачванско-усорском кнежевином. Попут свог сина, и она је обећавала папи да ће се на територији којом она управља поштовати и спроводити сви едикти донети против јеретика. Ипак, о неком таквом поступку и, уопште, о стварној власти над овим областима тешко може бити говора, с обзиром на целокупну унутрашњу ситуацију у Угарском краљевству. Сам краљ је, наиме, од 1278. живео међу Куманима — паганима, према њиховим обичајима и у полигамији, те је због тога неколико пута био изопштен од стране католичке цркве. Босанска бискупija је од око 1272. до око 1280. била непопуњена, што говори и о одсуству интересовања угарске државе.⁷⁸ Феудална анархија је пружила прилику да се неколико моћних племићких породица уздигну толико да, присвајајући прерогативе органа централне власти, формирају простране феудалне области, попут Бабоњића у Славонији и Шубића у Хрватској и Далмацији.⁷⁹

После 11. јула 1284, када се Јелисавета последњи пут наводи с титулом кнегиње „Мачве и Босне“, управа је поверена њеном зету, бившем краљу Стефану Драгутину (1284–1316).⁸⁰ О овом аспекту његове делатности

⁷⁶ G. Wenzel, *CD Arpadianus continuatus*, III, 101–102; *Историја Мађара*, 88–90 (П. Рокай); P. Engel, *The Realm of St Stephan*, 108.

⁷⁷ G. Fejér, CD, IV–3, 210–211, 235–236; V–2, 57, 75, 78, 82, 85, 87, 120; VI–2, 398, VII–5, 381; G. Wenzel, *CD Arpadianus continuatus*, III, 99, 101, 255; IV, 27, 223, 266; XII, 76, 78, 80; I. Nagy, *Hazai Okmánytár (Codex diplomaticus patrius)*, VI, 194, VII, 142–144; J. Мргић, *Жупе и насеља „земље“ Узоре*, 31.

⁷⁸ A. Šuljak, *Bosanski biskupi od prelaza u Đakovo do 1526. godine*, у: *Kršćanstvo srednjovjekovne Bosne*, 274–275.

⁷⁹ L. Thallóczy, *Historička istraživanja o plemenu goričkih i vodičkih knezova*, GZM IX (1897) 333–382; V. Klaić, *Bribirski knezovi od plemena Šubić*, Zagreb 1897; N. Klaić, *Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku*, Zagreb 1976, 343–357, 407–450.

сведоче савремени, али и извори знатно каснијег постања. Пажња његовог биографа, архиепископа Данила II, усмерена је, пре свега, на борбу Драгутине против босанских јеретика. Он пише како је краљ „многе од јеретика босанске земље“ преобратио у хришћанство, да је „јеретички куколь духовним српом из корена посекао“.⁸¹ Као Драгутинов посланик у Млецима се 1293. године помиње босански епископ Василије, који је, судећи према личном имену, припадао православној цркви. Ипак, остаје отворено питање да ли је у Драгутиново време дошло до формирања православне црквеној организације на делу босанске територије под његовом управом, и да ли ту треба тражити корене православне босанске епископије чија би наследница била Зворничка епископија.⁸² С друге стране, постоји веома снажна народна традиција која, од свих Немањића, управо Драгутину и његовим синовима, Владиславу и Урошицу, приписује оснивање најзначајнијих православних храмова на простору северне Босне. Реч је о манастирима *Пајраћи, Ломници, Тамни, Господићу (Удруму), Возући и Лийљу*. Истраживања из области историје уметности, као и неки рани османски извори померају, међутим, настанак ових грађевина у 16. веку.⁸³

Папа Никола IV (1288–1292) је својим писмом од 23. марта 1291. наредио да се ради званичне истраге против јеретика пошаљу фрањевачки редовници „in principatu Bosne“ који је „Stephano regi Servie illustri immediate subiecto“, што се свакако односи на северне крајеве босанске државе, односно „земљу“ Усору и Соли којима је управљао Драгутин. Три године раније, папа је упутио два фрањевца у Србију који су носили његово писмо, а потом се Драгутин преко свог изасланика обратио с молбом да затражи редовнике који би могли да поуче становништво правој вери, наводећи да у Босни има пуно јеретика. На почетку поменута папска наредба фрањевцима представљала би одговор на Драгутинову молбу.⁸⁴

⁸⁰ I. Nagy, *Hazai Okmánytár*, VIII, 234–235.

⁸¹ *Животи краљева и архиепископа српских*, написао архиепископ Данило други, издао Б. Даничић, Загреб 1866, 42, 50; Архиепископ Данило, *Животи краљева и архиепископа српских*, прев. Л. Мирковић, Београд 1937, 35, 40.

⁸² Ј. Радонић, *Дубровачка актија и ћовеље*, I, Београд 1934, 83–84; К. Јиречек, *Историја Срба*, I, 190; Р. Грујић, *Православна српска црква*, Београд 1995², 41; *Азбуџник Српске православне цркве* по Р. Грујићу, приредио Сл. Милеуснић, Београд 1993, 39–41; М. С. Филиповић, *Почеци и прошлост Зворничке епископије*, 50–52; ул. М. Јанковић, *Епископије и митрополије Српске цркве у средњем веку*, Београд 1985, 55.

⁸³ Ј. Шафарик, *Србски лейб-сауц из Јоханесбурга XVI-ог стотолећа*, Гласник ДСС V (1853) 49–58; И. Руварац, *Нешто о Босни дабарској и дабробосанској епископији и о српским манастирима у Босни*, ГНЧ 2 (1878) 244, 251–261.

⁸⁴ T. Smičiklas, *CD*, VII, 24; D. Maritch, *Papstbriefe an serbischen Fürsten im Mittelalter*, Сремски Карловци 1933, 55, 60; B. Pandžić, *Djelovanje franjevaca od 13. do 15. stoljeća u bosanskoj državi*, у: *Kršćanstvo srednjovjekovne Bosne*, 243–244.

Ипак, ако се погледа тренутак у коме је предузета акција папске курије против јеретика — 1291, показује се да је Драгутин настојао да се приближи папи као присталици династије напуљских Анжујаца који су претендовали на угарски престо. Осим тога, и сам Драгутин имао је претензија на угарски престо, о чему, између остalog, сведочи и брак његово најстаријег сина Стефана Владислава с Констанцом Морозини, блиском рођаком угарског краља Андрије III (1291–1301). Након смрти последњег Арпадовца, Драгутин је подржао Карла I Роберта (1301–1342) из династије Анжу, али само до 1309. године. Потпуно погрешно процењујући даљи ток догађаја, приклонио се амбицијама ердебљског војводе Ладислава Апора, који је настојао да своју ћерку учини угарском краљицом, па је Драгутинов син Владислав њоме ожењен.⁸⁵ Стога се тешко може прихватити мишљење појединачних аутора да су први фрањевачки мисионари у Босни заиста дошли на позив краља Драгутина, будући да је реч о сасвим уобичајеном политичком потезу.⁸⁶

О његовој власти над територијом некадашње Бановине Усоре и Соли сведоче и доста познији извори. Реч је о српским родословима, међу којима је најстарији *Койорињски*, написан после смрти цара Уроша 1371, затим, *Врхобрзнички и Пејатовићев*, оба из 17. века. У њиховом тексту се наводи да је Драгутин држao „сремскују земљу и усорскују“, то јест „Срем и Усорскују земљу“. „Земља“ Срем обухватала је знатно шири простор од Бановине Мачве, чија је територија била ограничена на уски појас Посавине где су се простирадле жупе Мачва, Битва, Тамнава и Колубара.⁸⁷ Могуће је претпоставити да је исти случај био и са „земљама“ Узором и Соли — у босанској држави се под њиховим именом подразумевало много веће подручје од онога које је угарски краљ освојио и организовао у бановину. У погледу навода поменутих родословова, треба додати да они рефлектују стање свог времена, и Соли се не помињу као посебна „земља“, јер се она од половине 14. века налазила у саставу Усоре.⁸⁸

Вероватно непосредно пошто је Драгутин постао „сремски краљ“, те тако и моћан сусед дуж читаве северне и североисточне, а добрым делом и источне границе босанске државе, бан Пријезда је оженио свог сина Стјепана Је-

⁸⁵ М. Динић, *Однос краља Милушина и Драгушина*, ЗРВИ 3 (1955) 63–67; ИСН, I, 459; *Историја Мађара*, 91–92, 94–96 (П. Рокай).

⁸⁶ D. Mandić, *Franjevačka Bosna — Razvoj i uprava bosanske vikarije (1340–1735)*, Rim 1968, 39–41.

⁸⁷ М. Благојевић, *Насеља у Мачви*, 78–92; С. Мишић, „Земља“ у држави Немањића, 140–141.

⁸⁸ Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Сремски Карловци 1927, XXXVI, XXXIX, стр. 30, 49; Ђ. Сп. Радојичић, *Доба Јосифанка и развој старијих српских родословова*, ИГ 2 (1948) 25, 30.

лисаветом, Драгутиновом и Каталинином ћерком. Њихови потомци ступиће у родбинске везе и са угарском и польском владарском породицом.⁸⁹

После Приједдине смрти његови синови Стјепан I (Котроман) (око 1290–†1310) и Пријезда (II), у прво време су, делили власт, вероватно на уобичајени начин да је другопоменути и млађи брат као „чесник“ учествовао у управљању државом.⁹⁰ Десетак година касније, одмах по избијању сукоба између Драгутина и Милутина, бан Стјепан I је остао без одлучујуће подршке свог таста против напада моћних суседа — Шубића. Хрватско-далматински бан Павле Шубић је већ 1299. својој интитулацији прикључио и титулу *dominus Bosne*, а 1302. године босански бан је био потиснут све до источне границе своје државе, до Дрине. Ипак, према писању Мавра Орбина, Стјепан I је успео да задржи један део територије на којој је остао све до смрти. Након тога се његова удовица Јелисавета са синовима склонила у Дубровник, а на владарски престо у Босни су се успели Павлов брат, Младен (I) (1302–1304), и потом Павлов син — бан Младен II (1304–1322).⁹¹

Из периода 1290–1310. године ниједан извор не доноси вести о томе шта се дешавало у области Усоре и Соли, колико су се и на који начин рат у Србији и пометња у босанској држави осетили у северном делу. На северозападу, у „земљи“ Доњи Краји свој успон је започела породица кнеза Хрвата, чији хијерархијски успон у оквирима феудалног друштва може да се посматра као одраз тадашњег времена.⁹²

Бабоњићи су такође проширили своје поседе на територију босанске државе и домена владарске куће. Након што је Пријезда са својим синовима 1287. даровао жупу Земуник, а пре 1322. године, Бабоњићи су стекли и жупу Врбању, у долини истоимене реке. У документима о деоби између синова кнеза Бабонега — славонског бана Стјепана и кнезова Радослава и Ивана, из 1313. и 1314. године, предмет деобе су и њихови поседи у Узори. Наиме, у првом документу се помињу жупе „Modrina et Chincha“, за које се каже да су некада припадале „Хенриху и браћи“. ⁹³ Није јасно како су Бабоњићи дошли у посед ове две жупе у Узори, јер није поближе познат иден-

⁸⁹ G. Čremošnik, *Kancelariski i notarski spisi*, I, 136–137; П. Рокай, *Библиографско-генеалошка белешка о угарској краљици Јелисавети Коћроманић*, Зборник МС за историју 28 (1983) 129–133.

⁹⁰ T. Smičiklas, *CD*, VII, 2.

⁹¹ L. Thallóczy, *Istraživanja o postanku*, 434–436; M. Brković, *Tri povelje knezova Bribirskih izdane bosanskom knezu Hrvatinu Stjepaniću*, Radovi JAZU u Zadru 32 (1990) 139–153; Мавро Орбин, *Краљевство Словена*, Београд 1968, 141–142, 341–342 (коментар С. Ђирковић); M. Orbini, *Kraljevstvo Slavena*, prev. S. Husić, prir. F. Šanjk, Zagreb 1999, 412; V. Klaić, *Bribirski knezovi*, 82; M. Динић, *Однос између краља Милутине и Драгутине*, 61; S. Antoljak, *Ban Pavle Šubić „Croatorum dominus“*, Radovi JAZU u Zadru 19 (1972) 5–62.

⁹² J. Мргић-Радојчић, *Доњи Краји*, passim.

⁹³ L. Thallóczy — S. Barabás, *CD Blagay*, 72–74; T. Smičiklas, *CD*, VIII, 335–337; J. Мргић, *Жуће и насеља „земље“ Узоре*, 30–31.

титет поменутог Хенриха. Ипак се чини вероватним да је реч о Хенриху Гисинговцу (мађ. Németújvár) и његовој браћи, с којима су они заиста били у сукобу током последње деценије 13. века.⁹⁴

Наредне, 1314. године, када су браћа довршила деобу поседа, у документу се наводи да се приходи с поседа у Усори, било да су пусти или насељени, једнако међу њима деле. Од њих су, сасвим разумљиво, изузете племићке баштине, али и они поседи који су „per veros dominos de Vzura legitimate collatas“.⁹⁵ Нема ближих индиција које би говориле о томе кога су загребачки надбискуп, као арбитар у деоби, и Бабоњићи сматрали „истинским господарима Усоре“. Није јасно да ли је реч о Драгутину, који је до своје смрти 1316. управљао „земљом“ Узором и Солима, и његовом сину Владиславу II, коме је Карло Мартел 1292. дао титулу бана Славоније.⁹⁶ У сваком случају, Бабоњићи се после 1314. не помињу као поседници у Усори, тако да се 1322. вероватно десило исто што и у жупама Земунiku, Врбањи и Бањици — локална властела је одбила да даље признаје њихову власт и прешла је на страну босанског бана и њему оданих велможа.⁹⁷

Могуће је претпоставити да су слични процеси феудализације захватили и друге крајеве босанске државе, па тако и подручје Усоре и Соли. Извесно је да у ово доба и на њиховој територији настају најстарије властеоске породице чији се представници наводе као сведоци у првим сачуваним повељама бана Стјепана II Котроманића (1322–1353) — усорски војвода Војко, Бранош Чепрић, жупан Будош, челник Хлап и други, о којима ће детаљније бити речи у наредном поглављу.

Истовремено, то је доба династичких сукоба у Угарском краљевству, из којих ће тек 1308/09. године као победник изаћи Карло I Роберт Анжујски (1301–1342). С новом династијом дошло је и до промене балканске политике угарске државе, односно, циљеви и средства су знатно пажљивије осмишљени и ефикасније спроведени у дело.⁹⁸

⁹⁴ L. Thallóczy, *Historička istraživanja o plemenu goričkih i vodičkih knezova*, 359–363.

⁹⁵ L. Thallóczy — S. Barabás, *CD Blagay*, 76–79; T. Smičiklas, *CD*, VIII, 359–361.

⁹⁶ G. Wenzel, *Acta extera*, I, 94–95; T. Smičiklas, *CD*, VII, 103–105.

⁹⁷ Ј. Мргић-Радојчић, *Доњи Краји*, 45–46, и даље.

⁹⁸ *Историја Мађара*, 92–95 и даље (П. Рокай); P. Engel, *The Realm of St Stephan*, 140–156.

„ДОБРА УПРАВА“
(1322–1391)

А. Лоренцети, *Добра управа*, Сијена 1338/40.

Незнатно касније од почетне године која је изабрана за међаш овог периода, око 1338/40, италијански уметник Амброђо Лоренцети осликао је унутрашњост *Палацо Пубlico* у Сијени циклусом фресака о „доброј и лошој управи“. Њима је визуелно представио град и његово пољопривредно залеђе, у првом случају — идеалног изгледа и уређења, и то као видљиве резултате ваљане организације власти. Околина града, у коју кроз градске капије изјахује властела, приказана је као тоскански пејзаж с благим побрђем, педантно узораним пољима и засађеним виноградима. Они су препознатљиви знаци „добре управе“ која доводи до просперитета целог друштва, па тако и сељака који су приказани у обављању пољопривредних радова. Цела природа одише кроткошћу, она је потпуно освојена, одомаћена и обликована да естетски угоди посматрачу. Слика је намењена свим посетеоцима сијенске општине као поучни модел живота у узорно уређеној држави, као идеал који вреди остварити.⁹⁹

⁹⁹ R. Turner, *The Vision of Landscape in Renaissance Italy*, Princeton University Press 1974, 11–12.

Није у потпуности познато каквим су се културним и идеолошким назорима руководили Стјепан II и Твртко I, али се о резултатима њихове „добре управе“ босанском државом може са сигурношћу говорити. Година 1322, када је Стјепан II успео да врати династију Котроманића на престо босанске државе, представља у много чему историјску прекретницу и означава почетак новог доба. Бивши изгнаник, кога је домаћа властела одбацила у корист Шубића, вешто је припремио не само свој долазак на власт, већ и поновно окупљање свих босанских „земаља“.

И овога пута процес интеграције је кренуо из „земље“ Босне, где се налазило *столно месићо*, породична црква и гробница Котроманића (Милије — Арнаутовићи, Моштре, Високо, Бобовац, Краљева Сутјеска), и највећи део њихових земљишних поседа.¹⁰⁰ Убрзо потом, најкасније до 17. јула 1323. године, власт босанског бана прихватила је властела у „земљама“ Усори и Соли, будући да је он у дубровачком документу ословљен као *гостодин Босне и Усоре*. Релативно брзом признању Стјепана II за земаљског господара и врховног сениора босанске властеле пресудно је допринела подршка угарског краља Карла Роберта (1301–1342), који је претходно потпомогао слом Младена II Шубића.¹⁰¹

Осим тога, босански бан није имао значајнијег супарника на простору северне Босне, где су Котроманићи имали своје баштинске поседе у Усори већ стотинак година уназад. Драгутинов наследник, Владислав II једно време је носио титулу славонског бана и био укључен у династичке сукобе око круне св. Стефана. Након свог ослобађања 1321, накратко је покушао да се избори за очеву баштину у Србији, уз помоћ угарског краља и босанског бана. Српски летописи су сагласни у томе да је Владислав поражен од стране Стефана Дечанског и прогнан „на Угре“, где је окончао свој живот после септембра 1326.¹⁰²

Захваљујући корпусу сачуваних повеља бана Стјепана II издатих припадницима босанске властеле и дубровачкој општини, у могућности смо да за овај период нешто више кажемо о територијално-управној орга-

¹⁰⁰ P. Andelić, *Bobovac i Kraljevska Sutjeska*, Sarajevo 1973; исти, *Krunidbena i grobna crkva bosanskih vladara u Milima (Arnautovićima)*, GZM n.s. — Arheologija XXXIV (1979) 183–247; *Visoko i okolina kroz historiju*, I, Visoko 1984, 105–309, (P. Andelić).

¹⁰¹ M. Орбин, *Краљевство Словена*, 142, (коментар С. Ђирковића 342); M. Orbini, *Kraljevstvo Slavena*, 412; M. Маловић, *Стефан Дечански и Зета*, ИЗ XXXII (52) књ. XL-4 (1979) 28, нап. 105; V. Klaić, *Bribirski knezovi*, 130–135; F. Šišić, *Pad Mladena Šubića, bana hrvatskog i bosanskog*, GZM XIV (1902) 335–366; С. Ђирковић, *Историја*, 84–88; N. Klaić, *Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku*, 427–432; T. Raukar, *Hrvatsko srednjovjekovlje*, Zagreb 1997, 73, 78, 113–114.

¹⁰² Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летојиси*, 72–74, 102; Мавро Орбин, *Краљевство Словена*, 25–27, (коментар С. Ђирковића 302–303); M. Orbini, *Kraljevstvo Slavena*, prev. S. Husić, prir. F. Sanjek, Zagreb 1999, 318–319; M. Динић, *Однос између краља Милутине и Драгутина*, 64–66; ИСН 1, 472, 497–499 (С. Ђирковић).

низацији на тлу северне Босне, локално властели и културним приликама. Нажалост, значајни подаци за историјско-географска истраживања, пре свега савремена обавештења извора о насељеним местима и привредним приликама овог подручја, скоро у потпуности недостају.

Већ у најраније сачуваној повељи босанског бана за кнеза Вукослава Хрватинића, издатој око 1326. године, Усора и Соли су саставни део његове владарске титуле, у којој се редом набрајају све „земље“ босанске државе. Стјепан II је син господина бана Стјепана, по милости божијој господин свим земљама босанским и Соли и Узоре и Доњим Крајима и Хумском земљи господин. Веома је уочљиво да је титула „господина“ употребљена чак три пута у само једном наслову, и то не без разлога. Како је поуздано утврђено, титула господин одговарала је латинском термину *dominus naturalis*, грчком δεσπότης, и мађарској титули *ur*. Она је означавала владарски ранг у српским земљама средњег века, заправо оног владара који самостално и суверено влада на територији којом господари. У овом конкретном случају, Стјепан II је први унео назив *господин* као део званичне интитулације, желећи да истакне да је босански бан врховни земаљски господар — сениор свој босанској властели. Друга новина се односи на сам начин титулисања, јер је њен формални облик уређен по угледу на угарску краљевску титулу у којој су побројане све земље круне св. Стефана, како оне које су заиста биле у саставу Угарског краљевства, тако и оне на које се претендовало. У погледу начина формирања титула босанских владара, у каснијем периоду се примећује да се неке територије које нису више биле под њиховом влашћу, и даље наводе.¹⁰³ Као „господар“ босанској властели, бан је у виду своје *милости* даровао баштинске поседе у замену за њихову *верну службу*, а њихов међусобни однос био је учвршћен узајамним поверењем и заклетвом — *вером*.¹⁰⁴

Током своје владавине Стјепан II је изузетно много учинио на стварању и уздизању ауторитета и достојанства босанских владара, на успостављању чврстих вазалних односа и организовању ефикасне државне управе. Тиме је омогућио ширење граница босанске државе, пораст њеног политичког угледа и економски узлет. У току првих неколико година, Стјепану II

¹⁰³ О титули деспота, вид. Г. Острогорски, *Урум-деспој. Почеци деспојског до-стоења у Византији*, Сабрана дела 3, Београд 1970, 205–218; Б. Ферјанчић, *Деспоји у Византији и јужнословенским земљама*, Београд 1960; М. Благојевић, *Државност земље Павловића*, у: *Земља Павловића*, 125–126, нап. 43; Ј. Мргић-Радојчић, *Повеља бана Твртка кнезу Вукају Хрватинићу (1366)*, ССА 2 (2003) 171–172.

¹⁰⁴ А. Бабић, *О односима вазалиштета у средњовјековној Босни*, ГИД БиХ 6 (1954) 29–44; С. Ђирковић, „*Верна служба*“ и „*вјера господска*“, Зборник ФФ у Београду VI–2 (1962) 96–111 (= у: исти, *Рабојници, војници, духовници*, Београд 1997, 318–335); Ј. Мргић-Радојчић, *Повеља бана Твртка Котроманића којом даје „вјеру“ го-сподску кнезу Владику Вукославићу (1353)*, ССА 4 (2005) 115–118.

су приступили и синови кнеза Хрватина — Вукослав, Павле и Вукац, који су издашно награђени за тај поступак. У њиховим рукама се нашао највећи део жупа „земље“ Доњи Краји — Земуник, Бањица, Врбања, Лушци, с потпуним управним, судским и финансијским имунитетом. То је практично значило да се власт босанског владара признавала само номинално и посредно, преко његових вазала који су имали директну, извршну власт.¹⁰⁵

У претходно поменутој повељи међу сведоцима се налазе имена најзначајнијих представника државне управе и локалне властеле Усоре и Соли, које су већ до 1326. биле чврсто организоване као простране територијално-управне јединице — „земље“. На првом месту се наводи *војвода Војко*, велможа који се 1329/30. помиње изричito као *војвода усорски*. Ова титула указује да се Војко налазио на челу „земље“ Усоре као представник централне власти, обједињавајући управну, војну и судску власт, на исти начин као што је то чинио *војвода босански* Вук Штитковић у „земљи“ Босни. Истоветност функција говорила би у прилог уздизања значаја „земље“ Усоре у оквиру босанске државе и то на ранг матичне „земље“ Босне, што није био случај с другим „земљама“, попут Соли и Доњих Краја. Међу сведоцима „од Соли“ на првом месту се јавља властелин *Будош* с титулом *жупана*, као врховни цивилни службеник, а после њега следи *челник Хлап*. О функцији „челника“ у босанској држави нема довољно података да би се утврдиле све његове надлежности, које су у немањићкој Србији, одакле је служба и титула преузета, биле веома разнородне: од старешина села преко заштитника црквених и манастирских властелинстава, до финансијске службе. Са извесношћу се може навести да је *челник Хлап* заповедао војним посадама тврђава и градских утврђења под непосредном влашћу босанског бана.¹⁰⁶

Оба властелина су припадала слоју „силних“, заправо најмоћнијој, најбогатијој и најутицајнијој властели. Њима треба прибројати не само усорског војводу Војка, чији су нам директни потомци, барем према патронимику, непознати, већ и Дивоша Тихорадића, брата Витана Тихорадића, сведока „од својти“. Он је остао упамћен као наручилац изузетно раскошног рукописа, познатог под именом *Дивошево јеванђеље*. Као могући наручилац другог манускрипта из радионице Манојла Грка — *Манојловог (Мостарског) јеванђеља*, у науци се помиње управо *челник Хлап*, јер је писац Манојло оставио запис у коме каже како је Хлап био код њега док је писао. С обзиром на блиско суседство Усоре и Соли, могло би се помишљати да је ова преписивачка радионица једно време била смештена на том про-

¹⁰⁵ Ј. Мргић-Радојчић, *Доњи Краји*, 45–59.

¹⁰⁶ М. Благојевић, *Државна управа*, 208–245; Ј. Мргић, *Жупе и насеља „земље“ Усоре*, 32–33. О *челнику Хлапу* вид. Ј. Мргић-Радојчић, *Повеља Стјепана II Котроманића великому кнезу Гргуру Стјепанићу (1329/30)* 29.

стору.¹⁰⁷ Поручивање илуминираних рукописа било је обележје статуса високе властеле, што допушта закључак да су усорске и солске велможе били довољно имућни да своје духовне и културне потребе задовоље на овакав начин.

Нове податке о усорској и солској „земљи“, баштинским поседима Котроманића и босанске властеле доноси трећа сачувана повеља бана Стјепана II. Приликом своје женидбе с ћерком бугарског цара, босански владар је послао великог кнеза Гргура Стјепанића као свог личног изасланика на бугарски двор. Оваква мисија, као израз његове „верне службе“, подразумевала је да је велики кнез био човек од највећег поверења бана, одлично упућен у политичке прилике. Прослава доласка бугарске невесте одржана је на босанском двору 3. јуна 1329, тако да је даривање земљопоседа којима је Гргур Стјепанић награђен извршено нешто касније, у другој половини исте или у првој половини 1330. године. Босански владар је великом кнезу поклонио у баштину укупно пет села — Чечаву и Храстушу, и у жупи Ненавишту још три: Јакеш, Воловић и Модрич. Убијација прва два насеља је прецизна, будући да су у питању данашња Чечава и Растиша у горњем току Мале Укрине. С обзиром на то да су још 1314. жупе Укрина и Модран припадале „земљи“ Узори, исто се може рећи и за поменута села.¹⁰⁸

Према положају села Јакеш и Модрич, показује се да је жупа Ненавиште обухватала простор око доњег тока реке Босне. У даровници бана Матије Нинослава из 1244. помиње се поток Модрич као граница поседа босанске бискупије, али се само насеље не помиње. То би упућивало на закључак да су се села и жупа Ненавиште формирали у периоду од 1244. до 1329/30. године, што посредно говори о порасту броја становника на том подручју, које је дотад сигурно било приведено пљопривредној употреби. Листа сведока „од Усоре“ и „од Соли“ у овој повељи доноси нека позната имена — војвода усорски Војко и жујан Будош, док се кнез Витан Тихорадић овога пута јавља као представник „земље“ Усоре.¹⁰⁹

Утврђујући начин решавања спорова између својих поданика, односно „Бошњана“ и Дубровчана, бан Стјепан II је до 1332. извршио поделу државне територије на неколико пространих судских области — Хум, Босна, Заврије и Завриш. Одређено је да ће се у случају тужбе дубровачког

¹⁰⁷ В. Ј. Ђурић — Р. Иванишевић, *Јеванђеље Дивоша Тихорадића*, ЗРВИ 7 (1961) 153–160; Ј. Максимовић, *Сликарство минијатура у средњовековној Босни*, ЗРВИ 17 (1976) 175–186; Р. Анђелић, *Postojbina i rod Divoša Tihoradića*, 231–239; М. Благојевић, *Босанско Заврије*, 136–137, 141; ИСН, II, 356–357, нап. 39 (В. Ј. Ђурић).

¹⁰⁸ М. Благојевић, *Северна граница*, 60; Ј. Мргић, *Жује и насеља „земље“ Усоре*, 30–31; иста, *Повеља бана Стјепана II Котроманића великим кнезу Гргуру Стјепанићу (1329/1330)*, 19–34.

¹⁰⁹ Ј. Мргић, *Повеља бана Стјепана II Котроманића великим кнезу Гргуру Стјепанићу (1329/1330)* 29–33.

грађанина против бандовог поданика, поротници састави у оној области којој припада место боравка Дубровчанина који је покренуо спор.¹¹⁰ Идентификацијом територијалне припадности властеле која је наведена у листи сведока, утврђено је да су под именом *Заврије* окупљене различите управне целине — жупа Земуник, „земља“ Усора, „земља“ Соли и жупа Треботић. Тако оцртана територија обухватала је простор од близу Сане на западу до Дрине на истоку и Саве на северу, док је на југу допирала до „земље“ Босне, која је посебно издвојена, и заправо окружена са северних страна Завршјем. Сам назив Завршје, као и њему слична *Заврији*, има порекло у географској номенклатури, означавајући простор иза планинских врхова или *Врховине*. Међутим, показало се да *Заврије* није могло да заживи на поменутом подручју, јер се на њему, изузимајући Земуник који је припадао Доњим Крајима, до 1351. учврстило име *Узоре*, о чему ће још бити речи.¹¹¹

У погледу велике области *Заврији*, М. Благојевић је указао на могућност да се њено име сачувало у називу истоимене мале османске *нахије* која се од треће деценије 16. века налазила у саставу Зворничког санџака. Реч је о веома малом простору у северној подгорини Мајевице, са селима: Тошино или Подлистина, Лопаре, Прибој, Тобуд, Лабуцка, Липовице, Врановићи (Вранићи). Треба, међутим, узети у обзир да је средњовековна област *Заврији* била по величини у рангу Хума, Босне и Завршја, које су окупљале већи број жупа. Стога треба претпоставити да је тадашње пространство Заврше било веће од османске управне јединице.¹¹² Према мишљењу М. Васића, уз нахију Теочак, тврђави Теочак је припадала и нахија Заврш и Сапна, у долини истоимене реке.¹¹³ Непосредно пред османском освајањем, 1458. године се помиње „теочачка власт“ у којој су се, између осталих, налазила села Тобуд Доњи и Пељава. Оба насеља постоје и данас, на десетак километара западно од Теочака.¹¹⁴ На истој страни се данас налазе и насеља нахије Заврш — Прибој, Лабуцка и Липовице. С географског становишта, „иза“ врхова Мајевице, на исток до доњег тока Дрине и на север до Саве, могла је да се смести још једна средњовековна судска област на чијем простору су потом створене нахије Заврш, Теочак, Сапна, вероватно и Бијељина. На тај начин би и североисточни део босанске државе био умрежен у судско-административну организацију средњовековне босанске др-

¹¹⁰ Љ. Стојановић, *Повеље и љисма*, I–I, 43–45.

¹¹¹ М. Благојевић, *Босанско Заврије*, 129–144.

¹¹² М. Благојевић, *нав. дело*, 138–139; А. Handžić, *Dva prva popisa*, 193.

¹¹³ М. Васић, *Кнезине и кнезови штампарије у Зворничком санџаку у XVI вијеку*, ГИД БиХ 10 (1949–1959) 247–278.

¹¹⁴ F. Rački, *Prilozi za sbirku srbskih i bosanskih listina*, Rad JAZU 1 (1867) 156–158; А. Веселиновић, *Граница између Србије и Босне*, 96–98.

жаве. Ипак, било је ово само краткорочно решење, које није заживело у управи босанске државе.

Према броју њених представника у повељи босанског бана из 1332, очигледан је пораст значаја простора северне Босне, а нарочито „земље“ Усоре. Њу су, у оквиру сведока „од Завршја“, заступали Дивош Тихорадић, већ поменути брат кнеза Витана, и Бранош Чепрњић, који је био сведок и на повељи из око 1326. године. Властелин Гоисав Воисиловић се најави између Дивоша и Браноша, па се може прихватити да је и он био представник „земље“ Усоре. Челник Хлап је несумњиво потицаша из „земље“ Соли, што важи и за Ивана Будисалића, за кога се претпоставља да је био син жупана Будоша (око 1326, 1329/30).¹¹⁵ Дакле, „земљу“ Усору су представљала чак три сведока, што је најбројнија групација после првих седам сведока „од Босне“.

У прве три сачуване повеље бана Стјепана II као посебни сведоци „од Треботића“ уписаны су жупан Ивахн и Гоисав Обрадовић, док се 1332. најавде жупан Ивахн Прибиловић и Влатко Доброгојевић. Потомци Ивахна уздигнуће се до краја 14. века у ранг усорских војвода и „силних“, а за Влатка се претпоставља да је потицаша из истог рода као и кнез Влај (Влађ) Доброгојевић, сведок „од Усоре“ 1370/74.¹¹⁶

Назив „Треботић“ се најраније јавља у дубровачким изворима 1282. године, када су забележена три случаја трговине робљем са овог подручја. Територија средњовековне жупе Треботић оцртава се оквирно на основу података о истоименој нахији, пописаној у оквиру „вилајета Ковач“ — „Земље Ковачевића“ у Босанском санџаку. У првом сачуваном дефтеру из 1468/69. године пописани су тимари посадника тврђаве Кључевац у вилајету Ковачевића. Тако је њихов заповедник — диздар Ресул имао у поседу два села у нахији Осат и „село Сућеска, које припада Треботићу“, са 30 домаћинстава и шест неожењених чланова. Поред тога, поседовао је четири пуста селишта — мезре Дубравине, Ђелица, Кутузеро и Жедањско, чије њиве су користили житељи Сућеске. Већина ових насеља може да се идентификује на терену. На десној обали горњег тока Јадра, притоке Дрињаче, сачували су се остаци тврђаве Кључевац/Кличевац, од које је село Сућеска удаљено само два километра. Село Кутузеро постоји и данас, око 3 км јужно, док се село Жедањско налази на око 4 км западно од Сућеске. Према раним османским изворима, нахија *Треботић* пружала се с десне обале Јадра, западно од Сребренице и северно од области *Osatia*.¹¹⁷ Остаје отворе-

¹¹⁵ М. Благојевић, *нав. дело*, 136–137.

¹¹⁶ Ј. Мргић-Радојчић, *Повеља бана Твртка кнезу Вукцу Хрватинићу*, ССА 2 (2003) 177–178.

¹¹⁷ L. Thallóczy, *Studien*, 8, 15; Г. Чремошник, *Канцелариски и ноћарски стиси*, бр. 193, 193a, 217, 314; J. Lučić, *Spisi dubrovačke kancelarije*, П, Zagreb 1984, бр. 782, бр.

но питање да ли је средњовековна жупа Треботић имала исти положај на терену, јер су жупска и нахијска организација почивале на другачијим принципима настанка. У том смислу, више је налик жупи равница око доњег тока Дрињаче, него што је то долина Јадра. Изледа да се у нахији Треботић очувало само име веће средњовековне територије Треботић, као што се у омањој нахији Заврш сачувао назив већег подручја Заврш, односно у имену мале нахије Усоре — назив матичне жупе Усоре.

Приликом свог боравка у граду Сребренику на Мајевици, бан Стјепан II је 15. марта 1333. издао повељу Дубровчанима којом им уступа Стон с Пељешцем, у замену за 500 перпера годишње, као што је то претходно учињио и краљ Душан. У документу се на првом месту наводи некадашњи сведок „од Усоре“ — Витан Тихорадић, а његов брат Дивош је овога пута имао функцију пристава. Радослав и Штитко Хлаповић били су синови челника Хлапа и представљали су „земљу“ Соли, док је Твртко Ивахнић, као син жупана Ивахна Приболовића сигурно био сведок „од Треботића“. За Милоша Вукасића постоји претпоставка да је био син војводе босанског Вука Штитковића, па је он заједно с Хрватином Стефанићем и Стефаном Дружићем представљао властелу „земље“ Босне. Иако је редослед сведока вероватно условљен местом настанка документа — у подграђу Сребреника, за кога се у нешто познијим изворима наводи да је „у Узори“, може се уочити значај који је имала властела из северних крајева босанске државе у централној управи.¹¹⁸

Будући да ће град Сребреник, после његовог првог јављања у историјским изворима, све више добијати на свом значају, прилика је да нешто више кажемо о том насељу. Рушевине средњовековног града Сребреника налазе се на издвојеној и доминантној кршевитој стени масива Мајевице, на око 500 метара надморске висине. Испод града протиче Сребренички поток, а у непосредној близини је пут који повезује Тузлу и Градачац. Његово подграђе у коме је боравио босански бан пружало се у северном подножју стене, о чему сведочи назив *Varoš* који данас покрива предео с њивама и пањњацима. Изглед градске тврђаве и начин изградње били су у потпуности прилагођени пластици терена, међутим, археолошки остаци из средњег века слабо су сачувани, јер су приликом фортификације током 18. века његови остаци готово у потпуности рашишћени. Стеновити плато опасан је бедемом са укупно четири куле, од којих је нарочито ојачана она

1135; A. Aličić, *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine*, Islamski kulturni centar — Mostar 2008, 255–257; Н. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 135; М. Благојевић, *нав. дело*, 135–136, нап. 25, 143, нап. 59; P. Andelić, *Ubikacija oblasti Trebotića*, у: исти, *Studije o teritorijalnoj organizaciji srednjovjekovne Bosne*, Sarajevo 1982, 176–180; Ј. Мргић, *Жупе и насеља „земље“ Усоре*, 32, 36–37.

¹¹⁸ Љ. Стојановић, *Повеље и љисма*, I–I, 45; T. Smičiklas, *CD*, X, 77–79; С. Милић, *Хумска земља*, 60–61.

која се наслања на стамбену зграду. Кула на северу је у османско доба претворена у тврђавску цамију. Осим из мале цистерне, посада се снабдевала водом из извора у подножју чији је отвор био нарочито пажљиво обзидан. Истраживачи овог локалитета допустили су и могућност да се, вероватно, у јужном делу платоа налазио и мали врт. Овакав систем утврђења показаће се као изузетно ефикасан у систему одбране и босанске и угарске државе, као што ће догађаји убрзо показати.¹¹⁹

Попут бана Борића, и бан Стјепан II био је укључен у феудалну хијерархију Угарске, пошто је од краља Карла Роберта добио на управу две жупаније — Толну и Фехер, којима је у периоду од 1340. до своје смрти, управљао преко својих вицежупана Прибислава и Мартина.¹²⁰ Негде у то време, 1340/42. године, заснована је босанска фрањевачка викарија на челу са фра Перегрином Саксонским, који је уживао подршку босанског владара. У столном месту — Милима код Арнаутовића, подигнута је гробница владарске породице с црквом посвећеном св. Николи. Тада је започета и изградња двора у Бобовцу и у Сутјесци, где је смештен фрањевачки самостан са црквом св. Гргорија. О црквенoj организацијi на територији „земаља“ Усоре и Соли нема сачуваних података до почетка владавине бана Твртка. Из већ поменуте даровнице из 1356. године се сазнаје да је после бана Пријезде, Твртков стриц, бан Стјепан II, потврдио католичкој цркви св. Петра у Усори посед Дубицу.¹²¹

Занимљив процес у развоју територијалне управе на тлу средњовековне босанске државе опажа се у последњој сачуваној повељи бана Стјепана из 1351. године, издатој кнезу Вуку и Павлу Вукославићу. Некадашњи сведоци „од Соли“ од овог времена се налазе међу представницима „земље“ Усоре. Реч је о Прибиславу Хлатотићу и Стипоју Челниччићу, синовима челника Хлапа, затим и Прибислављевом сину Поручену Прибиславићу. „Земља“ Соли била је сасвим укључена у састав Усоре, као изузетно простране управне јединице, која се на тај начин проширила све до доњег Подриња на истоку. Ту се, међутим, територијално ширење њеног имена није зауставило.¹²²

¹¹⁹ Ć. Truhelka, *Naši gradovi*, Sarajevo 1904, 69–76; Đ. Basler, *Stari grad Srebrnik*, 110–129; исти, *Stari gradovi u Majevici i Trebovcu*, 5–64; Đ. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, 84–85.

¹²⁰ P. Engel, *Archontologija*, I, 127, 206; исти, *Zur Frage*, 27–29.

¹²¹ L. Thallóczy, *Istraživanja o postanku*, 421, 437–438; исти, *Studien*, 331–332; J. Мргић, *Жуће и насеља „земље“ Узоре*, 36; D. Lovrenović, *Utjecaj Ugarske na odnos crkve i države u srednjovjekovnoj Bosni*, 65–66.

¹²² Ј. Мргић-Радојчић, *Повеља бана Стјепана II Котроманића кнезевима Вуку и Павлу Вукославићу (1351)*, СЦА 1 (2002) 79–92, са снимком.

УСОРА И ПОДРИЊЕ

У првих неколико година своје владавине, показује се да бан Твртко ипак није имао власт над Усором (са Солима). У сачуваним документима из периода од 1353. до 1355. нема помена Усоре у интитулацији, као ни узорске властеле међу сведоцима. Тако да је Твртко чак изричito каже да је то учинио „*ad petitionem serenissimi principis domini nostri*“, угарског краља Лудовика — Лајоша I (1342–1382). Чињеница да је Твртко био први малолетни владар у читавом претходном низу босанских банова, затим, постојање породичног регентства и одлазак кнегиње-мајке Јелене на угарски двор 1353/54 — то све указује на утицај угарског монарха на догађаје у босанској држави.¹²³ О несигурности овог прелазног периода сведоче и три повеље које је кнез Влатко Вукославић добио као гаранцију своје личне, имовинске и правне безбедности.¹²⁴

До пред крај 1356. бан Твртко је пристао да на име мираза Јелисавете Котроманић њеном супругу, угарском краљу, уступи западни Хум с тргом Дријева, а заузврат, како се то види из претходно поменуте повеље, Твртку је потврђена власт над *банатом Босне и Усоре*.¹²⁵ Упркос одузимању великог пространства, Лајош I је наставио с политиком у правцу директног и потпунијег покоравања босанске државе. Наредне, 1357. године, његову власт су признали Гргур и Владислав Павловић, синови кнеза Павла Хрватинића, и Гргур Стјепанић, „*nobilibus de Greben et Dlamuch*“. Са својим породицама су се преселили на новостечени посед у угарској држави — Добра Кућа код Дарувара. Потомци Гргура Павловића постали су племићи Нелипчићи „од Добре Куће“, чија ће се лоза одржати до 1470. године.¹²⁶

Све до лета 1363. бан Твртко се помиње као верни vazal угарског краља, а онда је дошло до нагле промене и Лајош I је организовао војни поход против Босне. Образложење је било већ познато — борба против јеретика,

¹²³ В. Ђоровић, *Краљ Твртко Котроманић*, Београд 1925, 1–3; С. Ђирковић, *Историја*, 121–122; Ј. Мргић, *Жује и насеља „земље“ Усоре*, 36.

¹²⁴ Ј. Мргић-Радојчић, *Доњи Краји*, 59–62; иста, *Повеља којом бан Твртко Котроманић даје „вјеру господску“ кнезу Владику Вукославићу*, 115–118; иста, *Повеља којом бан Твртко Котроманић ђаштврује баштинске ђоседе кнезу Владику Вукославићу*, на истом месту, 99–114.

¹²⁵ Ј. Кукулjević, *Izvadci listinah i poveljah bosanskih*, Arkiv za povestnicu jugoslavensku II (Zagreb 1852) 35; И. Руварац, *Бановање Твртка бана. Три ђрилога к расправи...*, ГЗМ 6 (1894) 5–7; В. Ђоровић, *Краљ Твртко*, 7–8; Ђ. Тошић, *Трг Дријева*, 50–54.

¹²⁶ Ј. Мргић-Радојчић, *Доњи Краји*, 64.

како се то наводи у уводу неколицине докумената угарске краљевске канцеларије — „...quod ubi in regno nostro Bosniae innumerabilis multitudo haereticorum et patarenorum pullulaset in errorem fidei orthodoxae“.¹²⁷ О времену и исходу тог похода сачувани су домаћи, угарски и дубровачки извори. Почетком јуна, дубровачка влада је позвала све своје грађане у Босни да се повуку ка приморским крајевима и забранила, под претњом казне, да се склањају у босанске градове. Исто наређење је поновљено половином тог месеца.¹²⁸ Угарска војска је кренула у два главна правца — краљ лично је повео одреде на град Соко у жупи Пливи, у чијој непосредној околини је боравио 8–10. јула. Град је, ипак, успео да одоли угарској опсади, у чему је највише био заслужан кнез Вукац Хрватинић. Његова „верна служба“ је награђена три године касније, када му је бан Твртко даровао и град Соко и целу жупу Пливу у баштину.¹²⁹

Други део угарске војске кретао се под заповедништвом палатина Николе Кента и острогонског надбискупа Николе, и њихов напад био је усмерен на град Сребреник на Мајевици, за који се овога пута изричито каже да је у Усори. Наиме, десио се несрећни случај да је том приликом изгубљен велики краљевски печат, у поседу надбискупа који је уједно био и канцелар угарског краља. Према званичној верзији, међутим, печат је најврдно био украден из шатора надбискупа. То је значило да све раније краљевске даровнице морају поново да буду потврђене новим Лajoшевим печатом, па се у том контексту често помиње поход у Узору.¹³⁰

Иако војна акција у оба поменута правца није довела до очекиваних резултата, власт угарског краља признао је још један властелин из „земље“ Доњи Краји. Био је то кнез Влатко Вукославић, који је 1364. године краљу Лajoшу предао свој град Кључ с припадајућим селима, у замену за посед Бршљановац у Крижевачкој жупанији. На тај начин је још једна босанска властеоска породица постала угарска племићка фамилија, под именом (В)Латковићи „од Бршљановца“.¹³¹

¹²⁷ G. Fejér, *CD*, IX-3, 395, 397.

¹²⁸ J. Тадић, *Писма и упутствија Дубровачке републике*, I, Београд 1935, 112–114.

¹²⁹ I. Nagy, *Hazai Oklevéltár 1234–1536*, Budapest 1879, 268–269; Š. Ljubić, *Listine o odnosajih između Južnog Slavenstva i Mletačke Republike*, IV, Zagreb 1874, 57; F. Šišić, *Studije iz bosanske istorije. O ratu bana Tvrtka s ugarskim kraljem Ljudevitom I godine 1363*, GZM XV (1903) 319–325; P. Engel, *Zur Frage*, 33–34; J. Мргић-Радојчић, *Повеља бана Твртка кнезу Вукучу Хрватинићу (1366)*, 167–184, са снимком повеље.

¹³⁰ G. Fejér, *CD*, IX-3, 395, 397, 399, и даље; *CD Zichy*, III, 226; T. Smičiklas, *CD*, XII, 670–671; *CD*, XIII, 338–339, 358–359. У Угарској је све до 1374. једини краљевски печат који је имао законску снагу да пружа аутентичност био велики висећи обострани краљевски печат. Владар га је носио са собом на путовања и био је део сваке краљевске даровнице. — P. Engel, *The Realm of St Stephan*, 163, 190–191.

¹³¹ J. Мргић-Радојчић, *Доњи Краји*, 67.

Губитак пространих делова државне територије, уз стално опадање власти и ауторитета босанског бана, погодовало је остваривању планова угарског монарха. Преломни тренутак у босанско-угарским односима настуpio је половином фебруара 1366. године, када је кулминирало незадовољство босанске властеле. Предвођена Твртковим братучедом Дабишом и Санком Милтеновићем, она је за новог босанског владара истакла Твртковог брата — кнеза Вука, новим именом Стефана. У свом писму од 29. марта упућеног Млетачкој републици, Твртко пише како га је неверна властела потпuno избацила из државе, тако да је био приморан да се са мајком склони на двор угарског краља. Ипак, уз војну помоћ свог сениора, бан је успео да се до овог датума врати на власт, додуше не у потпуности (*licet non in toto*), како то сам каже у писму.¹³²

О тим догађајима битне податке пружа знатно млађи извор — Мавро Орбин. Он наводи како су против Твртка устали и браћа Дабишић, по именину Владислав, Пурћа и Вук, „који су држали много земље на реци Дрини, и у Босни, и у Усори“. У дубровачким изворима се Дабишићи доводе у везу с градом *Кучлатом*, на ушћу Јадра у Дрињачу, као и са *облашћу Лудмер*, између Јадра, Дрињаче и Дрине.¹³³

Поменути град Кучлат са својом вароши — *Подкучлатом*, према најновијим лингвистичким истраживањима, одговара „насељеном граду“ Константина Порфириогенита, Леснику (Λεσνήκ), односно Лијешању, који и данас постоји као село у подножју града Кучлате.¹³⁴ Градско утврђење било је смештено на окомитој стени на десној обали Јадра, изнад његовог ушћа у Дрињачу. Град је имао период успона до краја 14. века, као транзитна станица у трговини између Сребренице и Зворника, и између босанске државе и Србије.¹³⁵ Тврђава са остацима старе вароши привукла је пажњу и путописца Евлије Челебије у другој половини 17. века, који је оставио један леп опис: „Vrletna stijena na kojoj je podignut grad nagnuta je nešto prema jugoistočnoj strani, a sama stijena je šiljata kao jaje. Grad nema opkora, a opasan je paklenim ponorom... Mnogi konji i ljudi posrnuli su na tom putu u ponor... Iz toga grada silazi se u varoš s naporom... Tu je još od davnih vremena postojala varoš koja je, izgleda, bila vrlo velika. I sada ima tragova njenih građe-

¹³² Š. Ljubić, *Listine*, IV, 84.

¹³³ М. Орбин, *Краљевство Словена*, Београд 1968, 149; 345 (С. Ђирковић); исто, Зрењанин 2006², 149, 384–385 (С. Ђирковић); M. Orbini, *Kraljevstvo Slavena*, 417–418; М. Динић, *За историју рударства*, I, 48–49; Н. Шабановић, *Bosanski pašaluk*, 171; Ј. Мргић, *Жупе и насеља „земље“ Усоре*, 36–37; А. Лома, *Лудмер*, Српски језик III, 1–2 (1998) 13–27.

¹³⁴ A. Loma, *Serbisches und Kroatisches Sprachgut bei Konstantin Porphyrogennetos*, 112.

¹³⁵ М. Динић, *нав. дело*, 35; М. Вего, *Naselja srednjovjekovne bosanske države*, Sarajevo 1957, 66; Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, 34–36.

vina koje su za vrijeme opsade porušene. Postoјi i jedan kraljev bazen za ribe, od koga su zbog opsada, tri ukupno, ostale samo ruševine.“¹³⁶

Мавро Орбин такође наводи да се босански бан из Угарске прво враћао у Усору, где је окупио верну властелу и кренуо против свог брата Вука.¹³⁷ Посредно о томе сведочи и Тврткова повеља од 11. августа 1366, а реч је о даровници за кнеза Вука Хрватинића, који је овом приликом добио град Соко са жупом Пливом. Владарска титулatura је пажљиво састављена, с посебним акцентом на континуитету власти и на самодржавности: *господин бан Твртко, син господина кнеза Владислава, а синовац великога и славнога господина бана Стјепана, милошћу божјом господин многим земљама, Босне и Соли и Усоре и Доњим крајима и Подрињу и хумски господин.*¹³⁸ С разлогом се, дакле, може узети да је од марта до августа Твртко успео да конституише своју власт у свим дотадашњим „земљама“ босанске државе, као и у „земљи“ Подриње, након „расапа“ властеле Дабишића, чији су поседи били управо у Подрињу.

Према савременом географском схватању, *средње Подриње* је област око долине Дрине, са обе њене обале, обухватајући данашње општине Бајина Башта, Сребреница, Љубовија, Братунац, Зворник и Мали Зворник. Услед историјско-геополитичких разлога, овај простор се данас не дожиљава као јединствена географска целина са својим истакнутим границама. Средњовековна историјска област — „земља“ Подриње у оквиру босанске државе простирадала се западно од средњег тока Дрине, и северно од горњег Подриња — „земље“ Дрине, односно јужно од доњег Подриња, где је река Дрина представљала границу између „земље Срем“ и Мачванске бавовине, с једне, и „земље“ Усоре и Усорско-солске бавовине, с друге стране. У оквиру „земље“ Подриње налазио се слив Дрињаче, где су се простирадале области Бирача, Осата и Лудмера, на југу све до границе развођа Праче. За разлику од области горњег и доњег Подриња, средњовековна босанска држава је управо на овом простору најраније избила на леву обалу Дрине, која је, како наводе Јован Кинам и поп Дукљанин, чинила границу између Босне и „остатка Србије“, односно Рашке.¹³⁹

¹³⁶ Evlijā Čelebī, *Putopis. Odlomci o jugoslovenskim zemljama*, prevod, uvod i komentar H. Šabanović, Veselin Masleša, Sarajevo 1979, 481–482; Evliyā Čelebi *Seyahatnâmesi*, hzr. S. A. Kahraman, Y. Dağlı. 6. Kitap, İstanbul 2002, 294.

¹³⁷ М. Орбин, *Краљевство Словена*, 149; 345.

¹³⁸ Ј. Мргић-Радојчић, *Повеља бана Твртка кнезу Вуку Хрватинићу (1366)*, 167–184, са снимком повеље и картом жупе Пливе.

¹³⁹ Леййис йоја Дукљанина, 307; Јован Кинам, *Списи о историји*, 54–55; М. Динић, *нав. дело*, 32; Ј. Мргић, *Жите и насеља „земље“ Усоре*, 36–37; А. Лома, *Лудмер*, 13–27; М. Благојевић, *Подриње*, 36–38, 43; М. Степић, *Регионализација*, у: *Дрина*, 432–453.

Осим што се издвајала као историјска и географска област, која је у политичко-управном смислу била везана за „земљу“ Усору, Подриње је било организовано као посебна „земља“ — територијално-управна јединица босанске државе, о чему сведочи њено укључивање у интитулацију босанских владара од времена бана Твртка I.

Улога коју је властела из „земље“ Усоре са Солима имала у реституцији власти бана Твртка и у државној управи огледа се кроз листу сведока у поменутој повељи за кнеза Вукца. Првих шест властелина били су „добри Бошњани“, а заправо су потицали из „земље“ Босне и Хума. За кнеза Влаја (Влађа) Радивојевића се претпоставља да је имао поседе негде у источној Босни, према Усори, будући да се 1370/74. помиње и као сведок „од Усоре“. Санко Милтеновић се до августа 1366. измирио са баном Твртком, који му је опростио „неверу“ — учествовање у побуни кнеза Вука, и не само то. Дата му је функција казнаца, коју је он обављао на територији „земље“ Босне и источног Хума, будући да је у западном делу Хума постојала власт угарског краља. Служба тепчије Милата је такође била ограничена на простор источног Хума, а матични поседи породице Милатовића простирали су се у Дубравама и у долини Неретве.¹⁴⁰

Као представници „од Усоре“ наведени су *војвода* Твртко (Ивахнић), син тепчије Ивахна Прибиловића, *казнац* Стјепоје Челничић, син челника Хлапа, и *штепчија* Сладоје Дивошевић, син кнеза Дивоша Тихорадића. У питању су дакле потомци претходне генерације велможа који су имали највише управне функције у жупи Треботић, „земљама“ Усори и Соли. С обзиром на то да је породица војводе Твртка, који се налази на челу државне управе у „земљи“ Усори, своје баштинске поседе имала у жупи Треботић, и ова жупа је на овај начин укључена у састав Усоре. Твртко и његов син Влатко Твртковић (Војводић) обављали су читав низ година службу *војвода узорских*. Како се посебни сведоци „од Подриња“ не наводе све до 1400. године — тек по нестанку породице Ивахнић-Твртковић, може се претпоставити да је жупа Треботић, као политичко средиште војвода узорских, својим значајем наткрилила територијално већи појам Подриња. У управно-територијалном смислу, Подриње се доводи у везу са северним делом босанске државе, односно са „земљом“ Узором. Након поменуте године, ситуација се потпуно променила — име Треботића нестаје из историјских извора све до периода османске власти, а на значају добија Подриње и њена властела Дињичићи/Ковачевићи.¹⁴¹

¹⁴⁰ М. Динић, *Државни сабор*, 42–48; исти, *Хумско-шребињска властела*, Београд 1967, 30–31, 64; Ј. Калић, *Хумска властелеоска породица Санковићи*, ИЧ 11 (1960) 17–54; С. Мишић, *Хумска земља*, 64–69.

¹⁴¹ М. Благојевић, *Босанско Завршије*, 135–136, нап. 25, 142–143; Р. Анђелић, *Ubikacija oblasti Trebotića*, 179–180; Ј. Мргић, *Жупе и насеља „земље“ Узоре*, 33, 36–37; иста, *Повеља бана Твртка Котроманића кнезу Вуку Хрватинићу*, СЦА 2 (2004) 167–184.

Власт босанског бана на овако пространом подручју Усоре огледала се и у финансијској и имовинско-правној служби, кроз функције казнаца и тепчије.¹⁴² Све што је до сада поменуто указује на то да је „земља“ Усора, чврсто организована у јединствену управну целину, била један од главних ослонаца власти бана Твртка. Обухватајући заправо чак три историјско-географске области — Усору, Соли и Подриње, достигла је врхунац свог територијалног пространства, значаја и угледа. Сасвим супротан случај одиграо се управо у том периоду — Доњи Краји су престали да постоје као „земља“ у значењу управне јединице босанске државе, будући да су неки њени делови били под непосредном влашћу угарског краља, а други у баштинском поседу породице Хрватинића. Владарски домен босанског бана био је ограничен на жупе Ускопље, Луку и Лушци, и само на тако скученом подручју могла је да се осети његова непосредна власт. Међутим, назив Доњи Краји је наставио да постоји као име за историјску област и географско подручје с јасно одређеним границама.¹⁴³ Може се приметити да је сличан случај био и с Подрињем.

Сукоб између браће, бана Твртка и кнеза Вука-Стефана, наставио се и следеће године. Пре 1. јуна 1367, када је босански владар посетио Дубровник, у коме је уточиште нашао његов брат, Твртко је издао повељу кнезу Павлу Вукославићу. Овом исправом су потврђени сви поседи које је кнез Павле држао у време када је „приступио“ бану Твртку, што се односи можда на поход угарског краља 1363, али, вероватније на време побуне кнеза Вука и дела босанске властеле. Кнезу Павлу је гарантована „вјера гospодска“ да му се ништа лоше неће десити док га „не огледа Босна и Усора“, као и њему једнаки — „дружина племенити људи“. И овога пута је састав листе сведока веома индикативан у погледу осветљавања статуса „земље“ Усоре и њене властеле. Број представника Усоре је идентичан броју „добрих Бошњана“ — обе области су дале по шест сведока, што говори о утицају усорске властеле на државне послове. На првом месту међу усорским сведоцима поменут је казнац Стјепоје Челничић, потом следе војвода (усорски) Твртко (Ивахнић), кнез Тихчин (Витановић), жупан Поручен (Прибиславић), кнез Јурај Доброславић и Твртко Чекановић.¹⁴⁴

У пратњи босанског бана исте године у Дубровнику нашли су се тепчија Сладоје Дивошевић, кнез Влај Доброгојевић и кнез Вукота Прибинић. Том приликом је дубровачка влада одлучила да посредује у измирењу „inter magnificos et potentes dominos Tuertco et Stephanum banos Bossine“. Опа-

¹⁴² М. Благојевић, *Тећије у средњовековној Србији, Босни и Хрватској*, 33–34; исти, *Државна управа*, 29–30.

¹⁴³ Ј. Мргић-Радојчић, *Доњи Краји*, 68.

¹⁴⁴ L. Thallóczy, *Studien*, 26–27; Ј. Мргић-Радојчић, *нав. место*.

сност од претендента на престо још увек није била отклоњена, јер Твртко, како из документа следи, није био признат за јединог босанског владара.¹⁴⁵

Кнез Вук, у изворима бан Стефан, обратио се 1368. године папи за помоћ како би вратио своју баштину коју му је одузeo старији брат. Он је оптужио Твртка да је јеретик, попут већине претходних владара Босне, те моли папу да га препоручи угарском краљу на чијем двору је већ боравио. Као што је познато, прва посета кнеза Вука-Стефана била је 1353/54. године са мајком Јеленом, а вероватно су уследиле и друге, будући да је то била једна од вазалних обавеза преузетих према уговору из око 1356/57. године. Папа Урбан V је изашао у сусрет његовим молбама и писмом од 14. децембра 1369. затражио је од краља Лajoша да помогне „младом бану Стефану“.¹⁴⁶ Један војни поход „против босанског бана“ помиње се у угарским изворима у пролеће 1368. године, али је питање против кога је био усмерен, с обзиром на то да и Твртко и Вук-Стефан носе титулу бана у дубровачким, папским и угарским документима.¹⁴⁷

Одговор би могла да пружи непрецизно датирана повеља бана Твртка за кнеза Стјепана Рајковића и његовог брата Вука из 1370/74. године. „Верна служба“ овог властелина била је у томе што је одбацио град Бобовац од напада угарске војске, који се одиграо вероватно 1370, и што је посредовао у коначном измирењу браће. Може се дакле претпоставити да је Вук-Стефан успео да добије подршку и војну помоћ краља Лajoша у свом покушају да дође на бански престо, али и то је пропало. Међу дарованим поседима, у лошој латинској транскрипцији се помиње и „B'rtōznik na Uzore V'lsi“, који не може да се идентификује. Као усорски сведоци се наводе кнез Сладоје (Дивошевић), који је до тада обављао дужност тепчије, затим, војвода (усорски) Твртко (Прибинић), Влатко Јурјевић и Влај Добровојевић.¹⁴⁸

Из осме деценије 14. века сачувани су изворни подаци о организацији католичке цркве на простору северне Босне. Свадба бана Твртка с Доротејом, ћерком видинског цара Страцимира, прослављена је на имању босанског бискупа Петра. У питању је село Св. Илија, како је уписано у повељи којом је босански бан 8. децембра 1374. поклонио посед Јелшавицу босанској бискупiji.¹⁴⁹ Поменуто село са истоименом црквом налазило се неда-

¹⁴⁵ F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 176; Љ. Стојановић, *Повеље и њисма*, I–1, 73; *Monumenta Ragusina — Libri Reformationum*, IV, 93.

¹⁴⁶ E. Fermendžin, *Acta Bosnae potissimum ecclesiastia ac civilis (925–1752)*, Zagrabiae 1892, 36–37.

¹⁴⁷ CD Zichy, III, 388.

¹⁴⁸ Đ. Šurmin, *Hrvatski spomenici*, I, Zagreb 1898, 85–86; J. Šidak, *O vjerodostojnosti isprave bosanskog bana Tvrta Stjepanu Rajkoviću*, *Zbornik radova FF u Zagrebu* II (1954) 37–48.

¹⁴⁹ E. Fermendžin, *Acta Bosnae*, 40–42; М. Орбин, *Краљевсјово Словена*, Београд 1968, 151; 346 (С. Ћирковић); исто, Зрењанин 2006², 151–152, 386–387 (С. Ћирковић); М.

леко од Модриче, будући да се у попису самостана усорске фрањевачке кустодије из 1385/90, наводи црква св. Илије – Модрича. У најраније сачуваном османском извору – дефтеру из 1533, у нахији Ненавишту уписана је мезра цркве Илинска поља, која је припадала селу Модричи.¹⁵⁰ Манастирска црква је нажалост страдала око 1663. године, када је према писању фра Николе Ограмића-Оловчића, река Босна променила своје корито и ударила новим током, тако да је срушила здање. Међутим, у данашњем насељу Црквине код Модриче откривени су археолошки остаци средњовековне цркве и некрополе, који би, према свом положају на терену, могли да одговарају цркви св. Илије.¹⁵¹

Босанска бискупија је, као што је речено, добила овом приликом посед Јелшавицу, који се граничио с раније поклоњеним поседом Дубица, што омогућава његову прецизну идентификацију. Наиме, петнаестак километара југозападно од Дубице, данас постоји насеље Јошавица, на истоименој реци која настаје спајањем Мале и Велике Јошавице.¹⁵²

О интензивнијем деловању фрањевачког реда сведочи број самостана који су до 1385/90. били основани и организовани у оквиру босанске фрањевачке викарије. Њу је чинило седам кустодија, од којих је свака обухватала одређени број самостана. У питању су следеће кустодије: дувањска, гребенска, босанска, усорска, мачванска, бугарска и ковинска. Међу поменутим кустодијама, територије усорске и мачванске су се добрим делом налазиле на подручју „земље“ Усore, како се то може закључити на основу убикације самостана. Не изненађује зато чињеница да су 1448. године ове две кустодије спојене у једну – усорску кустодију, са седиштем у манастиру св. Марије у Звоннику.¹⁵³

У попису фра Бартола Пизанског, унутар усорске кустодије постојало је шест самостана: Ђаково, „S. Hlye“, „Verbice“, „Schachoue“, „Lindue/Indue“, „Buchouiche“, док је мачванска обухватала осам – „Alsan“, „Biblina/Bilina“, „Lab/Laba“, „Mazue“, „S. Marie in Campo“, „Coscick“, „Verchcrup“, „Sreberniza“.¹⁵⁴ Потребно је посветити пажњу овим топони-

Orbini, *Kraljevstvo Slavena*, 420; B. Ђоровић, *Краљ Тертико*, 36–38; N. Радојчић, *Da li se ban Tvrtko venčao 8. decembra u Ilincima u Sremu*, у: *Iz prošlosti Vojvodine*, Novi Sad 1956, 7–16.

¹⁵⁰ J. Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci* I, Sarajevo 1912, 37; D. Mandić, *Franjevačka Bosna*, 231; A. Handžić, *Dva prva popisa*, 154; M. С. Филиповић, *Модрича*, Скопље 1932, 28–30; J. Мргић, *Жупе и насеља „земље“ Усore*, 36.

¹⁵¹ J. Jelenić, *Spomenici kulturnog rada bosanskih franjevaca (1437–1878)*, 146; M. Филиповић, *Модрича*, 29; ALBiH, II, 5.9. У историографији постоји и друго мишљење о месту где је прослављена свадба босанског бана. Реч је о селу Илинцима у Срему, код Шида – вид. V. Klaić, *Crtice o Vukovskoj županiji i Đakovu u srednjem vijeku*, 105–106.

¹⁵² J. Мргић, *Жупе и насеља „земље“ Усore*, 36.

¹⁵³ J. Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci*, I, 37–38; D. Mandić, *нав. дело*, 35–43.

¹⁵⁴ J. Jelenić, *нав. дело*, 37–38.

мима који дају основа за реконструкцију мреже насеља у Усори. После Ђакова и св. Илије код Модриче, поменути самостан у „Врбици“ могао је да се налази у данашњем Врбовцу, југозападно од поседа Дубице. *Скакава* одговара истоименом данашњем насељу, источно од Модриче, на левој обали Велике Тиње. Село под овим називом помиње се у попису нахије Корај 1533. године, али без помена цркве. Истој нахији је припадала и *Буковица*, код Брезовог поља, где се данас налазе Доња и Горња Буковица.¹⁵⁵ Положај насеља „Линдве“ није, нажалост, могуће утврдити на терену. Усорска кустодија је dakле обухватала подручје Посавине, на потезу од Ђакова и Врбице до Буковице.

Мачванској кустодији припадао је самостан у Алшану, који се вероватно налазио на простору данашњег поља Машањ, код Посавских Подграјаца, преко пута Брчког. Остаци фрањевачког самостана у Бијељини, наведеној на другом месту у попису, могли би да се налазе у селу „Попови или Звонаш Селиште“ које се помиње у нахији Бијељини 1533. године. Самостан у Лабу налазио би се у данашњем Угљевику, будући да се ово насеље у попису 1533. и 1548. помиње као „Лаб-дереси“, у значењу „долина Лаба“, и „Лаб-дереси, другим именом Угљевик“. У једном дубровачком судском акту из 1425/26. помиње се фра Павле, који је отишао из Сребренице и постао гвардијан у самостану у Лабу. Следећи самостан налазио се у граду Мачви, по коме су назване бановина и фрањевачка кустодија. Црква „св. Марије у Польу“ била је саграђена или у Польу код Бијељине, или код данашњег насеља Корај. У прилог другом мишљењу говори попис нахије Корај, у коме се помиње црква св. Марије код села Били Поток, што би, према мишљењу А. Ханџића, одговарало данашњој Бијелој Ријеци. Последња три наведена самостана мачванске кустодије налазила су се у Теочаку, Врхкрупи или Врхкрупњу, и у Сребреници.¹⁵⁶

Посматрајући идентификована насеља, поставља се питање којима од њих се може приододати већи економски значај, па и статус градског насеља. У првом реду се то односи на Сребреницу и Теочак, чија подграђа су евидентирана, а можда и на Ђаково и Мачву. Што се осталих насеља тиче, није сачувано доволно изворне грађе која би директно сведочила о њиховом вишем статусу од тргова. С обзиром на њихову локацију, мрежа фрањевачке организације текла је рубним, граничним подручјем „земље“ Усоре. Ако се погледа размештај самостана других кустодија које су захватале

¹⁵⁵ A. Handžić, *Dva prva popisa*, 144, 146.

¹⁵⁶ J. Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci I*, 37–38; M. Динић, *За историју рударства*, I, 94–95; D. Mandić, *Franjevačka Bosna*, 292–232, 235–243; Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, 281–284; A. Handžić, *Dva prva popisa*, 144–146, 154, 191, нап. 493, 494; исти, *Postanak i razvitak Bijeljine u XVI vijeku*, РОФ 12–13 (1962–63) 48–51; С. Ћирковић, *Једна парница сребреничких фрањеваца*, ГДИ БиХ 40–41 (1989–1990) 30–41; Ј. Мргић, *Жупе и насеља „земље“ Усоре*, 39.

територију босанске државе бана Твртка — *гребенске* (Гребен — Крупа на Врбасу, Глаж) и *босанске* (Сутјеска, Високо, Лашва и Олово), добија се одређена слика. Читав средишњи појас, где ће се у наредном столећу појавити градски центри с црквама, попут Звечаја, Јајца, Добоја, Маглаја, Зво(р)ника и Сребренице, још увек нису били покривени мрежом католичке црквене организације.

Град Теочак, у чијем је подграђу — Подтеочаку, био смештен фрањевачки самостан са црквом, налазио се на врху издвојеног брежуљка над долином речице Тавне, а његови остаци још увек нису археолошки подробније испитани. Основа градског утврђења била је троугаоног облика, са по једним торњем у сваком углу, док је једини прилаз био могућ са западне стране. Основна војно-стратешка улога ове тврђаве била је да брани важну раскрсницу путева у свом подножју — један од њих је водио из Посавине преко Мајевице у долину Спрече, а други у долину Сапне до Зворника. Нема података о томе да су трговци боравили у његовом подграђу, иако би се то могло очекивати због самог постојања вароши као места непољопривредне активности.¹⁵⁷

У Твртковим исправама из 1378. и 1380. године приметно је опадање броја усорских сведока, а истовремено се бележи успон поједињих велможа, као што су то били војвода Влатко Вуковић, војвода Хрвоје Вукчић и кнез Павле Раденовић. Тако се у првој поменутој повељи помиње Влатко Војводић — Твртковић, син усорског војводе Твртка, а истом приликом је први пут уписан жупан Дињица, родоначелник подрињских *Дињичића/Ковачевића*. У наредној повељи, издатој великому војводи Хрвоју Вукчићу, од усорских сведока је уписан кнез Доброта Дивошевић, син Дивошев, док је војвода Влатко Твртковић био сведок „од Треботића“.¹⁵⁸ Без обзира на овакву територијалну одредницу, која лоцира баштинске поседе ове породице, Влатко је вршио функцију „војводе усорског“. На овај начин је део Подриња укључен у пространу територијално-политичку јединицу. Убрзо ће простор северне Босне као краиште босанске државе добити велики политички значај. Из једне одлуке дубровачког Већа умољених од 21. августа 1382, сазнаје се да је краљ Твртко намеравао да иде у Усору, али ближе околности његовог путовања нису познате.¹⁵⁹

¹⁵⁷ Н. Крећевљаковић, *Stari bosanski gradovi*, NS 1 (1953) 14; Д. Баслер, *Stari gradovi na Majevici i Trebovcu*, 63; ALBiH II, 6.217; Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, 85, нап. 45.

¹⁵⁸ F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 186–190; Љ. Стојановић, *Повеље и ђисма*, I–I, 75–83; Г. Чремошник, *Босанске и хумске повеље средњег века*, ГЗМ н.с. IV–V (1949–1950) 119–122; Р. Михаљчић, *Повеља краља Стефана Твртка I Котроманића кнезу и војводи Хрвоју Вукчићу Хрватинићу*, ССА 1 (2002) 117–129; М. Динић, *За историју рударства*, I, 41.

¹⁵⁹ М. Динић, *Одлуке већа Дубровачке републике I*, Београд 1951, 242.

КРАЛИШТЕ У УСОРИ

Ковитлац грађанског рата захватио је Угарско краљевство одмах после смрти Лajoша I (1382). До половине 1386. године, краљ Твртко је номинално пружао подршку краљици-мајци Јелисавети (Котроманић) и краљици Марији, као и свом пријатељу и куму, палатину Николи Горјанском. У замену за своју подршку, краљ Твртко је заузeo Котор и кренуо у освајање хрватских и далматинских градова.¹⁶⁰ Али, након пораза краљевске странке у бици код Горјана (25. јула 1386), босански владар је отворено пружио подршку побуњеницима предвођеним браћом Хорвати. У питању су загребачки бискуп Павле, Ладислав и мачвански бан Иваниш Хорвати, којима су се придружили врански приор Иван Палижна и босански бискуп Јурај. Одметници су се учврстили у пограничним крајевима Угарске, у непосредном суседству Босанске крајевине и државе кнеза Лазара, како би имали ослонац и сигурно залеђе. Сукоби су отпочели у пролеће поменуте године, на тлу вуковске и сремске жупаније и Мачванске бановине. Након заробљавања код Горјана, краљице и палатин су премештани по одметничким упориштима (Орљавац, Чакловац, Гумник, Почитељ и Новиград).¹⁶¹

До преокрета је дошло у пролеће наредне године (1387), после битке код Черевића, када је син убијеног палатина, мачвански бан Никола Горјански (Млађи) потукао војску браће Хорвати. Након тога, Горјански је заробио Иваниша Хорватија, који се склонио у Пожегу, али је он убрзо успео да се избави заробљеништва и да побегне на територију Босanskог краљевства, где је добио помоћ краља Твртка. Ту му се придружио и босански бискуп Јурај, који је побегао из свог седишта у Ђакову. Устаничка војска је поново у септембру 1387, кренувши из северне Босне, прешла Саву и пустошила Међубосује (Bazaköz) — предео између Саве и Босута, и шире, сремску и вуковску жупанију. Супруг краљице Марије, краљ Жигмунд Луксембуршки (1387–1437) у свом писму Млечанима је најавио да ће 12. октобра кренути из Ђакова како би сломио охолост „босанског бана“ (тј. краља Твртка) и других побуњеника. Војска коју су предводили бан Никола Горјански и Стефан Корођи успела је да нанесе тежак пораз противницима, али се бан Иваниш Хорвати и овог пута срећно извикао и побегао у Босну.¹⁶²

¹⁶⁰ E. Mályusz, *Kaiser Sigismund in Ungarn (1387–1437)*, Budapest 1990, 7–26; P. Engel, *The Realm of St Stephan*, 195–202; *Историја Мађара*, 122–126 (П. Рокай); D. Lovrenović, *Na klizištu povijesti*, 34–41.

¹⁶¹ С. Ћирковић, *Косовска битка у међународном контексту*, Глас САНУ 378 – Одељење историјских наука књ. 9 (1996) 60–61. Краљица Марија у својој повељи Николи Горјанском Млађем, издатој 14. септембра 1387, као очевидац описује след догађаја – Т. Smičiklas, *CD*, XVII, 85–92.

¹⁶² G. Fejér, *CD*, X-1, 316–317; 417–418; X-4, 663–664; F. Šišić, *Nekoliko isprava iz početka XV stoljeća*, Starine JAZU 39 (1938) 276–286; G. Wenzel, *Acta extera*, III, 667;

Помоћ краља Твртка није била ограничена само на пружање војне подршке, будући да је бану Иванишу дао „нека места у Усори“, како то преноси Мавро Орбин.¹⁶³ Прецизно је познато само једно — *град Добор*, на испусту планине Вучјак на левој обали доњег тока реке Босне. Са супротне обале ка реци се спуштају огранци Требаве чинећи сутјеску, па је на овом месту од давнина био „брод“ на Босни. Значај овог изузетно повољног стратешког положаја — контрола пута долином Босне ка унутрашњости, био је уочен још у преисторији, и посведочен је континуитет његове употребе све до новијег времена. Хорвати нису градили сасвим ново, већ су ојачали већ постојеће утврђење које стилски припада романичким грађевинама, и прилагодили га тадашњим захтевима одбране. Основа утврђења је и у овом случају саображена пластици терена — две јаке овалне куле повезане су бедемима дужине око 18 м, затварајући простор површине од око стотинак квадратних метара, што овај град смешта у ранг мањих. Према мишљењу Иве Бојановског, Добор би по свом првобитном изгледу могао да буде сличан Вишеграду на Дрини, онако како га је приказала гравира у Курипешићевом путопису. Архитектура овог града доживеће нове промене у првој половини 15. века, а затим и у периоду османске власти.¹⁶⁴

Према писању Мавра Орбина, марта 1388. краљ Твртко је с војском прешао преко Саве у Срем и лично учествовао у борбама против угарских заповедника. Босанска војска је, међутим, била поражена, а „многи из Усоре“ су погинули.¹⁶⁵ У *Ljetopisu* фра Николе Лашванина, који је стварао у првој половини 18. века, сачуван је следећи податак за поменуту годину: *Ivan, ban hrvatski, pride s vojskom usoračkom priko Save u Srim, ali ga podparziše Ungari, koji čuvahu Srima i Valkova, i iz busije na njega udriše i razpiše, mloge Usorce pofataše, a on s malim brojem od svojih jedva uteče.* Након ове вести, под истом годином је записана и победа Влатка Вуковића и Радича

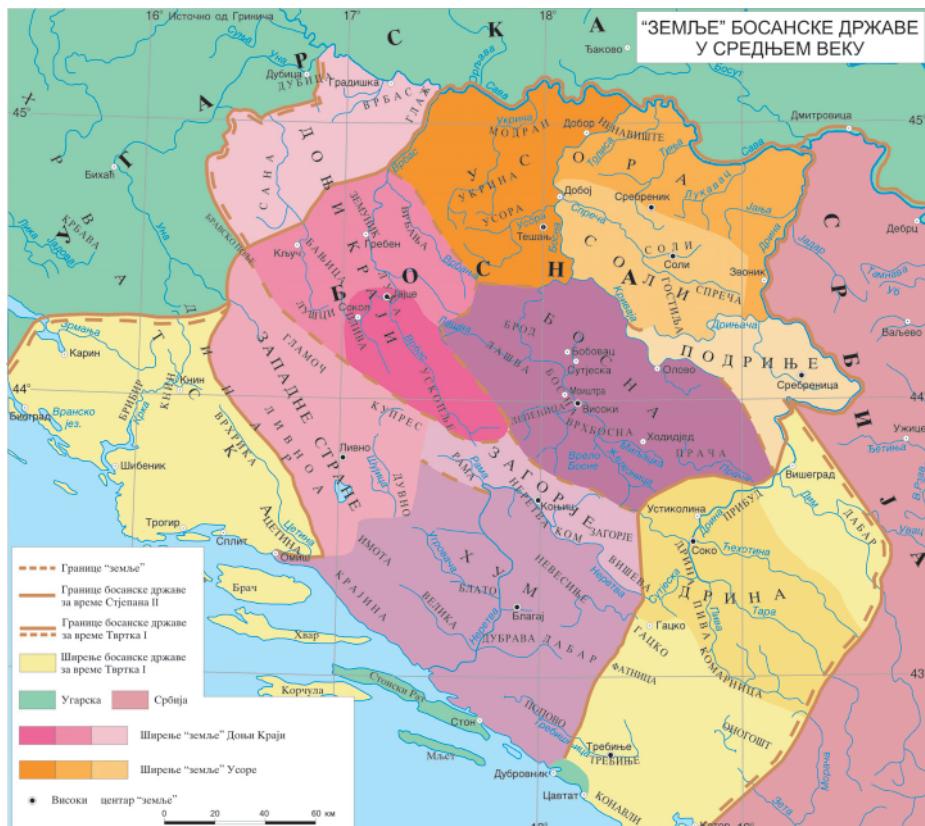
E. Peričić, *Vranski priori Ivan od Paližne i Petar Berislavić*, Radovi Historijskog instituta JAZU u Zadru 18 (1971) 270–272; С. Ђирковић, *нав. дело*, 62–63; D. Lovrenović, *нав. дело*, 40–41. У дубровачком Већу умољених сачуван је нацрт писма од 14. октобра 1387, а које је требало да буде послато амбасадорима у Босни. У њему је било предвиђено: „...si casus eveniret quod dominus rex noster Vngarie cum exercitu suo veniret versus Bosnam usque ad confinia Bosne“. Дубровачки посланици је требало да се понуде да посредују између босанског и угарског краља — М. Динин, *Одлуке већа Дубровачке републике*, II, Београд 1964, 443–444.

¹⁶³ М. Орбин, *Краљевство Словена*, 152; *исп*, Зрењанин 2006², 152–153, 387–388 (С. Ђирковић); M. Orbini, *Kraljevstvo Slavena*, 421.

¹⁶⁴ H. Kreševljaković, *Stari bosanski gradovi*, 21; M. Vego, *Naselja*, 32; I. Bojanovski, *Dobor u Usori*, NS XIV–XV (1981) 11–35; М. Поповић, *Средњовековне тврђаве у Босни и Херцеговини*, Зборник за историју БиХ 1 (1995) 38; P. Živković, *Modriča sa okolinom u srednjem vijeku*, у: *Studije iz povijesti Bosanske Posavine, Usore i Soli*, Hrvatsko kulturno društvo „Napredak“ — Podružnica Osijek, Osijek 2000, 197–198.

¹⁶⁵ М. Орбин, *Краљевство Словена*, 152–153; M. Orbini, *Kraljevstvo Slavena*, 421. Уп. и Жигмундову повељу Стефану Корођу. — G. Fejér, *CD*, X–1, 417.

Санковића над османском војском код Билеће, која се заиста додогила 1388., па би то говорило у прилог веродостојности извornог податка. Интересантна је појава самог појма „Усораца“ и „усорске војске“, као изразито регионалних ознака, а које су биле познате фра Николи и његовим савременицима, јер није било потребе да их ближе одреди.¹⁶⁶ На основу домаћег дипломатичког материјала могућа је претпоставка да је усорским трупама заповедао војвода усорски Влатко Твртковић, чије име је забележено и у последњим повељама краља Твртка из 1390. године.¹⁶⁷

Карта 2 – „Земље“ средњовековне босанске државе

¹⁶⁶ Fra Nikola Lašvanin, *Ljetopis*, priredio i preveo I. Gavran, Sarajevo 1981, 102. О структури и изворима летописа на стр. 11–13.

¹⁶⁷ Š. Ljubić, *Listine*, IV, 280–282; T. Smičiklas, *CD*, XVII, 306–308.

НЕМИРИ, РАТОВИ И ПРОПАСТ (1391–1463)

Последња деценија 14. века у Босанском краљевству наговестила је ток будућих догађаја. Упркос томе што је убрзала даљи развој феудалних односа у правцу формирања пространих области „властеле русага босанског“, смрт краља Твртка у марту 1391. и долазак на власт Стефана Дабише (1391–1395) за простор северне Босне нису представљали преломни момент у оној мери у којој је то означила промена у османско-угарским сукобима. После битке на Косову 1389, Угарско краљевство је било директно угрожено на својим јужним границама и принуђено је да се брани, и то је постала борба за опстанак. Главне одбрамбене снаге краљ Жигмунд је ангажовао на територији северне Србије, с намером да границе своје државе помери што јужније од Саве и Дунава, додељујући тако Србији, попут Босне, улогу заштитног појаса („buffer state“).¹⁶⁸

Изгледа да је један поход био планиран и према Босни 1391, јер је папа Бонифације IX 18. децембра поделио опроштајнице за угарског краља и све оне који се боре против „Турака, манихеја, јеретика... и шизматика у босанским крајевима“.¹⁶⁹ Етикетирање поданика босанског краља као отпадника од правоверја било је већ одавно виђено и сасвим уobičajeno средство „пропагандног рата“, који је пратио сваки покушај угарског владара да успостави своју непосредну и директну власт над Босанским краљевством.¹⁷⁰

У јесен те године, октобра месеца, угарска војска је поново ратовала у северној Србији против османских одреда, који су потом упали у Босну. До сукоба, који се одиграо у источној Босни, на Гласинцу, дошло је крајем 1391. или почетком 1392. године.¹⁷¹ Изразито поетски опис ове битке сачуван је у повељи краља Дабише од 15. априла 1392. године за великог војводу Хрвоја Вукчића, који је „витешки, верно и срчано“ послужио краљу у

¹⁶⁸ F. Szakály, *Phases of Turco-hungarian Warfare*; П. Рокай, *Краљ Жигмунд и Угарска према Србији после Косовске битке*, Глас САНУ 378, Одељење историјских наука књ. 9 (1996) 145–150. Угарски напад условио је одлуку државног сабора да кнегиња Милица у име малолетног Стефана преузме вазалне обавезе према султану у првој половини 1390. године — ИСН, I, 47–48 (С. Ђирковић).

¹⁶⁹ T. Smičiklas, *CD*, XVII, 409–410.

¹⁷⁰ Детаљно у: D. Lovrenović, *Modeli ideoološkog isključivanja*, 9–57, нарочито стр. 19–23, нап. 41–62.

¹⁷¹ Ђ. Тошић, *Босна и Турци од Косовске до Ангорске битке*, Зборник за историју Бих 1 (1995) 87–89; исти, *Гласинац у земљи Павловића*, у: *Земља Павловића*, 80–83.

боју с Турцима. Како је тај судар двеју војски изгледао, описује босански краљ: ... и тада ћаде на краљевсїво моје сва моћ војске турске и униђе изненада у обласї краљевсїва мoga, и тада брзо скутих краљевсїва мoga боляре, војводе, банове, кнезове, тешчије, жујане и друге велможе, властеле и властеличиће, и Јошегох на војску турску дају и ноћу, и божијим хијењем и тајним својим милостима он ми се смилова, а трудом срчаним нашим верних речену војску турску Јобисмо и љод мач баџисмо и гледасмо нашим очима где наши верни Јоливају своје свејло оружје крвљу турском, од ударца мачевима крейке им деснице, не штедећи се да нам Јослује, а своје мишице да насладе крвљу Јоганом...¹⁷²

Текст је изузетно вешто књижевно обликован, са упечатљивим стилским фигурама. Оно што се од историјских чињеница из њега може прочитати, говорило би о једном пљачкашком пророду османских одреда, типичним за пограничне крајеве, а који је зауставила и победила војска босанског краља. На први поглед збуњујућа одредница да је краљ позвао у војну службу и банове, поменуте после бояра и војвода, односи се на (бившег) славонског бана Иваниша Хорватија и његовог брата Ладислава. Они су признавали краља Твртка за свог сениора, те је могуће претпоставити да су постали потом и вазали краља Дабише, како би задржали град Добор и друге поседе у Усори као своје упориште у борби против краља Жигмунда. Бан је такође био Вук Вукчић, брат Хрвоја Вукчића, који је носио титулу бана Хрватске и Далмације од 1391, као намесник угарског претендента Ладислава Напуљског.¹⁷³

Међу сведоцима у овој повељи за војводу Хрвоја налазе се кнез Доброслав Дивошевић, „од Усоре“, док су војвода (усорски, 1390) Влатко Твртковић и жупан Драгић Познановић наведени као сведоци „од Треботића“. У наредној повељи краља Дабише, издатој Дубровчанима 17. јула 1392, војвода усорски Влатко (Твртковић) заузима високо друго место, одмах иза великог војводе Хрвоја, а за њим следе кнез Доброслав Дивошевић, кнез Вучихна Влатковић — син војводе Влатка, и жупан Јурај Тихчиновић — син Тихчина Витановића.¹⁷⁴

И у потоњим повељама краља Дабише из 1395. године, понављају се имена припадника истих властеоских породица из Усоре, схваћене у њеном најширем територијалном простирању. Поменуте године Вучихна Влатковић носи титулу војводе, као и његов отац, а сведок је „од Усоре“ заједно са Стипцем Остојићем (Билошевићем).¹⁷⁵ Реч је о породици чији је

¹⁷² Đ. Šurmin, *Hrvatski spomenici*, I, 95–98.

¹⁷³ J. Мргић-Радојчић, *Доњи Краји*, 75–77.

¹⁷⁴ F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 220–222.

¹⁷⁵ С. Рудић, *Повеља краља Дабише кћерци Стапани*, ССА 4 (2005) 173–192, са снимком.

родоначелник био жупан Ивахн Прибиловић. Другу генерацију чине његови синови војвода Твртко и жупан Новак Ивахнић, следећу представља војвода Влатко Твртковић (Војводић) и крајем 14. века — војвода Вучихна Влатковић. Друга по важности, што значи, према политичком утицају и економском положају, била је лоза жупана Тихорада, Витана и Дивоша Тихорадића, Тихчина Витановића и Јурја Тихчиновића. Континуитет који се огледа у присуству представника ове две властеоске породице сведочи посредно, али веома упечатљиво, о континуитету властеоских баштинских поседа у Усори.

Власт краља Дабише у свим „земљама“ које је окупио краљ Твртко остала је неуздрмана све до 1393. Негде у јесен претходне године, босански краљ је склопио примирје са Жигмундом, а на пролеће, у мају 1393, очекивао се састанак двојице владара у Ђакову.¹⁷⁶ До нареченог сусрета није дошло, али је Дабиша ипак променио своје држање према угарском краљу, у периоду између септембра 1393. и јуна 1394. године. Почетна временска одредница је постављена на основу тога што се 29. септембра као први сведок на Дабишиној разрешници протовестијару Жорету Бокшићу наводи бан Иваниш Хорвати, што сведочи о његовом присуству на двору босанског краља. Прекид у њиховим односима и ускраћивање подршке напуљској странци очигледан је у Дабишином писму од 5. јуна 1394. упућеног Корчуланима, Хваранима и Брачанима. Том приликом је босански краљ назвао Иваниша „бунтовником и неверником“, а својим острвским поданицима је наредио да освоји град Омиш.¹⁷⁷

Жигмунд се у пролеће 1394. године припремао да среди прилике у јужним крајевима Угарске, али је тек почетком лета дошао у Ђаково, где је 11. јула издао повељу жупану Семковићу и његовој браћи. Уз сагласност босанског краља, ова властеоска породица је обећала верност краљу Жигмунду, као и то да ће га признати за краља Босне после Дабишине смрти.¹⁷⁸ Иста одредба се помиње и годину дана раније, 23. августа 1393, у тексту заклетве војводе Хрвоја, што јасно сведочи о Жигмундовим намерама да буде крунисан „сугубим венцем“.¹⁷⁹

Непосредно након 11, а пре 20. јула 1394, дошло је до чувене битке код Добра. Угарска војска, коју су предводили лично краљ Жигмунд, па-

¹⁷⁶ Т. Smičiklas, *CD* XVII, 506–512; С. Ђирковић, *O „Ђаковачком уговору“*, ИГ 1–4 (1962) 5–7.

¹⁷⁷ Љ. Стојановић, *Повеље и писма*, I–I, 177–178; Т. Smičiklas, *CD*, XVII, 596–597.

¹⁷⁸ Т. Smičiklas, *CD*, XVII, 604–605; С. Ђирковић, *нав. дело*, 7. Жигмунд се већ 6. јула налазио у Ђакову — Ј. Stipić — М. Šamšalović, *Isprave u Arhivu Jugoslavenske akademije*, Zbornik III JAZU 2 (1959) бр. 1120, стр. 327.

¹⁷⁹ Т. Smičiklas, *CD*, XVII, 529–530; С. Ђирковић, „Сугуби венац“. Прилог историји краљевства у Босни, Зборник ФФ VIII–I (1964) 343–370 (= у: исти, *Работници, војници, духовници*, 277–305); Ј. Мргић-Радојчић, *Доњи Краји*, 80.

латин Никола Горјански и острогонски надбискуп Јован Канижаји, освојила је и спалила тврђаву Добор, *in districtu terrae Usura vocate*. Град Добор – „врата Босне“, убрзо је био обновљен и ојачан, будући да се око њега воде жестоке борбе и почетком 15. века. Браћа Хорвати и други дугогодишњи одметници су заробљени и побијени, а пораз је био таквих размера, да је и краљ Дабиша лично дошао пред угарског краља *ad quem etiam locut*, то јест, на бојно поприште. Заједно са својим велможама, босански краљ се потчинио Жигмунду и признао га за свог сениора.¹⁸⁰

Заузврат, попут бана Стјепана II, краљу Дабиши је овом приликом дата у лични феуд жупанија Шомођ, којом је управљао све до своје смрти наредне године (8. септембра 1395).¹⁸¹ Жигмунду, међутим, ни овом приликом није пошло за руком да реализације договоре постигнуте пре и после битке код Добра, којима је предвиђено да након Дабишине смрти он заузме босански престо, крунишући се „сугубим венцем“. Власт у Босанском краљевству је одлуком босанске властеле привремено припадала Дабишиној удовици Јелени (1395–1398).¹⁸² Недugo потом, она је добила противника у лицу претендента Икача, сина „Икториса/Икониса“ од Орљаве, који се прогласио за босанског краља, можда на основу своје припадности роду босанског бана Борића.¹⁸³

У међувремену, Жигмунд је 17. маја 1395. однео победу над султаном код Ровина, чиме је подстакнут нереални оптимизам да се Османлије могу пртерати из Европе организовањем великог крсташког похода и задавањем одлучујућег пораза османској сили. То је, међутим, демантовано већ 25. септембра 1396, катастрофалним поразом хришћанске војске код Никопоља. Након повратка у земљу, на сабору у Темишвару 1397, али за право тек пошто је уклонио опозицију угарских барона 1403, Жигмунд се посветио организовању система одбране Угарског краљевства. Он је почивао на појасу држава-вазала јужно и источно од његових граница – Босна, Србија и Влашка, чинећи чврст „санитарни кордон“ према Османском цар-

¹⁸⁰ Жигмунд је 20. јула већ био у свом логору „sub castro Dobro“, где је издао једну исправу – P. Engel, *Zur Frage*, 37, нап. 48. О слому браће Хорвати и бици код Добра говори се у неколико Жигмундових повеља, од којих су свакако најзначајније оне намењене најистакнутијим учесницима – браћа Канижаји (G. Fejér, *CD*, X–4, 52, 442–443) и браћа Горјански (I. Nagy, *Hazai Okmánytár*, VII, 432; F. Šišić, *Nekoliko isprava*, 280, G. Fejér, *CD*, X–4, 666). Вид. и E. Mályusz, *ZsO*, II–2, бр. 7633, C. Ђирковић, „Сугуби венац“, 292–295.

¹⁸¹ G. Fejér, *CD*, X–2, 276; T. Smičiklas, *CD*, XIX, 60; P. Živković, *Bitka kod Dobora 1394*, 55–61.

¹⁸² C. Ђирковић, *О „Ђаковачком уговору“*, 3–10; исти, *Историја*, 174–177, 180–184; А. Фостиков, *Јелена Груба, босанска краљица*, Браницевски гласник 3–4 (2006) 29–50.

¹⁸³ C. Ђирковић, *Историја*, 176, 370, нап. 4; П. Рокай, *Стапање поседа као вид имиграције*, 109, нап. 3.

ству, као и на јачању одбране у јужним крајевима унутар самог Краљевства. Као особа од пуног Жигмундовог поверења, систем одбране почео је да изграђује Филипо Сколари, познатији као Пипо од Озоре, да би у време Матије Корвина био формиран у виду система пограничних тврђава с њиховим посадама и покретним трупама. До своје смрти 1426. године, Пипо је имао власт у десет јужних жупанија, с центром у Темишвару.¹⁸⁴

Одмах након Никопольске битке, османски пљачкашки одреди опустошили су Земун и Сремску Митровицу, и залетали се све до Птуја. Јануара 1398, у Босну је изненада упала османска војска, којој се придржио и султанов вазал, кнез Стефан Лазаревић. Због изузетно хладне зиме и „огромног снега“, мали број османских војника и њихових заробљеника се спасао.¹⁸⁵

Нови угарски походи на територију Босанског краљевства одиграли су се половином 1398, у намери да се уклони Жигмундов главни опонент — велики војвода Хрвоје, али су остали без успеха. Вольом овог велможе, босански станак је изабрао новог краља — Стефана Остоју, што је било уперено против амбиција угарског владара. Краљ Жигмунд је лично повео своју војску јула месеца, покушавајући да освоји Врбашку жупанију. То је, међутим, изазвало Хрвојев контранапад у коме је он заузео и град Дубицу са истоименом жупанијом.¹⁸⁶ Након тога, септембра 1398, бан Никола Горђански у Загребу одлаже рочишта због мобилизације похода „versus partes Bozne“, и, што је мање уобичајено, то одлагање се наставља током октобра, новембра и децембра, а затим и јануара 1399. године.¹⁸⁷

Није познат мотив ове јесење и зимске мобилизације угарске војске, али је о овим припремама у Угарском краљевству био обавештен и новоизabrани краљ Стефан Остоја (1398–1404, 1409–1418), будући да је 15. јануара био смештен у војном логору у Усори, у славној нашој војсци, у Лишинци. Овај топоним би највише одговарао долини речице Лишиње, притоке Усоре, где постоји и истоимено насеље, удаљено десетак километара од Прњавора, у правцу запада.¹⁸⁸ Могло би се претпоставити да је у повељи изостављена одредница „жупа“ испред Лишнице, као што је то случај у мно-

¹⁸⁴ F. Szakály, *Phases of Turco-hungarian Warfare*, 72–77; исти, *The Hungarian-Croatian Border Defence System and its Collapse*, у: *From Hunyadi to Rákóczi. War and Society in Late Medieval and Early Modern Hungary*, eds. J. M. Bak — B. K. Kiraly, Brooklyn 1982, 141–142; P. Engel, *The Realm of St Stephan*, 231–232.

¹⁸⁵ Константин Филозоф, *Живој десетоћа Стефана Лазаревића*, у: *Старе српске биографије XV и XVI века*, прев. Л. Мирковић, Београд 1936, 68; Ђ. Тошић, *Босна и Турска од Косовске до Ангорске битке*, 92–93.

¹⁸⁶ М. Динић, *Државни сабор*; Ј. Мргић-Радојчић, *Доњи Краји*, 82.

¹⁸⁷ E. Mályusz, *ZsO*, I, бр. 5557, 5558, 5561; II–I, 417, 424, 445; D. Lovrenović, *Naklizištu povijesti*, 91.

¹⁸⁸ F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 247–250.

гим српским дипломатичким изворима. Осим тога, жупски предео је једини био одговарајући за смештај војске у зимском периоду. Занимљиво је да се и много касније, у попису Босанског санџака из 1604. године, каже за касабу *Лишњу* у нахији Кобаш да је то место коначења османске војске, и изузетно прометно место, кроз које се роба превози до скела у Дубочцу, Кобашу и Которском (на реци Босни).¹⁸⁹ Осим тога, преко Лишње је водио и пут ка западу и доњем Врбасу, те је дакле, босанска војска логоровала на месту где су се отварали путеви на три стране — на север ка Посавини, на исток ка долини Босне, и на запад ка Врбасу, у очекивању преласка и продора угарске војске, за који се очигледно није знало где ће се тачно одиграти.

И у јесен исте, 1399. године, одлагана су судска рочишта угарске власти, али због недостатка директних потврда из обавештења извора остаје непознато да ли је у току 1399. уопште дошло до сучељавања босанске и угарске војске. Угарски извори доносе податке да су током 1400. године у три наврата планирани походи против Босанског краљевства. Као главни заповедник војске, бан Никола Горјански се 1. фебруара спремао у рат „contra Boznenses et potencias Turcarum“. Ладиславу Тетешу је 29. јула одложено рочиште зато што је требало да заједно с мачванским баном Иваном Моровићким учествује у одбрани државних граница „in partibus inferioribus“, прецизније „in confiniis regni Boznensis“, како стоји у образложењу одлагања другог рочишта под истим датумом.¹⁹⁰

Изгледа да је босанска војска крајем јула и у првој половини августа четовала у пограничним областима, вероватно у Посавини, јер се у неколико угарских докумената помиње „custodia confinorum regni“ и „custodia castorum in confiniis Bozne situatorum“. Почетком августа, бан Никола Горјански опседао је пограничну тврђаву „Небојшу“, коју су на превару заузели људи херцега Хрвоја. У јесен 1400. године су оба мачванска бана, Ференц Бубек и Иван Моровићки били утаборени код „брода“ на Сави по имену *Arky*. С обзиром на правац пружања угарско-босанске границе, поприште сукоба је било у Посавини, с босанске и угарске стране. Постојала су, међутим, два „брода“ на Сави под тим именом — једно је идентификовано с *Јарком* код Сремске Митровице, а друго с данашњим *Јаругама* код Новограда, нешто западније од ушћа Босне у Саву.¹⁹¹ „Arky“ и „Ujwar/Wywar“ (Новиград) припадали су крајем 15. века поседима славонске племићке породице, Бериславићима од Грабарја.¹⁹² С обзиром на учсталост војних похода краља Жигмунда

¹⁸⁹ *Opširni popis (1604)*, III, 504–506.

¹⁹⁰ CD Zichy, V, 149, 151, 186; E. Mályusz, *ZsO*, II–1, бр. 417.

¹⁹¹ CD Zichy, V, 211; E. Malysz, *ZsO*, II–1, бр. 424, 445; II–2, 515, 5665, 5667, 5681, 5706, 6175; P. Engel, *Zur Frage*, 37, нап. 49; *Arky* — Јарак код Сремске Митровице. — Вид. П. Рокай, „Бродови“ на Дунаву и његовим притокама на њодручју јужне Угарске, у: *Пловидба на Дунаву и његовим притокама кроз векове*, 154.

¹⁹² А. Ивић, *Споменици Срба у Угарској, Хрватској и Славонији*, 146, 162.

против Босне, овај прелаз у Јаругама код Новиграда је веома често коришћен, јер је ту почињао пут који је водио долином Босне ка средишту државе. О њему су такође сачувана и картографска сведочанства из 16. и 17. века, почев од Лацијуса (1573), Хиршфогела (1572), Згротена (1578), Анонима (о. 1620), Меркатора (1634). „Arky“ је на свим картама убициран мало западније од ушћа Босне, а скоро увек је приказан као дублет — насеље које постоји и на левој и на десној обали Саве, означавајући могућност преласка реке на том месту. На Коронелијевој карти (1696) уписано је „Arki, Ad Basante“, као исходиште некадашњег римског пута.¹⁹³

У јесен или у зиму 1400. године, изгледа да је дошло до једног пљачкашког продора османске војске у Славонију, јер су извесном Фаркашу, сину Илије „de Graduch“, „in fuga propter metum exercitus Turkorum“(!), испале у воду исправе које му је издао пожешки каптол. Слова су се размазала, печат је отргнут, те је Фаркаш замолио да му се поново препишу и овере документа, што је и учињено 21. фебруара 1401.¹⁹⁴ Поменуто насеље *Graduch*, у пожешкој жупанији, могло би да одговара малом утврђењу по имену Градац, које се налазило код Плетернице, на реци Лонци, или Грачаници код Церника.¹⁹⁵

КРАЉЕВИ И ВЛАСТЕЛА

У повељи од 15. јануара а затим и у наредној исправи краља Остоје од 5. фебруара 1399, међу сведоцима се наводе војвода (усорски) Влатко Твртковић и, први пут, кнез Вукашин Златоносовић и кнез Ковач Дињичић. Обе ове породице — *Златоносовићи* и *Дињичићи/Ковачевићи*, одиграју веома значајну улогу у последњој етапи историје средњовековне босанских држава.¹⁹⁶

¹⁹³ W. Lazius, *Hungariae Descriptio*, Antverpen 1573 — Музеј града Београда — I-1-472; J. Калић, *Најстарија карта Угарске*, ЗРВИ 24–25 (1986) 423–435; A. Hirsvoeglio, *Schlavoniae, Croatiae, Carniae, Istriae, Bosniae finitimarumque regionum nova descriptio*, Antverpiae, Abraham Ortelius — Народна библиотека Србије, Кр.II-393; Chr. Sgrothorum, *Nova Exactissimaque descriptio Danubii* (с. 1578) — Кр.II — 357; Anonymus, *Descriptio Regni Hungariae unacum aliis finitimis regionibus, ac provinciis etc.* — Sammlung Wolandan, Österreichische Akademie der Wissenschaften, K-V:OE/Hun 15(10); G. Mercator, *Sclavonia, Croatia, Bosnia cum Dalmatiae parte*, Antverpen 1634 — Народна библиотека Србије — Кр.II — 407; P. Coronelli — Jean Baptiste Nolin, *Le Royaume de Dalmatie, La Morlaquie, La Bosnie*, Paris 1696, Музеј града Београда — I-1-759.

¹⁹⁴ F. Šišić, *Nekoliko isprava*, 154.

¹⁹⁵ Gj. Szabo, *Srednjovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb 1920, 123, 127; P. Engel, *Archontologija*, I, 321.

¹⁹⁶ F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 233–235, 235–237; Љ. Стојановић, *Повеље и титуларни дипломи*, I-1, 420–423, 424–426; P. Živković, *Usorska vlasteoska porodica Zlatonosović i bosanski kraljevi (poslednja decenija XIV i prve tri decenije XV xtoljeća)*, 147–162.

Године 1400. дошло је до извесне промене у врху социјалне лествице на подручју Усоре — чланови породице усорског војводе Влатка Твртковића и Вучихне Влатковића „од Треботића“ нестају из дипломатичких извора. На њихово место се успињу кнез Вукашин и његов брат војвода Вукмир Златоносовић, који је поменуте године био први сведок „од Усоре“. За једног по имениу непознатог Златоносовића била је уodata сестра моћног Хрвоја Вукчића. Њихови синови — Влађ и Стипан учествовали су у бици на Косову, где су заробљени. После Ангортске битке, пронео се глас да су успели да се ослободе ропства. Кнез Вукашин и Вукмир су пре 17. марта 1402. послали свог слугу Драгића великим војводи Хрвоју, а овај га је упутио Дубровчанима. Молио их је да у Цариграду испитају гласине о његовим нећацима — Влађу и Стипану, што су они и обећали. У подручју Подриња уздижу се потомци жупана Дињиће, који је своју каријеру отпочео у време краља Твртка. Жупан Драгиша Дињићић био је вазал усорских војвода Златоносовића, тако да се Подриње поново нашло у блиској управно-политичкој вези са Узором.¹⁹⁷ С друге стране, назив Треботић је сада био сасвим потиснут из домаћих извора, али је очигледно наставио да постоји као име за предеону целину долине Јадра. Већ у првом попису Босанског сандžака из 1468/69. помиње се *нахија Треботић*, с насељима која припадају тврђави Кључевац.¹⁹⁸

Период великих потреса у Угарском краљевству 1401–1403. омогућио је кратак предање босанској држави. Истовремено, међутим, процеси феудализације достижу свој врхунац и на сцену ступа први обласни господар — херцег Хрвоје Вукчић, чији ће пример убрзо следити и друге босанске велможе. Хрвоје је одиграо одлучујућу улогу како у доласку краља Остоје на власт, тако и у његовом збацивању и претеривању из државе, до чега је дошло маја 1404. године.¹⁹⁹

Краљ Остоја је био приморан да потражи уточиште на двору у Будиму, али се изгледа веома брзо вратио у Бобовац, захваљујући војној подршци бана Ивана Моровићког. То произилази из повеље коју је краљ Жигмунд издао 28. новембра 1405, наградивши га за бројне заслуге, а између осталог и зато што је „*in subsidium dicti regis Oztoye*“ освојио његову главну тврђаву — Бобовац, коју држи у својој власти већ две године.²⁰⁰ До овог

¹⁹⁷ Љ. Стојановић, *Повеље и писма*, I–I, 454; Ј. Мргић, *Писмо жупана Драгише Дињићића кнезу Вукашину и војводи Вукмиру Златоносовићу*, ССА 6 (2007) 201–207; М. Динић, *За исຫαιρוּיַרְיָה רַעֲדָסִים*, I, 38–39; Р. Ањелић, *Postojbina i rod Divoša Tihoradića*, 231–239; исти, *O usorskim vojvodama i političkom statusu Usore u srednjem vijeku*, 17–45; Р. Živković, *Tvrtko II Tvrtković i Zlatonosovići, usorska vlasteoska porodica*, 198–215.

¹⁹⁸ А. Аличић, *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69*, 255–257.

¹⁹⁹ Ф. Шишић, *Nekoliko isprava*, 261; В. Џоровић, *Historija Bosne*, 383–387; М. Динић, *Државни сабор*, 26–28; С. Ђирковић, *Русашка господара*, ИЧ 21 (1974) 5–17 (= исти, *Работници, војници, духовници*, 306–317); Ј. Мргић-Радојчић, *Доњи Краји*, 85–86.

²⁰⁰ Ф. Шишић, *нав. месџид*.

продора угарске војске и повратка Остојиног у Бобовац, у „земљи“ Босни, могло је да дође током лета 1404, будући да је Жигмунд 6. јуна те године обавестио мачванског бана Ивана Моровићког да ће Ладислав Тетеш учествовати с њим (с краљем) у походу „ad partes Boznenses“.²⁰¹ Чињеница да је угарска војска успела да се пробије од реке Саве до средишта босанске државе, говори посредно, али веома речито, о лошој одбрамбеној организацији у њеном северном делу.

Одмах после збацивања Остоје, херцег Хрвоје је заузео град и богате руднике Сребренице и град Кучлат, важан трговачки и саобраћајни чврт у Подрињу. Сигурно захваљујући новостеченим финансијским ресурсима, Хрвоје је до 1410. године изградио две тврђаве у Усори — Бродар и Сусед. Будући да се оба насеља помињу у тексту споразума у Тати из 1426. године, о њиховој убијацији биће касније више речено.²⁰²

Марта 1405. године Дубровчани су обавестили херцега Хрвоја о припремама које против њега спроводи краљ Жигмунд. Већ у мају су херцегови људи, заједно с људима жупана Драгише Дињичића, пресрели у Сребреници дубровачке курире, који су били на путу ка бившем краљу Остоји у Бобовцу.²⁰³ Брат поменутог жупана, кнез Владислав Дињичић такође је подржавао новог босанског краља, Твртка II, јер се наводи међу сведоцима у његовој повељи од 26. јуна. На супротној страни су се вероватно нашла браћа Златоносовић, будући да њихово присуство није забележено. Поседи Дињичића налазили су се у Осату, у околини Сребренице, вероватно и у Треботићу, да би се до краја постојања средњовековне босанске државе, у генерацији синова војводе Ковача Дињичића, проширили и на област Бирача и Вратара. Област Златоносовића, њихових сениора, формирала се северније, на потезу од Зворника до Сребреника на Мајевици.²⁰⁴

У својим писмима градовима Кошици од 9. и Прешеву од 10. јуна 1405, Жигмунд је изложио своју намеру да покрене војни поход „ad rectificandis et restaurandis regni nostri confiniis versus regnum nostrum Rame seu Bozne“, и на име војних трошкова им тражи 800, односно 500 флорина. Угарски краљ је прво усмерио своју акцију ка територијама херцега Хрвоја, коме је у августу преотет град Бихаћ.²⁰⁵ На источној страни фронта до угарске офанзиве дошло је негде у јесен. Жигмунд је 29. августа упутио по-

²⁰¹ CD Zichy, V, 367; E. Mályusz, *ZsO*, II–1, бр. 5231.

²⁰² J. Gelcich — L. Thallóczy, *Dipl. Rag.*, 195; E. Mályusz, *ZsO*, II–1, бр. 8099; J. Мр-гић, *Жуће и насеља "земље" Ускопе*, 40.

²⁰³ J. Gelcich — L. Thallóczy, *Dipl. Rag.*, 163–166; М. Динић, *За историју рударства*, I, 38–42, 55; P. Živković, *Tvrko II*, 50.

²⁰⁴ F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 253–257; Љ. Стојановић, *Повеље и писма*, I–1, 490–495; М. Динић, *За историју рударства*, I, 38–43, 54–55; Н. Шабановић, *Bosanski pašaluk*, 117, 134–135; P. Živković, *Usorska vlasteoska porodica Zlatonosović*, 151.

²⁰⁵ G. Fejér, CD, X–4, 377–378; E. Mályusz, *ZsO*, II–1, 3956.

зив сентлелешком манастиру да се рочишта појединих велможа одгде, јер управо с њим крећу „versus Boznam“. Резултат ове акције је био веома значајан — пре 28. новембра 1405. године бан Иван Моровићки је успео да заузме град Сребреник (*Zrebernek*) у Усори, на Мајевици, при чему је „fere ipsum districtum Wzora“ попалио, раселио и уништио.²⁰⁶

Тако је Сребреник постао упоришна тачка угарске власти у Усори, снабдевен војном посадом која је предузимала даље продоре на територију Босанског краљевства. Градом су као кастелани управљали фамилијари бана Ивана Моровићког — Никола од Горажда и Ладислав Силађи. Њихове заслуге се описују у тексту повеље од 29. децембра 1408, којом је Жигмунд наградио њихову верну службу. У протекле четири године, дакле од 1405, кастелани су између осталог „plurimas provincias ipsius regni Bozne prede et rapaci exponendo, nonnullos ex eisdem Boznensibus ad debite fidelitatis nobis observande tramitem converterunt“.²⁰⁷ Не само да су пленили „многе крајеве“ Босанског краљевства већ су и неке поданике босанског краља привољели да постану поданици угарског краља.

Наредне, 1406. године, дошло је до промене у односу угарског краља према босанској држави и Жигмунд покреће низ акција које је требало да доведу до њеног коначног освајања. Стога је именовао Пипу од Озоре за главног заповедника угарске војске и уклонио је мачванског бана Ивана Моровићког с функције заповедника војске у Сребренику и Усори, будући да је подржавао краља Остоју. Његови фамилијари и даље врше службу кастелана 1406–1407, али су потчињени Пипу. Тамишки жупан је продро до Бобовца и краља Остоје, али се босански владар није осећао довољно сигурним, те је затражио од Дубровника да му пружи азил.²⁰⁸ Изгледа да је убрзо уследила противакција босанске војске, јер се Жигмунд жалио у свом писму од 4. октобра како су управо „nonnulli Turcy, Boznenses et alii nostri emuli et rebelles coadunati“ упали и пустошили по његовој држави, и зато намерава да брзо сакупи војску.²⁰⁹

Читаву прву половину 1407. године Жигмунд је припремао нови поход „против Турака и Босанаца“, како се наводи у образложењу одгађања рочишта поједине угарске властеле која је требало у њему да учествује.²¹⁰

²⁰⁶ CD Zichy, V, 415; F. Šišić, *Nekoliko isprava*, 262. П. Живковић наводи да су Мађари овом приликом заузели читаву Усору, али се такав успех никде не помиње у изврима. — *Usora i Soli*, 37.

²⁰⁷ F. Šišić, *Nekoliko isprava*, 317–318; P. Rokai, *Maroti*, 158–159, 194–199, 502–505.

²⁰⁸ G. Wenzel, *Okmánytár Ozorai Pipó történetéhez*, Magyar Történelmi Tár, Budapest 1884, 22; P. Rokai, *Maroti*, 194–195; P. Živković, *Tvrđko II*, 51–52; исти, *Sigimundova odmazda prema Horvatima i pokušaj pokoravanja Bosanskog kraljevstva*, Radovi FF u Zadru 28 (15) (1988–89) 119; E. Mályusz, *Kaiser Sigismund in Ungarn*, 42–43.

²⁰⁹ E. Mályusz, *ZsO*, II–1, бр. 5036.

²¹⁰ CD Zichy V, 512; F. Šišić, *Nekoliko isprava*, 287–288, 291.

Јуна месеца су Дубровчани јавили будимском двору да је један султанов посланик дошао до херцега Хрвоја, што говори о постојању дипломатских односа.²¹¹ То је послужило угарском краљу да своје политичке претензије према Босанском краљевству представи, како је то било већ уобичајено, као крсташки поход против „неверника“. На његову молбу, папа Гргур XII је 9. новембра поделио опроштајнице угарској војсци, која је дотад већ извела акције на територији Босанског краљевства.²¹²

Жигмунд је, наиме, напустио Будим после 9. августа 1407, а 16. и 17. се налазио код прелаза, „брода“ *Arky* (Јаруге, код Новограда) на Сави. Ту су већ отпочеле припреме за изградњу дрвеног утврђења и на десној обали, које је требало да обезбеди сигуран прелаз преко реке.²¹³ Одатле се с главнином војске упутио у долину Босне и кренуо ка југу. Пипо од Озоре је појачао посаду Бобовца са три своје чете, а затим је предао овај град Жигмунду, који у њему борави од 8. до 11. септембра. Због лошег здравља, међутим, краљ је био приморан да се убрзо врати преко Саве, већ крајем септембра или почетком октобра.²¹⁴ Занимљиво је да је овом приликом заробљено и домаће становништво, за које је Жигмунд крајем октобра исте године дао дозволу да буде насељено у Угарској.²¹⁵

Упркос слабом резултату ове војне кампање, Жигмунд је одмах почетком 1408. године наставио да припрема следећу. Већ 16. јануара 1408. обавестио је град Шопронј да је примио 400 флорина на име помоћи „nostre exercitualis expeditionis contra emulos nostros Boznenses“, а о припремама су били обавештени и Дубровчани.²¹⁶ Из Драготина, близу Ђакова, угарски краљ је 17. маја позвао једног свог вазала да се приклучи жупану Пипу у походу против Босанаца, који држко и „веома често непријатељски нападају границе“ Краљевства.²¹⁷

Званични почетак кампање угарске војске проглашен је за 24. јуни (св. Јован Крститељ), али је Жигмунд већ 26. маја 1408. био у војном логору под градом Добором — „in descensu nostri campestri sub castro Dobor“.²¹⁸

²¹¹ J. Gelcich — L. Thallóczy, *Dipl. Rag.*, 172.

²¹² E. Fermendžin, *Acta Bosnae*, 85; С. Ђирковић, *Историја*, 207.

²¹³ E. Mályusz, *ZsO*, II-2, бр. 5677, 5681. Нешто раније, 7. августа, помиње се дрво допремљено за изградњу куле „in castello ultra Zawan iuxta Arky“ — нав. дело, бр. 5665. Уп.: Р. Živković, *Sigismundova odmazda*, 120 — два пута наводи „Akri“ (!).

²¹⁴ CD Zichy, V, 521; G. Fejér, CD, X-4, 583; G. Wenzel, *Ozorai Pipó*, 26; E. Mályusz, *ZsO*, II-2, бр. 5721, 5724, 5727; N. Jorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades au XV siècle*, II, Paris 1899, 115–116; P. Živković, *Tvrko II*, 54–56; исти, *Usora i Soli*, 37.

²¹⁵ D. Lovrenović, *Na klizištu povijesti*, 136–137.

²¹⁶ F. Šišić, *Nekoliko isprava*, 294; J. Gelcich — L. Thallóczy, *Dipl. Rag.*, 178.

²¹⁷ F. Šišić, нав. дело, 306–307.

²¹⁸ S. Barabás, CD Teleki, I, 339–340; F. Šišić, нав. дело, 307–308; E. Mályusz, *ZsO*, II-2, бр. 6111.

После 5. јуна, до када борави у Добору, Жигмунд је на свом повратку у Будим 16. јуна прешао Саву у Јаругама (Arky), да би се одмах почетком септембра (после 10., када је био у Драготину код Ђакова), поново упутио у Босну, водећи са собом значајну војну силу.²¹⁹ Угарски краљ се од 18. до 21. септембра налазио у свом војном логору *под градом Маглајем* (*sub castro Magla(y)*), који је поред Добора, Добоја и Врандука представљао кључну стратешку тачку на путу који је водио долином реке Босне. Изгледа да се одлучујући сукоб није одиграо код Добора, како то тврди Жигмундов биограф Еберхард Виндеке, већ, што је вероватније, код Маглаја.²²⁰ Овом приликом је такође и Врандук дошао под контролу угарских одреда, и остаће тако барем до њиховог великог пораза 1415. године.²²¹

У исто време су кастелани Сребреника, Никола од Горажда и Ладислав Силађи, после опсаде освојили „castrum Branich“ у Усори.²²² Уколико није у питању грешка писара — „(Sre)barnich“, још једна усорска тврђава је освојена. За сада нема сигурне идентификације овог насеља — „Бранича“.²²³ Жигмунд је 30. септембра и 1. октобра 1408. био у *Дубочцу* (*Doboschec*) на Сави, на свом повратку у Будим.²²⁴ Како се Маглај налази јужније од града Добоја, може се претпоставити да је и овај град прешао у руке угарског краља након битке под Добором, вероватно током летњих месеци, пред септембарску офанзиву.

Добој, како је већ речено, један је од градова који су чинили одбрамбени систем дуж главне комуникације која је водила из центра босанске државе долином реке Босне ка Сави. Градско утврђење је подигнуто на купастом брегу насупрот ушћу Спрече у Босну, чијом долином је водио још један важан пут који је повезивао долину Босне с Подрињем. Археолошка истраживања сведоче о постојању властеоског замка из 12–13. века, који је потом претворен у снажан средњовековни бург, заузимајући просторни

²¹⁹ G. Fejér, *CD*, X–3, 90; F. Šišić, *нав. дело*, 308–309; E. Mályusz, *ZsO*, II–2, бр. 6308; P. Živković, *Tvrđko II*, 57; исти, *Sigismundova odmazda*, 122.

²²⁰ М. Динић, *Вести Еберхарда Виндекеа о Босни*, ИЧ 1 (1935) 357; С. Ђирковић, *Историја*, 210; *Историја Мађара*, 132–133 (П. Рокай); D. Lovrenović, *Na klizištu povijesti*, 138–141.

²²¹ P. Engel, *Zur Frage*, 40, нап. 60.

²²² G. Fejér, *CD*, X–4, 654; F. Šišić, *Nekoliko isprava*, 317–319; E. Mályusz, *ZsO*, II–2, бр. 6496.

²²³ Према мишљењу Иве Бојановског, можда је у питању утврђење које је народ упамтио као „Градину Марије Терезије“ у пределу Врањинске Требаве. — *Dobor u Usovi*, 11, нап. 3.

²²⁴ F. Šišić, *Važan prilog za povijest ugarsko–bosanskih ratova*, *Vjesnik Zemaljskog Arkiva VI* (1904) 135; E. Mályusz, *ZsO*, II–2, бр. 6333, 6335, 6347, 6349; J. Gelcich — L. Thallóczy, *Dipl. Rag.*, 181; С. Ђирковић, *Историја*, 210; P. Živković, *Tvrđko II*, 75; P. Engel, *Zur Frage*, 37, 39, нап. 51.

плато, ојачан бедемима и донжон кулама.²²⁵ Илустрација коју прилажемо одлично приказује стратешки значај овог утврђења и крајем 1878, приликом аустроугарске окупације.

J. J. Кирхнер, Добој, 1878.²²⁶

Stara tvrđava kruniše venac brda... Nju ovde nazivaju „Stari Grad“, a to je jedna od najinteresantnijih istorijskih relikvija čitave Bosne. Jedan pogled sa tih raspadnutih zidina pokazuje važnost samog položaja. Dobojska tvrđava stoji na vrhu koji okomito strči prema dolini Bosne, i to upravo tamo gde Spreča otvara prolaz prema Drini i srpskoj granici, dok u drugom pravcu derventski prolaz otvara put ka Hrvatskoj. Tvrđava je tako bila ključ čitave doline reke Bosne, ključ protiv neprijatelja koji bi nastupao iz mađarskih ravni i gospodarila je glavnim putem kroz oblast Usore, i dalje, sve do samog srca Bosanskog kraljevstva. Ravno porečje, kukuruzom prekriveno, širi se ispod tvrđave, te čitav predeo izgleda kao da ga je priroda odredila za ratište naroda. A i samo ime Doboј ili Dvoboј, kako je ranije pisano, znači na bosanskom dvoboј, „borba između dvojice.“

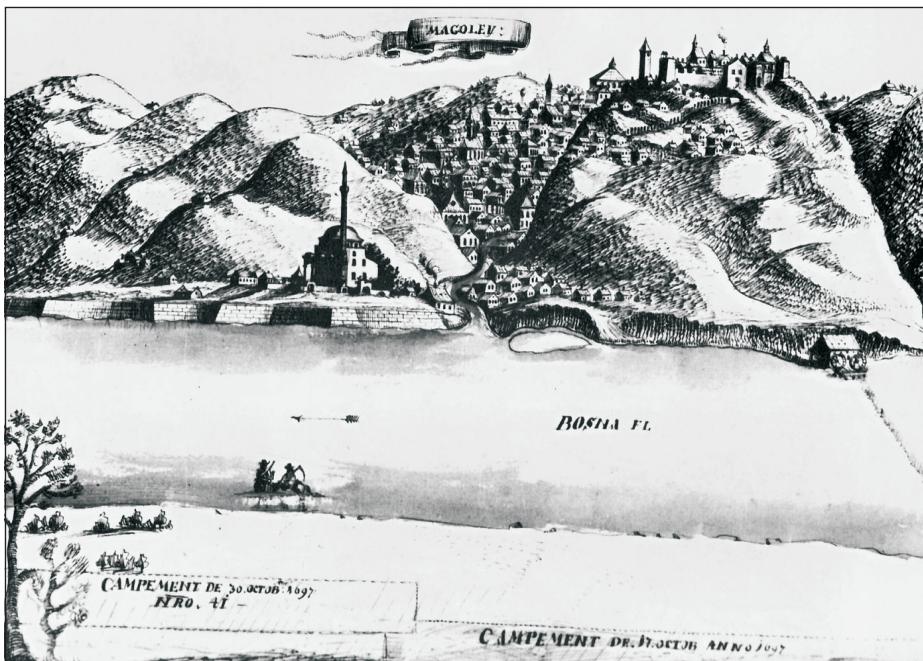
Артур Џ. Еванс, 1875.²²⁷

²²⁵ Đ. Mazalić, *Vinac i Doboј*, 236–239; Z. Kajmaković, *Stari grad Doboј*, 43–61.

²²⁶ S. Mønnesland, *1001 Days — Bosna i Hercegovina slikom i riječju kroz stoljeća*, Cypress, Oslo 2001.

²²⁷ A. Dž. Evans, *Kroz Bosnu i Hercegovinu peške tokom pobune 1875*, Sarajevo 1965, 135.

Градско утврђење *Маглаја* изграђено је на десној обали Босне и доминира својим истакнутим положајем на магматској стени која се стрмо обрушава ка реци. Његов положај је, осим природним окружењем, био додатно ојачан кулама и бедемима, који су с временом били прилагођени захтевима новог оружја и војне стратегије. Првобитно се у град улазило кроз капију на западу, да би се у османско доба улаз преместио на север. Утврђење је надвисивала бранич-кула од око 15 метара висине.²²⁸

Гроф Луији Фердинандо Марсиљи, *Маглај*, 1697.²²⁹

Природна комуникација од Маглаја преко Добоја, или преко Тешња ка Дубочцу, који је био важно савско пристаниште и скела — „брод“, води у долину Укрине, где ће се средином 16. века развити *Дервенита*. У средњовековно доба на њеном месту је постојало село *Горња Укрина*, на десној обали реке, а на супротној страни се налазило село *Доња Укрина*.²³¹ Што се тиче *тврђаве Дубочца*, реч је о старом прелазу преко Саве, који је коришћен још у античко доба, будући да су сачувани остаци римског каструма. Њен први по-

²²⁸ I. Bojanovski, *Stari grad Maglaj*, NS X (1965) 61–97; ALBiH, II, 8.94.

²²⁹ H. Hajdarhodžić, *Bosna, Hrvatska, Hercegovina – Zemljovidi, vedute, crteži i zabilješke grofa Luigija Ferdinanda Marsiglija krajem XVII stoljeća*, Zagreb 1996, 87.

²³⁰ S. Mønnesland, *1001 Days – Bosna i Hercegovina slikom i riječju*.

²³¹ A. Handžić, *Postanak i razvitak Dervente u XVI vijeku*, Prilozi 10/2 (1974), 117–118.

Р. Кемпбел, *Маглај*, 1878.²³⁰

мен по имену пада у период Жигмундових похода против Босне (1408), и узвиши у обзир утврђивање прелаза код Јаруга (*Arky*), може се помишљати да је и Дубочац поново изграђен управо у то доба.²³² У попису Босанског санџака из 1604. године уписана је стара тврђава Дубочац у нахији Кобаш, за коју се каже да се налази на јавном путу од Тешња. Насеље је и тада било „скела“ на Сави, веома прометна, и у њој је живело пуно занатлија.²³³

УСОРА — „TRIPLEX DOMINIUM“

Упечатљива војна победа код Добра и Маглаја имала је за Жигмунда значајне политичке резултате. До краја 1408. године његов најмоћнији непријатељ на Балкану — херцег Хрвоје, признао је његову власт. Према постигнутом споразуму, Жигмунд је требало да буде крунисан за владара Босне на начин како је то учинио Стефан Твртко I 1377. године, што означава повратак на његове почетне, максималне политичке тежње према босанској држави.²³⁴ Прелазак херцега Хрвоја у табор угарског краља, што је

²³² E. Mályusz, *ZsO*, II–2, 6347, 6349; P. Engel, *Zur Frage*, 38.

²³³ *Opširni popis (1604)*, III, 503–504.

²³⁴ J. Gelcich — L. Thallóczy, *Dipl. Rag.*, 182; L. Thallócy, *Studien*, 350–351; CD Zichy, V, 565; F. Šišić, *Nekoliko isprava*, 313; E. Mályusz, *ZsO*, II–2, бр. 6409, 6410; S. Ba-

награђено његовим чланством у новооснованом витешком Змајевом реду, условило је нове потресе у Босанском краљевству, јер је сада краљ Остоја с мањим делом властеле, предвођене војводом Сандијем, одбио да се покори. Отпочео је унутрашњи сукоб у босанској држави који ће резултирати поновним доласком Остоје на босански престо новембра 1409. године.²³⁵

Прва владавина Твртка II као противкраља протекла је неуспешно, у сенци сталних угарских војних акција, које су се без већег отпора одвијале на подручју северне Босне. У склопу ових догађаја, занимљиво је да се усорски војвода Вукмир и његов брат кнез Вукашин Златоносовић не помињу ни у повељама краља Твртка II, нити краља Остоје у периоду од 1405. до 1409. године. Једини властелин за кога се може претпоставити да је био представник Усоре је Степан/Стипоје Остојић, који се наводи 1395. као сведок „од Усоре“, а 4. децембра 1409. уписан је као „дворски“ у повељи краља Остоје.²³⁶ Није могуће поближе одредити где су се простирали његови баштински поседи, а тиме и посредно, у ком делу Усоре је постојала власт домаћег босанског владара.

У пролеће 1409. године, Жигмунд се спремао да из Србије пође да се крунише за босанског краља, али је већ почетком наредне године именовао херцега Хрвоја за свог вицекраља Босне.²³⁷ У марту 1410. угарска посада из Врандука напала је Подвисоки, одакле је претходног дана побегао краљ Остоја. Том приликом је Павле Бешењеји заробио неке дубровачке трговце и тражио им веома висок откуп. Дубровачка влада се обратила краљу Жигмунду и херцегу Хрвоју како би се њени грађани ослободили. Том приликом је у корист Дубровчана иступио усорски војвода Вукмир Златоносовић, који се обавезао да ће сакупити тражених 2.000 дуката за њихов откуп. Жигмунд је, на крају, наредио Бешењеји да пусти заробљенике, али није до краја познато како се овај инцидент завршио.²³⁸

Септембра 1410. године Жигмунд је лично повео војску против краља Остоје, с крајњим циљем да се коначно крунише за „краља Србије и Босне“, али се то, ни овог пута, није остварило.²³⁹ У том походу учествују и његови вазали херцег Хрвоје и деспот Стефан Лазаревић. Жигмунд је у периоду од 6. до 12. октобра издао неколико исправа „in castro nostro Klychawc“, што може да се идентификује с тврђавом Кључевац — Кличе-

rabás, CD Teleki, I, 345–349; М. Динић, *Вестни Еберхарда Виндеека о Босни*, 358; С. Ђирковић, „Сугуби венац“, 295; Ј. Мргић-Радојчић, *Доњи Краји*, 90.

²³⁵ М. Динић, *Државни сабор*, 28–29; С. Ђирковић, *Историја*, 211–214.

²³⁶ Đ. Šurmić, *Hrvatski spomenici* I, 95–98, 224–225, 291–294; Љ. Стојановић, *Повеље и писма*, I–I, 557–562.

²³⁷ С. Ђирковић, „Сугуби венац“, 295.

²³⁸ D. Lovrenović, *Na klizištu povijesti*, 148–150.

²³⁹ Дубровачка обавештења о Жигмундовим плановима за крунисање — детаљно код: D. Lovrenović, *nav. дело*, 152–153.

вац, десетак километара југозападно од Сребренице, у долини Јадра.²⁴⁰ Као што је напред наведено, у првом османском попису ово насеље је уписано у нахију Треботић.

Потом се Жигмунд преместио у „Сребреницу“, где је, судећи према документима, боравио од 14. до 21. октобра. У исправама је место његовог боравка наведено на следећи начин: *in descensu nostro campestri terre nostre Wzure prope castrum nostrum Zrebernycze nuncipatum*, што се може прихватити као сведочанство његовог присуства.²⁴¹ Транскрипција назива насеља могла би да одговара и подрињској Сребреници и мајевичком Сребренику, а оба града су тада била у власти угарског краља. Сребреница је у близини Кључевца, претходног коначишта угарске војске, али се у историјским изворима појам Усоре не доводи у везу с њом, као што је то изричит случај са Сребреником на Мајевици, где је било седиште угарске посаде од 1405. године.

Након тога, 1. и 2. новембра Жигмунд је боравио у долини Дрине, у непознатом пределу. У оба документа стоји само: „*in descensu nostro campestri iuxta fluvium Drenna*“. Следећа сачувана исправа потиче од 6. новембра у Рачи на Сави, али, за разлику од претходних, ова је издата по налогу краља, јер носи ознаку „*commissio propria domini regis*“, те се не може прихватити као доказ Жигмундовог боравка у овом месту.²⁴² Данашња Сремска Рача припадала је Вуковској жупанији и била је у ово време властелинство бана Ивана Моровићког. Будући да је на том месту био један од најзначајнијих прелаза — „брдова“ на Сави још од античких времена, у Рачи је подигнуто утврђење које је требало да штити прелаз. Може се претпоставити да је истовремено настало и насеље на десној обали реке — данашња Босанска Рача. Дан после, 7. новембра краљ је у Сребренику, како је наведено „*in descensu campestri prope castrum Zrebeniche*“, и ова исправа је издата „*ad manus regias*“. Жигмунд је 9. новембра био у Илоку, што би указивало на то да је прешао Саву код Раче.²⁴³ Тих дана је, изгледа, дошло и до неког окршаја с босанском војском, јер се из једне касније Жигмундове повеље за браћу Марцали сазнаје да су се они верно борили „*in campo prope villam Totchak*“, што би могло да одговара граду Теочаку.²⁴⁴

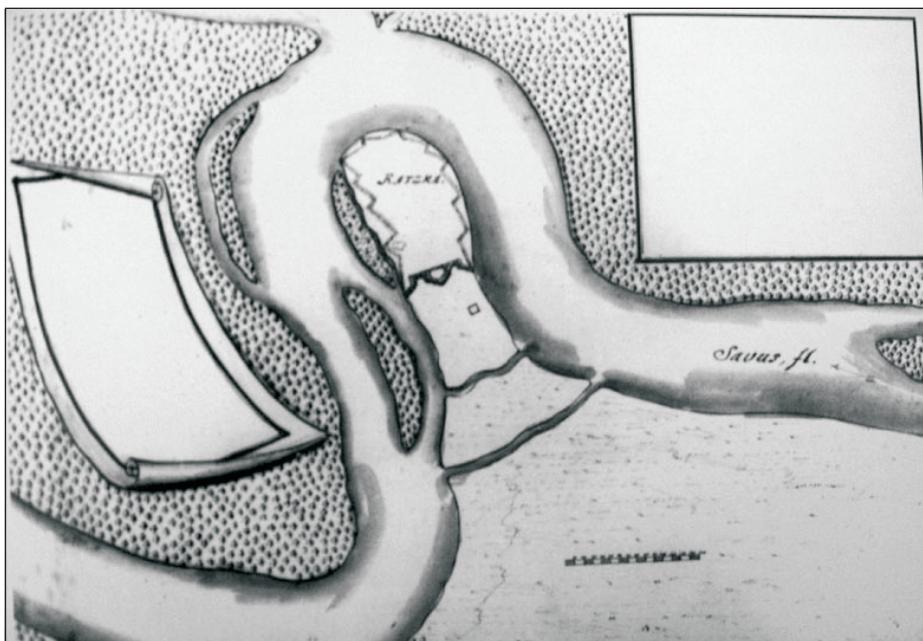
²⁴⁰ Жигмунд је једно писмо издао у Рачи, 25. августа 1410. — E. Mályusz, *ZsO*, II-2, бр. 7882; Кључевац — 7965, 7969, 7974, 7977; P. Engel, *Zur Frage*, 39.

²⁴¹ E. Mályusz, *ZsO*, II-2, бр. 7984, 7994. О начину издавања угарских повеља током војних похода, вид.: П. Рокай, *Боравак угарског краља Владислава I код Крушевца 1444. године*, Зборник ФФ у Београду XV-1 (1985) 145–150.

²⁴² П. Рокай, *нав. дело*, 149.

²⁴³ E. Mályusz, *ZsO*, II-2, 8013, 8015, 8019, 8020, 8028; J. Bösendorfer, *Crtice iz slavonske povijesti*, Osijek 1910, 178; Gj. Szabo, *Sredovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji*, 145; P. Rokai, *Maroti*, 358.

²⁴⁴ G. Fejér, *CD*, X-5, 805–809.

Гроф Луији Фердинандо Марсиљи, *Рача (Сремска)*, крајем 17. века.²⁴⁵
(оријентација југ–север)

Странка краља Остоје била је принуђена да призна пораз, јер су Дубровчани били обавештени како су војвода Сандаль, кнез Паденовић и други босански барони пристали да Жигмунда крунишу „сугубим венцем“, односно за краља Србије и Босне. Угарски краљ је, међутим, одустао од спровођења овог плана до краја, те је признао Остоју за краља и свог вазала, што је било формално потврђено и 1415. године. Када је Жигмунд 1410. године доделио Хрвоју титулу вицекраља Босне, херцег је до краја маја те године морао заувррат да преда угарском краљу градове *Сребреницу*, *Кучлаш*, *Бродар* и *Сусед* у *Усори*, који се помињу 1426. у тексту „уговора у Тати“.²⁴⁶ Угарски гарнизони постављени су у поменуте градове током Жигмундове јесење војне кампање. Тако се 21. децембра 1410. помиње угарски великаш који је упућен „*pro custodia et conservatione castri nostri Zomzed vocati in terra Wzure*“.²⁴⁷ Ови градови ће најкасније 1412. доћи под

²⁴⁵ H. Hajdarhodžić, *Bosna, Hrvatska, Hercegovina — Zemljovidi, vedute, crteži i zabeleške grofa Luigija Ferdinanda Marsiglija*, 97.

²⁴⁶ J. Gelicich — L. Thallóczy, *Dipl. Rag.*, 196; С. Ђирковић, *Историја*, 213; исти, *Сугуби венац*, 295. М. Динић, *Вестни Еберхарда Виндекеа о Босни*, 361; исти, *За историју рударства*, I, 64–69; Ј. Радонић, *Споразум у Тати и српско-угарски односи од XIII до XVI века*, Глас CLXXXVII (1941) 158.

²⁴⁷ E. Mályusz, *ZsO*, II–2, бр. 8099.

заповедништво посебног „војводе Усоре“, што значи да је угарски краљ обновио некадашње односе на тлу босанске државе, пошто је своју директну власт успоставио на једном делу њене територије.

Сребреницу су у пролеће 1411. напали Босанци, вероватно уз помоћ и на подстрек војводе Сандаља, Жигмундовог противника, тако да су дубровачки трговци били варош заједно с угарском посадом.²⁴⁸ Убрзо потом, вероватно на угарском државном сабору у лето 1411. године, Сребреница је дата на управу деспоту Стефану Лазаревићу. Из једног спора с дубровачким трговцима из 1417, сазнаје се да је деспот поставио мимоходну царину у месту *Костијреву*, данашњем Костјереву, код ушћа Дрињаче у Дрину, где је постојао и прелаз преко ове реке.²⁴⁹

Од 1410–11. године, па све до пада Босанског краљевства под османскую власт 1463, на територији Усоре ће упоредо постојати власт чак три државе — Босне, Угарске и Србије, с њиховим територијално-управним јединицама. Њихови међусобни односи биће оптерећени и јачањем утицаја османског султана на догађаје у босанској држави, нарочито од 1414. године.

УСОРСКА БАНОВИНА

Септембра 1412. године први пут се у угарским дипломатичким изврима помиње великаш с титулом *усорски војвода*. То звање је први понео Иван Моровићки, бивши мачвански бан, чији су кастелани од 1405. године управљали Сребреником на Мајевици. Убрзо га је, међутим, на положају наследио Иван Горјански, брат палатина Николе, обављајући ту дужност од око 1412. до 1417. године.²⁵⁰ Оно што се може закључити јесте да је на делу територије Усоре формирана угарска управна јединица коју су чинили градови-тврђаве с посадама угарске војске. На челу се налазио службеник с титулом војводе, као што је то био случај у другој половини 13. века с војводством Мачве и Усоре. Сличност с некадашњом организацијом огледала би се и у томе што је власт првобитно била поверена мачванском бану Ивану Моровићком. Изгледа да су Мачва и Усора са угарске стране посматране и третиране као делови једне целине, што би било сасвим разумљиво будући да је реч о јединственом географском простору — Посавини. До овог времена, у саставу Узорске бановине су се нашли градови и тврђаве *Сребреник*, „Бранић“, *Добор*, *Добој*, *Маглај*, *Дубочац*, вероватно и *Бродар*.

²⁴⁸ М. Динић, *За историју рударства*, I, 56–57.

²⁴⁹ В. Ђоровић, *Сребреница за владе деспотова Стефана (1413–1427)*, Прилози за КЈИФ 2 (1922) 61–62; Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, 74; А. Веселиновић, *Држава српских деспотова*, 90–91, 112; Ј. Мргић-Радојчић, *Доњи Краји*, 91.

²⁵⁰ Е. Mályusz, *ZsO*, III, бр. 2708; Р. Engel, *Zur Frage*, 40. У неколико писама краља Жигмунда из маја и јуна 1417, Иван Горјански се наводи као „terre nostre Uszore vavode et comitis de Posaga“ — CD Zichy, VI, 445, 449, 452.

и Сусед. Њима треба придржити и подручја економског залеђа сваког појединачног града и тврђаве — њихове „котаре“ или дистриктне, чије је пространство било различито. Као и њене претходнице, и ова бановина је створена с циљем да омогући даље ширење власти угарског краља на рачун босанске државе, а у светлу нових политичких односа на Балкану и учвршћивања Османског царства — да се одбрана Угарске краљевине организује ван њене државне територије, што јужније од Саве и Дунава.

Развој догађаја у Босанском краљевству умногоме је увећао опасност од османске експанзије у правцу средње Европе, на чијем путу је стајала Угарска. Један од важнијих момената било је ангажовање османских војних одреда у сукобима унутар босанске државе и са Угарским краљевством. Херцег Хрвоје је у пролеће 1413. године напао поседе војводе Сандаља, који је у то време био у Србији, помажући свом зету деспоту Стефану у рату против Османлија. То је послужило као формални изговор краљу Жигмунду, њиховом сениору, да се коначно обрачуна с најмоћнијим бароном у Босни. Јуна месеца прогласио је Хрвоја за одметника, и у писму Дубровнику од 17. јуна оптужио га да сарађује с Турцима. Већ у августу славонски бан Павле Чупор и усорски војвода Иван Горјански заузимају херцегове поседе у Славонији.²⁵¹

У јеку ове кампање против херцега Хрвоја, у лето 1413, од његове власти се одметнуо и Вук, син Милоша Дружића од Гуче Горе у Лашви. Он је управљао жупом Саном и градом Козаром у име тепчије Батала Шантића, који је ове поседе добио у привремену власт, женидбом с Ресом, сестром херцега Хрвоја. Поред тога што је краљу Жигмунду предао град Козару и неке „своје тврђаве“ у жупанији Сани, Вук Дружић је у исти мах добровољно препустио *certa castra sua in terra nostra Vzure*. Као награду за показана „дела верности“, Жигмунд му издаје нову повељу доста касније од поменутих догађаја, 5. септембра 1425. У том документу, Вуку се обраћа као „aule nostre militi“, затим су споменуте његове заслуге у различitim временима у борби против Турака и Босанаца, потом и предаја тврђава у Сани и Узори. На основу свега тога, награђен је поседом по имени Паку у Пожешкој жупанији, са свим његовим припадностима. На Вукову молбу, Жигмунд му је дао и посебну владареву дозволу да утврди свој посед, на тај начин што ће подићи „fortalitium seu castrum de lignis aut lapidibus“.²⁵²

²⁵¹ P. Engel, *Zur Frage*, 38; J. Мргић-Радојчић, *Доњи Краји*, 92; о промени ослобавања и о „речнику ратовања“ исцрпно код: D. Lovrenović, *Modeli ideološkog isključivanja*, 26–30.

²⁵² L. Thallóczy, *Studien*, 354–356; J. Stipić — M. Šamšalović, *Isprave u Arhivu Jugoslavenske akademije*, Zbornik HI JAZU 2 (1959) бр. 1694, 1695, 1712; J. Мргић-Радојчић, *Доњи Краји*, 77, 92, 246. Владарин по имени Стјепан Дружић помиње се као свидок „од Босне“ у повељама од 1332. до 1355. године, тако да би Милош, вероватно, био друга генерација, а Вук трећа генерација исте владарске породице. У Жигмундовој по-

Када је увидео да не може да избегне „расап“ који му прети, Хрвоје се обратио за помоћ Млечанима, с молбом да му пошаљу галије како би поново освојио одметнути Сплит, али је био одбијен због примирја које су недавно склопили са Жигмундом. Као што је у свом одговору запретио, Хрвоје је заиста посегао за најјачим адутом — свог протовестијара Михаила Кабужића упутио је на османски двор у Једрене, одакле се он у пролеће вратио с подршком османске војске. Њени први одреди стижу маја 1414. у жупу Ускопље, где је Хрвоје у фебруару освојио град Веселу Стражу, а почетком јула долази до новог упада османске војске. Она се поделила и наставила продоре у три правца — једна је остала у Ускопљу, друга се упутила ка Дубочцу, ка земљи Ивана Моровићког, а трећа ка Загребу.²⁵³ Дубочац на Сави би могао да припада Усорском војводству, али у ово време на његовом челу није више био Моровићки, већ Горјански. Нимало случајно је овај османски напад усмерен на пристаниште на реци Сави — заузимањем упоришта на њеним обалама, османски бродови и војска би имали могућност знатно ширег подручја дејства, како према унутрашњости Угарске, тако и низводно реком, према Београду и Голупцу.

Дубровчани су 14. августа известили угарску краљицу Барбару да су се Турци с пленом повукли у Босну, али да плен шаљу кући, док они остају у босанским крајевима.²⁵⁴ Са османском војском у Босну се вратио и претендент Твртко II, кога су подржавали кнез Павле Раденовић и његов син Петар. Насупрот њима стајала је проугарска струја краља Остоје и војводе Сандальја.²⁵⁵ Истовремено се прикупљала и угарска војска, тако да је 17. августа Пипо од Озора најавио поход „contra immensissimos Turcos versus Boznam“.²⁵⁶ Остаје, међутим, отворено питање да ли је до краја 1414. године заиста дошло до угарског похода и судара с османским трупама. Занимљиво је, међутим, да је Жигмунд нешто касније, 1418. године, наградио ердљског племића Николу Апафија, заповедника Врандука, Сребреника и Дубочца, јер их је „у оно време“ одбранио од Хрвоја, што се сигурно односи на сукобе 1413–1414. године.²⁵⁷

Наредне, 1415. године, већ 20. фебруара Дубровчани јављају „de adventu iam tertio Teucrorum in Bosna“, а у мартају је османска војска под командом Зека Мелека пљачкајући продрла преко Крајине и Омиша до Ши-

вељи наводе се његове ћерке, Катарина и Стана, којима је такође признато право наследства поседа Паке.

²⁵³ *Chronica Ragusina Junii Resti*, dig. N. Nodilo, *Zagrabiae* 1893, 163; Š. Ljubić, *Ljubljane, VII*, 127–128, 137–138; J. Gelcich — L. Thallóczy, *Dipl. Rag.*, 245; С. Ђирковић, *Две године босанске ис^торије (1414–1415)* 31; J. Mrgić-Radojičić, *nab. дело*, 93.

²⁵⁴ J. Gelcich — L. Thallóczy, *Dipl. Rag.*, 245.

²⁵⁵ P. Živković, *Tvrtko II*, 67–70.

²⁵⁶ CD Zichy, VI, 314.

²⁵⁷ P. Engel, *Zur Frage*, 40, нап. 60; исти, *Archontólogiája*, I, 14; II, 306, 435, 463.

беника. С друге стране, угарска војска се мобилише током читавог пролећа, јер се, као што је то било уобичајено, судска рочишта одлажу на период од 21. априла до 3. јуна.²⁵⁸ Изгледа да је војвода Вукмир Златоносовић у то време постао вазал угарског краља, будући да градом Ђурђевцем у Славонији од 22. маја 1415. управља његов кастелан Франко.²⁵⁹

Зек Мелек је са својим одредима остао на територији босанске државе читава три месеца, а онда се 16. јуна повукао с главнином снага. Истога дана се усорски војвода Иван Горјански налазио под Добојем у Усори, одакле је с великим војском кренуо ка југу, у „земљу“ Босну. Горјански је избегао сукоб са претходном османском војском, али су се тих дана, око 28. јуна, очекивали нови контингенти предвођени скопским крајишником Исахак-бегом. Дубровчани су такође јављали да Босна неће бити опљачкана, јер је сва покорна и плаћа харач султану.²⁶⁰

То је заправо означило почетак прве фазе османског освајања — успостављање врховне власти османског цара над одређеном територијом тако што је њен домаћи владар постајао његов вазал и преузимао је на себе дужност плаћања харача и испуњавања свих других захтева који би произлазили из његовог подређеног положаја. Период који је раздвајао признавање власти султана и укидање вазалне државе успостављањем османског поретка, био је променљив и зависио је како од унутрашњих прилика у Османском царству, тако и од од његовог међународног положаја.²⁶¹

Судар угарске и османске војске, који се у ранијој историографији називао „Добојска битка“, одиграо се у долини Лашве, 2. јула 1415, на празник Богородице. Угарска акција је била усмерена највећим делом против херцега Хрвоја, на чијој страни су учествовали и османски одреди. Том приликом је, међутим, заробљена неколицина највећих угарских барона, попут усорског војводе Ивана Горјанског, славонског бана Павла Чупора, бившег мачванског бана Ивана Моровићког, Мартина Держа од Сердаћа, Петра „Херлинковића“ и Ладислава Титушевића. За њихово ослобађање из османског заробљеништва био је потребан високи откуп од 65.000 златних форинти, тако да је период сужањства потрајао, за неке од њих, попут Ивана Моровићког, и до 1419. године. У њиховом ослобађању је учествовао и деспот Стефан Лазаревић, према речима његовог биографа Кон-

²⁵⁸ J. Gelicich — L. Thallóczy, *Dipl. Rag.*, 247–248; E. Mályusz, *ZsO*, V, бр. 532, 580, 625, 636–637, 645, 693, 703–705, 713; С. Ћирковић, *Две година босанске историје (1414–1415)*, 32; D. Lovrenović, *Bitka u Lašvi 1415. godine*, 275–276.

²⁵⁹ E. Mályusz, *ZsO*, V, бр. 654; P. Engel, *Zur Frage*, 30, нап. 19, 20.

²⁶⁰ J. Gelicich — L. Thallóczy, *Dipl. Rag.*, 249–250; С. Ћирковић, *нав. дело*, 33; М. Спремић, *Турски терибуџари у 14. и 15. веку*, ИГ 1–2 (1970) 34–36.

²⁶¹ H. İnalçık, *Ottoman Methods of Conquest*, у: исти, *The Ottoman Empire: Conquest, Organization and Economy*, Collected studies, Variorum reprints, London 1976 [= *Studia Islamica II*, Paris 1954, 103–129], 103.

стантина Филозофа.²⁶² Бан Павле Чупор пао је у босанско, а не у османско заточеништво, а ту је и окончao свој живот. Повеља краља Жигмунда демантује анегdotу у којој се приповеда да је херцег Хрвоја на гнусан начин погубио Чупора због увреде коју је угарски барон упутио Хрвоју приликом боравка на угарском двору.²⁶³

Турци су из долине Лашве наставили продор ка северу и ка западу, пустошећи Славонију и крајеве око Купе и Уне. Пред њиховим налетом Владислав Дубравчић био је приморан да им преда своју тврђаву Ковач у Усори. Ово утврђење би могло да се идентификује с остацима фортификације на Радишковића брду, близу састава Мале и Велике Укрине, а које се у народу назива Ковач. По свом положају, ова тврђава је подигнута ради обезбеђивања комуникације долином Укрине.²⁶⁴

Крајем августа, на станку босанске властеле, убијен је кнез Павле Раденовић, најистакнутији велможа „земље“ Босне. Баштински поседи његовог рода простирали су се од Врхбосне преко Праче до Дрине, а затим су, након збацивања краља Остоје 1404. године, проширени заузимањем дела Конавала и Требиња, доњег Полимља (манастир Бања), и рудника Олова. Управо су краљ Остоја и војвода Сандаль, потом и жупан Драгиша Дињичић, означени као главни кривци у овом незапамћеном злочину. Дубровачком посланику Ивану Гундулићу, невољном сведоку убиства, војвода Сандаль је рекао да је кнез Павле изневерио и краља Угарске и Босанског краљевства, што се свакако односи на подршку противкраљу Твртку II, који се августа 1414. вратио са османским одредима. У подели „земље Павловића“ требало је да учествује и војвода Вукмир Златоносовић, вазал угарског краља. Њему је требало да припадне град Олово, али због интер-

²⁶² J. Gelcich — L. Thallóczy, *Dipl. Rag.*, 251–252; E. Mányusz, *ZsO*, V, бр. 2117, 2146, 2255; К. Филозоф, *Живот десетога Стефана Лазаревића*, у: *Старе српске биографије XV и XVI века*, прев. Л. Мирковић, Београд 1936, 109; С. Ђирковић, *Две године босанске историје*, 32–34; P. Rokai, *Maroti*, текст необјављене докторске дисертације, Београд 1983, 213–221, нап. 372; D. Lovrenović, *Bitka u Lašvi 1415. godine*, 288–291; исти, *Na klizištu povijesti*, 196–201, 208–211; С. Ђирковић, *О једном посредованју десетога Стефана између Угарске и Турске*, Истраживања 16, Нови Сад 2005, 229–240.

²⁶³ L. Thallóczy — M. Šufflay, *Povijest (banovine, grada i varoši) Jajca*, Zagreb 1916, 257; уп. J. de Thurocz, *Chronica Hungarorum*, I. Textus, ed. E. Galántai — J. Kristó, Budapest 1985, 223–224; M. Орбин, *Краљевство Словена*, 158–160, 350–351; M. Orbini, *Kraljevstvo Slavena*, 426–427; F Šišić, *Vojvoda Hrvaje Vukčić-Hrvatinić*, Zagreb 1902, 225, 235.

²⁶⁴ J. Gelcich — L. Thallóczy, *Dipl. Rag.*, 251–252; Đ. Basler, *Ivanjsko polje. Gornji tok Ukrine*, 424; ALBiH, II, 4.36; J. Мргић, *Жуће и насеља „земље“ Усгоре*, 31. На ову тврђаву се, можда, односи један документ из 1410. године, који је Жигмунд издао „in descensu nostro campestri terre Vzore iuxta castellum Konachy“ — поменуту тврђаву је Пал Енгел, уз доста резерве, изједначио с Комотином, а постоји могућност, с обзиром да је документ доста оштећен да је записано „Kovachy“, што би било приближније решење. — P. Engel, *Zur Frage*, 40, нап. 58.

венције османске војске која је уследила у јесен, до планиране деобе области Павловића није дошло.²⁶⁵

Може се дакле претпоставити да се област Златоносовића на југозападу приближавала долини Криваје и граду Олову, и то би вредело ближе размотрити. Између долине горње Спрече (жупе Спрече), коју су држали Златоносовићи и долине горње Криваје са Оловом, најлакша комуникација је ишла долином Гостиље до града Кладња на Дрињачи, а одатле до града Олова. Из Зворника, где је био двор Златоносовића, до Кладња и даље до Олова, стизало се путем који је следио узводно долину Дрињаче. Овако посматрано, Златоносовићи не би могли да узму и задрже Олово, а да претходно не обезбеде прелаз преко Кладња.²⁶⁶ Овај град се касније (1432) јавља у склопу „Краљеве земље“, међутим, тешко је утврдити коме је припадао у ово време.

Упркос страховитом поразу који је у јулу претрпела, угарска војска је поново мобилисана у јесен 1415. године, и креће „у рат против Турака у Босни“. Њени заповедници су били Пипо од Озоре, Павле Ездеге и Петар Перењи. Према речима краља Жигмунда, и у овом продору су 6. октобра Мађари поражени у потпуности. До Констанца је дошла вест да су Турци након победе наставили пљачкашки поход у коме су допрли до Цеља, Ортембурга и Крањске, наводно одводећи у заробљеништво чак 70.000 људи.²⁶⁷

Одмах почетком наредне године, фебруара 1416, османски одреди поново долазе у Босну на позив Петра и Радослава Павловића.²⁶⁸ Марта или априла умире херцег Хрвоје и одмах је уследило комадање његове феудалне области, чији је највећи део приграбио краљ Остоја, оженивши се Јеленом Нелипчићем, херцеговом удовицом.²⁶⁹ У лето се одиграо угарски поход, у коме су учествовали фамилијари усорског војводе Ивана Горјанског — Клемент Ђулаи и његов брат од стрица Ласло, који су се истакли у одбрани „тврђава у Босни од Турака и других непријатеља“, како претход-

²⁶⁵ М. Пуцић, *Сиоменици српски од 1395. до 1423.*, I, Београд 1858, Примедбе XV–XVII; сада у издању с коментарима: Ђ. Тошић, *Писмо дубровачког посланика Ивана Гундулића смрти кнеза Павла Раденовића*, у: *Земља Павловића*, 357–365; М. Динић, *За историју рударства*, I, 39–42; С. Ћирковић, *Две године босанске историје*, 38–40; Р. Živković, *Usorska vlasteoska porodica Zlatonosović*, 151–152; исти, *Tvrtno II*, 72–73; исти, *Prvi ugarsko-turski sukobi na tlu Bosne („Dobojska bitka“ 1415. godine)*, 149–157; С. Ћирковић, *Павловићи земља (Contrata dei Paulovich)*, у: *Земља Павловића*, 37–45; П. Рокан, *Павловићи и угарски краљеви*, на истом месту, 161–169.

²⁶⁶ О путевима у долини Криваје вид. Р. Andelić, *Srednjovekovna župa Krivaja ili Kamenica*, у: исти, *Studije o teritorijalnopolitičkoj organizaciji srednjovjekovne Bosne*, Sarajevo 1982, 205–206.

²⁶⁷ E. Mályusz, *ZsO*, V, бр. 925, 994, 995, 1000, 1026, 1030, 1155, 1186.

²⁶⁸ Ђ. Тошић, *Vojvoda Petar Pavlović. Prilog istoriji Bosne početkom XV vijeka*, ЈИČ 1–2 (2001) 35–46.

²⁶⁹ N. Jorga, *Notes*, II, 153, 154, нап. 1, 5; Р. Živković, *Tvrtno II*, 74–75; Ј. Мргић-Радојчић, *Доњи Краји*, 114–115.

не (1415) године, тако и сада. Горђански је дотад успео да се откупи из османског заробљеништва, и покушавао је да сакупи новац потребан за откуп осталих угарских барона (40.000 златника).²⁷⁰ Угарски поход је, несумњиво, мотивисан повратком оних поседа угарске круне, које је Хрвоја својевремено присвојио — жупаније Сана и Врбас, што им је само делимично успело. Наиме, у власти војводе Јурја (Ђурђа) Воисалића остала је жупа Сана, која је обухватала најужнији део истоимене угарске жупаније, као и жупа Глаж, источни део Врбашке жупаније.²⁷¹

У Босни је, према дубровачким наводима у писму угарском краљу од 12. октобра 1416, владала толика неслога да је султан послао своја два човека да мире завађене великаше. Они су на „станку“ босанске властеле као главне кривце за убиство кнеза Павла прогласили краља Остоју и жупана Драгишу Дињичића, и одлучено је да се „свежу“, међутим, обојица су успели да побегну на време.²⁷² Јесења кампања Пипе од Озора била је уперена против „неких Босанаца, неверника и непријатеља“, што се вероватно односи на Павловиће, који непосредно сарађују са султаном.²⁷³

Следеће, 1417. године, као и претходних неколико, османска и угарска војска воде пролећне и јесење кампање, а поприште њихових сукоба је територија босанске државе. Септембра 1418. године смрт краља Остоје послужила је као прилика за још једну интервенцију Османског царства, али је овог пута османска војска дошла на позив војводе Сандаља. Насу-прот њему, део властеле међу којима су војвода Ковач Дињичић, брат жупана Драгише, и кнез Стјепан Остојић, подржала је новог краља Стефана Остојића (1418–1421). Почетком 1420, опет на позив војводе Сандаља, османски одреди су пустошили и пљачкали област Павловића и том приликом је убијен војвода Петар Павловић.²⁷⁴ С овим одредима се поново појавио и Твртко II, али је сада остварио много бољи положај. До августа месеца су његову власт признали Сандаљ, војвода Вукмир Златоносовић и жупан Драгиша Дињичић, јер се наводе као сведоци у повељи коју је Твртко II издао Дубровнику.²⁷⁵

²⁷⁰ Жигмунд је крајем маја и почетком јуна 1417. упутио три писма Ивану Горђанском, кога титулише као „terre nostre Uszre vaivode et comiti de Posaga“ — CD Zichy, VI, 445, 449, 452; E. Mályusz, ZsO, V, бр. 2138, 2255; P. Rokai, Maroti, 213–226; P. Engel, Zur Frage, 40, нап. 62, 64.

²⁷¹ J. Мргин-Радојчић, *Доњи Краји*, 116–117, 244–256.

²⁷² J. Gelcich — L. Thallóczy, *Dipl. Rag.*, 261; М. Динић, *Државни сабор*, 29; С. Ђирковић, *Две године босанске ис^торије*, 38; P. Živković, *Tvrtnko II*, 72–73.

²⁷³ CD Zichy, VI, 448; E. Mályusz, ZsO, V, бр. 2426.

²⁷⁴ F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 282–284; С. Ђирковић, *Ис^торија*, 246–247; P. Živković, *Tvrtnko II*, 76–77; Đ. Тошић, *Vojvoda Petar Pavlović*, 35–46.

²⁷⁵ F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 304–305; Љ. Стојановић, *Повеље и писма*, I–I, 503–504.

Годину дана касније, августа 1421, Твртко II (1421–1443) је на „станку“ босанске државе званично проглашен за краља, и истом приликом је поново издао повељу Дубровчанима. Према њиховим речима, у томе су највеће заслуге имали, поред Сандаља, браћа Златоносовић, па су били веома богато и награђени. Дубровачки посланици с даровима, међу којима су и веома скupoцене тканине, упућени су у њихов двор у *Подзвонику* (*Sotto-suonich*), а поклоне је примио и жупан Драгиша Дињичић. Ово је први изричит помен о двору ове усорске властеоске породице у подграђу Звоника, у коме ће убрзо процветати колонија дубровачких трговаца.²⁷⁶

Из дубровачких вести се сазнаје да се војвода Вукмир Златоносовић, кога је крајем 1424. године наследио брат Вукашин, у неколико наврата обраћао дубровачкој влади с молбом да му се пошаље доктор. За невољу, 1413. и 1424. физикус Бартол је одбио да путује „у Спречу“, како се у дубровачким изворима наводи одредишно место где пребива војвода.²⁷⁷ Деценију касније, априла 1434. помиње се удовица „condam Wolkmer vayvode de Wzora“. Била је то Марија, сестра крбавског кнеза Ивана „Грофа“.²⁷⁸

Подаци дубровачке провенијенције сугеришу да је војвода Вукашин променио своје држање и да се више приближио српским деспотима, прво Стефану Лазаревићу, а потом његовом наследнику Ђурђу Бранковићу, што је неминовно водило ка сукобу с босанским краљем. Ипак, прошло је неколико година пре него што је Твртко II одлучио да казни непослушног властелина, који није успео да се уздигне у ред обласних господара.²⁷⁹

Одредница „у Спречи“, како се у дубровачким изворима наводи место боравка војводе Златоносовића, одговарала би ширем простору и могла би да означава једну жупу, па би ово био њен једини помен за период средњег века. Врсни познавалац овог простора, Миленко С. Филиповић забележио је да се *Спречом* назива читав крај око истоимене реке, која настаје спајањем речице Папраће и Спрече. Према некадашњој административној подели, област Спрече се делила на Зворничку, Тузланску и Грачаничку. За нас је од највећег значаја како је поменути аутор описао Зворничку *Спречу* — то је „жупа“ око изворишта и горњег тока реке, почевши од

²⁷⁶ F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 316–318; Љ. Стојановић, нав. дело, 504–506; Đ. Basler, *Zvonik* (*Zvornik*); D. Kovačević-Kojić, *Zvornik (Zvonič) i srednjem veku*, GDI BiH 16 (1965) 19–34 (= у: иста, *Градски живот у Србији и Босни*, 25–44); P. Živković, *Usorska vlasteoska porodica Zlatonosović*, 152–154; Б. Радојковић, *Материјална култура босанске властелине*, Зборник за историју БиХ 1 (1995) 70.

²⁷⁷ R. Jerević – J. Tadić, *Prilozi za istoriju zdravstvene kulture starog Dubrovnika* II, Beograd 1939, 25; III, 137; Р. Јеремић, *Прилози историји здравствених медицинских прилика Босне и Херцеговине под Турском и Аустријско-Угарском*, Београд 1951, 8–9.

²⁷⁸ L. Thallóczy – S. Barabás, *CD Blagay*, 308, 312; С. Рудић, *О жени војводе Вукмира Златоносовића*, ИЧ LV (2007) 113–117.

²⁷⁹ P. Živković, *Usorska vlasteoska porodica Zlatonosović*, 157–159.

планине Снагова, која је дели од Подриња, па између Мајевице и Борогова, а као њено средиште се може узети село Калесија, које постоји и данас.²⁸⁰ Управо овакву организацију простора осликовају најранији османски извори, који сведоче о *нахији Сиречи*, у долини истоимене реке. Њена насеља се помињу у оквиру пописа влаха 1528. године и сумарног дефтера Зворничког санџака из 1533, и о њима ће бити више речи у поглављу посвећеном демографској проблематици.

Двадесетих година 15. века сачувани извори пружају више информација о догађајима у северној Босни. Јуна 1422. угарски краљ је дао у закуп усорском војводи Ивану Горјанском читаву област (*districtus*) града Сребреника на Мајевици, затим Брчко (*Barka, Barkaszád*) и тврђаву Грабовац. Према свом положају у набрајању, Грабовац би могао да одговара данашњој Горњој или Доњој Грабовици код Тузле. Ово насеље је уписано 1519. као село које припада царском хасу у нахији Горња Тузла, и доносило је највеће годишње приходе од свих осталих насеља.²⁸¹

Априла 1424. дошло је до пљачкашког продора османске војске предвођене војводом Исхаком, али није познато које су области босанске државе овом приликом пострадале. Поход „против Турка у Босни“ који је најављивао угарски краљ у документу од 2. јула, изгледа да није био реализован, и стога га треба тумачити у склопу ширих планова Жигмундове антиосманске политике. Они су можда били подстакнути и личном посетом византијског цара Јована VIII Палеолога будимском двору, у периоду од 22. јуна до око 24. августа.²⁸²

Упркос недавно постигнутом мировном споразуму са угарским краљем, Твртко II је септембра 1425, користећи напад Османлија на Деспотовину, покушао да заузме Сребреницу, али је био приморан да бежи пред војском деспота Стефана Лазаревића, док су Дињичићи овом приликом спалили Сребреницу, наневши велику штету дубровачким трговцима. Треба претпоставити да је деспот проширио своју власт и на околину Сребренице, односно, да је овом приликом освојио насеља чија се имена помињу у тексту уговора у Тати.²⁸³

²⁸⁰ M. S. Filipović, *Prilozi etnološkom poznavanju severoistočne Bosne*, 19.

²⁸¹ P. Engel, *Zur Frage*, 40, нап. 63; A. Handžić, *Dva prva popisa*, 27, 88.

²⁸² J. Stipišić — M. Šamšalović, *Isprave u Arhivu Jugoslavenske akademije*, Zbornik HI JAZU 2 (1959) бр. 1670, стр. 361; P. Živković, *Tvrtko II*, 102, 108, 111; G. Moravcsik, *Vizantijskie imperatory i ih posly v g. Buda*, Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 8 (1961) 239–256; I. Đurić, *Sumrak Vizantije. Vreme Jovana VIII Paleologa (1392–1448)*, Zagreb 1989, 210–211.

²⁸³ М. Динић, *Сребрник крај Сребренице*, у: исти, *Српске земље*, 361–364; исти, *За исτорију рударства*, I, 58–59; С. Ђирковић, *Историја*, 257; А. Веселиновић, *Граница између Србије и Босне*, 92.

Године 1426. забележене су две провале османске војске на територију Босанског краљевства, у пролеће и у лето, што је довело до поновног зближавања босанског и угарског владара. Августа месеца су Дубровчани јављали Жигмунду да је османска војска од око 4.000 војника цело лето пленила по Босни, а да ни краљ, нити властела нису смели ништа да предузму. Из Босне су провалили и у Хрватску, а у два наврата су, како се то изричito наводи, пустошили *крајеве Усоре око Сребреника и територију Златоносовића*.²⁸⁴

Град Зво(r)ник је можда настао на истом локалитету где је у римско доба постојала путна станица *Ad Drinum*. На овом месту су се стицали пут који је долазио од Сарајевског поља преко Романије, с путем из долине Спрече. У Зворнику је постојао изузетно повољан прелаз преко Дрине, одакле је даље водио пут ка Ваљеву, тако да је сам град с подграђем — Подзвоником (*Sottosuonich*), сигурно старији од 1410. године, када се први пут јавља у дубровачким изворима. Само име потиче од звоника локалног фрањевачког самостана, насталог негде после 1385/90, будући да се не помиње у попису фра Бартоломеја Пизанског. Судећи према тестаментима дубровачких трговаца, самостан св. Марије изграђен је у Подзвонику најкасније до 1423. године. Градско утврђење подигнуто је на врху брда Велавника, на око 400 метара надморске висине, и бедемима је био повезан с доњим утврђењем, на обали Дрине, куда је пролазио пут и где се налазило пристаниште за лађе и скеле.²⁸⁵

Упркос сталним плјачкашким упадима османских одреда, колонија дубровачких трговаца у Подзвонику, где је био смештен двор породице Златоносовића, доживљава свој врхунац у периоду од 1425. до 1428. године. Број дубровачких грађана у овом периоду је порастао са 130 на 238, од тога је 115 било новопристиглих чланова колоније.²⁸⁶ О значају њиховог присуства сведочи и податак да је Дубровчанин Милут(ин) Прибисалић вршио службу кнеза Зворника (*conte de Suonich*) 1419, 1421, 1423, 1425. и 1426. године. Реч је о угледном трговцу који је живео у овом граду од 1416. године, и у току наредне деценије је једанпут изабран за конзула, а чак де-

²⁸⁴ J. Gelcich — L. Thallóczy, *Dipl. Rag.*, 319.

²⁸⁵ М. Динић, *За историју рударства*, I, 31–38; Н. Крешевљаковић, *Stari bosanski gradovi*, 13–14; Ђ. Мазалић, *Звоник (Зворник) — стари град на Дрини*, ГЗМ н.с. — Историја и етнографија X (1955) 73–118; XI (1956) 243–278; М. Вего, *Naselja*, 142–143; Д. Ковачевић-Којић, *Zvornik*, 19–45; иста, *Градска насеља*, 58–61, и даље према регистру; иста, *Фрањевци у градским насељима средњовјековне Босне*, у: иста, *Градски живот у Србији и Босни*, 240, 248; А. Хандžић, *Zvornik u drugoj polovini XV i XVI vijeku*, ГДИ БиХ XVIII (1970) 141–194.

²⁸⁶ Д. Ковачевић-Којић, *Zvornik*, 19–35. О Дубровчанима у Зворнику вид. и А. Веселиновић, *Дубровачко Мало веће о Србији (1415–1460)*, Историјски институт САНУ, Грађа — књ. 33, Извори за историју српског народа у средњем веку књ. 1, Београд 1997, вид. *Suonich* — 4, 5, 7, 8. и даље према регистру.

сет пута за судију. Године 1426. у Зворнику се помиње и Томаш „пургар“, што говори о постојању Већа пургара које је заједно с кнезом управљало градом. Дубровчани који су створили своју колонију у Подзвонику посебно су били заинтересовани за трговину сребром, па су се најчешће кретали на релацији Зворник — Сребреница.²⁸⁷ У обзир, међутим, треба узети и рудник сребра и олова у селу Ђевање, око седам километара јужно од Зворника, који је 1519. године уписан у царске хасове у Зворничком санџаку.²⁸⁸ У непосредној околини овог града, а сигурно под његовим утицајем, развили су се и мањи тргови у *Главичицама* и у *Костијреву*. Главичице се први пут помињу у дубровачкој грађи 1375. године, а у априлу 1432. у јеку сукоба с деспотом Ђурђем, у месту борави краљ Твртко II, затварајући путеве дубровачким трговцима ка Србији.²⁸⁹

Зворник, 1876.²⁹⁰

²⁸⁷ D. Kovačević-Kojić, *Zvornik*, 25, 28–29, 33; иста, *O knezovima u gradskim naseljima srednjovjekovne Bosne*, Radovi FF u Sarajevu VI (1970–1971) 334, 337, 338 (= иста, *Градски живот у Србији и Босни*, 278, 281, 282); А. Веселиновић, *нав. дело*, 7, 15, 18, 25, 28, 33, 47, 135, 139, 143, 161.

²⁸⁸ A. Handžić, *Dva prva popisa*, 27.

²⁸⁹ М. Динић, *За историју рударства*, I, 36–38; Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, 60, 181, 232; М. Спремић, *Десетој Бурађ Бранковић и његово доба*, Београд 1994, 159, 705, нап. 35.

²⁹⁰ S. Mønnesland, *1001 Days — Bosna i Hercegovina slikom i riječju*, 96.

ПОДРИЊЕ У САСТАВУ ДЕСПТОВИНЕ

У тексту уговора склопљеног у Тати јула 1426, којим су регулисани односи између угарског владара и деспота Стефана, међу поседима које ће наследити деспот Ђурађ, налазе се имена и оних за које се верује да су се простирали на левој обали Дрине. Због изузетно лоше транскрипције целог документа, идентификација, а самим тим и убијација ових насеља била је предмет разматрања неколицине историографа, чија се мишљења разликују. Део који нас интересује доносимо овде у латинском препису према издању Чедомиља Мијатовића, с Талоцијевим варијантама у загради:

„... iam dictum Regnum Rasciae omniaque et singula iura et iurisdictiones eiusdem demtis, exceptis et penitus seclusis *castro Thysnitza (Thysnicza)* et pertinentiis eiusdem in tenutis *Ozaz (Ozach)* habitis, item *Castro Zokol* in *contrata Polanch* habito, in qua scilicet contrata quondam Dominus Hervoya *castra Brodar* et *Zonized (Zomzed)* fecit aedificare; item teris et tenutis quondam *Dragisa* et *Halap* penes praedictum *castrum Zokol* habitis per defectum seminis eorumdem ad maiestatem nostram regiam devolutis.“²⁹¹

Мијатовић је прочитao први топоним као Тишницу „у жупи Ожах“(!), док Талоци даје у напомени транскрипцију: „Трешњица или Лешница“ у области „Ужица“. Радонић сматра да је реч о остатцима тврђаве Тисице, северозападно од града Сокола, а која би одговарала, према његовом мишљењу, селу Тишици у Мачви, које је деспот Ђурађ поклонио великому челнику Радичу. Тврђава Сокол налазила се у области по имени Пољана, у којој је Хрвоје подигао своје тврђаве Бродар и Сусед. Уз поменуту тврђаву простирали су се и поседи покојних Драгише и Хлапа, који су умрли без наследника, тако да су њихови поседи прешли под власт угарске круне.²⁹²

Тврђава „Тишница“ би могла да буде центар „тишачке власти“ која се помиње у лоше сачуваном тексту повеље босанског краља Стефана Томаша великог логотету Стефану Рајковићу из 1458. године. У њој се каже: „... и јоште што су дали (деспот Лазар, деспотица Јелена и деспот Стефан) у замену у власти тишачкој село *Саребире* што је било Вучино“. ²⁹³ Област „*Ozaz/ch*“ би понапре могла да одговара жупи (1282) и, касније, нахији *Ocataī*, која је била у саставу феудалне области — „земљи Ковачевића“ (вилајет Ковачи), приликом османског освајања 1463. године. Област Осата,

²⁹¹ Ч. Мијатовић, *Десетостоји Ђурађ Бранковић*, 1, Београд 1880, 391–400; L. Thalicszy, *Prilozi k objašnjenju izvora bosanske historije*, GZM V (1893) 181–184; J. Радонић, *Споразум у Тати*, 186–191.

²⁹² В. Тошић, *Велики челник Радич*, Зборник МС за историју 13 (1976) 7–23; Г. Шкриванић, *Власитељство великог челника Радича Постићијовића*, ИЧ 20 (1973) 125–137; М. Спремић, *Десетостоји Ђурађ Бранковић*, 95–98.

²⁹³ F. Rački, *Prilozi za sbirku srbskih i bosanskih listina*, 156–158.

која је обухватала подручје с обе обале Дрине, тада је подељена на две истоимене нахије, тако да је територија на левој обали Дрине, јужно од Сребренице, ушла у састав Босанског, а на десној обали реке — Смедеревског санџака.²⁹⁴

Топоним „Соко(л)“ је релативно чест назив за градове-тврђаве који су се истицали висином свог положаја у околном пределу, или висином својих бедема. Осим чувеног града херцега Стефана Вукчића — Сокола у долини Пиве, постојао је Соко у жупи Пливи, Сокол код Грачачца, на обронцима Требаве, затим и Соко-град југоисточно од Крупња. Област око града Сокола називала се, према тексту уговора у Тати — „Пољана“, што се, према Талоцију, може идентификовати са истоименим насељем у округу Доње Тузле. У питању су Горња и Доња Пољана, на левој обали Јале код њеног ушћа у Спречу. Село Пољице пописано је 1519. и 1533. године у оквиру нахије Доња Тузла.²⁹⁵

Оваква идентификација би указивала на то да се рушевине тврђаве Сокола траже око доњег тока Јале и средњег тока Спрече. У том смислу је интересантно да је у истој нахији пописано и село Грачаница, које је А. Ханцић означио као непознато, а из османских извора нестаје пре 1548. године. На основу аналогије с другим топонимима, само име би указивало на постојање, ако не града, онда макар мањег утврђеног насеља. Око четири километра јужно од (Доње) Тузле, и око осам километара источно од Пољане, откривени су остаци тврђаве на локалитету *Крешића градина*, изнад Горњег Пар Села (Паоча, пописаног 1519. и 1533. г.).²⁹⁶

У области града Сокола херцег Хрвоје је подигао своје две тврђаве, за које Еберхард Виндеke наводи да су биле „у Усори“. У погледу тврђаве *Бродар*, могло би се помишљати да се односи на Брод на Брки, Бродач код Бијељине, а Талоци га смешта у мочварно подручје познато као „Бродачко блато“ (*Brodacher Morast*), на простору данашње Семберије.²⁹⁷ Ако се, међутим, прихвати претходна идентификација тврђаве Сокол са Крешића градином, онда би и Бродар био насеље где је постојао прелаз на реци Спречи, Јали или Љешници. У погледу идентификације друге тврђаве —

²⁹⁴ Н. Шабановић, *Bosanski pašaluk*, 134–136; Е. Мильковић-Бојанић, *Смедеревски санџак 1476–1560. Земља – насеља – становништво*, Историјски институт САНУ – Службени гласник, Београд 2004, 46, 47, 50, и даље према регистру.

²⁹⁵ А. Handžić, *Dva prva popisa*, 28, 91; исти, *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*, Sarajevo 1975, 292–293.

²⁹⁶ А. Handžić, *Dva prva popisa*, 28, 92; исти, *Tuzla*, 315; ALBiH, 7.36.

²⁹⁷ Хидроним „Бродачка мочвара“, „Бродача“ први пут се бележи 60-тих година 19. века — Roskiewicz је на својој карти смешта северно од Дворова (1865, Wien, Österreicherische Akademie der Wissenschaften — Sammlung Woldan, K-II: OE/BOS 1307). В. Клаић наводи да се налази северно од Бијељине и да никад не пресушеје (*Bosna. Zemljopis, Zagreb* 1878, 55), док анонимни топографско-статистички преглед из 1874. смешта мочвару низводно од ушћа Јадра у Дрину (Kriegsarchiv, Wien, KVII m 45–11).

Суседа, нисмо ништа ближе решењу, будући да се насеље под таквим именом не помиње у османским пописима. Поменути Драгиша и Хлап, који су умрли без наследника, а чији поседи су били у близини тврђаве Сокол, носе уобичајена властита имена за припаднике босанске властеле, али остаје отворено питање да ли су припадали роду подрињске властеле Дињићи-ћа-Ковачевића.

Са извесношћу се може закључити да су деспот Стефан, а потом и деспот Ђурађ имали у својој управи и територије које су некада припадале босанској држави. Реч је пре свега о Сребреници и њеној широј околини — жупи Осат, затим и о простору уз средњи и доњи ток Дрине — око Теочака, вероватно и Бијелине, али и једног дела долине Спрече. Убрзо ће се власт деспота на подручју севериоисточне и источне Босне проширити.

Политика ослањања на угарски двор у борби против Османског царства огледала се у браку који је у лето 1428. године краљ Твртко II склопио с Доротејом, ћерком усорског војводе Ивана Горјанског. Он је био сестрић Николе Горјанског Млађег, пашенога краља Жигмунда и зета кнеза Лазара. Како је војвода убрзо преминуо, наследила га је удовица Пољакиња Хедвига, преузевши и управу над Сребреником и Брчком. Син њиховог фамилијара Клемента Ђулајија, Иван, био је кастелан Брчког у служби удовице Горјанског.²⁹⁸

Таква ситуација је постојала све до 6. јануара 1430, када је поменуте градове узео у закуп за суму од 12.000 флорина Матко де Лука, познатији као Таловац, тадашњи ковински жупан и ускоро београдски бан.²⁹⁹ Изглеђа да је бан Матко радио на поправци утврђења, јер је ангажовао четворицу дубровачких зидара преко свог заступника, властелина Андрије Бобаљевића.³⁰⁰ Непосредно пошто је Матко уведен у посед поменутих градова, 30. априла је избио сукоб између војводе Радосава Павловића и Дубровника, познат у историографији под именом „Конавоски рат“ (1430–1433). Иако

²⁹⁸ С. Ђирковић, *Историја*, 259–260; Р. Živković, *Tvrto II*, 118, 121–123; P. Engel, *Zur Frage*, 40–41.

²⁹⁹ F. Pesty — T. Ortvay, *Oklevelek Temesvármegye és Temesvár város történetéhez I*, Poszony 1896, 629–638. М. Динић, *Грађа за историју Београда у средњем веку*, II, Београд 1958, 16, 17, 19, 37, 41, 43; А. Веселиновић, *Дубровачко Мало веће*, 26, 27, 47, 52 и даље; Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, Београд 1967, 106–108, 272–273, 435; E. Mányusz, *A negy Tallóci fivér*, 531–587 (стр. 542–545 — аутор верује да је реч о руднику Сребреници, а не о Сребренику у Усори); Е. Mányusz, *Kaiser Sigismund in Ungarn*, 155, 158–166. Уп. потврду краља Алберта од 31. марта 1438. — „Mathkoni et Petro de Tallowcz eorumque fratribus... de impignoratione castrorum Zenth-Gyurg in comitatu Cri-sensi et Zrebernik et Barkazad in districtu de Wzora a Sigismundo rege facta confirmat“ — J. Stipšić — М. Шамшаловић, *Isprave u Arhivu Jugoslavenske akademije*, Zbornik HI JAZU 3 (1960) бр. 1961, стр. 563.

³⁰⁰ C. Fisković, *Dalmatinski majstori u srednjovjekovnoj Bosni i Humu*, у: Radovi sa simpozijuma „Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura“, Izdanja Muzeja grada Zenice III, Zenica 1973, 150–151.

назив указује на територију која је била „јабука раздора“, уплитањем Твртка II, усорског војводе Вукашина Златоносовића, подрињских Дињичића и деспота Ђурђа Бранковића — рат захвата знатно шири простор.³⁰¹ Унутрашње сукобе користили су и османски пљачкашки одреди. Путописац Берtrandон де ла Брокијер сусрео је 1433. године, на путу од Једрена ка Пловдиву, двојицу Турчина који су водили „oko petnaest ljudi koji su bili vezani debelim lancima oko vrata i deset žena, što su skoro bile pohvatane u kraljevini Bosni, prilikom jednog upada koji su izvršili Turci“.³⁰²

Желећи да испровоцира уплитање угарске војске, дубровачка влада се обратила молбом свом бившем суграђанину, бану Матку, да нападне област војводе Павловића, са којом се, како су навели, граничи област Сребреничка.³⁰³ Међутим, већ у јесен 1431. Матко Таловац се налазио у пратњи Жугмунда у италијанској кампањи, где ће остати до августа 1433. године. Даље, извори не помињу да је угарска војска учествовала у овим сукобима, већ је по свој прилици остала по страни, чemu у прилог говори и исход Конавоског рата с новом територијалном организацијом на тлу северне Босне.

Лоши односи који су одраније постојали између босанског краља и војводе Вукашина Златоносовића сада су ескалирали, јер је Твртко II хтео да искористи прилику и да скрши моћ властелина коме је замерао то што је био у добним односима с деспотом Стефаном, затим и с његовим наследником Ђурђем. Један податак дубровачких извора веома је драгоцен. Августа 1432. године, када се краљ Твртко II упутио „у Усору“, дубровачки посланици су могли да га прате само до Кладња на Дрињачи, који је био на граници између Усоре и „Краљеве земље“.³⁰⁴ Од Кладња је водио пут долином Гостиље у долину Спрече, где се у горњем току простирада жупа Спреча, у власти Златоносовића. Ток ратних операција није познат, али су резултати били очигледни — након новембра 1430. године из извора нестаје име војводе Вукашина, а област Златоносовића је заузео Твртко II. То је међутим покренуло деспота Ђурђа да се умеша, тако да је он заузео део те области, прецизније — градове Теочак и Зворник са околином, узвеши титулу „господара читаве Усоре“.³⁰⁵

³⁰¹ С. Ђирковић, *Историја*, 262–266; Р. Живковић, *Tvrđko II*, 139–162; М. Спремић, *Десетоћи Ђурађ Бранковић*, 149–151, и даље; Д. Lovrenović, *Na klizištu povijesti*, 242–252.

³⁰² Bertrandon de la Brokijer, *Putopis „Putovanje preko mora kroz Palestinu, Malu Aziju, Srbiju i Francusku*, Prosveta, Beograd 1950 [reprint Čigoja, Beograd 2002], 104.

³⁰³ J. Gelcich — L. Thallóczy, *Dipl. Rag.*, 336–342, 348.

³⁰⁴ М. Динић, *За исцрорију рударсћива*, I, 74, нап. 2; С. Ђирковић, „Насељени градови“, 24–25, нап. 59, 60.

³⁰⁵ L. Thallóczy — A. Áldásy, *Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltsára. 1198–1526*, Budapest 1907, 171; М. Динић, *За исцрорију рударсћива* I, 33, 74; Р. Живковић, *Tvrđko II*, 150–152, 163–168; исти, *Usorska vlasteoska porodica Zlatonosović*, 158–161; М. Спремић, *Десетоћи Ђурађ Бранковић*, 149–156, 159–161.

Није реч о територији читаве Усоре која се простирала на запад до Врбаса, на југу до Кладња и реке Криваје. У питању је подручје доњег и средњег Подриња западно од те реке, која је укључена у састав српске Деспотовине. О томе сведочи чињеница да су на овом простору формиране управне јединице — „власти“ Деспотовине, чија имена дознајемо из већ помињане повеље краља Томаша великог логотету Стефану Ратковићу. Настале реорганизацијом и милитаризацијом државне управе деспота Стевана, „власти“ су представљале војно-управне јединице с центрима у истакнутим тврђавама, којима је била придржана област с насељима, како из економских, тако и из војно-стратешких разлога. Врховна власт, и војна и цивилна, била је поверена војводама.³⁰⁶ Један део „Теочачке власти“ су поред града Теочака, према тексту повеље чинила и следећа села: Лукова, Прекопац Доњи, Прекопац Средњи, Кунцели и „други“ Кунцели, Подлужје, Пељаве и Тобуд.³⁰⁷ То нису била сва насеља у поментој „власти“, већ су у повељи записана само она која су потврђена Стефану Ратковићу. У односу на утврђени град Теочак, она су се налазила на око десетак километара удаљености.

Остаје отворено питање у којој мери је нахија Теочак одговарала некадашњој „власти“. Према попису влаха Зворничког санџака из 1528. и сумарног дефтера из 1533, у *тиеочачкој нахији* су уписана следећа села: Врх Локань, Горњи Локань, Рудине (Средњи Локань), Брањево (Доњи Локань), Горња и Доња Пилица, Орахово Селиште, Сухо Поље, Бјелошевац, Угљевик или Лаб-дереси, Трнова, Лукова, Орахова и Бањица. Село Тобуд уписано је у нахији Заврш.³⁰⁸ Сама теочачка нахија била је вероватно већа по свом територијалном обиму од средњовековне „власти“. Ако се посматра пространство три нахије које су гравитирале ка Теочаку — Теочак, Сапна и Заврш, оцртава се област која је обухватала горњи ток реке Сапне и северније — обронке Мајевице преко којих су водиле важне комуникације ка Сави и ка Дрини.

Са сигурношћу се може претпоставити да је под влашћу деспота био и простор данашње Семберије — област омеђена доњим током Дрине, Савом и доњим током речице Јање. Ова плодна равница се данас углавном поклапа с границама општине *Бијељине*.³⁰⁹ Након 1385/90. када се јавља у

³⁰⁶ М. Динић, *Власти у време деспотовине*, Зборник ФФ у Београду X-1 (1969) 237–242; М. Благојевић, *Државна управа*, 10, 272–273, 284, 291–294; „власти“ у: ЛССВ, 92–93 (Ј. Мргић).

³⁰⁷ F. Rački, *Prilozi za shirku srbskih i bosanskih listina*, 156–158; А. Веселиновић, *Граница између Србије и Босне*, 95; Ј. Мргић, *Жупе и насеља "земље" Усоре*, 38.

³⁰⁸ A. Handžić, *O islamizaciji i sjeveroistočnoj Bosni*, POF XVI–XVII (1966–67) 19, 26; исти, *Dva prva popisa*, 191–199; М. Васић, *Кнежине и кнезови тимарлије у Зворничком санџаку*, 267–269.

³⁰⁹ R. Kajmaković, *Semberija*, 5–122.

попису фрањевачких цркава у Мачванској кустодији босанске фрањевачке провинције, насеље се, према наводима А. Ханџића, помиње у османским изворима 1437/38, у вези с походом акинџија.³¹⁰ Сам назив насеља — Бијељина, изведен је од именице *b(ij)eљ*, која је означавала, између осталог, и поњаву за покривање, белику — најмлађи слој у дрвету, и врсту храста.³¹¹ Потом је 1446. један дубровачки трговац опљачкан „in Bielina“, и за тај чин је оптужио „tres homines de Osuart, bano de Illoć“.³¹² У прилици смо да идентификујемо властелина чији су вазали починили ово насиље. Реч је о Освату Бучањију, фамилијару мачванског бана Николе Илочког, који је вршио дужност заповедника града Илока у Вуковској жупанији (1447–1449) и обављао функцију мачванског вицебана (1443–1447, 1449–1450). Град Илок био је исходиште трговачких путева који су повезивали Славонију, северну Босну и Срем. Дубровачка колонија имала је свог конзула, а њени трговци су посредовали у трgovини босанским, српским и угарским рудама, и ердљском сольју.³¹³

У погледу статуса Бијељине, познији извори сведоче о томе да се поред фрањевачког самостана налазио *трг Четвртиковишиће*, који се помиње у нахији Бијељини у опширном дефтеру Зворничког санџака 1533. године. Мишљење А. Ханџића, о томе да се поменути самостан налазио у селу „Попови или Звонаш селиште“ (1533), то јест „Попови или Прокац Бијељина“ (1600/04), ослабљено је новијим археолошким и епиграфским налазима. Приликом рашчишћавања терена за обнову Атик-џамије у Бијељини, пронађени су ћирилски натписи на камену, секундарно употребљеном као грађевински материјал приликом њене изградње. Палеографском анализом је утврђено да натписи потичу из периода од средине 14. до средине 15. века. У текстовима 12 објављених натписа помиње се, између осталог и „поп Богела Кучевац“ и црква-задужбина Белосава Лучића. То је послужило као основа да М. Бабић и Г. Томовић закључе како је у поменутом селу „Попови“ постојала православна црква са звоником, одакле је потекло друго име насеља „Звонаш селиште“.³¹⁴

Када се поближе разматрају територијална освајања деспота Ђурђа у току Конавоског рата, постаје сасвим јасно да је он заузимањем градова Теочака и Зворника контролисао много већи простор од области уз реку Дрину, захваљујући томе што су оба поменута града била најважнија саобраћајна

³¹⁰ А. Handžić, *Postanak i razvitak Bijeljine*, 46.

³¹¹ А. Лома, *Српскохрватска географска имена на -ина, мн. — ине*, 11. Можда по *бијелом (меком) церу, бијелоцеру* — *Quercus cerris* — Д. Симоновић, *Бошанички речник*, Београд 1959, 388.

³¹² М. Динић, *За историју рударства I*, 37, нап. 36.

³¹³ P. Engel, *Archontólogiája*, I, 31, 451–452; II, 42; E. Mányusz, *A negy Talloci fíver*, 537, нап. 33, 34.

³¹⁴ М. Бабић — Г. Томовић, *Старосрпски најписи из Бијељине*, 81–104.

чворишта за читаву источну и североисточну Босну. Њему су припали и град Сокол с тврђавама Бродар и Сусед, у долини Спрече. Може се претпоставити да се граница Деспотовине и Босанског краљевства на овом одсеку налазила у долини горњег тока Спрече, с обзиром на то да је Твртко II „расуо“ породичне поседе Златоносовића. У власт деспота Ђурђа свакако треба приједати подручје од Бијељине до Теочака, и област Осата јужно од Сребренице, тако да се формирала јединствена територија с леве обале Дрине.

Током свог боравка у Италији, краљ Жигмунд је 1432/33. саставио нове предлоге о организацији одбране Угарске. У том акту, Усора је једна од пет области које чине појас одбране, како се наводи, „од Турака и од Босанаца“. У одбрани Усоре требало је да учествују деспот Ђурађ Бранковић са 8.000 коњаника, бан Матко Таловац из Сребреника са 1.000 коњаника, док други угарски барони дају по стотину коњаника. Ови војници, међутим, нису регрутовани с поменутих територија, већ је реч о броју плаћеника које су ове велможе могле да унајме, тако да је то сведочанство њиховог личног богатства и статуса.³¹⁵

С територије Сребреничке бановине, Матко Таловац је у лето 1434. организовао војни поход с циљем да учврсти положај Твртка II на босанском престолу, који је угрожавао противкраљ и османски експонент Радивој Остојић. Војна акција Таловца требало је да појача угарски утицај у Босни, као и одбрану јужних граница Угарске пред османском експанзијом. Уложивши велика лична финансијска средства, бан Матко је освојио од Османлија и од Радивоја Остојића градове Врандук и Ходидјед у долини Босне, затим Комотин, Бочац и Јајце у долини Врбаса, уз још неке градове који се не наводе у повељи којом је Жигмунд 27. септембра 1437. наградио његове вишегодишње заслуге.³¹⁶ С друге стране, бан Матко је требало да помогне војводи Јурђу (Ђурђу) Войалићу, кога је у западном Хуму напао војвода Сандаль Хранић, подржавајући противкраља Радивоја.³¹⁷ Краљ Твртко је, упркос угарској војној подршци напустио Босанско краљевство крајем 1434. или на самом почетку 1435. године. Заједно с баном Матком, упутио се да дочека Жигмунда на његовом повратку у Угарску. Током боравка на двору свог сениора, босански краљ се измирио с деспотом Ђурђем, који је задржао све босанске територије освојене почетком те деценије.³¹⁸

³¹⁵ *Decreta regni Hungariae, Gesetze und Verordnungen Ungarns 1301–1457*, eds. F. Döry — G. Bónis — V. Bácskai, Akadémiai Kiadó, Budapest 1976, 415–430; P. Rokai, *Po-slednje godine balkanske politike kralja Žigmunda (1435–1437)*, Годишњак ФФ у Новом Саду 12–1 (1969) 89–109.

³¹⁶ L. Thallóczy — A. Áldásy, *Magyarország és Szerbia*, 111–123; П. Рокай, нав. де-ло, 101; E. Mályusz, *A negy Tallóci fivér*, 550, 551, 553; P. Engel, *Zur Frage*, 40.

³¹⁷ J. Мргић-Радојчић, *Доњи Крају*, 115–117.

³¹⁸ P. Živković, *Tvrđko II*, 174–177; E. Mályusz, *A negy Talloci fiver*, 553–554. Таловци су последње године Жигмундове владе стекли и велике поседе у Вуковској жупани-

У босанској држави је од пролећа 1435. године почeo да бесни рат између војводе Радосава Павловића и Сандаљевог наследника, Стефана Вукчића. Обојица велможа су били султанови вазали и користили су османску војну помоћ у међусобним обрачунима. Сталним присуством војних одреда омогућили су успостављање доминантног утицаја Османског царства у Босанском краљевству. Након Жигмундове смрти, крајем 1437, његови наследници — Алберт Аустријски (1437–1439) и Владислав I Јагелонац (1440–1444), нису били у прилици да битније промене ситуацију у босанској држави. Она је остала искључена из будућих антиосманских планова, и третирана је као поприште сукоба две силе.³¹⁹ Одбрамбени систем Угарске у источном делу поверен је двојици барона — Јаношу Хуњадију и Николи Илочком, који су заједно вршили дужност ердељских војвода и заповедника Темишвара и Београда. Хуњади је добио на управу и Северински банат, а Илочком је поверена Мачванска бановина, док је Петар Талоци био задужен за Хрватско-славонску бановину. Сарадња и координација централног и источног дела јужне границе Угарске била је много боља и ефикаснија, него на њеном западном делу.³²⁰

УСПОСТАВЉАЊЕ ОСМАНСКЕ ВЛАСТИ У ПОДРИЊУ

Првим падом српске Деспотовине 1439. године, под власт султана су први пут дошли и њене територије у источној Босни и Подрињу — Сребреница, Зворник, Теочак, Тишница, које је нападао султанов вазал Стефан Вукчић.³²¹ У једној повељи краља Владислава од 17. априла 1443. Јаношу Хуњадију, помиње се да су он и Никола Илочки „*invadunt partes Vzure et Rasciae*“, попалили имања и куће непријатеља, под којима се вероватно подразумевају Османлије и њихове присталице. Овом приликом је град Теочак дошао под власт Николе Илочког, послуживши му за наследну титулу „вечитог кнеза Теочака“. О нападу на „крајеве Усоре и Рашке“ се говори у поменутој повељи, након описа Хуњадијеве победе над Турцима у Ердељу, што се одиграло септембра 1442. године.³²² Никола Илочки носио

ји, па су тиме постали директно заинтересовани за јачање границе на Сави и јужно, у Србији и Босни, према продору Османлија.

³¹⁹ С. Ђирковић, *Херцег Стефан*, 13–46, 55–56; Р. Rokai, *Poslednje dve godine*, 103; исти, *Павловићи и угарски краљеви*, 167–168.

³²⁰ F. Szakály, *The Hungarian–Croatian Border System*, 146; P. Engel, *The Realm of St Stephen*, 282–285.

³²¹ М. Динић, *За историју рударства*, I, 76; С. Ђирковић, *нав. дело*, 46; М. Сремић, *Десети Бурађ Бранковић*, 278, 283–284, 287–290.

³²² L. Thallóczy — A. Áldásy, *Magyarország és Szerbia*, 141–142; F. Szakály, *Phases of Turco-hungarian Warfare*, 87.

је титулу „comes perpetuus de Thelchak“ најраније од 1448. па све до 1469. С друге стране, познато је да је у оквиру српске Деспотовине, организована „теочачка власт“, између 1433. и 1458. године. Непосредно пред пад Смедерева, у Теочак су пренете мошти св. Луке.³²³

Здружену акцију Хуњадија и Илочког требало би довести у везу са дјеловањем подрињког војводе Петра Ковачевића. Као вазал деспота Ђурђа, он је 1443. освојио Сребреницу од Турака, а затим се у јесен са својим одредом од 600–700 коњаника придружио крсташкој војсци у „Дугој војни“. ³²⁴ После обнове Деспотовине, Ђурађ је војводи Петру поверио управу над Сребреницом, а његов брат Твртко Ковачевић је септембра 1439. био кнез у Јадру, како се називала област око истоимене реке, али је постојало и насеље истог имена.³²⁵ Одговор на питање где се налазило насеље по имениу Јадар доносе извори из нешто познијег времена. Наиме, будимском везиру Муса-паши је одобрено, пре 1643. године, да на граници села Ковачевић и Гојковић, у крају Јадар, у нахији Бирач, подигне цамију и утемељи касабу, која ће се потом прозвати *Нова Касаба*.³²⁶ Француски путописац Кикле наводи да је 1658. преноћио „у једном граду који се по имениу реке која кроз њега пролази, испод лепог каменог моста, зове *Јадар*, а у хану који се зове *Муса-пашин нурхан*.“³²⁷ Прилично прецизан положај насеља по имениу „Yadra“ доноси Делил, на својој карти Угарске из 1717. године.³²⁸ Дакле, стари назив насеља — Јадар, живео је и након оснивања касабе, а у називу оближњег села Ковачевић, сачувана је успомена на властеоску породицу Твртка Ковачевића.

После великих сукоба, краљ Томаш и деспот су се измирили у лето 1452. године. Деспот је крајем августа боравио у Подтеочаку, затим је посетио Сасе и Сребреницу, а потом се сусрео са босанским краљем, који му је признао Зворник и остale територије са леве обале Дрине. Крајем октобра, један дубровачки посланик затекао је деспота у селу Радаљу код Зворника.³²⁹ Мирни односи, међутим, нису дуго потрајали. У српским летописи-

³²³ Никола је 9. фебруара 1448. у Илоку издао документ у коме се титулише као „comes perpetuus de Thelchak, Machoviensisque banus“ — CD Zichy, IX, 180, затим и 21. маја 1469. — *исто*, 185. F. Rački, *Prilozi za sbirku srbskih i bosanskih listina*, 162–163; M. Динин, *За историју рударства I*, 86; A. Kubinyi, *Die Frage des bosnischen Königiums von Nikolaus Ujlaky*, 373–384; M. Спремић, *Десетој Ђурађ Бранковић*, 385–388.

³²⁴ *Исто*, 278, 283–284.

³²⁵ То произилази из документа цитираног код М. Динина, *За историју рударства I*, 42, нап. 23 — „res et bona existentes in dicta Jad(r)a in domo Radiz Diucich“.

³²⁶ М. Динин, *нав. дело*, 42, 76–77; A. Bejtić, *Nova Kasaba u Jadru*, GDI BiH XI (1961) 225–249.

³²⁷ Приче француских путописаца са штампања по отоманској Босни, 112.

³²⁸ G. Delisle, *Carte particuliere de la Hongrie..., dressée sur les observations de Mr. le Comte Marsilli* — ÖAW, Sammlung Woldan — K-V (Bl).OE/Hun 90.

³²⁹ М. Спремић, *Десетој Ђурађ Бранковић*, 376.

ма је забележено: ·**сцѣг·** (1455) Погубе Петръ Ковачевиќ подъ Сребренициом одь Дмитра Радоевиќа таїа ·е.. Ова вест би указивала на то да је војвода Петар покушао да у име босанског краља Томаша заузме Сребреницу, тако да је у међувремену изневерио свог претходног сениора, деспота Ђурђа, што није прошло некажњено. Војвода Дмитар Радојевић био је један од истакнутих велможа у Деспотовини.³³⁰

После „расапа“ породице усорских војвода Златоносовића, уздигла се друга властеоска породица — *Станчићи*, који су, за разлику од Ковачевића, остали верни босанској круни. Наиме, у Томашевој повељи од 3. септембра 1444, међу сведоцима се налази војвода Твртко Станчић, који је имао функцију усорског војводе с резиденцијом у граду Перину на Дрињачи. Станчићи су вероватно стекли и поседе Златоносовића северно од Дрињаче, али нису могли да имају свој двор у Зворнику, пошто је град припадао деспоту Ђурђу.³³¹

Град Перин био је смештен на левој обали Дрињаче, под висом Вишеградом (665 м), у ваздушној линији скоро подједнако удаљен од Зворника (око 13 км) и Кучлата (око 11 км). Његова функција је била да обезбеђује пут који је водио долином Дрињаче. У сумарном попису Зворничког санџака из 1519. године није уписана посебна нахија Перин, већ само да „становници вароши тврђаве Перин обрађују земљу и дају ушрове“, што по средно сведочи да је Перин имао своје подграђе — варош, која у наредном попису из 1533. године припада нахији Кушлат.³³²

Краљ Томаш је 11. новембра 1449. у граду Добору склопио споразум с тадашњим мачванским баном Иваном Корођијем. Њему се босански владар обавезао да ће помагати губернатору Угарског краљевства, Јаношу Хуњадију у борби против Турака, и да стога неће користити османске одреде у сукобима с Угарском, и што је најбитније, да Турцима који бораве у његовим областима — „од Дрине до Укрине“, неће дати ни прелазе преко река нити лађе.³³³ Они су, наиме, 1448. освојили тврђаву Ходидјед, у срцу „Краљеве земље“, и она је постала центар управне јединице Османског царства — „Босанског крајишта“. За подручје северне Босне, које је обухваћено одредницом од Дрине на истоку до Укрине на западу, нису познати подаци који би указивали на то да су Османлије имале у својој власти и насеља на том простору. Вероватно је реч о њиховим пљачкашким одредима, који су се кретали широм територије босанске државе, као претходница коначног освајања.

³³⁰ Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и лепотици*, 238, 294; М. Динић, *Записи о историји рударства I*, 42, 80; М. Спремић, *Десетој Ђурађ Бранковић*, 460, 494.

³³¹ F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 427–429; Љ. Стојановић, *Повеље и писма*, I–2, 115–117; М. Динић, *нав. дело*, 43–44.

³³² A. Handžić, *Dva prva popisa*, 11, 19, 29, 112.

³³³ J. Teleki, *Hunyadiak kora Magyarországon*, X, Pest 1853, 245–246.

Поменути прелази — „бродови“ могли су да се односе на реке Дрину, Спречу, Саву, Босну и Укрину, укључујући и њихове притоке.³³⁴

Избор града Добра за место састанка босанског краља и мачванског бана указивао би на његову припадност Усорској бановини, која је можда и овог пута била поверила на управу мачванском, а не посебном усорском бану. У истом граду је и 1457. године краљ Томаш примио папског легата, кардинала Карвајала, којом приликом му је уручен „знак крста“ и папска застава за планирани поход против Османлија.³³⁵

ВЛАСТЕОСКИ ПОСЕДИ У УСОРИ

У време краља Твртка I, звање усорских војвода носили су Твртко и Влатко Твртковић из Треботића, те њихове поседе треба довести у везу с долином Јадра и Дрињаче. Најзначајнија усорска властела у првој половини 15. века били су браћа Вукашин и Вукмир Златоносовић. Пространство њихових поседа може се само приближно одредити, будући да не постоје подробнија обавештења извора. Као што је већ напред напоменуто, Златоносовићи су боравили у жупи Спречи, чији центар се налазио у неком утврђеном насељу непознатог имена. Друго њихово седиште био је двор у Подзвонику, а преко њихових вазала Дињичића власт Златоносовића протезала се све до Сребренице. Властеоска област породице Дињичића/Ковачевића може се оквирно одредити на основу најранијих османских извора. Непосредно после освајања Босанског краљевства, један од вилајета Босанског санџака био је „*вилајет-и Ковач*“ — „*Обласћ Ковачевића*“. Њој су припадале нахије: *Треботић, Осаћ, Вратар и Бирач*. О првим двема жупама је већ било речи на претходним страницама. Нахија Вратар је, према османским изворима, обухватала долину реке Жепе, леве притоке Дрине. Њен центар је био град Вратар, чије је подграђе био истоимени трг, који се налазио на месту данашњег насеља. Нахија Бирач простирала се западно од Јадра до Дрињаче, с центром у истоименом граду. Касније, у атарима села Ковачевића и Гојковића 1643. подигнута је Нова Касаба.³³⁶

Тек у деценијама које су непосредно претходиле паду босанске државе под османску власт, извори пружају нешто више података о насељима на простору северне Босне. У тексту већ помињане повеље краља Томаша великим логотету Стефану Ратковићу од 14. октобра 1458, издатој у граду Жепчу, наводи се да су деспот Стефан и удовица-деспотица Јелена, поред села у теочачкој и тишачкој „власти“, дали овом велможи „у Узори село Пакларе, што је било Милоша Биомуџевића“, као и у замену село „Сареби-

³³⁴ Н. Шабановић, *Bosansko krajiste 1448–1463*, 181, и даље.

³³⁵ К. Јиречек, *Историја Срба I*, 385; С. Ђирковић, *Историја*, 313–315.

³³⁶ Н. Шабановић, *Bosanski pašaluk*, 117, 134–135.

ре“, и још „сто кућа људи у нашему русагу, такође да их има у башти-
ну“.³³⁷ У погледу идентификације и убикације оба ова села нисмо у мо-
гућности да пружимо прецизније решење, осим претпоставке да су се нала-
зила негде у североисточној Босни, у оном делу који је био под влашћу срп-
ских деспота.

Град Жепче је овом приликом први и једини пут поменут у средњове-
ковним изворима. Његово утврђење је подигнуто на левој обали реке Бо-
сне, на месту где је био прелаз преко реке. У попису Босанског санџака из
1604. помиње се село Жепче у нахији Маглај, са својим тргом и панађуром,
а део становништва с влашким статусом био је задужен да обезбеђује „ске-
лу“.³³⁸ Према свом положају, град је вероватно био најсевернија тачка „зе-
мље“ Босне, то јест „Краљеве земље“ према Усори.

У истом извору пописана је и *нахија Требетин*, чије је име несумњи-
во словенског порекла — „требити“ је означавало припремну радњу *крче-
ња и чишћења земљишта* као предуслова да би се оно претворило у орани-
цу. У нашем претходном раду анализирали смо насеља *нахије Тријебово* с
центром у Варџар-вакуфу, данашњем Мркоњић Граду. Османска управна
јединица је сачувала успомену на средњовековну *жсују Тријебову* (1373), ко-
ја је настала у периоду развијеног средњег века, издвајањем јужног дела
жупе Земуник. До формирања нове жупе дошло је услед пораста броја ста-
новника и, како њен назив то указује, ширења обрадивих површина техни-
ком крчења.³³⁹ Мишљења смо да је и нахија Требетин у Босанском санџаку
настала на средњовековним основама, из истих разлога. Према убикацији
села и мезри која су пописана 1604. године — Комшић, Домислица, Озими-
ца, Сеона (Понијево), Матина, у питању је мала котлина кроз кроју протиче
река Љешница, лева притока Босне, југозападно од Маглаја. Према свом
положају на терену, жупа Требетин припадала би подручју Усоре. Значај-
но је истаћи да је кроз овај предео пролазио пут који је повезивао град Жеп-
че с Тешњем, избегавајући долину Босне коју је чувао град Маглај.³⁴⁰

Своје поседе у Усори имао је и брат краља Томаша, Радивој Остојић,
некадашњи противкарљ Твртка II. У једној исправи од 2. јуна 1449. наводи
се да је он господар *Врандука* и града *Сокола*.³⁴¹ Један од кључних страте-
шких градова у долини Босне — Врандук, 1434. године се налазио у рукама
угарског краља, и није познато како је и када Радивој Остојић дошао у по-

³³⁷ F. Rački, *Prilozi za sbirku srbskih i bosanskih listina*, 156–158; Н. Лемајић, *Срп-
ска елипса на прелазу епоха*, Сремска Митровица — Источно Сарајево 2006, 200.

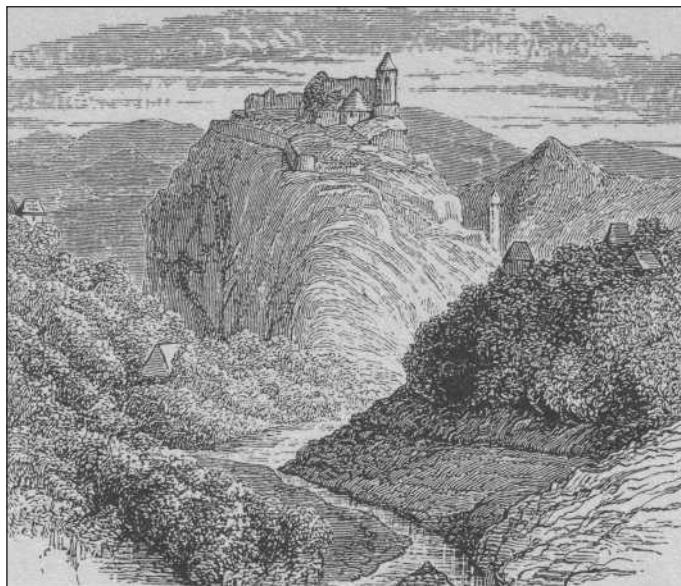
³³⁸ Н. Kreševljaković, *Stari bosanski gradovi*, 20; *Opširni popis (1604)*, III, 293,
307–308.

³³⁹ Ј. Мргић-Радојчић, *Доњи Краји*, 209–212.

³⁴⁰ *Opširni popis (1604)*, III, 333–338.

³⁴¹ I. Nagy, *Hazai Okmánytár*, VII, 449–451.

сед овог града. Могуће је помишљати да је добио подршку османских одреда, који су 1448. освојили Ходидјед. Што се тиче града Сокола, сматрамо да је реч о граду који се и данас налази недалеко од Грачца (Грачца). У прилог овој идентификацији говори повеља краља Стефана Томашевића, Радивојевог братанца, из 1461. године. Текст ове даровнице сачуван је у лошој транскрипцији, као део две фрањевачке хронике — *фра Николе Лашванина и Фојничке*.³⁴²

Артур Ц. Еванс, *Тешањ*, 1875.

Стефан Томашевић је овом приликом свом стрицу потврдио *град Тешањ* на Усори, у коме је Радивој подигао своју цркву, и *град Грачац*, то јест, Грачачац, оба од изузетног стратешког значаја. Тешањ је контролисао пут који је водио од Добоја до Маглаја и Жепча, као и пут који је водио преко долине Укрине ка Дубочцу и Броду. Пре 23. марта 1461. Радивој Остојић је подигао цркву св. Георгија у Тешњу, судећи према акту папе Пија II којим је поделио опроштајнице свим верницима који походе ову цркву.³⁴³

³⁴² Ć. Truhelka, *Fojnička hronika*, GZM XXI (1909) 446–449; Fra Nikola Lašvanin, *Ljetopis*, 220–223.

³⁴³ E. Fermendžin, *Acta Bosnae*, 242; Đ. Mazalić, *Tešanj*, 289–302; N. Kreševljaković, *Stari bosanski gradovi*, 21; M. Vego, *Naselja*, 115. Истом приликом краљ му је даровао у жупи Луци град Комотин. Две године раније, у једном документу Пожешког каптола из 1459. Радивој је ословљен са одредницом „de Zomothyn“, што се свакако односи на поменути град Комотин. — J. Stipić — M. Samšalović, *Isprave u Arhivu Jugoslavenske akademije*, Zbornik IIJ JAZU 3 (1960) бр. 2411, стр. 590.

Према свом положају и значају, град Тешањ би могао да буде центар жупе Усоре, као матичне жупе средњовековне „земље“ Усоре, одакле је кренуло даље ширење њеног имена.

Sada se ispred nas pojavio najlepši vidik na našem putu kroz Bosnu i pri-zor je naročito divan dok se penjete uz visoke stene iznad male Tešanske reke. Ispod vas krivuda klanac i kroz njega plitak potok, a strmene i uzane livadice za-senčene su voćnjacima i šljivicima, iz kojih izviruju krovovi planinskog zamka i vitki minareti pravog alpijskog grada Tešnja. Ovo naselje obrazuje samo jednu ulicu koja se penje do užasno kamenitog uzvišenja koje prisiljava grad da ostane prilepljen uz obe strane doline, te se u sredini uzdiže u izolovanom sjaju, kruni-san starim zamkom usorskih banova, čiji su zidovi jednom stranom nadneseni preko nagnute litice, iznad izvora koji izbija dole, nekoliko stotina stopa ispod nje. Sve je ovo savršeno, ali nije kao Doboј, otvoreno i pristupačno za ispitivanje, jer zamak još upotrebljavaju Turci. I ovaj je ovde, kao i onaj u Doboju, trou-glast, i završava se poligonskim tornjem, prekrivenim kupastim krovom. Ispod ovoga tornja nalaze se sporedne fortifikacije, a sam usamljeni toranj, po opštem izgledu sličan je, bar u minijaturi, kampanjelu sv. Marka u Veneciji.

Артур Ч. Еванс, 1875.³⁴⁴

У оквиру опширеног дефтера Босанског санџака из 1604. године, пописане су и нахија Тешањ и нахија Усора. У тешањској нахији се, поред истоимене касабе, налазила и касаба Добој, као и средњовековна села Рас-туша и Чечава, која је 1329/30. добио велики кнез Хрватин Стјепанић. На-сеља која би економски гравитирала Добоју, пописана су у оквиру нахије Маглај, која 1604. обухвата огроман простор у долини реке Босне. Назив Жућа се сачувао до данас као име области око доњег тока Усоре, низводно од села Јелах до ушћа у Босну.³⁴⁵

Грачац (*Градачац*) смештен је на северним обронцима Требаве, на прелазном подручју Посавине, тако да је бранио прилазе долини Спрече, какву улогу је имао и град Сребреник на Мајевици. У периоду османске власти организована је нахија *Ненавиштие/Грачац*, која је према сумарном попису Зворничког санџака из 1533. године још увек била највећим делом пуста. За разлику од средњовековне жупе Ненавиште (1329/30), нахија је обухватала само насеља на десној обали доњег тока Босне. У њен састав су улазила четири мала села и чак 12 пустих мезри, од којих су нека несумњиво била средњовековна села. Такав је случај са селом *Модрича*, с мезром *Ненавиштие Ђоље* и мезром *Илинско Ђоље*. Мезра *Дворска* код тврђаве Гра-чац указује на центар властелинског поседа у подграђу, које је поменуте

³⁴⁴ A. Dž. Evans, *Kroz Bosnu i Hercegovinu*, 141–142.

³⁴⁵ *Ойширни Ђојис* (1604), I–2, 455–461 (Усора), III, 291–329 (Маглај), 341–385 (Тешањ); J. Мргић, *Жуће и насеља "земље" Узоре*, 27–28, 39–40.

године уписано као „варош тврђаве Грачац“ са 11 мусиманских и шест хришћанских кућа. Средњовековним топонимима припада и име мезре *To-lise*, будући да се јавља као хидроним 1244. године.³⁴⁶

Град Сокол, који се 1449. јавља у поседу Радивоја Остојића, подигнут је на падинама масива Требаве, а у његовом подграђу се налазила варош Грачаница. Према најраније сачуваном османском извору, попису влаха Зворничког санџака из 1528, у овом селу је постојао рудник гвожђа, што је довело до уздизања Грачанице у ранг касабе до 1548. године. *Нахију Сокол* су 1533. године чинила села смештена на јужном и западном побрежју Требаве, спуштајући се ка доњем току Спрече и десној обали Босне.³⁴⁷ Може се претпоставити да су нека од ових села чинила раније „жулу“ града Сокола и његово економско залеђе. У истом извору се помињу и приходи од винограда који припадају мустахфизу тврђаве Сокол, па би то посредно указивало на већи степен насељености овог простора.

Поред Тешња и Грачаца, Радивоју су припадала и „села у Усори“ — *Радња Горња и Доња*, која одговарају истоименим данашњим насељелима на реци Радњи, десној притоци Мале Укрине, затим, *село Јабланица*, такође постоји данас и налази се на реци Јабланици, десној притоци Босне изнад Маглаја. Село *Тимињенац* или *Тиишињенац* могло би да одговара данашњем Тишинцу, удаљеном око пет километара северно од Градачца. Село *Луј* се може идентификовати с данашњом Лупљаницом, на истоименој реци, десној притоци Укрине. У његовој близини се налазило и село *Кленица*, које више не постоји, али се име сачувало у називу речице Клен, која се неколико километара узводно од Лупљанице улива у Укрину. У попису из 1604. године, Радња Горња и Доња су убележене као махале села Горње Модриче (Калошевићи) у нахији Тешња, село Лупљаница — у нахији Добор, а Јабланица — у нахији Маглај.³⁴⁸

Осим поменутих насеља, краљ Стефан Томашевић је потврдио свом стрицу и сва села која је он „узeo од Сребреничке и оварчке жуље“, али њихова имена нису записана. Реч је о селима која су чинила градску „жулу“ – котар, дистрикт Сребреника на Мајевици и још једног неидентификованог насеља. У попису нахије Сребреник из 1533. године њој су припадала села Шпијоница, Бабуновићи и Сладна, која постоје и данас, као и село Бистрица, које се није сачувало. Треба претпоставити да је Сребреничка жупа била знатно пространија, с обзиром на значај овог насеља у читавом систему угарске управне и одбрамбене организације на тлу северне Босне.

³⁴⁶ A. Handžić, *Dva prva popisa*, 154.

³⁴⁷ Đ. Basler, *Stari gradovi u Majevici i Trebovcu*, 59–61; A. Handžić, *Dva prva popisa*, 147, 160, 161.

³⁴⁸ *Opširni popis (1604)*, I–2, 359–360, III, 345–347.

ПОСЛЕДЊА ЕПИЗОДА

Пре коначног освајања Деспотовине, османски одреди су у зиму 1456/1457. године били присутни на десној обали Саве, с намером да изграде флоту која би им омогућила и дејство на Сави, Дунаву и њиховим притокама. Ради обезбеђења мајстора и бродоградитеља, у Босну је пристигао и један субаша с одредом од 8.000 људи.³⁴⁹ Босански краљ је у фебруару 1458. године, чим је стигла вест о смрти деспота Лазара, поново заузeo Сребреницу и једанаест других градова, од којих је војводи Твртку Станчићу дао пет, војводи Твртку Ковачевићу четири, а у свом поседу је задржао Сребреницу, Зворник и још један град чије се име не помиње.³⁵⁰ Упркос овом успеху, Стефан Томаш је 1460. године био принуђен да преда Османлијама прелазе на Сави, за Срем и Вуковску жупанију, што је било супротно гаранцијама које је 1448. године дао у Добору.³⁵¹

Команданти османске војске која је освајала Србију, заузели су крајем 1459. и почетком 1460. Сребреницу, Кучлат, Перин и Зворник.³⁵² Овим градовима, према мишљењу А. Ханџића, треба додати и „Дрвени град“ (*Ağaç hisar*), то јест, „Солану на дрву“ (*Ağaç tuzla*), будућу Тузлу. Уз „Босанско краиште“ с центром у Ходидједу, источна Усора с Подрињем је представљала полазну основу за коначно освајање Босанског краљевства.³⁵³ Одмах на почетку османске офанзиве, маја 1463. године погинуо је усорски војвода Твртко Станчић, али се припадници ове породице јављају као хришћани-спахије с тимарима у новоствореном Босанском санџаку.³⁵⁴

Осим Станчића, и друга усорска властела је страдала овом приликом. Османски хроничар Ашикпашазаде приповеда како су већ од раније на султановом двору били синови „војводе Ковача“ и „војводе Павла“, и како су и они погубљени непосредно пошто је убијен босански краљ Стефан Томашевић.³⁵⁵ Константин Михаиловић из Острвице учествовао је у османском походу на Босну, те као очевидац наводи: „... приспели смо у једну

³⁴⁹ В. Макушев, *Историски споменици Јужних Словена и околних народа*, II, Београд 1882, 215–217.

³⁵⁰ I. Nagy — A. Nyári, *Magyar diplomácziai emlékek Mátyás király korából*, I, Budapest 1875, 6; М. Динић, *За историју рударства*, I, 84–85.

³⁵¹ I. Nagy — A. Nyári, *нав. дело*, 86.

³⁵² М. Динић, *За историју рударства*, I, 85–86.

³⁵³ H. Šabanović, *Pitanje turske vlasti u Bosni*, 37–51; исти, *Bosansko krajište 1448–1463*, 177–220; A. Handžić, *Tuzla*, 29–35.

³⁵⁴ М. Динић, *нав. дело*, 44; B. Zlatar, *O nekim muslimanskim feudalnim porodicama u Bosni i XV i XVI stoljeću*, Prilozi XIV, 14–15 (1980) 101.

³⁵⁵ Г. Елезовић, *Турска извори за историју Југословена. Два турска хроничара из 15. века — I. Ашик паша заде, 2. Дурсун бег*, Браштво 26 (1932) 81.

земљу босанског кнеза који се звао Ковачевић, и изненадно нападнут, по-корио се цару. А цар је потом наредио да се погуби³⁵⁶. Према дубровачким подацима, отац војводе Твртка Ковачевића — Иваниш, избегао је у Дубровник с другим сином и ћерком, и имао је намеру да се врати на своје поседе после повлачења османске војске.³⁵⁷ Доста касније, 1530/31. године, помиње се извесни Иван Ковачевић у служби босанског санџакбега. Пошто је био заробљен у Крајини (околина Цетине), Хусрев-бег и војвода ливљански Мурат захтевали су од угарских заповедника да га откупе.³⁵⁸ Наравно, тешко је утврдити да ли је реч о потомку исте породице.

Из подручја Сребренице и Ходидједа, османска војска се потом усмерила ка средишту босанске државе — Бобовцу, освојила је град Горушу-Грачаницу, док су се градови Високо и Козао код Фојнице предали. Султан се упутио даље, преко Травника ка граду Јајцу, одакле је непосредно пре тога побегао краљ Стефан Томашевић. Почетком јуна он је заробљен у граду Кључу, а убрзо потом и погубљен.³⁵⁹

Градови у долини Босне, Брбаса и Сане освојени су у веома кратком року и као основни разлог таквог успеха османске војске може се сматрати њихова предаја од стране домаћих, али и угарских војних заповедника. Да је заиста такав био утисак код савременика, потврђују речи трогирског кнеза, који је у свом писму млетачкој влади од 23. јуна 1463. године забележио да је Босна пала „не само без иједног топовског хица него и без иједног исука ног мача“.³⁶⁰ О предаји појединих босанских градова говоре и најстарији подаци из османских дефтера — извесни „Унгурус Махмуд“ предао је утврђење Нови на Сави, познат као Накића кула, на ушћу Лукавца у Саву. Кнез Радоје Зупчић предао је тврђаву Сокол у херцеговој земљи, а Иса Бали је предао град Самобор и потом прешао на ислам, те је у дефтер унесен под својим новим именом.³⁶¹

³⁵⁶ К. Михаиловић из Острвице, *Јаничарове усјомене*, предг. и прев. Ђ. Живановић, Просвета — Београд 1966, 25–26, 154.

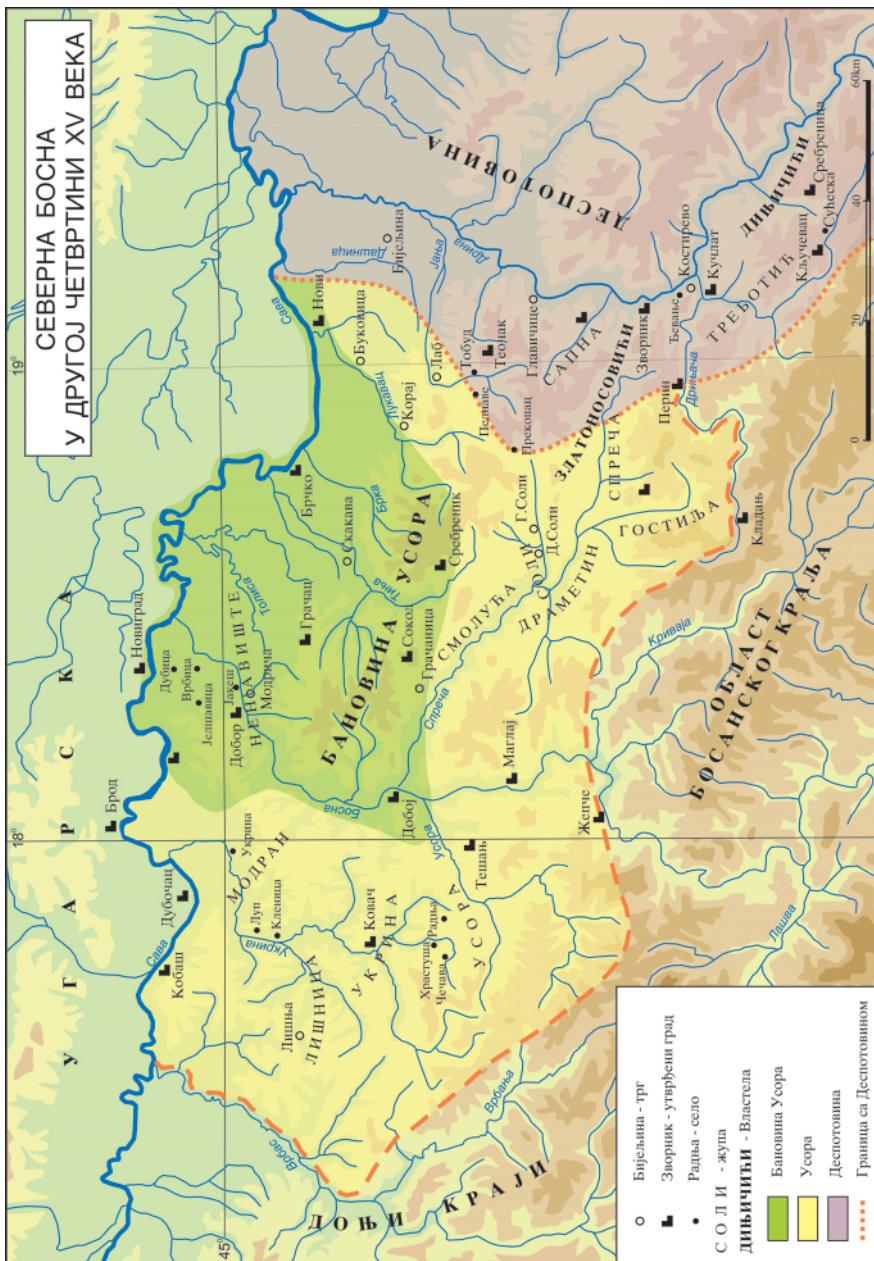
³⁵⁷ М. Динић, *За историју рударства*, I, 42–43, нап. 25.

³⁵⁸ Е. Laszowski, *Monumenta Habsburgica*, I, (1526–1530), Zagreb 1914, 367; II (1531–1540), Zagreb 1916, 77, 99, 100.

³⁵⁹ Г. Елезовић, *Турски извори — 2. Дурсун бег*, 111–118; Д. Ковачевић, *Пад босанске државе трема дубровачким изворима*, ГДИ БиХ 14 (1964) 208–213; М. Ђунђић, *Trogirski izvještaji o turskom osvojenju Bosne (1463)*, Glasnik AD BiH 29 (1989) 139–157; I. Goldstein, *Bizantski izvori o osmanskom osvajaju Bosne*, у: *Zbornik radova o fra Andelu Zvizdoviću*, Sarajevo — Fojnica 2000, 229–227; Р. Радић, „Хроника о турским султанима“, 336–341; исти, *Босна у историјском делу Криптовула с Имброса*, 145–154.

³⁶⁰ М. Ђунђић, *нав. дело*, 157; исти, *Uništenje srednjovjekovne bosanske države*, у: *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do Drugog svjetskog rata*, Sarajevo 1998², 90–94.

³⁶¹ А. Ханџић, *Стари град Нови на Сави. Прилог историји стварних тврђава*, ГДИ БиХ 14 (1964) 239–251; исти, *Izgradnja lada kod Novog na Savi u XVI vijeku*, POF 22–23

Карта 3 – Северна Босна у другој четвртини 15. века

Војно запоседање територије босанске државе и елиминација домаћег владара, дотадашњег султановог вазала, означили су други и финални корак у османском освајању. Ипак, потпуни успех османске офанзиве ускоро ће бити претворен у делимичан, због јесење кампање угарског краља Матије Корвина и херцега Стефана Вукчића са синовима Владиславом и Влатком. Ујединивши своје снаге, успели су да ослободе највећи део своје области, укључујући и делове источне Босне.

(1972–73) 83–111; исти, *Tuzla*, 33; A. Aličić, *Sumarni popis sanžaka Bosna iz 1468/69*, 100, 102, 114, 125.

ДВОВЛАШЋЕ (1464–1536)

Нестанком српске Деспотовине (1459) и Босанског краљевства (1463), Османско царство и Угарска нашле су се директно сучељене на широком фронту, у широком луку од Омиша на Јадранској обали до Северина на Дунаву. Свако даље напредовање османске државе ка западу водило је у будуће преко територије угарског краља. Поучен поразима свога оца, краљ Матија (Хуњади) Корвин (1458–1490) избегавао је да се упусти у отворену битку с главнином османске војске. Тек по њеном повлачењу из Босне, октобра 1463, кренуо је на југ преко Саве. Покрету угарске војске претходило је склапање споразума с Венецијом о заједничком рату против султана.³⁶²

Циљ угарске офанзиве било је заузимање града Јајца — „кључа Босне“, као најважније раскрснице путева ка Сплиту, Истри, Крањској и горњој Славонији. Током опсаде краљу Матији су се придружили херцег Стефан Вукчић и његови синови Владислав и Влатко, који су до тада успели да ослободе већину градова на својој територији, продирући дубоко на територију Павловића и Ковачевића. Влатко је тада освојио девет градова и до-спео у близину Сребренице. Херцег је и материјално потпомогао краљу Матији, а Владиславу су повељом дати поседи у Угарском краљевству.³⁶³

Турски гарнizon у цитадели Јајца предао се тек 25. децембра 1463, а затим је то учинила и посада Звечаја на Врбасу, којом је командовао Константин Михаиловић из Острвице. Град Јајце је постао седиште нове угарске војне и управне јединице — *Јајачке бановине*, коју је чинио систем утврђених градова у долини Врбаса и Сане. Иако Бонфини наводи да је укупно било 27 градова, било је могуће поуздано утврдити 17: *Јајце, Винац, Језеро, Сокол, Кључ, Камичак, Каменград, Комотин, Козара, Пећ, Котмар(-Варош), Звечај, Гребен, Бањалука, Козара, Левач и Врбашки Град*. Осипање територије Јајачке бановине трајало је све до њене коначне пропasti крајем 1527. и почетком 1528. године.³⁶⁴

³⁶² F. Szakály, *Phases of Turco-Hungarian Warfare*, 95–96; C. Imber, *The Ottoman Empire*, The ISIS Press, Istanbul 1990, 185–188; P. Engel, *The Realm of St. Stephan*, 301; D. Lovrenović, *Na klijštu povijesti*, 363, и даље.

³⁶³ С. Ђирковић, *Херцег Стефан*, 255, 258–159; Н. Шабановић, *Bosanski pašaluk*, 41; Ђ. Тошић, *Учешће Косача у ослобађању Јајца од Турака 1463. године*, у: *Српска про-за данас — Косаче — Основачи Херцеговине*, Билећа — Гацко — Београд 2002, 464–475.

³⁶⁴ Вид. писмо краља Матије папи Пију II од 27. јануара 1464. — V. Fraknói, *Mátyás király levelei*, I, 45–50; L. Thallóczy — S. Horváth, *CD Jajcza (bánság, vár és város)*

Сматрајући се наследником свог покојног вазала, краља Стефана Томашевића, краљ Матија је наступао као владар Босне и за свог „намесника“ именовао је Емерика Запольју, бившег краљевског ризничара, који је понео титулу „gubernator Bosnae ac Dalmatiae et Croatie necnon Sclavonie banus“ (1464–1465). Њему су били подређени јајачки банови, који се, у прво време, наводе са титулама „банова Босне“. Обично их је било двојица службеника, тако да је један боравио у граду Јајцу, а други је по славонским жупанијама прикупљао новац и провијант потребан за одбрану Бановине.³⁶⁵

Иста стратегија из османско-угарског рата примењивана је и 1464. године — обе стране су избегавале да се упuste у отворену битку. Султан је у јулу и августу, опсадом која је трајала 40 дана, поново покушао да освоји град Јајце, али се на вест о доласку нове угарске војске, 22. августа повукao. У Венецији се 28. августа знало да је Матија Корвин дао да се сагради мост преко Саве, али да ни крајем септембра није прешао реку. Османска војска је чекала угарске трупе на удаљености од два дана хода од моста.³⁶⁶ Тако да је прешао Саву, у намери да заузме доње Подриње и Усору, како би створио нови одбрамбени појас јужно од Саве. Угарска војска предвођена Емериком Запольјом освојила је Сребреник на Мајевици и друге градове у Усори, а затим је опсела Зворник — „кључ Дрине“, док су се неке угарске трупе пробиле и до рудника Сребренице. Као чвoriште путева који долазе од Сарајевског поља и долине Спрече и с најповољнијим прелазом на доњем току Дрине, град Зворник је представљао изузетно значајну стратешку тачку. Овај подухват се, међутим, показао неуспешним попут султаниновог покушаја да преотме град Јајце. Краљ Матија је још и 28. октобра био „in obsidione huius castri nostri Zwoynik... in descensu nostro exercituali sub dicto castro nostro Zwoynik“. Пошто су доспеле вести да пристижу нови османски одреди, угарски краљ је око 9. новембра отпочео повлачење ка северу. То није прошло без проблема, јер су се кола тешко натоварена провијантом заглављивала на путевима, па су морала да буду остављена. Османска претходница успела је да сустигне зачелје угарске војске и њено повлачење протекло је у великој журби и нереду, уз доста губитака.³⁶⁷

története 1450–1527, Budapest 1915, 13–18; J. Мргић-Радојчић, *Доњи Краји*, 122–132, са картом територије Јајачке бановине.

³⁶⁵ Опширно код: L. Thallóczy — M. Šufflay, *Povijest (banovine, grada i varoši) Jajca*; вид. писмо краља Матије од 5. априла 1464. упућено „Emerico de Zapolya, gubernatori Bosne ac regnorum nostrorum Dalmacie et Croatie“ — L. Thallóczy — S. Barabás, CD Blagay, 366.

³⁶⁶ L. Thallóczy — S. Horváth, CD *Jajcza*, 22–26.

³⁶⁷ L. Thallóczy — S. Horváth, CD *Jajcza*, 27–30; L. Thallóczy — M. Šufflay, *Povijest (banovine, grada i varoši) Jajca*, 92–96; L. Thallóczy, *Studien*, 422–423; ИСН, I, 396–397 (С. Ђирковић).

Међу усорске градове који су овом приликом прешли под власт угарског владара треба убројити савска пристаништа — *Брчко и Нови*, затим и *Теочак*, изузетно значајну стратешку тачку и раскрсницу путева у североисточној Босни.³⁶⁸ Западније од ових градова, на основу познијих вести, могу им се приброяјти још и *Тешањ* на Узори, *Сокол* и *Градачац* (*Грачац*) на Требави, *Добор*, *Дубочац* и *Кобаши*.

Нешто опширније о борбама око Зворника приповеда хроничар Дурсун-бег који је у њима лично учествовао. Намера угарског краља била је, према његовим наводима, да „преко рудника Сребреника [тј. Сребренице — прим. аут.] султану победоносно пресече пут и да му дође с бока“. Он даље пише како је султанову војску предводио велики везир Махмуд-паша Анђеловић и, када се „примакао на отстојање од три дана пута, о чврстини клисуре и дервена овако му испричаše: ... овако иде йућ, којим је имала йроћи победоносна војска. С једне стране йућа дикже се стјрмо планина, а с друге стране тече река Дрина. Пућ је тако узан да њиме може йроћи само ћоједан човек. Поврх свега тога йроклети неверник је с оне стране воде на сваком ћесном месту и на сваком завијућку најерио ћојове и сјреман чека. Четиће Влаха који су невернички чипаци, као угарски Јријатељи, затворили су клисуре тако да не дају ни ћици да йрелети“. Велики везир се, после ратног саветовања са својим командантима, одлучио да примени лукавство. Послао је „једног старог неверничког мартолоза“ и свог највернијег слугу да с куле на супротној страни од Зворника, повишу тако гласно да их и угарска војска и посада у граду чује, да султан стиже за три дана.

Чувши ту вест, угарски краљ је одлучио да покуша да изведе последњи јуриш на Зворник, пре него што отпочне с повлачењем. Османска посада одбила је жестоко овај напад, а када су угарске трупе кренуле ка Сави, изашла је из тврђаве и напала њихово зачеље. Пошто везиру још нису стигли бродови да пређе Дрину, око хиљаду ратника се одважило да преплива реку и да је пређе сплавовима од коњских кожа и малим чамцима. Прешавши на супротну обалу, почели су да прогоне угарску војску која је била принуђена да, ради бржег повлачења, оставља дуж пута кола са намирницама и наоружањем. Краљ Матија је успео да пређе преко Саве безбедно, али је том приликом због срећеопштег метежа страдало пуно војника. Сам Дурсун-бег је потом био задужен да попише сав ратни плен и да га преда диздару Зворника.³⁶⁹

³⁶⁸ A. Handžić, *Tuzla*, 35.

³⁶⁹ Г. Елезовић, *Турски извори – 2. Дурсун бег, 121–125*. Византијски историчар Критовул с Имброзом у свом причању је спојио султанов летњи поход на Јајце, са јесењом одбраном Зворника и акцијом Махмуд-паше Анђеловића, како је то приметио још Ј. Радонић — *Критовул, византијски историк XV века*, Глас СКА 138 (1930) 81–82. О каснијим догађајима који се односе на Махмуд-пашу, вид. И. Божић, *Колебања Махмуд-паше Анђеловића*, Прилози КЈИФ, књ. 41, 3–4 (1975) 159–171.

Непосредно после освајања територије средњовековне босанске државе 1463–64, *Босанско крајиште*, које је од 1455. било део пространог Скопског крајишта (1392), постало је део новоформираног *Босанског санџака*. „Крајишта“ — тур. *уц* (*ic*) биле су привремене војно-територијалне јединице створене с циљем да се освоје суседна непријатељска подручја.³⁷⁰ „Крајишчи бегови“ (*ic-beyi*) имали су широка овлашћења (*serbestiyet*) како би што ефикасније испуњавали овај задатак. Требало је не само да шире границе Царства сталним *газама* (*ghazwa*), односно, сталним упадима и пустошењем „земље неверника“, да бране запоседнуту територију попут средњовековних *војвода крајишника*, организујући и командујући крајишком војском, већ и да се брину о њеном насељавању, економском опоравку и завођењу тимарског система. Називи „војвода“, „крајишчи војвода“ и „војвода крајишник“ често су коришћени као синоними за уцбега и санџакбега, као у случају Иса-бега Исхаковића.³⁷¹ Због самог свог положаја и отворености простора према Панонској низији и Подунављу, самим тим и средњој Европи, Босна је веома дugo задржала карактер војног крајишта и прелазног подручја.³⁷²

Од затечених утврђења на освојеним територијама, османске власти су задржавале само оне стратешки најважније, док су остale биле срушене и напуштене. Тиме је избегавана потреба за додатним војним посадама, као и евентуална опасност стварања упоришта побуњеника. У тврђаве на граници биле су смештене посаде састављене од *улуфеџија* — војника који су плату добијали у новцу, и делили су се на пет родова: мустахфизи, тобџије, азапи, фариси и мартолоси. Дневнице у новцу уместо тимарских поседа омогућавале су њихову мобилност, премештање у другу тврђаву или напуштање подручја. Иза пограничног подручја, у унутрашњости освојене територије где је ситуација била мирнија, постојала је спахијска војска с тимарским поседима, а у тврђавама су остајали мустахфизи и тобџије, та-

³⁷⁰ Према исламском верском праву, основи шеријата, овоземаљски свет је подељен на *Dar ül-İslam* — „земљу ислама“, односно, исламску државу где се живи према нормама исламске вере, и њој насупрот — *Dar ül-harb* — „земљу рата“. Њу чине све оне земље и територије које су изван *дар ул-ислама*, настањене су „неверницима“, непријатељима муслимана и исламске вере. Против њих се води *џихад*, који се једним делом односи на непрекидну борбу против немуслимана, у циљу ширења и учвршћивања ислама на целокупној „земљи рата“, Вид. *Cihad*, ЕI; А. Фотић, *Институција амана и примање подаништва у Османском царству* — пример сремских манастира 1693–1696, ИЧ 52 (2005) 232–235.

³⁷¹ Н. Шабановић, *Bosansko krajiste 1443–1463*, 189–190; исти, *Vojno uređenje Bosne od 1463. do kraja XVI stoljeća*, 185–186; А. Ханџић, *Шабац и његова околина у XVI вијеку*, у: *Шабац у прошlosti* 1, Шабац 1970, 122. О функцији војводе крајишника у средњовековној Србији — М. Благојевић, *Крајишти средњовековне Србије (1371–1459)*, у: *Војне крајине*, 27–46; *Крајина, Крајишчи војвода*, ЛССВ, 319–320 (М. Благојевић).

³⁷² Н. Филиповић, *Napomene o islamizaciji Bosne i Hercegovine u XV vijeku*, Godišnjak ANUBiH 7, Центар за балканолошка испитивања, knj. 5 (1970) 144–146.

кође с тимарима. Поред ње, домаће становништво било је укључено у по-моћне војне јединице — *војнука* и *маршолоса*.³⁷³

Босански санџак је у почетку обухватао простране вилајете, привремене територијалне јединице, који су добили своја имена према затеченој територијалној организацији, иако није познато у којој мери су се границе поклапале: „Краљева земља“ (*Vilayet-i Kiral*) с „Босанским крајиштем“ (*Vilayet-i Saray-ovasi*), „земља Павловића“ (*Vilayet-i Pavli*), „земља Ковачевића“ (*Vilayet-i Kovač*) и „земља Херцега“ (*Vilayet-i Hersek*).³⁷⁴ За првог босанског санџакбega именован је дотадашњи смедеревски намесник — Мехмет-бег Минетовић (*Minnet-oğlu*), који је резидирао у Сарајеву. Босански санџак је, као и Смедеревски, дugo задржао карактер крајишког (серхат), односно, *акинцијског санџака*, тако да је босански санџакбег као *ућбеџ* имао шире овлашћења и слободнију иницијативу у погледу војних акција, и у питањима унутрашњег уређења. *Акинције* (*akinci*) су чиниле нерегуларну, лаку коњицу која је упадима, пустошењем и харањем припремала терен за османска освајања, и били су стационирани само у пограничним областима европског дела Османског царства. С временом су њихови заповедници основали локалне династије, попут Јахјапашића и Малкоча у Босни.³⁷⁵ У канун-нами Босанског санџака из 1516. године наводи се да је уписано 1.000 акинција који треба да бране границе исламских земаља, и забрањује се да се њихови коњи товаре и да они буду оптерећени било каквом службом или кулуком.³⁷⁶ У сумарном попису Босанског санџака из 1468/9, помињу се двојица тимарника који су имали обавезу да „иду у рат у Зворник“. Први је Балабан, „један од људи Минетовића“, коме је тимар уписан 8. октобра 1473, а други је Курд са тимаром од 5. новембра 1476. Поседи обојице налазили су се у нахији Хртар.³⁷⁷

У најранијем сачуваном дефтеру Смедеревског санџака (1476) пописане су и нахије на левој обали Дрине, које су некада припадале Деспотовићи — *Зворник*, *Сребреница*, *Гостиња*, *Кушилат*, *Шубин*, *Осаи*.³⁷⁸ Стога су најсевернија утврђења са османским гарнизонима у Босанском санџаку

³⁷³ H. Šabanović, *Vojno uređenje Bosne*, 214–215, 218–219; B. Ђурђев, *O војнуцима*, ГЗМ н.с. 2 (1947) 75–137; M. Vasić, *Martolosi i jugoslovenskim zemljama pod turskom vlašću*, Sarajevo 1967; А. Ханџић, *Шабаџ*, 122; исти, *Tuzla*, 72; исти, *O организацији крајине босанског ејалета у XVII столећу*, у: *Војне крајине*, 82–83.

³⁷⁴ H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 40–43, 115–117.

³⁷⁵ H. Šabanović, *Vojno uređenje Bosne*, 194, 212–213; исти, *Bosanski pašaluk*, 40; B. Zlatar, *O nekim muslimanskim feudalnim porodicama*, 94–95, 98, 120–121; О. Зиројевић, *Акинције између ратова*, у: *Војне крајине*, 93–100; в. *Akindži*, у: *EI*.

³⁷⁶ *Kanuni i kanun-name*, 31 (H. Šabanović).

³⁷⁷ A. Aličić, *Sumarni popis sanžaka Bosna iz 1468/69*, 41, 42.

³⁷⁸ Е. Миљковић-Бојанић, *Зеамети Кушлат* 1476. године, у: *Земља Павловића*, 367–377. Ауторка упозорава да нахијска организација у ово време још увек није учвршћена и да су будуће нахије биле пописане као *зеамети* — тимари са приходом од

према попису из 1468/69. била тврђава Кључевац у „земљи Ковачевића“, Врандук на Босни и град Сусед на Врбасу.³⁷⁹ Таква ситуација је постојала све до оснивања посебне управне јединице — Зворничког санџака, око 1480/81. године.³⁸⁰

Успешним ратовањем 1463/64. завршава се прва фаза офанзивне политике Матије Корвина, током које је ослобођен северни и западни део некадашњег Босанског краљевства. Док је освојена територија у долини Врбаса и Сане била организована у Јајачку бановину, представљајући заокружену територијалну целину, на тлу северне Босне није формирана слична управна јединица. Наиме, у историографији је до сада преовладавало мишљење да је исте године створена и *Сребреничка бановина*, која је пала под османску власт доста раније од Јајачке — 1512. године. Новији резултати мађарске историографије показују да је реч о управном дистрикту Сребреника, који је обухватао неколико севернобосанских утврђења. Главни заповедници јесу додуше носили титулу „банова“, али се нису убрајали у ред барона.³⁸¹

Основа одбране Угарског краљевства према Османском царству почивала је на систему пограничних тврђава, чија је изградња започела у време Жигмунда, а сама организација је унапређена за време Матијине владавине. Тврђаве су чиниле две паралелне линије, тако да се прва налазила тик уз границу, углавном на поновно освојеним територијама. Почињала је од Северина, и преко Оршаве, дуж Дунава, допирајући до Београда. Одатле је следила ток Саве, затим се спуштала до тврђава некадашње Краљевине Босне — Теочака, Сребреника, Сокола, Тешња, затим даље на југ у долину Врбаса до Бочца, одатле до Книна, Клиса и Скрадина. Друга линија тврђава текла је северније од прве, касније је изграђена и показала се слабијом. Њен источни део је груписан у околини Темишвара, централни је био у заљеђу Београда са сремским тврђавама, нарочито Сланкаменом и Петроварадином. Друга линија хрватских тврђава протезала се дуж Саве и Уне — Дубица, Крупа и Бихаћ, на западу допирујући до Сења.³⁸²

С територија некадашње Деспотовине и босанске државе, потомцима владарских породица, властели и зависном становништву дати су нови земљопоседи и пребивалишта у Угарском краљевству, превасходно у пограничном подручју према Османском царству. Они су имали веома значајну улогу у заустављању експанзије Османског царства. У низу истакнутих војсковођа издвајају се деспот Вук Гргуревић, затим Јакшићи, Бакићи и

20.000 до 100.000 акчи. Такав случај је био са Кушлатом и Зворником 1476. године. — иста, *Смедеревски санџак*, 45–48.

³⁷⁹ Н. Шабановић, *нав. дело*, 42.

³⁸⁰ А. Ханджић, *Dva prva popisa*, 5–10.

³⁸¹ P. Engel, *The Realm of St Stephan*, 309; *Историја Мађара*, 161 (П. Рокай).

³⁸² F. Szakály, *The Hungarian–Croatian Border System*, 142–143, maps 5 and 6.

Белмужевићи.³⁸³ Новонасељено српско становништво служило је као основа регрутовања пешадије и посада „насадиста“, под заставама (бандеријама) својих земљака. У мирнодопско време, претежно су се бавили земљорадњом, уз извесне пореске олакшице у првим годинама по насељавању. Заправо, већ у другој половини 15. века настала је „војна граница“, која се може сматрати претходницом оне из половине 16. века.³⁸⁴

Пошто су позиције заузете с једне и с друге стране границе, Османското царство наметнуло је Угарској један дуготрајан „статични рат“, који је потрајао све до 1521. године. Његова суштина се сводила на стално погранично четовање, уз повремене веће војне кампање обе државе. Одржавање система пограничних тврђава, плаћање командног кадра и посада, снабдење храном и оружјем, Угарском краљевству је представљало сваке године све већи финансијски напор. На дуже стазе, показала се демографска, војна и економска супериорност Османског царства.³⁸⁵

„БОСАНСКО КРАЉЕВСТВО“ (1465–1476)

Као одговор на запоседање босанске територије и стварање угарских „крајишта“, у северном делу Босанског санџака 1465. године формирало је „Босанско краљевство“. Први босански владар кога су османске власти поставиле био је Матија Шабанчић, син краља Радивоја Остојића (Христића), који се помиње 23. децембра наведене године.³⁸⁶ Као „синови Шабанчића“ у сумарном дефтеру Босанског санџака из 1468/69. помиње се: Твртко, у поседу тимара који су чинила села у нахији Високо, али пошто се није јавио на службу, она су предата „Унгурусу Караџозу“ (у првој декади рецепа 875. године, то јест 24.12.1470); Радослав, „син Шабанчића“, имао је у поседу села: Стоморине (или Подрже), Мисоча у нахији Дубровник, Слане

³⁸³ Н. Лемајић, *Породица Белмужевић*, Истраживања 13 (1990) 73–80; исти, *О неким нејасним јитињима из историје породице Белмужевић*, у: исти, *Српска елиша на прелазу епоха*, 195–206; К. Митровић, *Вук Гргуревић између Мехмеда II и Матије Корвина (1458–65)*, Браницевски гласник 2 (2005) 19–33.

³⁸⁴ Бандерија — *banderium*, од итал. *bandiera*, застава — од времена Анжујаца, војни одред којим заповедају угарски краљ, краљица и највећи угарски лаички и црквени великаши, који се од краја 15. века називају „*domini banderiati*“. Бандерију чине пре свега тешко окlopљени коњаници — ритери који су у служби поменутих барона. Војвода ердљски, бан хрватски и високи прелати имали су бандерије од 400 коњаника, док су световне велможе располагале бандеријама од по 50 људи — А. Kubinyi, *A szávaszentdemeter-nagyolaszi győzelem 1523-ban*, 194–199; исти, *Hungary's Power Factions and the Turkish Threat in the Jagiellonian period (1490–1526)*, у: *Fight Against the Turk in Central-Europe in the First half of the 16th century*, ed. I. Zombori, Budapest 2004, 127, нап. 47. Р. Engel, *The Realm of St Stephan*, 183–185, 309, 343; *Историја Мађара*, 105 (П. Рокан).

³⁸⁵ F. Szakály, *Phases of Turco-Hungarian Warfare*, 98–101, и даље.

³⁸⁶ I. Nagy — A. Nyári, *Magyar diplomáciai emlékek Mátyás király korából*, I, 384; С. Ђирковић, *Властила и краљеви у Босни јасле 1463*, ИГ 3 (1954) 123–131.

Бања и Видотина. Након његове смрти, тимар је 15. мухарема 877. године (22.6.1472) дат неком другом, а затим Mrkshi, Радосављевом брату, 14. зилхадета 877. године (12.4.1473).³⁸⁷

Ова појава да османске власти обнављају државно-политичку творевину коју су незнатно раније уништиле, може се објаснити праксом која је постојала у раном периоду Царства. Она је позната под термином „истималет“ (*istimâlet*) — „прилагођавање“. Све до 16. века, Османско царство је, услед недостатка људских ресурса који би обезбедили османски управни апарат и војску над огромном територијом, прибегавало практичним решењима у новоосвојеним земљама. Није реч о унапред осмишљеној политици, већ о изнуђеним, *ad hoc* решењима која су била прилагођена локалној пракси и обичајима. Тако је хришћанска властела примана у ред спахија, па и нове владајуће елите, а локални закони, мере и порези у већој мери су преузимани од стране нових власти. Након дужег периода позносредњовековне феудалне анархије предосманског доба, умерено пореско оптерећење, које се ослањало на затечени систем, и нарочито *pax Ottomanica*, деловали су веома привлачно и охрабрујуће за хришћанско становништво — и властелу и зависно становништво.³⁸⁸

У овом контексту треба тумачити поруку коју су још 1461. године пренели папи Пију II посланици босанског краља Стефана Томашевића. Краљ је упозоравао: „Турци су у мом краљевству подигли неколико тврђава, улагују се сељацима, јоказују се њрема њима љубазни и добри, па обећавају велику слободу свакоме који пређе к њима... Стога ће се пук, привучен овим обећањима, лако од мене одметнути, а властела, видећи да је напуштена од својих базала, неће моћи дugo издржати у својим тврђавама.“³⁸⁹

Османском освајању су, такође, претходили преговори са истакнутим властелинima у пограничном подручју, који су имали значајну улогу у спречавању продора османске војске. Као пример се може навести случај посланика босанског санџакбega, „Хасана из Зворника“ који је крајем 1520. крбавском кнезу Ивану Торквату Карловићу пренео понуде султана. Он је хрватским крајишким заповедницима нудио гаранцију личне слободе и слободе вероисповести, обећавао је да неће морати да учествују у ње-

³⁸⁷ A. Aličić, *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69*, 88, 106. Фазе процеса исла-мизације на основу пописних дефтера Босанског и Херцеговачког санџака у другој по-ловини 15. века анализира Н. Филиповић — *Napomene o islamizaciji*, 141–166.

³⁸⁸ H. Inaldžik, *Od Stefana Dušana do Osmanskog carstva*, POF III–IV (1952–53) 51–53; Heath W. Lowry, *Christian Peasant Life in the Fifteenth-Century Ottoman Empire*, у: исти, *The Nature of the Early Ottoman State*, State University of New York Press, Albany 2003, 95–114; исти, *The Last Phase of Ottoman Syncretism — The Subsumption of Members of the Byzanto-Balkan Aristocracy into the Ottoman Ruling Elite*, на истом месту, 115–130.

³⁸⁹ M. Орбин, *Краљевство Словена*, 169, 353 (С. Ђирковић); исто, Зрењанин 2006², 169, 399–400 (С. Ђирковић); M. Orbini, *Kraljevstvo Slavena*, 434.

говим војнама, да ће им бити враћени отети поседи или надокнађени губици, заједно са зависним становништвом, које ће у наредних десет година бити ослобођено плаћања било каквих данака султану, а уживаће пуну слободу кретања у обављању трговачких послова на територији Царства. Све то, султан је нудио у замену за слободан и неометан пролаз своје војске преко њихових територија.³⁹⁰

Полазећи са становишта „истималета“, „Босанско краљевство“ се може посматрати као прелазно решење створено у циљу да се османска власт на територији бившег Босанског краљевства учврсти и да је домаће становништво прихвати преко *старе институције* домаћег краља и домаће властеле која је укључена у нову владајућу класу. То је сасвим јасно формулисано и у писму млетачког амбасадора у Будиму, Герарда де Коли-са: „*Lo prefato turcho, pieno de omni malitia, si tiene habia facto questo Re, non ad altro fine, salvo, che vedendo luy, non poter haver Iayza et senza essa non poter tenere la Bosna sicuramente; ha pensato far questo Re novello ad cio, chel paya al paese, haver lo suo antiquo governo*“.³⁹¹ Нимало случајно, за краља је одабран управо потомак владарског рода Котроманића, син бившег противкраља Радивоја Остојића, кога је Берtrandон де ла Брокијер 1432. затекао на султановом двору у Једрену.³⁹²

Након офанзиве у јесен 1464, краљ Матија се окренуо решавању односа са Чешком и потпуно је занемарио фронт према Османском царству.³⁹³ Чини се оправданом сумња да је управо те године дошло до склањања тајног мировног споразума са султаном, доцније продужаваног (1468, 1473). Стално ратовање праћено сакупљањем ванредних пореза, некад и два пута годишње, довело је до великог нездадовољства у Угарској. Осим тога, од њега, као сина Јаноша Хуњадија очекивало се да уместо против хришћана, настави офанзивни рат против неверника — Турака. Његове некадашње најверније присталице сада су сковале заверу да га збаце са власти и позвали су пољског краљевића Казимира да заузме престо. Краљ је стога одлучио да задовољи амбиције најутицајнијег великаша — Николе Илочког.³⁹⁴

Као што је већ било речи, Илочки је још 1443. с Јаношем Хуњадијем „напао крајеве Усоре и Рашке“, освојивши град Теочак од Османлија. То му је послужило да узме титулу „вечитог кнеза Теочака“, коју је носио по-

³⁹⁰ M. Mesić, *Hrvati posle smrti bana Berislavića do Muhačke bitke*, 90.

³⁹¹ I. Nagy — A. Nyári, *Magyar diplomáciai emlékek Mátyás király korából* I, 384.

³⁹² Bertrandon de la Brokijer, *Putopis*, 98.

³⁹³ Матија је, међутим, 2. и 3. новембра 1465. био у свом војном логору у Градишци на Сави, где је издао три латинске и једну ћириличну повељу — L. Thallóczy, *Studien*, 424–428.

³⁹⁴ P. Engel, *The Realm of St. Stephan*, 302–305, 307; *Историја Мађара*, 162–164 (П. Рокай).

чев од 1448. године.³⁹⁵ Године 1471. Никола Илочки је изабран за *краља Босне*, а око 7. маја 1472. крунисан је у Будиму, иако се новембра претходне године очекивало да ће се овај чин обавити у граду Јајцу. Његова титула је гласила „*dei gratia Bozne rex*“. Ковао је свој новац, поседовао свој „*краљевски печат*“ и своју краљевску канцеларију.³⁹⁶

Матија Корвин се надао да ће на овај начин успети да придобије овог великаша за себе, као и да ће Илочки користити своје лично богатство да обезбеди больу одбрану јужне границе, што се није дододило.³⁹⁷ Османлије су 1470/71. подигли тврђаву Шабац, чиме се притисак на Београдску „*баниvinu*“ и пограничне области Угарске страховито повећао.³⁹⁸ Деспот Вук Гргуревић („Змај Огњени Вук“) ипак је са својим ратницима успео да нападне и спали Сребреницу у јануару 1471. године.³⁹⁹

Био је то усамљени подухват, будући да је пажња угарског краља и даље била усмерена према Чешкој и Польској. Пропуштајући прилику да искористи ангажовање Мехмеда II у неизвесном сукобу са Узун Хасаном, Матија Корвин је повео вишегодишње преговоре са султаном. Пошто је регулисао своје односе с царем Фридрихом III, Польском и Чешком, окренуо се припремама за велики рат против Османлија, који је већ био наговештен. Мехмед II је 1473. одбио да продужи мировни споразум, и османски одреди су већ наредне године напали и опљачкали Арад, али су почетком 1475. страховито поражени у Молдавији.⁴⁰⁰

³⁹⁵ L. Thallóczy — A. Áldásy, *Magyarország és Szerbia*, 141–142; F. Rački, *Prilozi za sbirku srbskih i bosanskih listina*, 162–163; M. Динин, За историју рударства, I, 86; A. Kubinyi, *Die Frage des bosnischen Königiums von Nikolaus Ujlaky*, 373–384; M. Спремић, *Десетој Бурађ Бранковић*, 385–388; F. Szakály, *Phases of Turco-Hungarian Warfare*, 87.

³⁹⁶ J. Teleki, *Hunyadiak kora Magyarországon*, XI, Pest 1855, 469–471 (7. мај 1472); CD Zichy, XI, 116, 117; L. Thallóczy, *Studien*, 433–434; L. Thallóczy — S. Horváth, *CD Jajcza*, 49; J. Stipšić — M. Šamšalović, *Isprave u Arhivu Jugoslavenske akademije*, Zbornik HI JAZU 3 (1960) бр. 2747, стр. 614 (16. окт. 1472 — исправа издата у Крижевцима „*coram Nicolao, rege Bosniae et bano Sclavoniae*“); A. Kubinyi, *нав. дело*, 377–379. Приликом склапања споразума, краљ Владислав II је 1490. потврдио погодбу коју су угарски великаши понудили херцегу Иванишу Корвину — уколико не буде изабран за угарског краља, Иваниш би био изабран и крунисан за „*краља Босне*“, што улази у састав његове интитулатије. — L. Thallóczy — S. Horváth, *CD Jajcza*, 66–76. Син Николе Илочког, херцег Ловојро, подржавао је претензије херцега Иваниша на угарски престо, и дошао је у сукоб са српским деспотома око поседа у Срему и Славонији — А. Ивић, *Историја Срба у Војводини*, 37–39; ИСН, II, 452–453 (С. Ђирковић).

³⁹⁷ D. Lovrenović, *Na klizištu povijesti*, 380–383.

³⁹⁸ С. Ђирковић, *Средњи век*, у: *Шабац у прошlosti* 1, Шабац 1970, 93–96.

³⁹⁹ M. Динин, За историју рударства, I, 88, нап. 17; ИСН, II, 382 (С. Ђирковић); К. Митровић, *Вук Гргуревић између Мехмеда II и Майије Корвина (1458–65)*, Браницевски гласник 2 (2005) 19–33.

⁴⁰⁰ C. Imber, *The Ottoman Empire*, 204–225; P. Engel, *The Realm of St. Stephen*, 305–308; D. Lovrenović, *Na klizištu povijesti*, 385–386.

Припреме угарског краља су завршene у јесен, а ратне акције одвијале су се у зиму 1475/76, у доба када се оне, по правилу, нису предузимале због неповољних временских прилика. Током новембра и децембра, краљ је с флотом боравио у Петроварадину и Београду, планирајући ослобађање Смедерева и прдор у Влашку преко Ердеља. Како је водостај Дунава био исувише низак, угарска војска и флота су усмерене ка Сави, за коју се веровало да се никад не замрзава, и опседнут је Шабац — „десно око султана“. Град је уз велике тешкоће заузет након 33 дана опсаде, 15. фебруара 1476. Одатле је краљ Матија послao деспота Вука и Влада Цепеша уз Дрину, до Сребренице. Они су опљачкали и потом спалили не само њену варош већ и Кучлат и Зворник, и том приликом је деспот рањен у ногу.⁴⁰¹ У писму егерског бискупа се даље описује да је ова војска „nihil villarum nihil domorum intactum relinquentes, omnia ferro et igne consumpserunt“. Читава област Подриња од Сребренице до Зворника била је потпуно опустошена.⁴⁰²

У вези са опсадом Зворника, у једној накнадној белешци у дефтеру Смедеревског санџака из 1476. наводи се да су се становници села *Главичице*, који су се затекли у граду током деспотове опсаде, држали верно према османским властима, и због тога су били ослобођени пореза.⁴⁰³ О њима има и каснијих података. Приликом пописа Зворничког санџака 1519, у царске поседе (хасове) уписана је скупина (џемат) од шест кућа хришћана, синова оних који су ослобођени пореза (*musellem*) из села Главичице, а који станују у Зворнику. Они су били ослобођени харака (*cizye*, главарине), *испенце* (*ispencə*) и *аваризи диваније* (*avariz-i divaniye*, ванредних намета).⁴⁰⁴ Насупрот њима, по сведочењу истог извора, 24 хришћанске куће — домаћинства, прије дужиле су се деспоту Вуку у његовом повлачењу ка северу.⁴⁰⁵

Маја 1476, Лупус Лукач са угарског двора преноси вест да је Павле Киники из Београда јавио како Турци код Вишеграда на Дрини граде лађе и бродове за понтонски мост, а те лађе ће спустити Дрином до Саве и до Шапца, или Београда. У истом писму се наводи како је млетачки амбасадор у Будиму „ha scripto, e mandato la copia delle lettere del Signor Re de Bosnia, directive alla Maesta del Signor Re mie; le nove predicte del Turco di nave e de suo Capitaneo se firmano per lettere da Raguse“.⁴⁰⁶

„Нови краљ Босне“ био је Матија Воисалић, који је припадао породици Петра Воисалића, војводе Доњих Краја. Он је био последњи „краљ“ ко-

⁴⁰¹ С. Ђирковић, *нав. дело*, 96–101; ИСН, II, 382–384; *Историја Мађара*, (П. Рокай).

⁴⁰² I. Nagy — A. Nyári, *Magyar diplomácziai emlékek Matyas király korából* II, 345; L. Thallóczy — A. Áldásy, *Magyarország és Szerbia*, 265–268; С. Ђирковић, *Средњи век*, 100–101.

⁴⁰³ A. Handžić, *Tuzla*, 46, 100.

⁴⁰⁴ Исти, *Dva prva popisa*, 23.

⁴⁰⁵ Исти, *Zvornik*, 168.

⁴⁰⁶ I. Nagy — A. Nyári, *нав. дело*, II, 309.

га је султан именовао како би стекао чврсто упориште у земљи. Управо је покушај „краља Босне“ да у пролеће 1476. успостави сарадњу с угарским краљем довео до укидања ове творевине. На вест о преговорима, султан је послao војску која је опсела *шест градова* Матије Воисалића, али он сам се спасао захваљујући угарским трупама под заповедништвом калочког надбискупа и Стефана Баторија.⁴⁰⁷

Шест градова „босанског краља“, несумњиво у близини тадашње угарско-османске границе, досад није прецизно идентификовано, а претходни истраживачи различито су их груписали. Хазим Шабановић је сматрао да је „Босанско краљевство“ обухватало простор између *Врандука*, *Травника* и *Маглаја*.⁴⁰⁸ Адем Ханцић другачије одређује његову територију, наводећи да су „Босанско краљевство“ (1465–1476) чинили градови *Добој*, *Маглај*, *Тешањ*, *Жеће* и још два насеља која нису утврђена. У једној накнадној белешци у попису Босанског санџака из 1468/69, датираној 8. октобра 1477, помињу се кнез Иваниш и кнез Стјепан који су предали град Добој, и зауврат су добили по тимар у нахији Брод, у околини Зенице. Тај догађај се, према мишљењу овог аутора, односи на време укидања „Босанског краљевства“ 1476, тако да је Добој био један од шест поменутих градова. Затим, у попису босанског санџака из 1485. за царске влахе Маглај и Жепча се каже да су то „бивши краљевски власи који до тада нису били пописани“, што се исто наводи и 1489. за влахе око Тешња.⁴⁰⁹

Међутим, Тешањ се помиње у изворима као један од градова који су пали под османску власт 1512. године, заједно са Сребреником на Мајевици и Соколом на Требави, што ће се посебно разматрати. Ханцић доноси превод дела (досада необјављеног) дефтера Босанског санџака из 1489: „U brdovita područja tešanjske tvrđave došlo je nešto vlaških domaćinstava i u Kraljevoj zemlji se razišli, naseljavajući se po raznim selima... Ti vlasti jesu kako slijedi: selo Komušina... selo Papratnica... selo Žepče... i selo Maglaj.“⁴¹⁰ Из овог цитата не следи да је *сам град* Тешањ био у османским рукама, већ се неодређено помиње *његова околина*. Реч је о доста широј околини Тешња, како то показује убијација поменутих села. Село Комушина постоји

⁴⁰⁷ I. Nagy — A. Nyári, *nav. дело*, II, 317–318; L. Thallóczy — S. Horváth, *CD Jajcza*, 50–51; С. Ђирковић, *Власићела и краљеви у Босни после 1463.*, 127–129.

⁴⁰⁸ Н. Шабановић, *Bosanski pašaluk*, 48–49, 119.

⁴⁰⁹ A. Handžić, *Nahija Brod krajem XV i početom XVI vijeka*, Radovi sa simpozijuma „Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura“, Izdanja Muzeja grada Zenice III, Zenica 1973, 385–386; исти, *Tuzla*, 39–40; A. Aličić, *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69*, 78.

⁴¹⁰ A. Handžić, *O kretanju stanovništva u regionu srednjeg toka Bosne (međuprostor Maglaj–Doboј–Tešanj) od druge polovine XV do kraja XVI stoljeća*, у: „Migracije i Bosna i Hercegovina“ — Materijali sa naučnog skupa: *Migracioni procesi i Bosna i Hercegovina od ranog srednjeg vijeka do najnovijih dana — njihov uticaj i posljedice na demografska kretanja i promjene u našoj zemlji*, одржаног у Сарајеву 26. и 27. октобра 1989, Institut za istoriju — Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, Sarajevo 1990, 60–61.

и данас, на левој обали Велике Усоре, двадесетак километара југозападно од Тешња, од кога је одвојено високим и изразито шумовитим пределом Црне горе. Село Папратница је још више удаљена од Тешња, будући да се налази на око пет километара западно од Жепча.

Ако се прихвати да је као основ за формирање *Босанског краљевства* послужила феудална област Радивоја Остојића, онда се територија коју је оно захватало може донекле кориговати. Наиме, према изворним подацима из 1449. и 1461, Радивој је у свом поседу имао градове *Врандук*, *Сокол* и *Грачац* (*Градачац*) и *Тешањ*, затим неколико села у долини Укрине, Усоре и у „жупи“ града Сребреника на Мајевици.⁴¹¹ Стога се чини да се списку градова може додати и *Врандук*, а *Сокол*, *Грачац* и *Тешањ* су након 1464. потпали под власт угарског краља. Тако би територија којом је управљао „босански краљ“ обухватала градове *Врандук*, *Жејче*, *Маглај* и *Добој*, уз још два неидентификована утврђена града. У тврђави Врандук је према попису Босанског санџака из 1468/69, била смештена посада која је имала 15 тимара у нахији Брод, од тога је село Подграђе — варош града Врандука с 10 домаћинстава, припадало диздару тврђаве.⁴¹²

Поред поменутог члана некадашње владарске породице Котроманића и представника најистакнутијег властеоског рода Доњих Краја, у најранијим османским изворима помињу се и други припадници босанске властеле као спахије. Тако се наводи да Махмуд, син *Ковачевића*, држи тимар у нахији Вишеград. Потомак усорског војводе Твртка *Станчића* — Радоје, имао је тимар у нахији Високо. Његов син је примио ислам и као Даут Станчић поседовао је имање у нахији Дубровник, док су Даутови синови Мехмед и Курд држали тимаре у нахији Високо. Још један припадник ове породице, Вук Станчић, поседовао је један или више тимара. Радивој Станчић с Радивојем Симићићем држао је у тимар неколико села у нахији Лепеници.⁴¹³

То би засад били сви објављени подаци османских извора о судбини властеле с подручја некадашње Усоре и Подриња. Према најранијем попису Босанског санџака из 1468/69. године, од укупно 135 спахијских тимара 111, или 82%, припадало је хришћанским спахијама који су на основу свог војничког порекла од „спахијског рода“ могли да стекну тимар и уђу у класу аскера. Хришћани спахије су чинили затворену класу, одвојену од раје, и сама та чињеница, уз исламиzacију, утицала је на њихов нестанак. До краја 15. века углавном нестају хришћани из редова спахија, као и представници византијско-балканског племства у државној управи. Завршава

⁴¹¹ I. Nagy, *Hazai Okmánytár*, VII, 449–451; E. Fermendžin, *Acta Bosnae*, 242; Ć. Truhelka, *Fojnička hronika*, 446–449; Fra Nikola Lašvanin, *Ljetopis*, 220–223.

⁴¹² A. Handžić, *Nahija Brod*, 389–390.

⁴¹³ B. Zlatar, *O nekim muslimanskim feudalnim porodicama*, 101; A. Aličić, *Sumarni popis sanžaka Bosna iz 1468/69*, 85, и даље према регистру.

се период синкретизма, који је претходио претварању Османског царства у праву теократску, исламску државу током владавине Сулејмана Законодавца (1520–1566).⁴¹⁴

УГАРСКО-ОСМАНСКА ГРАНИЦА У СЕВЕРНОЈ БОСНИ (1476–1512)

Од времена похода Мехмеда II у лето 1464, када је поновно неуспешно опседнут град Јајце, па све до Сулејмановог освајања Шапца и Београда 1521, на фронту према Угарском краљевству није организован ниједан поход под командом султана или великог везира. Њихово присуство је било неопходно на Леванту и источном фронту према Анадолији, Персији, Родосу и Мамелучком султанату. То не значи да је европско бојиште занемарено, будући да је једно од начела османске спољне политике било: „један корак ка истоку, један корак ка западу“. У *Рустем-пашиној хроници* сликовито се описује нездовољство јаничара пред крај владавине Бајазита II (1508): *Пошто су гарда и сиахије добрим животом живели, и они и њихови коњи..., а раја је сиавала лежећи на леђима, шакво је сиање настало да су јаничари говорили: Наше сабље почивају у канијама. Пойд жена, ми не излазимо из града, а краишници се не йомерају са границе. Земље муслимана и неверника су мирне.*⁴¹⁵ За унутрашњу стабилност Царства било је подједнако важно то што је *нейрекидни рат* против неверника био потпуно верски оправдан. Рат је представљао извор прихода и подлогу економске и војничке моћи државе. Главну иницијативу на западу имали су краишчи заповедници — босански, смедеревски и потом зворнички санџакбегови као покретачи пљачкашких похода и вође акинџијских трупа.⁴¹⁶

После укидања „Босанског краљевства“ 1476, град Добој је постао најисторенија тачка у долини реке Босне према угарским територијама. До 1485. град Маглај, а вероватно и Добој, привремено су били припоjeni нахији Брод, којој су до те године биле прикључене све новоосвојене територије. „Нахија града Маглаја“ пописана је први пут 1485. године, али није познато како је тада био организован простор око града Добоја.⁴¹⁷ Његова

⁴¹⁴ H. Inaldžik, *Od Stefana Dušana do Osmanskog carstva*, 43; H. Šabanović, *Vojno uređenje Bosne*, 205–206; H. W. Lowry, *The Last Phase of Ottoman Syncretism*, 128.

⁴¹⁵ Die Osmanische Chronik des Rustem pascha, vorgelegt von L. Forrer, Leipzig 1923, 25.

⁴¹⁶ Историја Османског царства, прир. Р. Мантран, прев. Е. Миљковић-Бојанић, Clio, Београд 2002, 111–172; вид. и S. N. Fisher, *The Foreign Relations of Turkey (1481–1512)*, Electronic Journal of Oriental Studies III, No.3 (2000) 1–111; P. Engel, *The Simurg and The Dragon. The Ottoman Empire and Hungary (1390–1533)*, у: *Fight Against the Turk in Central–Europe in the First Half of the 16th century*, ed. I. Zombory, Budapest 2004, 11–18.

⁴¹⁷ H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 149; A. Handžić, *Nahija Brod*, 386.

тврђава је 1490. била поправљена и појачана, тако да се сигурно налазио у османском поседу, као и 1503. године. Огромна територија пограничне нахије Маглај, која је до 1512. обухватала и Добој, након 1516. подељена је на нахије *Маглај*, *Усору*, *Требешићин* и *Озрен*, а новооснованој нахији Тешањ припојен је град Добој са околином.⁴¹⁸ Ипак, и после тога, нахија Маглај, онако како је пописана 1604. године, заузимала је изузетно велики простор, обухватајући у долини реке Босне насеља све до Врандука, затим долину река Криваје и Сеоне.⁴¹⁹

С друге стране, систем угарске одбране јужно од Саве знатно је учвршћен након освајања Шапца 1476, и одатле су предузимане нове акције. Оне су заправо биле више већи пљачкашки него прави ратни походи. Такав карактер је имао и напад на Врхбосну у јесен 1480. године. Ова акција је била испровоцирана кршењем споразума од стране босанског санџакбега Даут-паше, који је у лето 1479. и у пролеће 1480. на свом повратку из пљачкашких похода (акина) на тлу аустријских земаља, опленио и Славонију. Стога је угарски противнапад имао, као почетни циљ, кажњавање босанског намесника, али су се акције одвијале на много ширем подручју. Угарске трупе с територије Јајачке бановине под командом бана Петра Дочија, хрватског бана Ладислава Хедерварија и деспота Вука наступале су као претходница главнине војске коју је преко моста на Сави повео краљ Матија. Сарајево, седиште босанског санџакбега Даут-паше, пљачкано је три дана и потом запаљено, а успех је довео до одметања хришћанског становништва. Краљ је писмом од 14. децембра 1480. известио папу како је читава област Врхбосне „igne ferroque vastatam, hominibusque vacuam, quia pauci indigene, qui remanserant, in locis abditis et asperis ultra fluvium Drene (тј. Дрине) profugerant... supervenerunt ad nos plures Wolachi e diversis partibus et provinciis regno Bozne finitimus et fluvio Narente contiguis“. Нешто даље у тексту, Матија ближе именује ове влахе као Польичане и влахе из Радобиље.⁴²⁰ Према писању османских извора, Даут-паша је успео да сазове своју војску, која је покушала да отежа повлачење непријатеља, затварајући кланце у долини Босне. Једним одредом командовао је Герз Иљас, надалеко чувен у муслиманском свету, будући да је веома рано постао јунак еп-

⁴¹⁸ Док је Х. Шабановић навео да је град Добој 1516. уписан у нахију Тешањ, четири године након што је Тешањ освојен од Угара, Ханџић је сматрао да је „нахија тешањске тврђаве“ настала тек око 1540. године — Н. Шабановић, *нав. дело*, 150; А. Handžić, *Migracije*, 64.

⁴¹⁹ *Opširni popis (1604)*, III, 291–329.

⁴²⁰ V. Fraknori, *Mátyás Király levelei*, II, Budapest 1895 76–80; писмо деспота Вука краљу, из града Јајца — L. Thallóczy — S. Horváth, *CD Jajcza*, 53–58; F. Szakály, *Phases of Turco-Hungarian Warfare*, 100; О. Зиројевић, *Турско војно уређење у Србији*, Историјски институт САНУ, Београд 1974, 73–74; ИСН II, 386–387 (С. Ђирковић); C. Imber, *The Ottoman Empire*, 246–247.

ских песама под именом Ђерзелез Алија. Према приповедању хроничара Ибн-Кемала, требало је да дође до мегдана између деспота Вука и Герз Иљаса, али је деспот, на превару, умакао.⁴²¹

Занимљиво је да се деспот Вук Гргуревић у два своја писма султану Бајазиту II (1481–1512) у лето 1482. године титулише и као „капетан босанских градова“. Остаје отворено питање да ли су деспоту заиста били поверили на управу неки од градова у чијем је ослобађању он лично учествовао. Поред тога, занимљива је султанова понуда о обнови Деспотовине на међи Угарског краљевства и Османске империје.⁴²² Могао би то да буде још један покушај примене политике „истималета“, слично недавно прошалом „Босанском краљевству“.

Стварање „крајишта“ јужно од Саве и Дунава, затим организовање система пограничних тврђава и повремених војних акција, била су нека од средстава која су угарски владари могли да примене у свом супротстављању нарастајућој моћи Османског царства. Поред тога, угарски краљеви су покушавали да организују ширу мрежу подршке њиховој борби, што је укључивало склапање савеза с Венецијом и Польском, док се од идеје крсташких ратова одустало почетком 16. века.⁴²³ Иако је систем пограничних тврђава успео да у већој мери штити унутрашњост Угарске краљевине све до пада Београда 1521, његово одржавање је захтевало огромна финансијска средства и условило је растући буџетски дефицит.⁴²⁴

Све ратне акције и пљачкашки походи како угарске, тако и османске војске били су праћени одвођењем становништва с територије непријатеља. Ненастањена и некултивисана земља, без радно способног и биолошки репродуктивног становништва није имала никакав значај. Септембра 1480. краљ Матија у свом писму папском легату, кардиналу Јовану, описује ситуацију у покрајинама изложеним османским походима. Пошто су непријатељи одвели велики број људи са собом, тако мужеви и жене који су остали без својих супружника, нису били сигурни да ли су ови живи или мртви, и стога моли папу за дозволу да се такви бракови разреше, како би нови могли да се склапају и с благословом конзумирају. Надаље, у краљевој молби се тражи да и они, хришћани, чине исто што и непријатељ – да доводе људе са османске територије и да их насељавају. Доследним спровођењем политике одвођења становништва са османске територије и његовог колонизовања, процењује се да је угарски краљ током ратовања у Србији 1480–1481. пресе-

⁴²¹ D. Bojanović, *Dve godine bosanskog krajišta (1479. i 1480) — prema Ibn Kemalu, POF 14–15 (1964–65) 33–50; Ђ. Бутуровић, Герз Иљас — Ђерзелез ћрима хисторијским изворима из XV, XVI и XVII вијека, Прилоги КЈИФ књ. 41, 3–4 (1975) 172–186.*

⁴²² К. Митровић, *Листа писама Вука Гргуревића*, 63–83.

⁴²³ P. Engel, *The Simurg and The Dragon*, 19–21.

⁴²⁴ A. Kubinyi, *Hungary's Power Factions*, 119–125, 130.

лио више од 100.000 становника. Поход у Врхбосну имао је исти циљ, али се у сачуваним изворима не помињу бројке.⁴²⁵ Становништво Србије и Босне није увек добровољно одлазило, и ако би прилике то допуштале, оно се једним делом враћало на своја претходна станишта. Подручје северне Босне је економски гравитирало ка Славонији и Срему, тако да се може претпоставити да су прекосавска подручја била прва дестинација избеглица са овог простора.

Иако није позната тачна година оснивања *Зворничког санџака*, са сигурношћу се претпоставља да је формиран управо око 1480. године, као одговор на јачање угарског система одбране и успехе угарске војске у Босни и у Смедеревском санџаку. Његов стратешки положај условио је да и након пропasti Угарске краљевине 1526, санџак задржи карактер „краишта“ и наредне деценије, све до османског освајања Славоније 1536. године.⁴²⁶

Територију Зворничког санџака чинила су три кадилука Смедеревског санџака, с обе стране Дрине, који су пописани 1476. године: кадилук Сребреница, Зворник и Брвеник. На босанској страни налазиле су се нахије: *Гостиља*, *Зворник*, *Кушлат*, *Лудмер*, *Сребреница*, *Шубин* и *Оса*.⁴²⁷ Постојала су најмање тројица субаша смедеревског санџакбега, чија су седишта била у Зворнику, Кушлату и Шубину, а вероватно је такав управни орган постојао и у Сребреници. Након оснивања Зворничког санџака, субаше остају као управници санџакбегових хасова у појединим нахијама.⁴²⁸

У попису из 1476. године помиње се Радивој Опрашић који у тимару држи два села у нахији Кушлат и 14 села у нахији Гостиљи, у вредности од 5.557 акчи. Реч је о истом „почтеном и гласитом воеводи“, чији се стећак налазио на његовој баштини, у селу Опрашићима код Рогатице, у нахији Борач.⁴²⁹ Претходно, до 26. октобра 1470, овај властелин је поседовао тимар у Босанском санџаку, који се састојао од шест села са 28 кућа, распоређених у нахијама Кави, Бистрици, Соколу и Невесињу. Укупна вредност овог тимара била је скромних 1.673 акче, и Радивој је био *џебелија*, то јест, имао је обавезу да у поход крене лично на коњу, под пуном ратном опремом. Други тимар у Смедеревском санџаку био је вишеструко вреднији, па

⁴²⁵ V. Fraknoi, *Mátyás Király levelei*, II, 50–51; ИСН, II, 431–434, нап. 10 (С. Ђирковић).

⁴²⁶ A. Handžić, *Tuzla*, 41–42.

⁴²⁷ Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак*, 45–46. Према лингвистичкој анализи, не може се прихватити да је назив *Лудмер* исто што и *Будимир*, како су османисти прочитали назив нахије, и реч је, вероватно, о писаревој погрешци. — Вид. А. Лома, *Лудмер*, 13–27.

⁴²⁸ A. Handžić, *Zvornik*, 148.

⁴²⁹ Љ. Стојановић, *Записи и на^тписи*, III, бр. 4770; M. Vego, *Zbornik srednjovekovnih natpisa*, IV, 37; A. Handžić, *O islamizaciji*, 15; Е. Миљковић, *Зеамеји Кушлат*, 369–370.

су и његове обавезе биле веће. Радивој је био дужан да као бурума — спахија с чалмом, поведе са собом двојицу цебелија и обезбеди мали шатор.⁴³⁰

Етапе османског освајања на рачун угарских поседа на тлу северне Босне могу се само приближно и у грубим цртама одредити, како у хронолошком, тако и у територијалном погледу. Главну препреку истраживачима чини то што нема довољно сачуваних извора угарске и османске провенијенције управо за период 1463–1536. Потом, карактер сачуваних извора не допушта извођење прецизнијих закључака. Пописи Босанског санџака пре поменутог опширеног дефтера из 1604. године, до данас нису објављени, а податке из најранијег сумарног дефтера насталог 1468/69, с белешкама из 1474–1477, доносе поједини оријенталисти у оквиру својих историографских радова. Ти фрагментарни подаци, одвојени од контекста у коме су настали, могу се dakле само посредно користити. Изостају подаци из дефтера Босанског санџака насталих до 1604. године: 1485 (сумарни), 1489 (детаљни), 1516 (сумарни), 1528/30 (детаљни), 1540/42 (детаљни и сумарни), 1563/65 (детаљни), 1575 (детаљни).⁴³¹ И коначно, оба најранија пописа Зворничког санџака (1519, 1533) по својој структури су сумарни, а не детаљни дефтери. Овакво стање изворне грађе отежава стварање целовите слике ситуације на терену, у доба када су се одвијале веома крупне промене на свим пољима.

До првог сачуваног сумарног пописа Зворничког санџака 1519, у његовом саставу су се нашле и *нахије Горња и Доња Тузла*, које се помињу као царски хас у накнадној белешци пописа Босанског санџака (1474–1477), и *нахија Драметин*, смештена јужно од њих. Један специфичан попис — опширен попис влаха састављен је 1528. године, где су наведена имена нахија које је населило становништво са влашким статусом. Реч је о једанаест нахија — Шубин, Кушлат и Зворник, познатим одранице, и новим нахијама: *Српча, Сайна Теочак, Заврш, Висори, Јасеница, Смолућа и Соко (Грачаница)*. Пре дефинитивног освајања Славоније, 1533. године сачињен је поново опширен попис Зворничког санџака, у коме се наводе новоосноване нахије на подручју североисточне Босне: *Ненавшиће (Грачач), Сребреник, Корај и Бијельина*. По други пут су пописане нахије: Шубин, Сребреница, Лудмер, Кушлат, Зворник, Заврш, Горња и Доња Тузла, Драметин, Гостиља, Српча, Сапна, Заврш, Висори, Јасеница, Смолућа, Соко (Грачаница). Нахија *Теочак* овом приликом није била пописана.⁴³²

Укупно 23 нахије Зворничког санџака простирале су се на територији некадашњег Босанског краљевства, а подручју бивше Усоре припадале су

⁴³⁰ A. Aličić, *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69*, 114, 140–141; H. Šabanović, *Vojno uređenje Bosne*, 200.

⁴³¹ H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 106–108.

⁴³² A. Handžić, *Dva prva popisa*, 7–11.

све изузев нахија јужно од реке Дрињаче (Кушлат, Лудмер, Сребреница, Осат, Шубин). Граница између Зворничког и Босанског санџака после освајања Славоније била је на доњем току реке Босне, од ушћа Спрече низводно до Саве. Средишња област некадашње Усоре — од реке Босне на запад до Врбаса, била је организована у нахије: *Кобаш, Добор, Тешањ, Усора, Маглај, Требешић и Озрен* — како се наводи у опширном попису Босанског санџака састављеног 1604. године.⁴³³ Нахија Маглај основана је пре 1485, Кобаш и Добор су дефинитивно пали под османску власт тек после смрти деспота Стефана Бериславића 1535, док су остале нахије основане након 1512. и први пут су пописане 1516. године.⁴³⁴

Најспорнијим се чини део османско-угарске границе на потезу од Добоја до ушћа Босне у Саву, и на запад до ушћа Врбаса. Ипак, неколико сачуваних извора угарске провенијенције може да допринесе расветљавању овог проблема. У једном документу од 12. априла 1472. потврђено је да је Гал, син почившег Бода од Бодафалве, *кастелан града Добра*, оставил свом ујаку Силвестру бригу о својим поседима, *quia ipse in comitiva et familiaritate egregii Nicolai Desew de Grabaria procedens custodia... conservatio ne dicti castri Dobar(!) occupatus extitit.*⁴³⁵

Није, нажалост, познато како је *град Добор* дошао у посед племића Грабарских, у чијој власти се помиње још 1470. године. Поред Добра, у документу се те године набрајају и њихови поседи у Пожешкој жупанији — *Брод, Дубочац (Dobochacz), Кобаш (Kopas) и Свињар (Zwyna)*.⁴³⁶ Реч је о насељима која су се налазила на обе обале реке Саве, на славонској и босанској, будући да су представљала значајне „брдове“ и „скеле“. Могуће је претпоставити да је Добор био један од градова у Узори који су остали у власти краља Матије након пада Босне, или су заузети у његовој офанзиви у јесен 1463. године.

Никола Дежа, Иван Берислав и Мартин били су синови Бенедикта од Грабара. Син Ивана Берислава — *Фрањо* Бериславић ожениће се 1494/95. Барбарам Франкопан, удовицом српског деспота Вука Бранковића (1459–1485), и обављаће дужност јајачког бана у више наврата (1494/95, 1499, 1501, 1511). Он је у својој „скели“ или „брodu“ *Дубочцу* („ex vado nostro Dobochaz“), маја 1516. написао једно писмо потписујући се као *comes perpetuus de Dobor*. Поседи Бранковића и Грабарских били су овим браком обједињени, што ће се учврстити 1504. женидбом Фрањиног брата *Иваниша* Бериславића с Јеленом Јакшић, удовицом деспота Јована Бранковића (1494–1502). Деспот Иваниш је био први носилац ове титуле који није при-

⁴³³ *Opširni popis (1604)*, I–III.

⁴³⁴ Н. Шабановић, *Bosanski pašaluk*, 150.

⁴³⁵ Magyarorszag Leveltar, DL 73416. Овај податак нам је уступио П. Енгел.

⁴³⁶ М. Месић, *Grada mojih razprava u „Radu“*, 118.

падао српској владарској породици, већ је добио одлуком краља Владислава II, годину дана пре поменутог брака и носиће је до своје смрти 1514. године. Пре стицања ове титуле, 1494/95. године, Иваниш Бериславић био је, поред Гргора од Стрезимље, *заповедник Сребреника* и припадајућих градова. Његов син Стефан Бериславић такође ће носити титулу српског деспота у периоду од 1515. до 1535. године. До своје смрти имао је власт над поменутим градовима: *Добор, Брод, Дубочац, Кобаш, Свињар*, као и над *Ујваром — Новиградом и Аркијем — Јаругама*.⁴³⁷

О поседима Бериславића се може још понешто рећи. Према потврђеној повељи из 1504. године, Фрањо Бериславић је одраније поседовао, између осталог и село „Prizawya ac vadum Bwczyn et aliud vadum Imenzky Brod vocatis.....castello Wywar“.⁴³⁸ Осим *Новиграда*, који је такође био „брод“ преко Саве западно од ушћа Босне, Бериславић је припадало и село Присавље са два „брода“ преко Саве, негде узводно од Новиграда. Поред тога, Фрањо и његова жена Барбара, удовица деспота Вука, водили су дугогодишње спорове с Гргором Кастеланфијем од Сентлелека око „заграђених риболовишта“ (*piscina clausura*) у Сави, као и о једном риболовишту по имениу Струг (*Ztrugh*).⁴³⁹ Овај хидроним одговара данашњем Великом и Малом Стругу, левим притокама Саве, које се у њу уливају западно од Старе Градишке.⁴⁴⁰

Надаље, краљ Владислав II је 1. новембра 1512. одобрио да Иван Тахи замени *castrum finitimum... Grachacz sowie castellum Myhalouch cum opido similiter Myhaloucz... in ripa seu portu Zaui, omnino in comitatu de Dobor*, за одређене поседе у Славонији.⁴⁴¹ И „Грачац“ и „Михаловац“, како би се њихова имена могла прочитати, према овом документу су се налазили у „јућанији“ *Добор*, чији је ово једини помен у историјским изворима. Сматрамо да највероватније ипак није реч о жупанији као територијално-управној јединици, већ о великом феудалном добру, чији је центар био

⁴³⁷ L. Thallóczy — S. Horváth, *CD Jajcza*, 113, 142–143, 172, 175, 176, 241, 243, 244, 257–260; L. Thallóczy — A. Áldásy, *Magyarország és Szerbia*, 330–335, 358; M. Mesić, *Pleme Berislavića*, 30–104; F. Šišić, *Rukovet spomenika o hercegu Ivanišu Korvinu i o borbama Hrvata s Turcima (1473–1496)*, Starine JAZU 37 (1934) 301, 308; Starine 38 (1937) 84, 85, 139, нап. 15; А. Ивић, *Историја Срба у Војводини*, 45. и даље; ИСН, II, 445–461 (С. Ђирковић); С. Ђирковић, *Посланици Србије*, ЗРВИ 38 (1999/2000) 395–399.

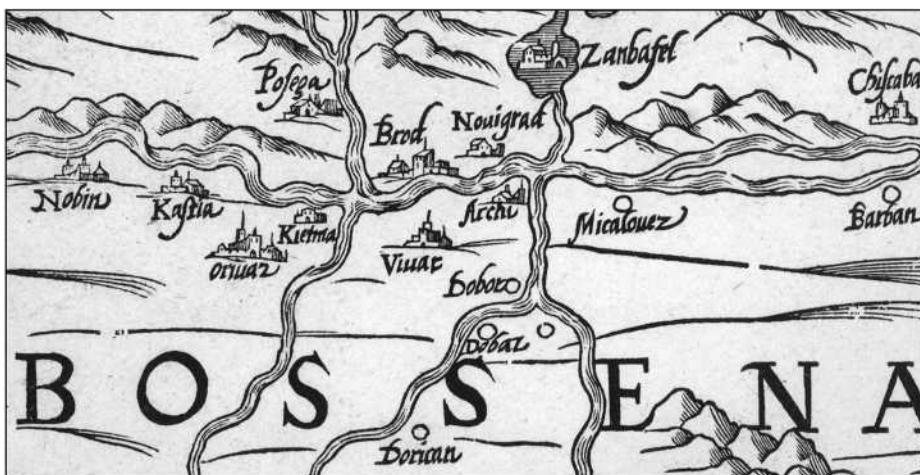
⁴³⁸ M. Mesić, *Građa mojih razprava u „Radu“*, 142; L. Thallóczy — S. Horváth, *Al- so-Slavoniai okmánytar: (Dubicza, Orbasz és Szana Vármegyei)* 1244–1710, Budapest 1912, 259–260.

⁴³⁹ J. Stipićić — M. Šamšalović, *Isprave u Arhivu Jugoslavenske akademije*, Zbornik HI JAZU 4 (1961) 471, 472, 473, 476, 477, 507, 510, 511.

⁴⁴⁰ Topografska karta 1: 100.000, секција Pakrac, Vojno-geografski institut JNA, Beograd 1955.

⁴⁴¹ Komitatsarchiv Somogy, Familienarchiv Jankovich, Nr. 89 — податак добијен љубазношћу П. Енгела, као и: F. Szakály, *Nándorfehérvár 1521-es ostromához*, 491, нап. 36.

у Добору, а назив „comitatus“ одређен је према наследној титули „comes perpetuus de Dobor“, коју 1516. носи Фрањо Бериславић. „Михаловац“ за кога се изричito наводи да је на обали Саве, помиње се 1483. у поседу Ивана Бериславића.⁴⁴² О Михаловцу су остављена картографска сведочанства — Аугустин Хиршфогел (1572), Кристијан Згротен (1578), Аноним (1620), Мартин Штир (1664).⁴⁴³ На овим картама насеље је убицирано на десној обали Саве, источно од ушћа Босне. Узимајући у обзир и то да су картографи преузимали и прецртавали топониме од својих претходника, можда би назив „Migalovac Revier“ за потес на левој обали реке, тик уз Славонски Брод са запада, а који је забележен на аустроугарској топографској карти из 1882, могао да чува успомену на ово насеље.⁴⁴⁴ Сасвим би било могуће да је овај назив миграирао заједно са становништвом, односно да је прешао с десне на супротну обалу Саве.

Аноним, Карта Угарске, 1620.⁴⁴⁵

Пошто је реч о властеоским поседима, они су изузети од власти сребреничких заповедника. Под њиховом командом се, међутим, налазио град Тешањ на Узори, до кога је преко села Горње и Доње Укрине, будуће Дер-

⁴⁴² M. Mesić, *Pleme Berislavića*, 41–42; M. Šamšalović, *Isprave hrvatskih velikasa od XIII do XVII stoljeća*, Zbornik HI JAZU 4 (1961) 424–425.

⁴⁴³ A. Hirsvogelio, *Schlavoniae, Croatiae, Carniae, Istriae, Bosniae finitimarumque regionum nova descriptio*, Antverpiae, Abraham Ortelius — Народна библиотека Србије, Кр.II-393; Chr. Sgrothorum, *Nova Exactissimaque descriptio Danubii* (c. 1578) — Кр.II — 357; M. Stier, *Landkarten des Königreichs Ungarn...*, Vienae 1664 — Кр.I — 40.

⁴⁴⁴ Generalkarte von Mitteleuropa — Slavonski Brod 1: 200.000, Wien 1882.

⁴⁴⁵ Anonymus, *Descriptio Regni Hungariae unicum alius finitimus regionibus, ac provinciis etc.* — Sammlung Woldan, Österreichische Akademie der Wissenschaften, K-V:OE/Hun 15(10).

венте, водио пут из Дубочца. То је једини начин на који би се угарска власт могла одржати тако близу града Добоја, којим заповеда босански санџакбег. Оно што се може наслутити, јесте политика Владислава II да славонским великашима с поседима непосредно у близини границе, Фрањи и Иванишу Бериславићу, повери одбрану над угарским поседима у Босни — градовима који су припадали Јајачкој бановини и Сребренику. Они су били веома мотивисани за одбрану најужнијих упоришних тачака угарске власти, будући да су њихови поседи били први на удару босанског санџакбега.

Иако није вршио функцију угарског заповедника јужно од Саве, деспот *Јован Бранковић* се веома истакао у предузимању офанзивних акција, нарочито у Босни. Према одлукама државног сабора из 1498, српски деспот је требало да подигне војску од хиљаду хусара. Те године је истицало трогодишње османско-угарско примирје, а наредне је отпочео нови рат Бајазита II против Венеције, којој се јула 1500. придружила и Угарска. Деспот Јован је годину дана касније учествовао у нападу на Смедерево и његову околину, а крајем те исте 1501. године, са својих 800 коњаника је направио прород узводно Колубаром, и преко Дрине у Босну. Мало потом, јануара 1502, поновио је акцију ка Босни, одакле се вратио с богатим пленом. О истакнутој улози српског деспота сведочи настојање санџакбега Херцеговине, Ахмед-паше Херцеговића, да преко њега испостављаје угарско-османског примирја. Деспот је одбио примамљиве понуде са османске стране, и јула 1502. с великим војском од око 10.000 војника поново је прошро у Босну, до Зворника. У бици која је тада заметнута, деспотова војска је однела победу над османским одредима. О даљим плановима говори посланство деспотовог брата Максима у Венецији, где је требало да уговори споразум о заједничкој акцији деспота Јована и Сињорије против Османлија. Млетачка влада је избегла да се јасно одреди, будући да је чекала завршетак мировних преговора са султаном, до чега је дошло крајем те исте године (14. децембра).⁴⁴⁶

Након повлачења Венеције, угарски краљ је приступио преговорима. Текст мировног споразума склопљеног 20. августа 1503. између Владислава II Јагелонца и Бајазита II такође може да послужи омеђивању угарских и османских поседа. У њему се прво наводе поседи угарског краља и то овим редом: крајеви Трансильваније, краљевство Босна са градом Јајцем, и другим градовима: „славни град“ Београд, као и Северин и Сребреник, с тврђавом Шабац и припадностима. Потом се у тексту наводе османски поседи у Босни, прво градови „херцегове земље“, а затим „земља Босна“ с тврђавама које јој припадају унутар њених граница: Каменград, Кључ, Ливно, Београд (Гламоч), Винац, Комотин, Врандук („Wratnyk“), Врхбелица („Jar-

⁴⁴⁶ А. Ивић, *Историја Срба у Војводини*, 39–43; ИСН, II, 459–460 (С. Ђирковић); вид. D. Dinić-Knežević, *Sremski Brankovići*, Istraživanja 4 (1975) 5–46.

belyca“), Травник, *Добој*, *Маглај*, „други Београд“ (Ак-хисар, Прусац), Су-сед, Торичан, Фенарлик, Прозор, Бобовац („Dobowacz“), Дубровник, Зворник („Zwongrad“).⁴⁴⁷ Листа османских поседа уређена је по географском принципу — почиње од крајњег северозапада (Каменград на Мрину, Кључ на Сани), и завршава на истоку, односно североистоку са Зворником на Дрини, тако да описује замишљени полуокруг око угарске територије.⁴⁴⁸ У долини реке Босне, најсевернији османски посед био је град Добој, и тако ће остати све до 1512. године.

ДОГАЂАЈИ 1512. ГОДИНЕ

Премда је 1503. склопљено османско-угарско примирје на 10 година, ратне акције заправо нису престајале, али се нису одвијале између главних снага, већ између пограничних војних и територијалних јединица. Са угарске стране, те подухвате су предузимали заповедници Београда, Шапча, Јајца, славонски и хрватски бан, деспот Иваниш Бериславић, а са османске стране — босански, зворнички и смедеревски сандакбегови. Овакав начин ратовања — „статични рат“, исцрпљивао је иначе оскудне финансије Угарског краљевства, показујући сву економску и војну супрематију Османског царства. Осим тога, европска политичка сцена преживљавала је промене које нису ишли наруку Угарском краљевству. Млетачка република, поучена искуством дугогодишњих ратова против султана (1463–1479, 1499–1502), током којих је спознала да нема помоћи од стране других хришћанских сила, сада је била много суздржанија у приступању антиосманским плановима и коалицијама, трудећи се да одржи мир. Османско царство је, стекавши добар увид у ривалство европских сила јасно испољено у италијанским ратовима, настојало да изолује Угарску од осталих држава, склапајући са сваком од њих билateralне споразуме из којих је угарски краљ био искључен (Француска, Пољска, Немачко царство). С временом је султан постао равноправни учесник европске политичке сцене, и то с промењеним статусом — од застрашујућег и веног непријатеља до корисног савезника.⁴⁴⁹

Када је 1510. године истекао угарско-османски мировни споразум, склопљено је једногодишње примирје, с роком важења до 1. августа 1511. Пре његовог истека, угарски краљ Владислав II и његов брат, пољски краљ Жигмунд, упутили су своје посланике на султанов двор ради даљег договора. Болест султана Бајазита II и борба његових синова у Царству, пружали

⁴⁴⁷ L. Thallóczy — S. Horváth, *CD Jajcza*, 169.

⁴⁴⁸ Ј. Мргић-Радојчић, *Доњи Краји*, 128–129.

⁴⁴⁹ А. Ивић, *Историја Срба у Војводини*, 45; S. N. Fisher, *The Foreign Relations*, 1–111; F. Szakaly, *Phases of Turco-Hungarian Warfare*, 98–103; G. Dávid — P. Fodor, *Hungarian — Ottoman Peace Negotiations*, 10–11; P. Engel, *The Simurg and The Dragon*, 19–21.

су извесну наду. Ипак, почетком 1512, и пре завршетка преговора, османски одреди су напали Јајце и Славонију. Марта месеца, посланици су се вратили кући са споразумом о продужењу уговора на пет година за Угарску, и на 10 година за Пољску. Владислав II је, упркос јасној међународној ситуацији, још увек веровао у могућност формирања велике антиосманске лиге, што је потхрањивао својим посланицама и папа Јулије II. Доласком султана Селима I на власт, 24. априла 1512, ствари су се погоршале. Његов интерес је налагао да што пре стабилизује европски фронт, како би имао одрешене руке у Малој Азији. Стога је покушај угарског краља да успори преговоре о мировном споразуму и тако сачека исход султановог сукоба с браћом, довео до покретања нове османске офанзиве у јесен исте године. Њен циљ је био да се угарски краљ примора да положи оружје и затражи мир.⁴⁵⁰

Смедеревски санџакбег, Синан-бег Боровинић (1506–1513), упао је почетком октобра 1512. у долину Тамиша и прешавши реку, пљачкао је по околини Темишвара. Иако је његова војска била страховито поражена на свом повратку, 12. октобра код Иладије, основна намера ове османске акције била је остварена — да се део угарске војске усмири на одбрану овог дела границе, тако да не може да делује на другом подручју. У исто време, наиме, војска босанског санџакбека Фируз-бега напала је и освојила *Сребреник* и њему подређене градове — *Тешањ* и *Сокол*.⁴⁵¹

О томе говори неколико сачуваних писаних сведочанстава. У архиву жупаније Шомођ сачувана је исправа угарског краља Владислава II од 1. новембра 1512, а која доноси следећу вест: *His diebus Thurci castris nostris Zrebernyk, Thessen et Zokol expugnatis.*⁴⁵² Податке, затим, пружа писмо угарског палатина Емерика Перењија од 5. новембра, на празник св. (принца) Емерика, које је упућено славонском вицебану Балтазару Баћанију. У свом писму палатин саопштава да је до њега у Шиклошу стигла вест како се војска босанског санџакбека („bassa de Werbewzanya“) спрема да крене на Хрватску. Зато наређује вицебану да што пре мобилише војску, и то у што већем броју. Већ 12. новембра палатин је упутио ново писмо, овога пута свом пријатељу Гргуру Кастеланфију од Сентлелека. Јавља му како је код њега у Шиклош дошао крбавски кнез Иван Торкват Карловић и донео му вести: Турци су на празник св. (војводе) Емерика, дакле 5. новембра, с великим војском напали Хрватску. Краљ је лично захтевао, како преноси палатин, да се подигне војска Славоније *ad recuperationem castrorum banatus Zreber nich*. Сам палатин се обраћа и вицебану Баћанију са захтевом да

⁴⁵⁰ G. Dávid — P. Fodor, *nav. дело*, 15–20; *Историја Османског царства*, 135–137, 165–172.

⁴⁵¹ F. Szakály, *Nándorfehérvár 1521-es ostromához*, 487–491.

⁴⁵² Komitatsarchiv Somogy, Familienarchiv Jankovich, Nr. 89; F. Szakály, *nav. дело*, 491, нап. 36.

што пре са својим четама крене преко Саве.⁴⁵³ Потом, у збирци Георгија Праја сачувано је писмо угарског краља од 23. новембра 1512. у коме се наводи: „*His diebus per incuram et malam custodiam Banorum de Zrebenyk una cum castris ad idem pertinentibus ad manus Turcorum devenerunt.*“⁴⁵⁴

Овим нису исцрпљене све вести о овом османском освајању у Босни. Више детаља о целом догађају пружа Марино Санудо, који је под годином 1513, за месец март записао једну занимљиву вест: „*Di Bossina di uno Matio di Gajardi fisico qual sta li et avisa la Signoria nostra dile occorentie scrive come Turchi hanno tolto do Castelli a Hungari de importantia et che Ragusei quali per non aver fatto il presente al signor Turcho erano sta mal visti et retenuti alcuni Oratori etiam morti par Ragusei li habino mandato presente di zeladie torzi di cera e veset e altro ut in litteris adeo il Signor li ha toliti in gratia et come quel Sanzacho ovvero *Bassa dila Bossina Ferisbei* si dice dia corer con 1200 cavalli in Corvatia e Dalmatia e questo perche el Signor dise non sa da chi tien Venitiani perche ancora non li e venuto l Orator a ralegrarsi scrive tra l loro fradelli e gran discordie e sono tutti sulle armi e hanno exerciti ut in litteris*“ (XVI, 6). Следеће године, поменути лекар је забележен као „*domino magnifico Matio di Gaiardi, medicho dil Sanzacho di Bossina Ferisbei*“, и стога се његовом извештају може поклонити пуно поверење.⁴⁵⁵

Мађарски историчар Ференц Сакаљ упозорио је на једну вест Сануда, која претходи горенаведеној, и датирана је 22. новембра 1512. — „*Item da vna altra banda e uenuto nei Regno, e preso tre castelli dil Re.*“ Иако извештај не наводи имена палих тврђава, њихов број одговара стварности и несумњиво се односи на Сребреницу, Соко и Тешањ.⁴⁵⁶ Такође, ниједан други извор не помиње у међувремену, од новембра 1512. до марта 1513, значајнија османска освајања угарских поседа на подручју Босне, тако да се с великим сигурношћу може претпоставити да су „тврђаве од важности“ биле управо *Сребреник, Тешањ и Сокол*, и да је овај подухват извео босански санџакбег Фируз-бег.

У белешкама Марина Сануда стоји вест да је августа 1506. он премештен из Скадра у Сарајево за новог босанског санџакбega, будући да је претходни намесник Скендер-бег преминуо 20. новембра 1505. године, а у истом звању се јавља и децембра 1509. и марта 1510.⁴⁵⁷ У дубровачком архиву сачувала су се три писма „**ОД ГОСПОДАРИ БОСАНЬСКОГИ ФЕРИЗЬ БЕГИ**“ упућена општини, из 1507, 1511. и 1512. године. Он је на положају

⁴⁵³ L. Thallóczy — S. Horváth, *CD Jajcza*, 232–235.

⁴⁵⁴ Georgius Pray, *Epiſtolae procerum regni Hungariae I (1491–1711)*, Posonii, 1806, 81, бр. 39.

⁴⁵⁵ M. Sanudo, *Odnošaji skupnovlade mletačke prama Južnim Slavenom*, Arkiv za povjesticu jugoslavensku 6, U Mletcih 1863, 397–398.

⁴⁵⁶ F. Szakály, *Nándorfehérvár 1521-es ostromahoz*, 491, нап. 37.

⁴⁵⁷ M. Sanudo, *Odnošaji*, 292, 297, 320, 325.

босанског санџакбега наследио Скендер-пашу, нешто пре 13. јуна 1505, и дужност је обављао барем до краја 1512. године.⁴⁵⁸ Фируз-бег се помиње и у канун-нами Босанског санџака из 1516. године, пошто је заједно са Скендер-пашом и Јунуз-пашом основао неке неименоване „вароши“ ради обезбеђивања путева за војнуке између Новог Пазара и Сјенице, и досад није утврђено која су насеља у питању. У граду Сарајеву је подигао као своју задужбину бању и прву медресу.⁴⁵⁹

Поред податка о „небризи и лошем чувању“ ових градова, како стоји у краљевом писму од 23. новембра 1512, из једног познијег извора сазнајemo име „главног“ кривца. Краљ Лajoш II (1516–1526) је 1. јула 1520. наградио бискупа босанског Михаља Кешерија (Keserű), дарујући му целокупна имања почившег Тамаша од Мотичине (*Thomas Matucsinai, Matusnay*). Као главни разлог се наводи то што је он као бан Сребреника допустио да због његове немарности Турци заузму тврђаве Сребреник, Тешањ и Соко.⁴⁶⁰ На угарском сабору у Будиму 1495. донете су одредба по којима заповедници пограничних крајева у случају губитка поверилих градова, или изношења ратног материјала, губе сву своју имовину.⁴⁶¹ Сходно томе, пошто је Тамаш од Мотичине био одговоран за губитак Сребреника и припадајућих градова, угарски краљ је одлучио да му одузме његове личне поседе. Посед Мотичина налазио се у Барањској жупанији, код данашње Доње Мотичине, и предак Тамаша — Ференц од Мотичине, помиње се 1455. као фамилијар Ладислава Моровићког и кастелан града Велике у Пожешкој жупанији.⁴⁶² Стриц Тамаша од Мотичине био је калочки надбискуп Габријел, који је 1474. добио у посед град Невну (данашња Левањска варош) у Вуковској жупанији, заједно с братом Михаелом. Након губитка Сребреника, Тамаш од Мотичине је остао и без овог поседа.⁴⁶³ Гргур од Стрежемље (Strezsemleyi György) и вицепалатин Стефан Кешери (Keserű Istvan alnador) били су 1508. године заповедници Сребреника.⁴⁶⁴

⁴⁵⁸ Ć. Truhelka, *Tursko-slovjenski spomenici iz dubrovačke arhive*, GZM XXIII (1911) 131, 135–136; Љ. Стојановић, *Повеље и ђисма*, I–2, 384–386; Х. Шабановић, *Босански санџакбег Скендер*, ИГ 1 (1955) 14.

⁴⁵⁹ Скендер-паша обављао је дужност босанског санџакбега у више наврата — 1478–1480, 1485–1490, 1499–1505, и у последњем мандату је основао Нову Варош, која се у прво време назива Скендер-пашина паланка. Јунус-паша наследио је Фируз-бега на положају босанског санџакбега (1512–1515) — *Kanuni i kanun-name*, 32, нап. 39, 40 (Н. Šabanović); Дž. Salihspahić, *Sarajevo do Gazi Husrev-bega*, AGHBB IX–X (1983) 198.

⁴⁶⁰ Архив породице Драшковић у Загребу, фасц. 19, бр. 9 — податак нам је уступио П. Енгел.

⁴⁶¹ Ј. Калић-Мијушковић, *Београд*, 220.

⁴⁶² P. Engel, *Archontólogiája*, I, 366; II, 157.

⁴⁶³ L. Thallóczy — M. Šufflay, *Povijest (banovine, grada i varoši) Jajca*, 180, нап. 4.

⁴⁶⁴ F. Pesty, *Nándor-fejérvári, szrebernik, jajczai bánok és barsi alispánok*, Századok 9 (1875) 132.

Слично садржају горенаведене повеље, о поменутим догађајима пише угарски историчар Иштванфи, али датира пад босанских градова у 1520. годину. У његовом делу се описује да су поменути градови и њихове области били препуштени сами себи, „nullam curam habuisset“ од стране бана Сребреника, Тамаша од Мотичине („incuria praefecti Thome Mathusnaii“). Као османске заповеднике ове године, Иштванфи сасвим исправно именује Бали-бега (Јахјапашића), смедеревског (1518–1523) и Мустафа-пашу (Јуришевића), босанског санџакбega (1515–1520). Пошто су чули да су градови у таквом стању, Турци су ноћу напали Сребреник, али их је малобројна посада жестоко одбила. Ипак, након десет дана опсаде, трпећи глад и увидевши да нема наде у пристизање било какве помоћи, угарска посада Сребреника је предала град „на веру“. Сазнавши за то, малобројна посада Тешња и Сокола запалила је ове тврђаве и повукла се у Угарску. Како је, међутим, околно становништво одало Турцима путеве кроз ову област, само неколицина бранилаца је успела да се безбедно извуче.⁴⁶⁵

НЕСТАНАК УГАРСКИХ ПОСЕДА ЈУЖНО ОД САВЕ (1512–1536)

Непосредно по освајању Тешња, а најкасније до 1516. године, западно од реке Босне, из нахије Маглај су издвојене као посебне управне целине нахије *Усора, Требетин и Озрен*, а нешто касније, око 1530. основана је нахија *Тешањ*.⁴⁶⁶ Према убијацији насеља из објављеног пописа Босанског санџака из 1604, најсеверније село тешањске нахије, налазећи се сигурно близу границе с деспотовим поседима и жупанијом Добор, била је Остружња, те је нахија допирала до обронака планине Крнин и села Буковице, које је касније ушло у састав нахије Добор. На западу, крајња тачка било је село Шњеготина, а на југу — село Мекиш, на око само шест километара од Тешња. Од долине Велике Усоре на западу и долине Љешнице на југу, где се простирала нахија Требетин, тешањска нахија била је одвојена шумовитим пределом *Црне горе (Карадаг)*. Овуда је, путујући од Тешња ка селу Комушкини на Великој Узори, прошао 1875. године Артур Еванс, који је записао: „Ova je, kao i Crna Gora, prozvana ne po nekoj crnoj steni, već po tome što je obrasla tamnim šumama ili, jednostavno po svojoj pustoj divljini. Kod Slovena reč ‘crn’ znači sve što je surovo i opasno.“⁴⁶⁷ У саставу нахије Тешањ налазио се и град Добој, у коме је прва царска цамија била „Сели-

⁴⁶⁵ M. Istvánffy, *Regni Hungariae Historia*, Libri XXXIV, Cologne 1724, Lib. VI, 55; О. Зиројевић, *Турско војно уређење*, 262; B. Zlatar, *O nekim muslimanskim feudalnim porodicama*, 95.

⁴⁶⁶ H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 150.

⁴⁶⁷ A. Dž. Evans, *Kroz Bosnu i Hercegovinu*, 149–152.

мија“, подигнута у време Селима I (1512–1520). Иако је Добој одраније био у саставу Босанског санџака, релативно позна изградња верског центра говорила би о до тада несрћеним приликама у његовом подручју, односно о почетку нормализовања прилика.

Падом Сокола на Требави и Сребреника на Мајевици 1512, Турци су се учврстили у долини Спрече и сасвим се примакли Сави, низводно од ушћа Босне до Дрине. Посебна нахија Сребреник, међутим, није тада основана, и први пут се јавља тек 1533. године. После 1519, односно до 1528. године, у Зворничком санџаку су организоване нахије *Сиреча, Сайна, Теочак, Заври, Висори, Јасеница, Смолућа и Сокол (Грачаница)*, у којима је насељено становништво с влашким статусом. Намера османских власти била је да колонизацијом учврсте своју управу на овом подручју, које је требало да се обнови и у демографском и у економском погледу. Нахија Сапна је повезивала Зворник с Тузлама, а нахија Спреча с Гостиљом и Драметином, и даље на запад, с нахијом Смолућом и Соколом (Грачаницом). У подгорини Мајевице пружале су се, од истока ка западу, нахије Теочак, Заврш, Висори и Јасеница. До 1533. године, осим нахије *Сребреника*, основане су три управне јединице које су покривале Посавину — *Ненавшиће (Грачац), Корај и Бијељина*.

На овај начин су границе Зворничког санџака избиле на доње токове Босне и Дрине, али остаје да се поближе испита када су завладали десном обалом Саве. *Барка – Брчко и Нови* нису пописани у оквиру сумарног дефтера овог санџака 1533. године. Адем Ханџић је изнео мишљење да разлог томе може бити да су уписани у посебан дефтер тврђавских посада — *улуфчија*, који нису имали тимаре и пописивани су у посебне дефтере. Исти аутор наводи да је град Нови први пут заузет 1463. и изгубљен исте године, затим поново освојен 1512. године, након пада Сребреничке бановине. Остаци тврђаве Новог — познати као *Накић-кула*, налазе се код ушћа Лукавца у Саву, око шест километара низводно од данашњег Брезовог Поља. Овде је на десну обалу Саве избијао пут који је полазио од Тузле, преко Мајевице, са огранком ка Брчком.⁴⁶⁸ Још један важан прелаз преко Саве — *Рача*, на ушћу Дрине, није 1533. године био пописан у оквиру нахије Бијељина.

Захваљујући томе што извори угарске провенијенције јасно говоре о судбини ових градова, могуће је кориговати претходно наведена мишљења. Након османског освајања Београда и Шапца 1521. године, ни ова насеља нису могла још дugo да одолевају, али је Угарска покушала да искористи токове Саве и Босута као бочне линије одбране Славоније. Заповедник Брчког, Ференц Бодо, учествовао је 1523. године у великој победи над тру-

⁴⁶⁸ A. Handžić, *Izgradnja lada kod Novog na Savi*, 85; исти, *Tuzla*, 72; исти, *O islamsizaciji*, 26.

пама Ферхад-бега и Бали-бега у бици код Манђелоса.⁴⁶⁹ Почетком 1527. године, из преписке деспота Стефана Бериславића и краља Фердинанда Хабзбуршког, сазнаје се да је *Racha* у то време била у османском поседу. Освајање овог прелаза на Сави извршио је у лето 1526. зворнички санџак-бег, у склопу припрема султановог похода на Будим и Мохачку битку. Наредне године, тврђаву је чувао „*quando Thurcum nomine Kolakowyth*“, који је, према речима деспота, био спреман да приступи угарском краљу ако му овај потврди право наслеђа у заповедништву и поседовању Раче.⁴⁷⁰ Поменути пребег Колаковић могао би да се доведе у везу с Вуком Колаковићем, који је јула 1497. био кастелан Ирига под влашћу српских деспота Ђорђа и Јована Бранковића.⁴⁷¹

Крајем октобра 1527. заповедник *Брчког* и *Моровића*, Михаел Куновић пресрео је трупе смедеревског намесника Мехмеда Јахјапашића које су се повлачиле после пљачке Печуја и околине, али није успео да им нанесе веће губитке.⁴⁷² Јанош Хаберданец успешно је прекинуо опсаду Моровића децембра 1527. године. Даље, документи сведоче да су Турци освојили Брчко тек 1528. године. Крајем маја те године, окупљена је наводно војска чак седам санџакбогова, међу којима је био и Зворнички — уписан као „*Sóbányai*“ — „од Слане бање“, тј. Тузле. Напад је усмерен на *Моровић*, *Немце*, *Нови* и *Брчко*. Овај последњи је био под опсадом од 28. маја.⁴⁷³ У писму јегарског епископа од 3. јуна 1528. наводи се: „*Barka vestre maiestatis arx, que ultra Savuum sita est, a die Jovis, ut Michael Kunowith, eius arcis prefectus, refert, qui Budae stipendum nunc efflagitat, oppugnat.*“ Док је заповедник Брчког, Михаило Куновић у Будиму тражио плату за градску посаду, отпочела је османска опсада. Дворски савет краља Фердинанда наредио је деспоту Стефану Бериславићу (1515–1535) и другим крајишким командатима да крену у помоћ Брчком и другим нападнутим градовима — *Моровићу*, *Немцима* и „*Wywar*“.⁴⁷⁴

⁴⁶⁹ A. Kubinyi, *A szávászentdemeter-nagyolaszi győzelem 1523-ban*, 217, нап. 153.

⁴⁷⁰ E. Laszowski, *Monumenta Habsburgica I* 50–51; А. Ивић, *Историја Срба у Војводини*, 72–73, 359; A. Kubinyi, нав. дело, 216.

⁴⁷¹ D. Dinić-Knežević, *Sremski Brankovići*, 29, нап. 129, 35, нап. 149. — Ауторка се позива на сингатуру — Magyar országos levéltár, DL 20.598.

⁴⁷² G. Barta, *A Forgotten Theatre of War 1526–28 (Historical events preceding the Ottoman–Hungarian alliance of 1528)*, у: *Hungarian–Ottoman Military and Diplomatic Relations in the Age of Süleyman the Magnificent*, eds. G. Dávid — P. Fodor, Budapest 1994, 104, нап. 33.

⁴⁷³ Краљ Фердинанд је 4. јуна 1528. упутио писмо бандовима Ивану Торквату (Карловићу) и Фрањи Баћању да помогну деспоту Стефану и притечну у помоћ градовима које су „ових дана“ опсели Турци — *Брчко*, *Моровић* и *Новиград*. — E. Laszowski, *Monumenta Habsburgica*, I, 104–105; G. Barta, нав. дело, 106–107, нап. 37, 40.

⁴⁷⁴ А. Ивић, *Сломеници Срба у Угарској, Хрватској и Славонији*, 7; исти, *Историја Срба у Војводини*, 88–89, 366.

У погледу идентификације тврђаве „*Wywar*“, сматрамо да је реч о тврђави *Нови*, двадесетак километара источно од Брчког код ушћа Лукавца у Саву, а не о „*Ujwar*“ — Новиграду, као што је сматрао А. Ивић. У прилог нашем мишљењу, осим територијалне близине поменутих градова — Моровић је удаљен 23 км од Новог у правцу североистока, а Немци — око 30 км ка северу, говори чињеница да су тврђаву деспота Стефана Бериславића — Новиград у Пожешкој жупанији, западно од ушћа Босне, Турци освојили тек у пролеће 1537. године.⁴⁷⁵ Моровић и Немци били су под опсадом османске војске и 1529, у току Сулејмановог похода на Беч, и крајем те исте, или почетком 1530. године су освојени.⁴⁷⁶ На тај начин је граница османске власти ишла од ушћа Босута у Саву, затим Босутом узводно до Винковаца, а одатле до Осијека на Драви.⁴⁷⁷

Већ 1529. код „скела“ у Рачи и Брчком продавало се робље — ратни заробљеници, будући да су те године приходи од продаје дати у закуп. Вероватно су највећу улогу у томе имале акинције, ширећи војне акције на простор Славоније. Нажалост, није познат број робова, али се зна да је тржна такса по једном робу износила четири акче — две је плаћао купац, а две продавац.⁴⁷⁸

Освајање Сребреника, Тешња, Сокола (1512), Раче (1526), Брчког и Новог (1528) није означило крај угарско-османских сукоба на тлу северне Босне, јер је ван домаћаја османске власти још увек остао део Посавине, од ушћа Босне на запад, с неколицином утврђења. То су били поседи деспота Стефана Бериславића, као последњи бастиони у који ће ући османски одреди. О којим градовима је реч, сазнаје се тек из времена после његовог убиства. Велики значај деспота у догађајима који су обележили историју подручја северне Босне, повод је да нешто више кажемо о томе. Дуго година је деспот упозоравао на лоше стање у пограничним градовима, без успеха тражећи новац за плату најамника.⁴⁷⁹ Након што су Турци заузели Брчко и Нови, деспот је јула 1528. тражио од палатина да преузме управу над његовим градовима, пошто он не може више да их брани. У питању су

⁴⁷⁵ F. Šišić, *Hrvatski saborski spisi* II, 38.

⁴⁷⁶ Крајем новембра 1529. Ладислав Море је још увек држао Моровић, али се жалио краљу да не може да снабдева град. — E. Laszowski, *Monumenta Habsburgica*, I, 215, 218, 220, 239.

⁴⁷⁷ I. Mažuran, *Turska osvajanja u Slavoniji (1526–1552)*, Osječki zbornik VI (1958) 95.

⁴⁷⁸ A. Handžić, *O gradskom stanovništvu u Bosni u XVI stoljeću*, POF 28–29 (1978–79) 250–251.

⁴⁷⁹ С друге стране, међутим, на славонском сабору одржаном 19. априла 1528, могло се чути да се жито превози Дравом и Савом и по високој цени продаје Турцима у освојеним крајевима, и да деспот и Ладислав Море не желе да извезу жито у крајеве Угарске којима је оно потребно — F. Šišić, *Hrvatski saborski spisi*, I (1526–1536), Zagreb 1912, 151.

били Бач, Фелеђхаз, Сотин и Добор. Пошто се Добор не помиње у деспотовом писму од 6. јула, већ у писму краљевског савета од 17. и 19. јула, изгледа да је град у међувремену прикључен овој понуди.⁴⁸⁰

Како краљ Фердинанд с Дворским саветом није показао намеру да ће ускоро новчано помоћи деспоту, он је почетком јануара 1529. године заиста напустио Бач и Фелеђхаз, будући да сâм није више могао да сноси трошкове одржавања војне посаде и утврђења. За невољу, мало потом у ове градове улазе османски одреди као савезници Јована Запоље, што је био велики ударац за хабзбуршку странку. Желећи да одговорност за небригу према граничним крајевима пребаци на деспота, краљ Фердинанд је оптужио Стефана за издају и предају ових градова Турцима. Пре него што је деспот ухваћен и утамничен априла 1529, како не би због тога дошло до одметања и преласка других српских старешина на страну Запоље, Фердинанд им се обратио бројним писмима. Она су била адресирана како на Србе који су се већ налазили у његовој војсци, тако и на Србе из Османског царства. Марта 1529. писма писана на српском језику и Ћирилицом била су упућена, између осталог, и „Жарку од *Маглаја*“ и „Јурашину од *Жејча*“, који су највероватније били кнезови влашчких *џемаита* у поменутим градовима. Краљ Фердинанд их је позивао да подигну устанак против Турака, обећавајући им да ће ускоро с великим војском доћи у Босну.⁴⁸¹ Априла 1529. краљу је јављено како босански санџакбег Ибрахим-паша спрема грађу за мост преко Саве и намерава да заузме тврђаве одузете деспоту — Arky (Јаруге) и Брод.⁴⁸²

Користећи непажњу својих чувара, деспот Стефан је успео да побегне и да се првих дана септембра 1529. пред Будимом прикључи војсци султана Сулејмана која је кретала на Беч. Деспоту су потом враћени у власт сви поседи које је имао пре утамничења, а почетком 1530. у Хрватској се причало да ће он Османлијама предати и свој град Костајницу, што је значило брзо освајање територија западно од Уне.⁴⁸³ Крајем новембра 1530, Фердинанд је обавештен како је деспот Стефан првео османску војску преко свог „брода“ у Кобашу, а она је потом опустошила део Славоније и одвела више од десет хиљада људи истим путем. Надаље, Османлије су направиле дрвено утврђење у Кобашу, и Петар Кеглевић је страховао да ће, ако се то не поруши, те зиме цела Славонија с Крањском, читав предео из-

⁴⁸⁰ L.Thallóczy, *Studien*, 446–447 (17. јул); А. Ивић, *Сиоменици Срба у Угарској, Хрватској и Славонији*, 8 (6. јул); исти, *Историја Срба у Војводини*, 90, нап. 3, стр. 367 (19. јул).

⁴⁸¹ А. Ивић, *Сиоменици Срба у Угарској, Хрватској и Славонији*, 12–13; исти, *Историја Срба у Војводини*, 97, 372.

⁴⁸² E. Laszowski, *Monumenta Habsburgica*, I, 159.

⁴⁸³ F. Šišić, *Hrvatski saborski spisi*, I, 208.

међу Саве и Драве остати без становништва, јер „ово место (тј. Кобаш) има најповољнији положај“.⁴⁸⁴

Почетком јануара 1531. Ивану Кацијанеру је јављено како је саграђена тврђава у „броду“ у Кобашу, одакле османска војска може да напада и пљачка кад год пожели. Већ половином априла забележени су њени упади у Славонију преко Кобаша.⁴⁸⁵ То се косило с недавно успостављеним примирјем, у оквиру кога је договорено да Османлије поруше тврђаву у Кобашу, тако да је почетком јуна један угарски властелин изразио бојазан овим речима: *Timendum est, ne post distractionem ipsius castrum aliud ex lapidibus erigatur.*⁴⁸⁶ У лето 1531. године, деспот Стефан се појавио с насадистима на ушћу Уне у Саву, али нису биле познате његове намере.⁴⁸⁷

Наредне, 1532. године, око половине фебруара, Османлије су у склопу припрема за поход на Беч градиле мост на Сави у Кобашу, преко кога је требало да пређе војска босанског санџакбега.⁴⁸⁸ Управо се туда, преко Пожеге и Кобаша, крајем септембра вратила босанска војска.⁴⁸⁹ Иако је свој вазални однос према султану показао и крајем јула 1532, када је приспео у Осијек са својих 200 коњаника приликом његовог другог похода на Беч, деспот Стефан је дошао у сукоб с босанским намесником, Гази Хусрев-бегом. Неповерење није било без основа, јер је деспот водио преговоре о свом преласку на Фердинандову страну. Под непознатим околностима, Стефан Бериславић је убијен 1535. године, што је имало значајне последице.⁴⁹⁰

Војска босанског санџакбега је, судећи према следу догађаја, најпре заузела деспотове поседе јужно од Саве. Онда је почетком јула 1536. бечком двору јављено да је османска војска прешла Саву, али није било познато шта намерава даље, па се двор обратио Павлу Бакићу за ближе информације.⁴⁹¹ Петар Ердеди је крајем јула из свог војног логора код Кутјева јављао да су Османлије овог пута Саву прешле код Брода, где су изградили мост.⁴⁹² То је својим писмом од 2. августа 1536. потврдио Павле Ба-

⁴⁸⁴ E. Laszowski, *Monumenta Habsburgica*, I, 453–455; F. Šišić, *Hrvatski saborski spisi*, I, 269, 270

⁴⁸⁵ E. Laszowski, *нав. дело*, II 3, 25. Градишак је утврђена нешто касније, половином 1534. — *исčđo*, 206.

⁴⁸⁶ F. Šišić, *Hrvatski saborski spisi*, I, 284.

⁴⁸⁷ E. Laszowski, *нав. дело*, II, 56.

⁴⁸⁸ E. Laszowski, *нав. дело*, II, 106–7.

⁴⁸⁹ F. Šišić, *Hrvatski saborski spisi*, II, 466.

⁴⁹⁰ A. Ивић, *Историја Срба у Војводини*, 118–120, 128–129, 387–388. У хода Јована Запоље ухваћен је октобра 1533, након што је из Цариграда дошао до деспота Стефана, и с њим се упутио до Костајнице, одакле је требало да оде Николи Зрињском у Гвозданско, али је у томе спречен — E. Laszowski, *нав. дело*, II, 170–171.

⁴⁹¹ E. Laszowski, *Monumenta Habsburgica*, II, 280, 281, 286.

⁴⁹² *исčđo*, 291, 292.

кић, наводећи имена градова које су Османлије освојили након убиства деспота Стефана. Били су то *Брод*, где је била резиденција деспота и његовог брата Николе, *Ујвар* – *Новиград* и *Арки* – *Јаруге*, и још шест тврђава чија имена још не може да саопшти. Међутим, он је јављао да су Османлије поново утврдили *Кобаш* и да у њему граде мост преко Саве, чиме ће Славонија бити изложена великој погибели. Већ 10. августа, Бакић је могао да поброји десетак градова који су освојени овом приликом – *Kobaz* (Кобаш), *Dobor*, *Brod*, *Arky*, *Plethernycza* (Плетерница), *Wywar* (Новиград), *Garcin* (Гарчин), *Vupuchs* (Виница), *Wrathna* (Вратна), *Gerenda* (Бабина Греда). Из недатираног писма загребачког бискупа исте године описује се да су после утврђивања *Кобаша*, османски одреди заузели *Брод*, затим „*Duo alia castella, Gradijsthie vocata et ad ripa dicti fluminis sita et ad prioratum aurane pertinentia, una cum castris Dobor, Arky, Wywar et Doboschaz.*“⁴⁹³

Значај ових утврђења на Сави – Брада, Кобаша и Градишке, био је сасвим очигледан за представнике краља Фердинанда у Славонији и Хрватској, па су у наредним годинама неколико пута предлагали њихово заузимање од Османлија. Нова линија хабзбуршке одбране постали су Дубица, Костајница, Јасеновац и Сисак.⁴⁹⁴

Према сачуваној вакуф-нами, Гази Хусрев-бег је 1531. и 1537. године за своју задужбину у Сарајеву увакуфио десетак мезри и села у *нахији Тешањ*, као и 150 кошница у граду Добору.⁴⁹⁵ Потом су најкасније до 1540/42. основане нахије *Добор* и *Кобаш*, које су покривале некадашње територије под влашћу деспота Стефана. Нахија Добор се простирала од града Дубочца низводно Савом до ушћа Босне, па њеним током узводно до села Буковице, северно од Добоја. Од овог града, граница је ишла ка северозападу, преко села Церани у долини Укрине и завршавала се опет код Дубочца на Сави. Интересанто је да се у попису из 1604. помиње „мезра Сеферовци, на ушћу ријеке Босне у Саву, поред *рушељне тврђаве и вароши*; то је сијалиште у близини села Радуновци“.⁴⁹⁶ Данас није познат ниједан од поменутих топонима, нити су откривени било какви остаци утврђења на простору око самог ушћа Босне. Радуновце и Сеферовце не помиње ни опис аустријско-османске границе настao око половине 18. века. Међутим, најкасније од краја 19. века постоји село Сеферовци неколико километара јужно од

⁴⁹³ E. Laszowski, *нав. дело*, II, 298; A. Ивић, *Сиоменици Срба у Угарској, Хрватској и Славонији*, 146, 162; исти, *Историја Срба у Војводини*, 129, нап. 2, стр. 388; I. Mažuran, *Tursko osvajanje Slavonije*, 97–98. О Павлу Бакићу вид. M. Vasić, *O knežinama Bakica pod turskom vlašću*, GDI BiH 9 (1957) 221–239; N. Lemajić, *Bakići, porodica poslednjeg srpskog despota*, Novi Sad 1995 (= исти, *Српска елића на прелазу епоха*, 207–333).

⁴⁹⁴ F. Šišić, *Hrvatski saborski spisi*, I, 348, 351, 357, 476.

⁴⁹⁵ Ć. Truhelka, *Gazi Husref-beg, njegov život i njegovo doba*, GZM 24 (1912) 214, 230; *Vakufname iz Bosne i Hercegovine (XV i XVI vijek)*, 51, 70 (Dž. Spaho).

⁴⁹⁶ *Opširni popis (1604)*, II, 355–384; A. Handžić, *Postanak i razvitak Dervente*, 113.

(Босанског) Кобаша, будући да је уцртано на аустроугарској топографској карти из 1883. године. Могуће је претпоставити да су услед великих миграција становништва поједини топоними нестали или прешли са становништвом на нове просторе.

Након заузећа последњих деспотових поседа јужно од Саве, у лето 1536. отпочело је османско освајање Славоније. Босански Хусрев-бег и смедеревски санџакбег Мехмед-бег Јахјапашић са својим одредима заузели су највећи део средње Славоније, бившу Пожешку жупанију.⁴⁹⁷ Сам град и тврђава Пожега освојени су нешто касније, почетком 1537. године.⁴⁹⁸ Као привремено решење, формирано је „крајиште“ — *вилајет Брод*, чији је први заповедник био Мехмед-бег, а његов главни извршитељ Вели-војвода. Тек покоравањем читаве пожешке котлине и сламањем отпора становништва, 1540. године формиран је Пожешки санџак. На његову територију се ка истоку настављао Сремски санџак.⁴⁹⁹

Последица померања граница Османског царства ка северу и северозападу било је и кретање и премештање становништва с подручја санџака јужно од Саве у новоформиране — Сремски и Пожешки. Градови који су се сада нашли у позадини, попут Зворника, и пограничне нахије, попут Ненавишта, губе део становника који одлазе својевољно или под принудом власти. То се, пре свега, односи на разне мајсторе и занатлије који су пратили кретање војске и управног апаратса, као и трговци. Њихово присуство забележено је у (Славонском) Броду и Пожеги од пете деценије 16. века.⁵⁰⁰ Померање крајишта опажа се и у опадању војног значаја градова у Зворничком санџаку. Тако је 1533. године Зворник имао 120 сталних мустахфиза, Теочак 55, Сребреник 46 и Сокол 32, док Нови, Брчко и Градачац још увек немају сталне тврђавске гарнизоне. Ситуација се променила до 1548. године — Теочак је спао на 22, Сребреник на 21, а Сокол на 19 сталних посадника, док се градови на десној обали Саве први пут јављају с мустахфизима.⁵⁰¹

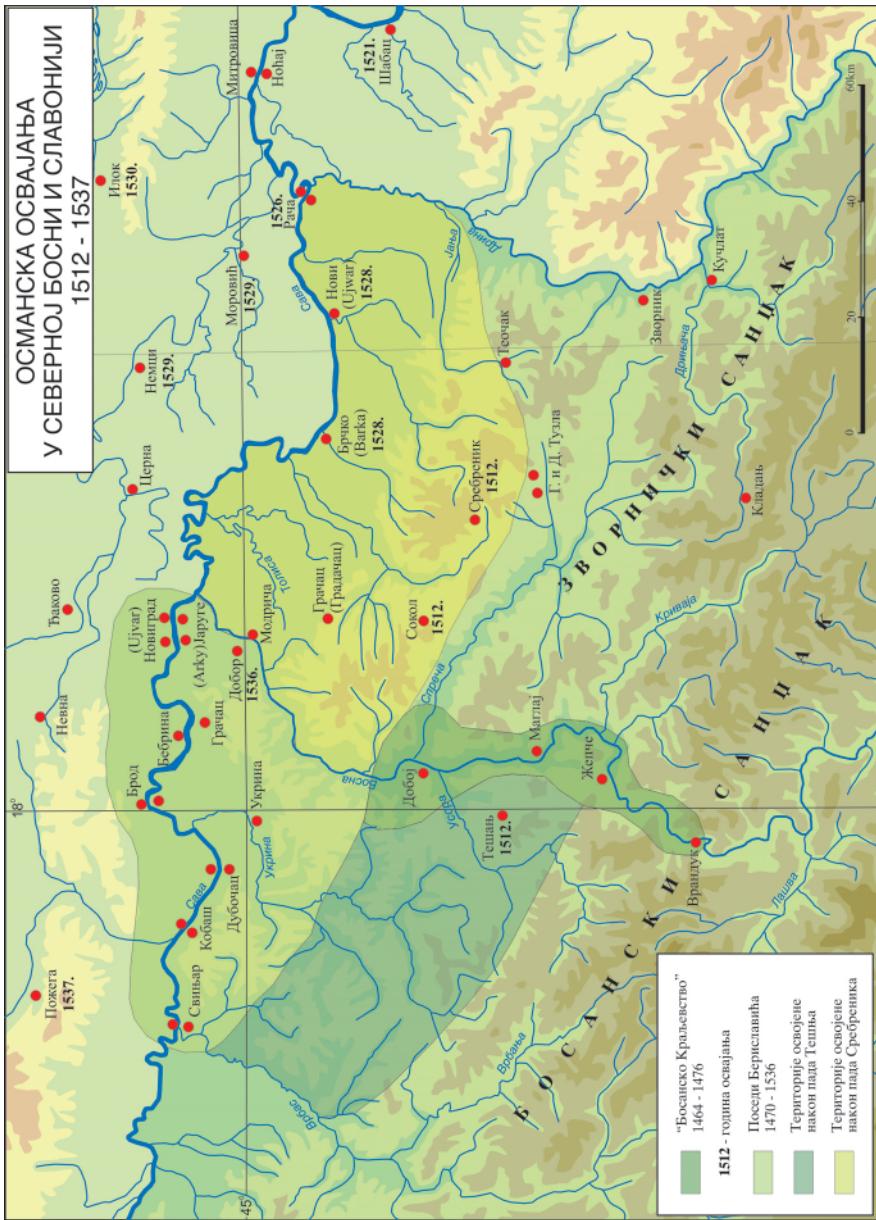
⁴⁹⁷ E. Laszowski, *Monumenta Habsburgica*, II, 298, 304–305, 306,

⁴⁹⁸ E. Laszowski, *нав. дело*, II, 331; F. Šišić, *Hrvatski saborski spisi*, II, 11, 12, 14

⁴⁹⁹ E. Laszowski, *нав. дело*, II, 459–460, 469, 470–471, 481; I. Mažuran, *Turska osvajanja u Slavoniji*, 99–100; Н. Мочанин, *Рашићевање и оснивање управних јединица у средњој Славонији 1536–1541*, у: *Војне крајине у југословенским земљама у новом веку до Карловачког мира 1699*, Београд 1989, 115–124; исти, *Osmansko-turska arhivska građa za povijest Slavonskog Broda i okolice: pregled istraživačkih mogućnosti i nacrt povijesnog razvijenja grada i okolice u razdoblju turske vlasti*, Zbornik radova sa znanstvenog skupa o Slavonskom Brodu u povodu 750. obljetnice prvog pisanih spomena imena Broda, Slavonski Brod 2000, 134; исти, *Požega i Požeština u sklopu Osmanlijskog carstva (1537.–1691.)*, Zagreb 2003, 32–34.

⁵⁰⁰ N. Moačanin, *Osmansko-turska arhivska građa za povijest Slavonskog Broda i okolice*, 137–139; исти, *Požega i Požeština*, 41, 44.

⁵⁰¹ A. Handžić, *Tuzla*, 72–73.

Карта 4 – Османска освајања у северној Босни и Славонији

III

СВЕТ У ПОКРЕТУ — ДИНАМИКА СТАНОВНИШТВА —

Без модерних статистичких пописа становништва чини се скоро немогућим говорити о палеодемографији и променама економске и верске структуре. Ипак се може понешто рећи о дугограђним демографским циклусима, периодима опадања боја становника условљених дугим ратним операцијама, гладним и „кужним“ годинама. Њима наспрот стоје периоди пораста броја становника, у временима релативног мира и стабилности, који су се огледали у економском опоравку и успону, развитку градова и инфраструктуре, о чему говоре сачувани извори. Ову макрослику треба допунити другачијим врстама кретања људи, оних које нису изазвале неродица, болест или рат. Становништво је стално било у некаквом кретању, чија се исходишта и правци могу донекле назрети.

Пошто је већина становништва живела у селима, она су представљала и основни облик средњовековних насеља. Померање се вршило пре свега у правцу оснивања нових села, а у много мањој мери ка градовима. У позадини ових кретања могла је да стоји воља феудалног господара који би премештао део својих зависних људи и „засељавао“ их на новом месту или је обнављао селиште.¹ Искрчена, новоосвојена земља увек се давала у нешто повољнијем режиму у закуп, тако да су сељаци били заинтересовани да је стекну.² Затим, треба претпоставити да су босански владари и властеле досељавали и део својих зависних сељака на поседе које су добијали од угарских краљева.³ Још један мотив за одлазак био је терет феудалних ренти и обавеза, те је сеоско становништво бежало, својевољно или због боље

¹ Р. Михаљчић, *Селишћа. Прилог историји насеља у средњовековној српској држави*, Зборник ФФ у Београду 9–1 (1967) 172–224.

² М. Благојевић, *Земљорадња*, 65–75.

³ Р. Engel, *Zur Frage*, 29–31; П. Рокай, *Стисање поседа као вид имиграције*, 107–112. О „Босанцима“, у значењу оних који су се доселили из босанске државе на те-

понуде неког другог господара.⁴ Тако, на пример, пошто је уобичајени да-нак „дукат по огњишту“ нарастао на своју двоструку вредност, требињски сељаци су се исељавали с подручја херцега Стефана Вукчића, и прелазили су на територију Деспотовине. Неки властелини су потом подизали тужбе против својих бивших „људи“, јер су им, наводно, одводили стоку.⁵

Градови у босанској средњовековној држави нису представљали јаче центре привлачења руралног становништва, и по броју становника припадали су категорији мањих градова. Економски знатно привлачније су биле приморске комуне — Дубровник, Сплит, Трогир и Задар, али и италијанске комуне. Сем у периодима глади, када је одлазак од куће био начин да се преживи, младићи и девојке су долазили и ступали у службу имућнијих грађана као слуге и шегрти, служавке и дојиле.⁶

Босанско рударство је у већој мери од трговине и занатства почивало на домаћој радној снази, ангажованој у производњи. Слој закупника су, међутим, чинили страни држављани, пре свега дубровачки грађани, од којих је један део био регрутован из домаћег становништва.⁷ Ширењем граница босанске државе, део њеног становништва долазио је из унутрашњости и насељавао се на новоосвојена подручја на југу, а из југоисточног правца потекла је супротна струја — постепено кретање и насељавање влашчких сточарских катуна у долину Дрине, у Захумље, у средишњу и источну Босну.⁸

Динамика оваквих кретања се знатно убрзава с појавом феудалне анархије у Босанском краљевству од краја 14. века, и недуго потом, с порастом војног присуства и експанзије Османског царства. Ускомешаност ру-

риторију Сремске жупаније говоре писма која се односе на мисију фра Јакова Маркијског. — Е. Fermendžin, *Acta Bosnae*, 159–164; Ј. Мргић-Радојчић, *Доњи Краји*, 148–149.

⁴ Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана*, Београд 1960, чл. 93, 103, 183; *Провод*, у: ЛССВ, 588 (Р. Михаљчић). Занимљив је текст повеље бана Стјепана II кнезу Вукославу Хрватинићу из око 1326, којом је владар овом властелину дао и значајну по властицу да у наредних десет година пресели све оне који су волни да му приђу из жупе Лушић у жупе Бањицу и Врбању. Тиме је овај „прејем“ људи био званично санкционисан — L. Thallóczy, *Studien*, 11; Ј. Мргић-Радојчић, *Доњи Краји*, 48.

⁵ Ђ. Тошић, *Живот у средњовековном селу Ђубровачког краја*, у: *Српско село — Могућности и даљи правци истраживања*, Зборник радова књ. 22, Историјски институт — Београд 2003, 19–30.

⁶ Ђ. Динић-Кнежевић, *Миграције становништва из јужнословенских земаља у Дубровник шоком средњег века*, Нови Сад 1995.

⁷ С. Ђирковић, *Дубровчани као предузетници у рударству Србије и Босне*, у: исти, *Работници, војници, духовници*, 113–124; Ђ. Којић-Ковачевић, *Домаћи становници — дубровачки грађани у градским насељима средњовековне босанске државе*, у: *Градски живот*, 417–428.

⁸ Симпозијум о средњовековном каштуну, Сарајево 1963; M. Nystazopoulou-Pelekidou, *Mouvements de populations, migrations et colonisations en Serbie et Bosnie (XIIe — Xve siècle)*, у: *Chemins d'outre-mer. Études d'histoire sur la Méditerranée médiévale offertes à Michel Balard*, Byzantina Sorbonensis 20, Sorbonne 2004, 607–618.

ралног становништва услед несигурности животних прилика, уништених усева и винограда, отварала је врата глади, а с војском долазе и епидемије заразних болести. У неким областима је дошло до драстичног опадања популације у периоду који је претходио османском освајању. Присилно одвођење становништва било је ратна тактика и угарских и османских војско-вођа. Војно супарништво и пореско оптерећење обе ове државе у њиховим пограничним областима, условило је заостајање ових области у односу на ванграницна и, нарочито, централно и западноевропска подручја.⁹

Упркос недостатку директних података, покушаћемо да оцртамо једну општу слику демографских прилика у средњовековној босанској држави, полазећи од посредних сведочанстава, као што су то економски и урбани развој, и уклапајући ове податке у савремена европска кретања. Током „средњовековног демографског циклуса“, становништво Европе је након куге у Јустинијаново доба (541) почело да се опоравља у периоду од 700. до 1000, достижући врхунац између 1280. и 1310. године. Примећује се да демографски скок прати климатска кретања и да се донекле поклапа са „средњовековним топлим периодом“.¹⁰ Велика епидемија бубонске куге — „црне смрти“ 1347–1350. узроковала је нагли и осетан пад броја популације, са значајним утицајем на економске прилике. Укупан број становника опао је с приближно 80 на око 55 милиона, дакле за једну трећину у просеку, мада су губици у Италији и Енглеској били знатно већи. Највеће губитке су претрпели градови, где је постојала велика концентрација становништва, док, с друге стране, није било никаквих хигијенско-санитарних услова. Последица ове велике епидемије је да се куга поново учврстила у Европи, поставши мање-више ендемична појава која се у току наредна три века појављивала на локалном или регионалном нивоу.¹¹

Захваљујући сачуваној грађи, у случају Дубровника је познато да је општина 1348/49. године изгубила 110 чланова Великог већа и 6–10.000 становника. Најприметнији губици огледали су се у недостатку радне снаге ангажоване у пољопривредној производњи, што је довело до великог скока дневница. Оне су тек 1359. враћене на пређашњи ниво. То се односило и на дневнице занатлија, плате државних чиновника, али, што је много

⁹ F. Adanir, *Tradition and Rural Change in Southeastern Europe During Ottoman Rule*, у: *The Origins of Backwardness in Eastern Europe*, ed. D. Chirot, University of California Press 1989, 131–176; J. R. Lampe, *Imperial Borderlands or Capitalist Periphery? Redefining Balkan Backwardness, 1520–1914*, у: *The Origins of Backwardness in Eastern Europe*, ed. D. Chirot, University of California Press 1989, 177–209.

¹⁰ I. Telelis, *Medieval Warm Period and the Beginning of the Little Ice Age*, 223–244; D. Stathakopoulos, *Reconstructing the Climate of the Byzantine World*, 247–261.

¹¹ U. Dirlmeier — G. Fouquet — B. Fuhrmann, *Europa im Spätmittelalter 1215–1378*, München 2003, 17–20; K. Sbonias, *Introduction to Issues in Demography and Survey*, у: *Reconstructing Past Population Trends in Mediterranean Europe*, eds. J. Bintliff — K. Sbonias, Oxbow Books 1999, 14.

значајније, поскупеле су све животне намирнице — жито, со, вино, затим грађевински материјал (камен, креч), исто као и у другим областима Европе.¹² Није сачуван ниједан траг о путањи епидемије и њеном току и исходу у унутрашњости босанске државе, тако да је немогућа било каква процена.

Ратови и епидемије припадају краткорочним и средњорочним чиниоцима демографских промена у распону од две до три, односно 10 до 40 година. Након почетног опадања популације, долази до њеног опоравка, и најдаље у току две генерације стање се враћа на пређашње. Године велике смртности након кризе смењују године смањене смртности, јер су нестали мање отпорни припадници друштва. У прединдустријским друштвима, промене условљене болестима, сиромаштвом и глађу могле су да умање становништво за 10%, а велике епидемије за 20%–40%. Стопа морталитета и стопа наталитета биле су изузетно високе, а главни чинилац стагнације и драстичног опадања популације биле су епидемије заразних болести. Модерна истраживања су показала да животни стандард, односно квалитет исхране не доприноси у већој мери отпорности према болестима,¹³ али утиче на способност репродукције, тако да је наталитет већи у имућнијим слојевима, него међу сиромашним. Репродуктивност је зависила од старосног доба у коме жена ступа у брак, дужине брака и дужине трајања репродуктивне способности. Бројност властеоског сталежа смањивала се њиховим учешћем у рату и црквеним целибатом, а модификовала се познијим ступањем у брак.¹⁴

Чак и почетком 20. века, статистички подаци о морталитету у Босни и Херцеговини сведоче да је смртност била највећа код деце. Године 1902. читавих 56% од укупног броја умрлих била су деца, и то 24% до једне године старости, и 28% деца до 10 година старости.¹⁵ То се у потпуности уклапа у процене дате за западноевропске државе у прединдустријско доба — смртност одојчади, посебно у прве три недеље и у првим месецима, кретала се од 20% до 30%, само око 35%–50% деце доживело би доба од 15 година, а очекивана дужина живота била је неких четрдесетак година. Велика смртност деце, нарочито у лето, говори о сиромаштву и тешким условима живота, и деловала је као фактор селекције, јер су само најснажнији успевали да доживе репродуктивно доба. То значи да је и друштво увек било младо, с мало старијих људи. Посредно то упућује и на висок степен прираштаја који је омогућио биолошко преживљавање становништва, са иначе изузетно високом стопом морталитета. Прединдустријски градови су има-

¹² D. Dinić, *Uticaj kuge 1348. na privredu Dubrovnika*, Godišnjak FF u Novom Sadu V (1960) 11–33; В. Винавер, *Прилози историји ћеменићких међала, цена и надница (средњовековни Дубровник)*, ИГ 1–2 (1960) 51–97.

¹³ K. Sbonias, *nav. дело*, 11, 16.

¹⁴ P. Chaunu, *Civilizacija klasične Evrope*, Beograd 1977, 171–175, 185, и даље.

¹⁵ F. Schmidt, *Bosnien und die Herzegovina unter der Verwaltung Österreich-Ungarn*, Leipzig 1914, 206.

ли негативан демографски биланс и једино их је спасавао стални прилив новог становништва из руралних области.¹⁶

Османске власти су 1851. године, у доба Танзимата, организовале први званични попис становништва у Босанском, Херцеговачком и Новопазарском санџаку. Пописивање су заправо куће и мушкарци, вероватно само старији од 10 година, муслимани, хришћани, Јевреји и Цигани. С обзиром на бројне непрецизности, врло је условна процена да је број становника Босне и Херцеговине (без Новопазарског санџака) тада износио 1.021.772. Према првом попису након аустроугарске окупације, спроведеном 1879, укупан број становника Босне и Херцеговине износио је 1.158.164, што је, рачунајући површину од 51.000 km², давало просечну густину од 23 становника по km². Ипак, окрузи који су се простирали у равној Посавини издавали су се знатно већом густином насељености — округ Бијељина и Брчко имали су више од 50 становника по km².¹⁷

Оваква густина насељености како читаве државе, тако и региона северне Босне може се, уз доста резерве, узети као горња граница насељености овог простора у прединдустријско време.¹⁸ За разлику од простора Херцеговине — области крша, где се релативна пренасељеност јављала у кратким временским интервалима и подстицала периодично исељавање становништва, северна Босна је пружала далеко боље могућности за пољопривредну производњу и прехрану људи и стоке. С друге стране, мора се узети у обзир њен вишевековни погранични положај, уз све економско-политичке неприлике које су га пратиле.¹⁹

Други аспект проучавања демографских прилика пружају истраживања на пољу палеоклиматологије, тачније односа између дуготрајних климатских промена и броја становника, односно густине насељености и промене природног окружења. Наиме, осцилације температуре утичу на производњу хране по глави становника и на њихове животне карактери-

¹⁶ C. M. Cipolla, *Before the Industrial Revolution. European Society and Economy, 1000–1700*, New York 1976, 150–151; J. Landers, *The Field and the Forge — Population, Production, and Power in the Pre-Industrial West*, Oxford University Press, London 2003, 28–31.

¹⁷ F. Schmidt, нав. дело, 5–6, passim; Ђ. Пејановић, *Становништво Босне и Херцеговине*, Посебна издања САН, књ. CCXXIX, Одељење друштвених наука, Београд 1955, 46–49; ИСН, VI–1, 560–561. и даље (М. Екмечић); *Enciklopedija Jugoslavije*, 132–150.

¹⁸ Приликом одређивања густине становништва у појединим деловима позног Византијског царства (у просеку, 9–15 стан./km²), J. Koder је користио податке из османских пописних дефтера 15–16. века и најранији попис Османског царства из 1890. На карти која је приложена, подручје БиХ је означенено са вредношћу до 30 стан./km². — J. Koder, *Der Lebensraum der Byzantiner. Historisch-geographisch Abriss ihres mittelalterlichen Staates im östlichen Mittelmeerraum*, Byzantinische Geschichtsschreiber 1, Wien 2001², 150–154.

¹⁹ Погранична подручја нису учествовала у наглом развоју привреде Хабзбуршке монархије, који се одвијао у периоду после 1815. — Вид. J. R. Lampe, *Imperial Borderlands*, 192–193, и даље.

стике (наталитет, морталитет, дужина живота, репродуктивност). Периоди хладније климе доводе до смањења приноса, као и снижавања горње границе надморске висине на којој је земљорадња могућа, и утичу на укупно смањење приноса, односно, производње хране. Осим директне везе с повећаним морталитетом услед глади, то надаље има последице и на просторни распоред становништва, које се исељава с географски и привредно маргиналних подручја, као што су то брдско-планински предели. У условима умерено-континенталне климе, у таквим напуштеним подручјима долази до обнављања шумске вегетације на рачун култивисаних површина.²⁰

Посматрајући палеодемографску слику босанске државе и области северне Босне унутар њених граница, прву целину би чинио период од досељавања словенског и српског становништва до половине 12. века. Романизовано становништво се са севера, одакле су преко Саве долазиле словенске масе, повлачило у више планинске пределе и ка утврђеним градовима на јадранској обали. Слично другим подручјима, ново словенско становништво је прво населило суве пристранке речних долина, области на малој надморској висини, од око 150 до око 350 мњв, и претходно култивисана подручја. Раст становништва, изгледа ничим ометан, омогућио је половином 12. века појаву бана Борића у византијским изворима као независног „архонта далматске земље“ Босне. Он је био у могућности да сакупи домаћу војску с којом је учествовао у угарско-византијском сукобу 1153–1154. године. Може се претпоставити да је тренд демографског раста настављен и током владавине великих босанских банова Кулина (пре 1180 – око 1204) и Матије Нинослава (око 1233 – око 1250). У босанској држави се распознаје управни апарат (тепчије, казнаци, жупани, кнезови), државна и територијална организација (удеоне кнежевине, „земље“). У то време су Усора и Соли, попут Босне и Доњих Краја, као простране географске и историјске области организоване у посебне управне јединице у рангу „земље“, окупљајући већи број жупа. Површина босанске државе у ово време износила је око 22.500 км², а организована је у четири поменуте историјске провинције и простране управне области. Према подацима повеље из 1244, у „земљи“ Босни, која је захваљујући природно-географским условима била најгушће насељена, постојало је у то време барем шест пространих жупа (Босна, Врхбосна, Лепеница, Лашва, Брод и Прача). Војни походи угарских владара током четврте деценије 13. века били су усмерени превасходно ка северним областима босанске државе — Узори и Солима, те се може претпоставити да је у тим приликама долазило и до пустиштења, разарања и миграција становништва.

За владавину бана Пријезде интересантни су, и одавно примећени у науци, подаци који сведоче о трговини робљем с подручја Узоре у периоду

²⁰ P. R. Galloway, *Long-term fluctuations in climate and population in pre-industrial era*, Population and Development Review, Vol. 12, No. 1 (1986) 1–24; J. Koder, *Historical aspects of a recession of cultivated land*, 157–167.

1281–1283. године. Реч је о укупно 20 случајева да се робиње — *ancillae de Vsora*, продају на тржишту у Дубровнику, где су често препрдаване у Млетке, или у друге медитеранске градове. На овом месту дајемо табеларни приказ с њиховим именима и износима који су за њих плаћени.²¹

<i>Датум продаје</i>	<i>Име слуге/робиње</i>	<i>Цена</i>
1. 1280, 16. новембар	Радост	8 солида
2. 1281, 2. јануар	Радост	8 солида
3. 1281, 2. јануар	Радост је дата у замену за ослобођење друге робиње	
4. 1281, 23. март	Драга	5 солида
5. 1281, 9. април	Дева	8,5 солида
6. 1281, 17. април	Тихослава	7 солида
7. 1281, 20. јул	Драга	6 солида
8. 1281, 28. јул	слуга Јан (? Иван, Јован)	8 солида
9. 1281, 8. август	Драгослава	8 солида
10. 1281, 13. август	Мил(и)ца	6 солида
11. Истог дана	„Dospella de Vsora“	7 солида
12. Истог дана	Радост	8,5 солида
13. 1281, 21. август	Тврдислава	8,5 солида
14. Истог дана	Другост	8,5 солида
15. 1282, 2. август	Годимила	6 солида
16. 1282, 28. август	Мил(и)ца	7 солида
17. 1282, 1. новембар	Радост	8 солида
18. 1283, 4. мај	„Sestra de Vsora“ је ослобођена	
19. 1283, 18. мај	Слуга Симон	6 солида
20. 1283, 17. август	Милна је ослобођена	

Укупан број продаја робља 1281. године износио је 95, од чега је 85 било жена. У том броју Усора учествује са 13 забележених продаја, што износи око 15%. Следеће године тај проценат је знатно нижи, будући да је однос 69 према три, док је за наредну, 1283. годину, скоро двоструко већи — 35 према три. Једна од индикативних чињеница јесте да робиње чија су имена овде наведена без изузетка носе народна, словенска имена, међу којима предњачи Радост, те да нема ниједног изразито хришћанског имена попут Марије, Ане, Катарине и других. То је свакако ишло у прилог „оправданости“ трговине јеретицима.²²

²¹ Подаци из табеле потичу из збирке: Г. Чремошник, *Канцелариски и нотарски спisi*, I, Београд 1932, бр. 45, 59, 60, 71, 77, 78, 102, 109, 119, 122, 123, 124, 130, 220, 228, 266, 297, 300, 319.

²² V. Vinaver, *Trgovina bosanskim robljem tokom XIV veka u Dubrovniku*, Analji Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku (1953) 125–146; D. Dinić-Knežević, *Prilog proučavanju migracije našeg stanovništva u Italiju tokom XIII i XIV veka*, Godišnjak FF u Novom

У тумачењу феномена продаје робља с подручја Усоре, неколико ствари треба узети у обзир, а на првом mestу то да су архивски подаци фрагментарно сачувани. Надаље, како није познато бројчано стање становника ни за подручје Усоре, нити других територија босанске државе, не може се утврдити који је проценат одведен у робље, односно, колико је ова појава била маркантна да бисмо били у могућности да реално проценимо њен значај. Услед недостатка извора, нарочито оних различите провенијенције, готово сва објашњења су могућа — од интензивне трговине јеретицима до епидемије глади.²³ Глад као разлог који се наводи у споменицима у случајевима доброљне продаје у ропство забележена је тек у неколико случајева, и за дискусију је да ли се може узети као појава ширих размера. Такође, није познато да ли је реч о појави која је захватила сасвим ограничenu или једну већу територију. Познато је да појаву глади изазивају три главна узрока: неродица или слаба жетва услед лоших временских прилика, ратног стања и епидемија заразних болести. За посматрани период 1280–1283. нису сачувана директна сведочанства нити о војним операцијама на подручју Усоре (и Соли), нити о епидемијама болести. Једино што није спорно констатовати јесте да је у једном ограниченом периоду, тачније само 1281. године, број робиња из Усоре је предњачио у односу на друга подручја, изузев „Босне“. Под тим називом је, међутим, могла да се подразумева и „земља“ Босна, али и читава босанска држава, као општа одредница порекла робља.

Несрећене политичке прилике крајем 13. и почетком 14. века могле су да услове извесно демографско и привредно опадање босанске државе, које се показало као краткотрајно. Наиме, тренд демографског успона босанске државе достигао је кулминацију почев од друге четвртине 14. века, с учвршћивањем власти бана Стјепана II, што је у складу с проценама за читав балкански регион. Осим документованог територијалног проширења државе за отприлике једну трећину (на око 33.500 km²), о расту становништва би сведочила појава нових жуја у писаним изворима и развој градских насеља заснован на стабилности унутрашњих прилика и привредном успону. Наиме, после 1244. а пре 1329/30. око доњег тока Босне, на простору који је био Матија Нинослав даровао босанском бискупији као посед без насеља, формирана је жупа *Ненавиштие*. Иако извор из 1329/30. помиње само три села (Јакеш, Воловић и Модрич), сасвим је извесно да није реч о

Sadu XVI-1 (1973) 40–61; иста, *Миграције становништва из јужнословенских земаља у Дубровник током средњег века*, САНУ — Огранак у Новом Саду, ФФ у Новом Саду, Нови Сад 1995, 15–33.

²³ Р. Живковић, *Podaci o roblju kao izvor za istorijsku geografiju srednjovekovne Bosne*, Прилоzi 10/2 (1974) 333–340; исти, *Млетачка трговина босанским робљем у средњем вијеку*, ГДИ БиХ XXI (XXVII) (1976) 52–53; Д. Динић-Кнежевић, *Промет жујарица између Дубровника и близег заleја у средњем веку*, Годишњак ФФ у Новом Саду XII-1 (1969) 79–80; иста, *Миграције*, 19; N. Fejić, *Imaging the "Other" — The Bosnian Slave in Mediterranean Space*, The Medieval History Journal Vol. 5, No. 2 (2002) 291–308.

свим насељима овог типа, већ су само ова три села дата у феуд великому кнезу Гргуру Стјепанићу. Поред тога, мора се претпоставити да је постојало утврђење или град, као управно средиште жупе Ненавиште. Остаје отворено питање да ли је ту функцију имало утврђење на испусту планине Вучјак, где су браћа Хорвати око 1387/88. подигла Добор на темељима старије фортификације.²⁴

Економски и демографски процват босанске државе у првој половини 14. века огледао се и у већем улагању у инфраструктуру и у трајније грађевине као што су владарске резиденције и цркве (Мили-Арнаутовићи, Бобовац, Краљевска Сутјеска, Високо), градска утврђења и бројне тврђаве од трајнијег материјала, камена и малтера. Још један важан показатељ пораста броја становника сачуван је у топонимији. За неколико жупа се на основу њиховог назива може претпоставити да су настале „требљењем“ — искрчивањем тла, у циљу освајања новог простора за пољопривредну активност. То, заузврат, говори о демографском притиску на постојеће аграрне капаците. Прва од њих је жупа *Требошић*, у долини Јадра, десне притоке Дрињаче, чије име је забележено у трећој деценији 14. века. До 1374, када се први пут помиње, настала је жупа *Трибова*, издавањем од старије жупе Земуник. Знатно познијег помена је нахија *Требешић* у долини реке Љешнице, југозападно од Маглаја. Међутим, њено име је несумњиво словенског порекла и исходиште има у истоветним демографско-привредним приликама. Ови штури изворни подаци ипак иду у прилог постојању повољних демографско-економских прилика које су омогућиле територијалну експанзију и офанзивну спољну политику у време краља Твртка од 1382. године. Босанска држава достигла је врхунац свог територијалног обима и пространства — њена површина се оквирно може одредити на око 52.000 км².

Демографска ситуација се сигурно мења од времена војних похода краља Жигмунда, када су се ратни сукоби одвијали на простору северне Босне. Почев од последње деценије 14. века, поред угарско-босанских сукоба, унутрашњих размирица, у слику свеопштег комешања улазе и османски пљачкашки одреди, да би од 1414/15. босанска држава постала поприште војних судара Угарске краљевине и Османског царства. Таква ситуација ће веома дugo потрајати — све до 1536. и османског освајања Славоније, довршеног 1557. године. Продори како османске, тако и угарске војске, били су пропраћени одвођењем становништва, о чијим бројкама извори не дају прецизне податке. Осим насиљних и невољних, сасвим је извесно да су се све време одвијале и „тихе“ сеобе. Из четврте деценије 15. века потиче неколико сведочанстава о делатности папског легата и инквизитора фра

²⁴М. Благојевић, *Северна граница*, 60; Ј. Мргић, *Жупе и насеља „земље“ Усоре*, 30–31; иста, *Повеља бана Стјепана II Котроманића великому кнезу Гргуру Стјепанићу*, 19–33, са снимком повеље; о Добору вид. у поглављу овог рада „Добра управа“ (1322–1391).

Јакова Маркијског на територији Сремске жупаније. У градовима и селима на простору између Саве и Дунава, па чак и преко Дунава, он је затекао „Расцијане шизматике“ и „Босанце јеретике“, како већ дуги низ година живе међу хришћанима.²⁵ Подручје Сремске, Вуковске и Пожешке жупаније је несумњиво било прво одредиште сеоба покренутих из северне Босне, било да су узрок економски, или војно-политички мотиви.

Иако изван нашег подручја проучавања, занимљиво је поређења ради новести да је за територију која је пописана као „Вилајет-и В'лк“ (*обласија Бранковића*) процењено да је губитак становништва у периоду од 1385. до 1455. био у распону од 23.000 до 30.000 становника, односно 25,4%–30,7% укупног броја становника. Процене за читав Балкан говоре о паду са шест на четири и по милиона становника.²⁶ С наше стране је немогуће дати општу процену степена промена демографских прилика, која би била валидна за читаво подручје северне Босне. Изворна обавештења постоје само само за неке периоде и за поједина подручја.

Веома индикативни су подаци о области Ковачевића, која је међу првима била на удару османске војске 1460–1463. У првом сачуваном попису Босанског санджака из 1468/69, према наводима М. Васића, у области Ковачевића је „једна цијела нахија са 47 села остала без становништва“. Али, нажалост, није прецизирано о којој је нахији реч.²⁷ Ипак, увидом у текст извора, у могућности смо да утврдимо да је реч о насељима *нахије Требошић*, која припадају граду Кључевцу. У питању су следећа пуста села — *меџре*: Мрчево, Богмилова, Брнарева, Мукишић, Вукманић, Mrђеновић, Попова, Вукановић, Штитарић, Бело Поље, Илијин Дол, Јанкулић, Сливова, Милковић, Круновић, Радомир Жепинић, Седларић, Маћих, Радосав Врањић, Радоња Вукић, Нешковић, Иштедра, Врбо, Помор, Вишњица, Сидрамла, Дубачко, Копривно, Врбо Друго — Крстјани, Бачишна Глава, Леховац, Хранева Гребла, Слезеновићи, Хранкушићи, Туршановићи, Брајко Хвалић, Обрад Тумичић, Вуколићи, Градивој Икосалић, Радашин Мириновић, Обрад Веселић.²⁸ Уочљиво је да су већина имена пустих насеља за право презимена локалног становништва, вероватно ситне властеле чија су посед она представљала. Овде је, ипак, реч о стању непосредно након освајања и тек би увид у податке наредних детаљних пописа могао да пружи јаснију слику о степену насељености овог подручја.

²⁵ E. Fermendžin, *Acta Bosnae*, 159–164; P. Živković, *Tvrtko II*, 181–188, 184–187; исти, *Jakov Markijski i bosanski franjevci. Pokušaj reformiranja bosanskih franjevaca*, 169–182.

²⁶ М. Рашевић, *Демографске таплике и становништво*, у: *Насеља и становништво областји Бранковића 1455. године*, ур. М. Маџура, Београд 2001, 432–433.

²⁷ М. Васић, *Земља Павловића у свјетлу турских извора*, у: *Земља Павловића*, 307.

²⁸ A. Aličić, *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69*, 255–257.

Позната су запажања која је 1530. године приликом свог путовања кроз Босну забележио Бенедикт Курипешић: „Kraljevina Bosna nije prema svojoj veličini gusto naseljena. Raspitao sam se i saznao da za to imaju tri uzroka: prvo, narod mnogo umire od kuge; drugo, Srbi (*Zitzen, Čiči*) i Martolozi (*marthalosen*) бježe mnogo radi teških nameta i tereta; треће, најvažnije, што турски car uzima i odvodi iz земље mlade i okretne ljude... Pored puteva земља je најslabije obraђена, zbog тога што им Turci, putujući тамо amo, silom oduzimaju sve што имају, а не plaćaju за то ništa... Zbog тога siroti ljudi bježe sa cijelom svojom imovinom u planine i na плодне паšnjake daleko od puteva, па ту обрађuju svoju земљу.“²⁹

Померање становништва из низијских крајева у више пределе одвијало се и пре османског освајања, услед демографског притиска, и претходно поменуте жупе које сведоче о крчевинској активности последица су управо таквог кретања. Горња надморска висина сталне насељености ипак није прелазила 900–1.000 м, чак ни почетком 20. века. У обзир свакако треба узети да је велики утицај на колонизацију виших предела извршило усвајање културе гајења кромпира и кукуруза.³⁰ Удаљавање насеља од прометних путева било је условљено како кретањем војске, што је увек у мањој или већој мери подразумевало неке облике насиља, принуде и додатног економског притиска, тако и продирањем заразних болести. Главни путеви ширења епидемија били су прометни копнени путеви, и у ратно и у мирно-допско време.³¹

У погледу *девширме*, савремена истраживања показују да је тек 0,5% домаћинства једне провинције требало да преда дете, и то у просеку на сваких 14–16 година. На основу систематског праћења детаљних османских дефтера за подручје средње Грчке (Беотија и Локрида) и северне Бугарске, показало се да су оба подручја у предосманско доба била поприлично запустела, с малим бројем насеља, малом популацијом и много напуштене обрадиве земље која је дugo лежала на угру. Успостављањем османске власти, стабилизацијом политичких прилика, уз почетно умерено пореско оптерећење, број становника оба поменута региона почине најло да расте. У Беотији се у току само сто година број становника учетвостручио, тако да око 1570/80. достиже свој врхунац.³²

²⁹ Benedikt Kuripešić, *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530*, prev. Đ. Pejanović, Sarajevo 1950 — reprint Beograd 2001, 36.

³⁰ O. Jauker, *Naselja u Bosni i Hercegovini s obzirom na geološki sastav zemljišta*, GZM 14 (1902) 83–111.

³¹ Р. Катић, *О појавама и сузбијању заразних болести код Срба од 1202. до 1813. године*, Београд 1965, 49–53.

³² M. Kiel, *The Ottoman Imperial Registers: Central Greece and Northern Bulgaria in the 15th–19th century. The Demographic Development of Two Areas Compared*, y: *Reconstructing Past Population Trends in Mediterranean Europe*, eds. J. Bintliff — K. Sbonias, Oxbow Books 1999, 195–218.

У случају *нахије Високо*, с градовима Високо, Фојница и Крешево и са 21 пописаним селом, истраживања су приказала исте појаве које се укљапају у трендове кретања становништва у поменутим крајевима Османског царства. Подаци који се односе на град Високо показују да је између 1516. и 1528/30. године дошло до знатнијег пада броја становника, што се објашњава миграцијом становништва у новоосвојене крајеве Угарске. Убрзо потом почиње демографски успон града, који достиже свој максимум око 1570. године. Од тада демографска кривулja клизи надоле — број кућа се преполовио до 1604. Становништво у Европи почело је полако да се опоравља од 1470/80, исто тако и поменута насеља која бележе раст броја становника све до 1570, и то више у селима него у градовима. Детаљни попис из 1604. осликава тенденцију опадања броја становника, и то се наставило током 17. и 18. века.³³

ТАБЕЛАРНИ ПРЕГЛЕД КРЕТАЊА БРОЈА КУЋА И СТАНОВНИКА
У КАСАБИ ВИСОКО 1468/69–1604.

<i>Појаси</i>	1468/69.	1485.	1489.	1516.	1528/30.	1540/42.	1570.	1604.
ВИСОКИ	220 кућа +25 самаца	239 +12 самаца	215 +33 самаца	266 +75 самаца	149 + 20 самаца	254 +25 самаца	649 + 29 самаца	308
	= (по 5 становника по кући) = 1100 + 25	= 1.195 + 12	= 1.075 + 33	= 1.330 +75	= 745 +20	= 1.270 +25	= 3.245 + 29	
	= 1.125 становника	= 1.207	= 1.108	= 1.405	= 765	= 1.295	= 3.274	= 1.540

Стање извора допушта само оквирне процене одређивања степена насељености подручја северне Босне. За Горњу и Доњу Тузлу постоје неки подаци и из пописа *цизје* (*cizye*) — главарине. Овај порез су плаћали сви одрасли, радно и ратно способни немуслимани како би стекли статус „зимије“ (*zimmī*), тј. немусиманског поданика у мусиманској држави. То им је обезбеђивало право на заштиту живота и имовине и слободу вероисповести. Примањем ислама престаје статус зимије, па и обавеза плаћања главарине. Према шеријату, плаћања цизје су били ослобођени: деца, жене, старци и слепи, док су задржале земљу својих мужева пла-

³³ H. Čar-Drnda, *Demografsko kretanje, socijalni i konfesionalni sastav stanovništva u Visočkoj nahiji*, POF 41 (1991) 195–252; M. Kiel, *Ottoman Sources for the Demographic History and the Process of Islamisation of Bosnia-Herzegovina and Bulgaria in the Fifteenth – Seventeenth Centuries. Old Sources – New Methodologies*, у: *Ottoman Bosnia. A History in Peril*, eds. M. Koller – K. H. Karpat, Center of Turkish Studies, The University of Wisconsin Press 2004, 93–119.

ћале само део износа. Иако се цизја рачунала по појединцу, у европском делу Османског царства она се наплаћивала и прикупљала по домаћинству, а у пограничним областима попут Босанског санџака, важила је најнижа тарифа. Сваке треће године састављани су посебни дефтери у које су уношени подаци о прикупљеној главарини, с рубрикама — одрасли мушкарци способни за борбу, стасали младићи, номади (*haytâne*) који већ десет година живе на истом месту чиме су изгубили право да се и даље сматрају номадима. Попис се вршио по вилајетима и нахијама, затим по селима и махалама, чија имена су уписивана уз личне податке немуслмана који су платили овај порез. Све то, међутим, недостаје у објављеним подацима из дефтера цизје за подручје Тузле. У насељу Доња Тузла 1477/78. наплаћена је главарина од 74 домаћинства (*hane*), а 1478/79. у Горњој Тузли само од 15 домаћинстава. За 1488/89. и 1490/91. годину, у вилајету рудника соли *Тузле* (*Ma'den-i Memleha-i Ağça*) прикупљена је цизја од 330 домаћинстава у укупном износу од 10.349 акчи, што у просеку износи 31,36 акчи по домаћинству.³⁴

Захваљујући радовима Адема Ханџића, у прилици смо да предочимо податке који су релевантни за демографску историју подручја северне Босне крајем 15. и у првој половини 16. века, пратећи ситуацију у Зворнику, Горњој и Доњој Тузли, приказаној у наредној табели.³⁵ Из 17. века потичу извештаји католичких свештеника Атанасија Ђорђића (1626), Маријана Маравића (1655) и фра Николе Оловчића (1674), као и описи сачувани у делу Евлије Челебије, нажалост, без обе Тузле.³⁶

Доња и Горња Тузла — Након првих несигурних података из пописа цизје (1478/79), тек сумарни дефтер 1533. даје неку одређенију слику о демографским приликама — обе вароши имају скоро исти број кућа, 55 и 57. Ако би се број кућа помножио с бројем чланова домаћинства четири и пет, број становника би се кретао између 220 и 285.³⁷ Онда је уследио демографски бум — у само 15 година, број кућа, а тиме и становништва, повећао се за 7,12, односно 7,67 пута, што се сигурно не може објаснити природним

³⁴ H. Hadžibegić, *Džizja ili harač*, 55–135; A. Handžić, *Tuzla*, 168, 189; Ö. L. Barkan, 894 (1488–1489) yili Cizyesinin Tahsilâtına âit Muhasebe bilânçolari, Belgeler 1–1 (1964) 58; N. Todorov — A. Velkov, *Situation démographique de la Péninsule balkanique (fin du XVe s. début du XVIe s.)*, Academie Bulgare des Sciences — Institut d'Etudes Balkaniques, Sofia 1988, 259.

³⁵ A. Handžić, *Zvornik*, passim; исти, *Tuzla*, passim; исти, *Dva prva popisa*, passim.

³⁶ M. Batinić, *Njekoliko priloga k bosanskoj crkvenoj poviesti*, 146–147; Ф. Мило-бар, *Два савремена извјештаја о Босни*, 253–254; J. Jelenić, *Spomenici kulturnog rada bosanskih franjevaca*, 148; Evlījā Čelebi, *Putopis*, 482–484; M. Јачов, *Списи Тајног ватиканског архива*, 16–17.

³⁷ М. Рашевић је за „област Бранковића“ предложио просек од 4,4 члана у домаћинству. — *Демографске прилike и становништво*, 424–429.

ТАБЕЛАРНИ ПРЕГЛЕД КРЕТАЊА БРОЈА КУЋА
У ДОЊОЈ И ГОРЊОЈ ТУЗЛИ И ЗВОРНИКУ
1476–1664/65.

1476, 1477/78, 1478/79 Пописи џизја		1519. дефтер	1533. дефтер	1548. дефтер	1600. дефтер	1626. Ђорђинћ	1655. Марањић	1664/5. Евлија Челебија
Доња Тузла	74 куће	—	57	406	506	—	500	—
Горња Тузла	15 кућа	—	55	422	599	—	250	—
Зворник	165 кућа	270	130	462	218	500–600	1.000	600

прираштајем. Разлог је огроман талас досељавања становника најпре из оближњих села, а затим и из других нахија које губе сеоско становништво. То би такође указивало и на демографски притисак на аграрне капацитете, тако да се вишак становништва одлива у градска насеља. У извештају босанског бискупа Франческа Стефанија из 1600, стоји да у Горњој Тузли живи 1.600 душа у 400 кућа, док у Доњој Тузли има 200 кућа католика и 1.000 душа. Ове бројке доста одступају од података опширеног дефтера из поменуте године. До краја 16. века, Горња Тузла је достигла свој демографски и урбанистички врхунац и отпочео је процес стагнације, док је Доња Тузла, као управни центар и јаче економско насеље, наставила и касније да се развија.

Зворник — Први демографски успон град је забележио у периоду 1476–1519, након што је око 1480. постао седиште санџакбега. То је са собом повлачило и много већи војни и економски значај града, који доживљава и крупне урбанистичке промене. У град су се до 1476. године доселили хришћани с функцијом мартолоса — укупно 103 хришћанске куће од 165 кућа у вароши, а затим се доселило и становништво из оближњих села (Главичице, Дубрава — Тршић и Крижевића), тако да се број кућа до 1519. попео на 270. Опадање које је уследило до 1533 — са 270 на 130 кућа, може се објаснити премештањем хришћана-мартолоса који су били ангажовани као улуферије, ка новоосвојеним територијама на северу како би задржали пореске олакшице влашког статуса. Истовремено се одвијало повлачење католичког становништва, тако да су фрањевци после 1533. напустили самостан са црквом св. Марије и прешли у Горњу Тузлу. До 1548. број становника Зворника повећао се 3,5 пута — са 130 на 462 куће, што је последица стабилизације политичких и економских прилика и великог прилива муслимanskог становништва. У граду је постојало 10 махала са укупно 430 занатлија и представљао је војни, управни и при-

вредни центар читавог санџака. У другој половини 16. века популација не стагнира, већ драстично опада — град је до 1600. спао на мање од половине кућа, тј. са 462 на 218. Објашњење лежи опет у одсељавању како занатлијског, тако и другог становништва у градове у Славонији, као и у ангажовању током Дугог рата (1593–1606). Осим тога, зворнички санџакбегови све чешће бораве у Горњој и Доњој Тузли, што такође доводи до одлива становништва. Потом опет долази до већег успона током прве половине 17. века, али је број од 1.000 кућа наведен код Маравића засигурно преувеличан, јер му претходи Ђорђићев, а следи Евлијин подatak од 600 кућа. С обзиром на кратак временски размак, такво осцилирање (разлика од 400 кућа) није реално.

Према саопштеним подацима, види се да су се промене демографских прилика у Горњој и Доњој Тузли и Зворнику одвијале у готово истоветном ритму који је забележен у Високом — раст популације услед смиривања политичких прилика, досељавање новог становништва, економски успон од око 1520-тих и врхунац око 1570/80, а онда мањи или већи пад популације који се огледа и у економској стагнацији. Насеља која су се налазила северније, у Посавини — Бијелина, Грачаница, Модрича, Дубочац, свој демографски, економски и урбанистички напредак доживљавају касније у односу на Зворник и тузланске вароши. То је сасвим разумљиво с обзиром на познију стабилизацију политичких и економских прилика, односно она наступа тек 1557. када је османско освајање Славоније довршено. Тако су према најранијем попису из 1533. нахије Бијелина, Корај и Ненавиште још увек биле прилично слабо насељене, с великим бројем пустих селишта — *mezri*, које ће бити реколонизоване до 1548. године. Градови западно од Босне и Усоре, освојени тек 1536, још касније почињу да се демографски и економски опорављају. Њихов период раста може се смести у другу половину 16. века, што им је оставило мало времена пред наступање кризе Османског царства.

КОЛОНИЗАЦИЈА СТАНОВНИШТВА С ВЛАШКИМ СТАТУСОМ И ВЕРСКЕ ПРИЛИКЕ

Упоредо са ширењем граница Босанског, Смедеревског, затим и Зворничког санџака на рачун угарских територија јужно, затим и северно од Саве, османске власти су спроводиле систематско насељавање становништва које је уживало статус *влаха-филуриција*. Реч је о економско-популацијском и друштвеној категорији и њеним правима која су се у једном периоду додељивала делу покореног становништва ради остваривања државних циљева. Примарни интерес османске државе био је да се новоосвојено подручје демографски и економски ревитализује како би могли да се обезбеде њени приходи. С обзиром на своју структуру и организацију, најпогодније

становништво су били *власи-сточари*, који су и у средњовековно доба имали другачији економски положај у односу на зависно земљорадничко становништво. Под власима-сточарима подразумева се становништво, које се од 14. века у претежној мери бави бирегионалним и бисесилним сточарством, транспортом робе караванима и има одређену војну службу у средњовековној Србији и Босни. Процес територијализације појединих влашких катуна и њихов прелазак на сесилни и претежно земљораднички начин живота, у немањићкој Србији је евидентан од 13. века, док се у држави босанског бана бележи доста касније. Осим специфичних обавеза и дажбина проистеклих из њихове основне привредне делатности, власи су имали и одређене војне обавезе. Већину законских одредби које су у средњем веку регулисале правни и друштвени положај влаха-сточара могуће је наћи у османском законодавству.³⁸

Сходно уобичајеној пракси, османска држава је преузела претходне законске одредбе и обичајне прописе који су јој одговарали и, прилагодивши их својим потребама, доносила их је у виду закона (*кануна*). Положај становништва са влашким статусом је регулисан посебним законским прописима (*канун-наме*) и оно је засебно пописивано у дефтерима појединих санџака. До сада су објављени кануни за влахе Смедеревског, Браницевског, Видинског, Босанског и Херцеговачког санџака, док за Зворнички санџак није познат текст влашког кануна, али се може претпоставити да је био сличан канунима који су важили у Смедеревском и Босанском санџаку.³⁹

Тако су поједине скупине влаха добиле и одређене задатке у вези са осигурањем и одбраном територије. Организоване су у војничке и полу-војничке групе — дербенције, азапи, војнуци, мартолоси, соколари. У замену за испуњавање посебних обавеза према држави, власи су били ослобођени свих дажбина које се односе на земљорадњу и рајински статус, а њихова укупна пореска оптерећења била су мања од рајинских. Били су ослобођени харака (цизје — главарине), ушура (десетка од пољопривредних

³⁸ На овом месту доносимо само избор литературе која се тиче ове велике историографске теме: *Simpozijum o srednjovjekovnom katunu*, 24–25. новембар 1961, Sarajevo 1963; *Simpozijum — Vlasi u XV i XVI vijeku*, 13–16. новембар 1973, Radovi ANUBiH LXXI-II–22 (1983) 73–177; М. Благојевић, „Закон светога Симеона и светога Саве“, у: *Сава Немањић — Свети Сава*, Београд 1979, 129–166 (= исто, у: *Немањићи и Лазаревићи и српска средњовековна државност*, Београд 2004, 191–246); исти, *Влашки кнезови, премијери и челници у држави Немањића и Котроманића (XIII–XIV век)*, у: *Стоменица Милана Васића*, 43–77; Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак*, 227–241; вид. и Б. Храбак, *Из стареје прошlosti Босне и Херцеговине*, књ. II, Београд 2003 — сакупљен је део радова овог аутора који се односи на влахе.

³⁹ *Kanuni i kanun-name*; D. Bojanović, *Turski zakoni*. О власима Зворничког санџака — М. Васић, *Кнежине и кнезови Ђумарлије у Зворничком санџаку*, 247–278; A. Handžić, *O islamizaciji*, 5–45; исти, *O kretanju stanovništva*, 57–67. Треба истаћи да се највећи број радова домаћих оријенталиста који разматрају влахе и њихов статус на тлу Босне и Херцеговине односи претежно на питање исламизације.

производа, укључујући и саларију — спахијски „оброк“, испенце (25 акчи сваки хришћански рајетин), младарине и, што је нарочито значајно — овчарине (*ресми-и агнам*), односно пореза на ситну рогату стоку (козе и овце), коју су влашка домаћинства поседовала у великом броју. Такође им је било гарантовано да су ослобођени свих „ванредних намета и обичајних терета“ (*аваризи диваније и тикјалифи орфије*), што је све доприносило знатно мањем економском оптерећењу влашких домаћинстава. Уместо рајинских дажбина и рада, влашки статус је подразумевао плаћање пореза *филурије* — „дуката“ по огњишту (кући, домаћинству, *хане*), чији се износ мењао сходно монетарном курсу, али је зависио и од удаљености државне границе. Што је граница била ближа, то је износ филурије био нижи, и обратно. Већа пореска и војна јединица био је *кайун* који је чинило 50 филуријских кућа, што је истовремено представљало и територијално-управну целину. На челу влашких скупина (катуна, *чемајта*) стајали су *кнезови* и *војводе*, а нижи ранг су заузимали *премићури*. Ова звања су такође преузета из предосманског периода.⁴⁰ О њиховим овлашћењима се говори у канун-нами Зворничког санџака из 1548, када је „влашка раја“ већ била уписана у харачки списак.⁴¹

На тлу северне Босне, најраније сачувани прописи односе се на влахе у нахији тврђаве Маглај који су 1489. пописани у оквиру „Краљеве земље“ — *вилајета Краљ*, а припадали су хасу босанског санџакбега. За њих се каже да су „дошли свана“, то јест да су досељени, затим да су се „населили и дају пристојбу по влашком обичају“. Њихове дужности су биле да од сваке куће плаћају *једну филурију*, дају једну овцу с јагњетом или 12 акчи, и једног овна или 15 акчи. Од 50 кућа дају два овна или 60 акчи, једну чергу или 100 акчи. Ове обавезе измирују на празник *Ђурђевдан*. У погледу војне службе, 10 кућа даје једног коњаника који учествује у ратном походу.⁴²

Под „филуријом“ се подразумева златник или дукат, и премда се у овом тексту не помиње његова вредност, може се претпоставити да је реч о износу од 45 акчи, како је то наведено у прописима за влахе у вилајету Павловића (1468/69) и Херцеговине (1468/69, 1477). Тако би новчана давања једне влашке куће у Босанском санџаку у ово време износила укупно 75,2 акче, напрема 83 акче влаха вилајета Браничево и Смедерево.⁴³ Такође, за разлику од ових влаха, који су давали једног војника на пет кућа (*пeћник*),

⁴⁰ N. Beldiceanu, *Les Valaques de Bosnie à la fin du XVe siècle et leurs institutions*, Turcica VII (1975) 122–134; М. Благојевић, *Влашки кнезови, премићури и челници*, са до-садашњом литературом; Е. Миљковић-Бојанић, *нав. дело*, 229–241.

⁴¹ *Kanuni i kanun-name*, 118–119 (Н. Филиповић).

⁴² *Kanuni i kanun-name*, 14 (Н. Филиповић).

⁴³ J. Mulić, *Društveni i ekonomski položaj Vlaha i Arbanasa u Bosni pod osmanskom vlašću*, POF 51 (2001) 111–143.

и једног слугу (*коморник, јолдаш*) на 50 кућа у службу санџакбегу у трајању од шест месеци, власи-војници Босанског санџака регрутовали су једног војника од сваке десете куће и нису давали слуге санџакбегу. Занимљиво је да се не помиње ни одредба по којој у случају непријатељског упада, свака кућа даје једног војника (*заманица*), али треба претпоставити да је нешто слично морало да постоји.⁴⁴ Осим мањих новчаних дажбина и војне обавезе, и натуралне дажбине влаха Босанског санџака су биле мање, што говори о већем стратешком значају ове територије.

На основу подробнијег проучавања османских пописних извора, оправтава се неколико етапа досељавања влашког становништва на простор северне Босне. Тако су поменути власи у нахији тврђаве Маглај пописани 1489, били део влаха Бањана који су се после 1475. доселили у вилајет Павловића из Херцеговине (из околине Билеће). Укупан број царских и санџакбегових влашких домаћинстава у нахији Маглај 1489. износио је 982 домаћинства. Са овог простора, становништво с влашким статусом кретало се и даље, како се ширила османска држава. До пописа Босанског санџака 1516, оно је било насељено у нахијама које су издвојене из територије нахије Маглај и први пут се помињу: Требетин, Озрен, Усора, а потом и Тешањ. Број царских и санџакбегових влаха ове године је износио 606 кућа и 156 пратећих чланова, што значи да недостаје око 400 влашских кућа. Део њих се, вероватно, одселио у новоосвојене области на североистоку, после освајања Сокола и Сребреника, на територију Зворничког санџака. На територије северно од Тешња, након освајања Дубровачке жупаније 1536, насељен је део маглајских влаха, као и на вакуфске поседе босанског санџакбега Гази Хусрев-бега у Тешањској нахији.⁴⁵

Према опширом дефтеру из 1528. године, када је пописано све становништво с влашким статусом у Зворничком санџаку, види се да је оно насељено у 11 нахија с леве обале Дрине. Правац њиховог досељавања био је с југа и југоистока. Најраније су забележени 1476. у нахији Гостиљи, Драметину и Зворнику, одакле су се даље ширили ка државним границама на северу. На основу топонима, Ханџић је изнео претпоставку да су власи Рудињани, суседи Бањана из Херцеговине, населили подручје нахије Теочак. Наиме, пописана села се јављају с новим именима, као што је то случај са селом Средњи Локањ — Рудине.⁴⁶

Наредбом великог везира Ибрахим-паше 1528. укинут је статус влаха и других повлашћених редова у читавом Османском царству, заправо изједначени су са рајом. Међутим, у Босанском санџаку некадашњим власи-

⁴⁴ D. Bojanović, *Turski zakoni*, passim.

⁴⁵ A. Handžić, *O kretanju stanovništva*, 57–67.

⁴⁶ M. Vasilić, *Кнезине и кнезови тимарије у Зворничком санџаку*, 247–278; A. Handžić, *Tuzla*, 105–110.

ма су враћени стари прописи већ 1540/42, будући да је дошло до масовног исељавања становништва на територију славонских санџака, и даље, на територију Хабзбуршког царства. Судећи према поменутој канун-нами Зворничког санџака из 1548, то није био случај с власима на овој територији, јер се власи-филурије не помињу. Јасно се издваја статус њихових поглавара — примићура и кнезова, који чине једну врсту политичке и економске елите. Примићури помажу да се од „влашке раје“ покупи харач, уведене дажбине и овчарина, и одговорни су за сваку евентуалну штету. Син примићура наслеђује оца и издаје му се потврда (*тескера*), и то се уноси у дефтер. Примићури су ослобођени харача, а њихове баштине — десетине, саларије и дажбина на баштину. Кнезовима су додељени тимари, те своје војне обавезе испуњавају у зависности од висине принадлежности које добијају. Они су одговорни за примићуре у својим нахијама, и такође помажу єминима и другим службеницима да сакупе харач, овчарину и остale намете.⁴⁷

Због ангажовања у производњи соли, део становништва је имао посебно регулисане обавезе као *тузије — колари*. Њихов положај се може делимично сагледати из текста кануна *солана на труће* у Горњој и Доњој Тузли, који је укључен у детаљни дефтер Зворничког санџака из 1548. године. Један део становништва са статусом раје имао је обавезу да набавља дрва за производњу соли, како за потребе државе, тако и за потребе радника који су имали удела у укупној количини произведене соли. Раја је заузврат била ослобођена саларије (3% од усева) и ванредних намета. Кад је о положају тузција реч, сазнаје се да су од 1548. они располагали приходом од тродневне производње соли, док је држави припадао приход од четири дана.⁴⁸ Судећи по сличним прописима за коларе у црноморским соланама, вероватно је положај тузција био наследан, јер је било веома важно да се стручно знање пренесе у следећу генерацију.⁴⁹

КАТОЛИЧКА ЦРКВЕНА ОРГАНИЗАЦИЈА

Упоредо с насељавањем новог становништва, сачувани извори допуштају да се делимично сагледају и промене црквених организација на овом подручју. Католичка црква била је присутна кроз деловање фрањевачког

⁴⁷ *Kanuni i kanun-name*, 118–119; A. Handžić, *O kretanju stanovništva*, 67; J. Mulić, *Društveni i ekonomski položaj Vlaha i Arbanasa*, 129–134; ИСН, III–1, 429–440 (Р. Веселиновић).

⁴⁸ *Kanuni i kanun-name*, 119; A. Handžić, *Zakonska odredba (kanun) o tuzlanskim solanama*, POF VIII–IX (1958–59) 169–179.

⁴⁹ E. Grozdanova, *Bergleute (Madenci), Salzgewinner (Tuzcu) und Celeps als Bevölkerungsgruppen mit Sonderpflichten und Sonderstatus im Osmanischen Reich. Versuch einer vergleichenden Analyse*, SOF 56 (1997) 105–121.

реда, њихових цркава и самостана, који су се налазили у појединим градовима и трговима. Према већ поменутом попису из 1385/90. и другим познијим обавештењима, реч је о следећим севернобосанским насељима: Зворник, Теочак, Бијељина, Корај, Скакава, Бистрица, Модрича, Тешањ, Соли Доње и Горње.⁵⁰

Поред рушења католичких богољоља приликом османског освајања и њиховог претварања у ћамије, треба узети у обзир и то да се пред напредовањем османских војске, католичко становништво добрым делом повлачило ка територији која се још увек налазила под влашћу угарског краља. Стога је католички клер био принуђен да се повуче с њима и да напусти своје цркве и манастире у неким од поменутих насеља. Тако су фрањевци напустили свој самостан с црквом св. Марије у Зворнику око 1538. године, и прешли су у истоимени манастир у Горњој Тузли. Међутим, већ 1541, будући да се поменуто насеље убрзано развијало као муслиманска касаба, прешли су у новоподигнути самостан на локалитету Градоврх, око три километра североисточно од Доње Тузле. Ту им се придружило и свештенство из овог насеља, такође потиснуто демографским притиском муслиманског живља услед развоја доњотузланске касабе. Године 1600. босански бискуп Франческо Стефанић затекао је у Горњој Тузли 15 фратара и тројицу клерика, а у Доњој Тузли — осам фратара, четворицу свештеника и два клерика. Ниједну цркву нити католичку кућу није затекао у Зворнику и његовој околини.⁵¹

Босанска фрањевачка викарија подељена је 1514. године на две провинције — Босну Сребрну (*provincia Bosnae Argentinae*) и Босну Хрватску (*provinciae Bosnae-Croatiae*), тако да је прва, названа по Сребреници, обухватала све фрањевачке цркве на подручју под османском влашћу.⁵² Најраније сачувани пописни дефтери не помињу фрањевачке цркве у Бијељини, Скакави, Тешњу, Бистрици, па се претпоставља да су уништене током периода сукоба и претворене у ћамије, а католичко становништво је прешло на територију северно од Саве. Међутим, касније се јављају неки до тада непознати фрањевачки самостани и цркве, те остаје отворено питање времена њиховог настанка. С обзиром на често понављане забране подизања потпуно нових цркава, рекло би се да се то ипак дешавало. Успомена на фрањевачки самостан са црквом св. Илије код Модриче сачувана је као топоним — 1533. помиње се „мезра цркве Илинска поља“ у нахији Ненавиште (Грачац). Црква, која се налазила једну миљу од Модриче, и 1600. године стајала је отворена и није била покривена. Босански бискуп је те године затекао четворицу фрањеваца како живе у једној ку-

⁵⁰ J. Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci*, I, 37–38.

⁵¹ M. Јачов, *Списи Тайног ватиканског архива*, 16–17; A. Handžić, *Tuzla*, 85–92.

⁵² J. Jelenić, *нав. дело*, 122–123.

ћи, јер немају „ни манастир ни цркву у вароши“. Према писању босанског бискупа, у околини је живело 2.000 католика, у неких 500 кућа. Павле Ровињанин је 1640. забележио да је самостан у Модричи „најсиромашнији, најнеугледнији и најбеднији у целој провинцији“. Налазио се укопан у земљу, попут ћелије, док за цркву (св. Илије), на миљу одатле, каже да је већа од цркве у Капо Д’Истрији, што говори о њеној поновној изградњи. Бискуп Маријан Маравић је 1655. затекао цркву и самостан, али фра Никола Оловчић 1673. бележи да је „пре десетак година, река Босна изашла из свог корита и ударила на десну страну“. Река је до темеља разровала цркву и однела материјал. Ипак, црква св. Илије је обновљена убрзо, будући да су је фратри поново напустили 1685. године. У попису Зворничког санџака из 1533. помиње се и „мезра цркве Св. Марија код села Били Поток“, која се вероватно налазила у самом Корају.⁵³ Остаје отворено питање да ли су у градовима који су се дужи период налазили под влашћу угарских краљева изграђене католичке цркве, макар као капеле за тврђавске посаде. То се пре свега односи на Сребреник, Соко, Добој, Добр и Тешањ.

Османске власти су дозвољавале обнову старих хришћанских богоља, на старим темељима, како је то образложено у бројним *фейтвама*. Тако у појединим случајевима, када је, на пример, држави одговарало да се оснује дербенцијско село тамо где га никад није било, давана је дозвола за подизање нових цркава. Ипак, и тада се то у документима званично подводило под форму „обнављања“ разрушене цркве.⁵⁴ О забрани подизања нових цркава и манастира, без обзира на то да ли су православне или католичке, изричito се говори у канун-намама за Босански, Зворнички и Клишки санџак из 1516, 1530. и 1542: „Na nekim mjestima podignuta je crkva gdje iz starog nevjerničkog vremena nije bilo crkve. Na mjestima gdje ni u starom defteru crkva nije zapisana *nove crkve su podignite*. Neka se naredi da se takve novo-podignite crkve razore, a sa nevjernicima i popovima koji i njima sjede, vrše špijunske poslove i šalju izvještaje u nevjerničke zemlje, neka se strogo postupi i neka se kazne.“⁵⁵ Поменути „попови“, који се сумњиче за шпијунажу, вероватно означавају хришћанско свештенство уопште, иако су католици-фрањевци, као представници вере главних непријатеља Османског царства, у ово време више били под сумњом него православни свештеници.

⁵³ J. Jelenić, *Spomenici kulturnog rada bosanskih franjevaca (1437–1878)*, 146–149 (N. Olovčić); S. Zlatović, *Izvještaj o Bosni god. 1640. o. Pavla iz Rovinja*, 34; Ф. М(илобар), *Два савремена извјештаја о Босни*, 254–255; A. Handžić, *Dva prva popisa*, 145, 154; M. Јачов, *Списи Тайног ватиканског архива*, 16; M. С. Филиповић, *Модрича*, 28–30; A. Handžić, *Tuzla*, 85–92.

⁵⁴ R. Gradeva, *Ottoman Policy Towards Christian Church Buildings*, Etudes balkaniques 4 (1994) 14–36.

⁵⁵ *Kanuni i kanun-name*, 31, 43, 66.

ПРАВОСЛАВНА ЦРКВЕНА ОРГАНИЗАЦИЈА

У погледу православне црквене организације, изворна обавештења су крајње оскудна и хронолошки веома разуђена. Помен епископа босанског Василија 1293, као представника краља Драгутина, у то време „усорског и сремског краља“, прва је индиција о постојању православне организације на простору под његовом управом западно од Дрине. Краљев биограф, архиепископ Данило II, истиче Драгутинов труд у борби против јеретика, који је уродио плодом — „многе од јеретика босанске земље“ краљ је преобратио у правоверје, јер је „јеретички куколь духовним српом из корена посекао“.⁵⁶ Поред постојања посебног црквеног јерарха западно од Дрине, претпоставља се да је активну улогу у покрштавању присталица босанске цркве имала и новооснована Мачванска (Београдска) епископија, уз Моравичку и Дабарску.⁵⁷

Од Драгутиновог времена, па све до 1415. нема никаквих обавештења. Те године се, међутим, помиње *сребренички митрополит*, који резидира у деспотовој Сребреници у Подрињу. То би говорило у прилог постојању значајнијег броја православних верника на овом простору, због чега је дошло до стварања посебне епархије српске цркве.⁵⁸ У дубровачким изворма има још неколико хронолошки расутих података — 1427. Дубровчани помињу у свом писму деспоту Стефану „цркве ваше“, односно православне цркве у Сребреници. Године 1428. у граду је убележен „Филип, слуга митрополита“ као један од дужника дубровачког трговачког друштва, што би указивало на постојање митрополитске столице. Исте године у Подзворнику, а 1434. у Сребреници, записано је име попа Божичка, 1442. попадије Љубисаве.⁵⁹

Фра Иван Капистран, викар фрањевачког реда у Босни, у свом писму папи Каликсту III од 4. јула 1455. наводи у осамнаест тачака притужбе против „шизматичких Рашана“, као и против „митрополита рашког и других“ што спречавају босанске фрањевце да се босански јеретици — патарени пре-

⁵⁶ Архиепископ Данило II, *Животи краљева и архијискойа српских*, прев. Л. Мирковић, Београд 1937, 35, 40; Ј. Радоњић, *Дубровачка актија и ђовеље I*, Београд 1934, 83–83; К. Јиречек, *Историја Срба 1*, 190; Б. Нилевић, *Српска православна црква у Босни и Херцеговини до обнове Пећке цркве 1557. године*, Сарајево 1990, 37–39.

⁵⁷ М. Јанковић, *Епископије и митрополије*, 49–51, 54–55.

⁵⁸ М. Димић, *За историју рударства*, I, 63, нап. 19; М. С. Филиповић, *Почеци и иђојилошћ Зворничке епархије*, 53. А. Ханџић сматра да је реч о Сребреници на Руднику, где је одржан државни сабор 1426. — *Tuzla*, 101–103.

⁵⁹ А. Веселиновић, *Дубровачко Мало веће*, 213, 314, 315, 465; Д. Којић-Ковачевић, *Градска насеља*, 297–298; М. Јанковић, *Епископије и митрополије*, 90–91; Б. Нилевић, нав. дело, 61, 63–64.

обрате у „римску веру“. Претпоставка је да се православно становништво на територији под влашћу деспота у североисточној и источној Босни налазило под духовном јурисдикцијом *сребреничког митрополита* до османског освајања 1459. године. Изражено је мишљење да се ова епархија можда угасила поменуте године, али сматрамо да треба допустити и могућност да је она неко време била непопуњена и да је наставила да постоји.⁶⁰

Из првих османских пописа Босанског и Зворничког санџака види се да је становништво с влашким статусом у својим редовима имало и свештена лица — попове, и бележи се постојање православних богомоља на том подручју. То становништво је етнички припадало српском народу, који је у сеобу кретао са својим свештенством. Међу власима нахије Маглај 1489. помињу се поп Вилак (?), затим Драгић, син попа, и потом поп Влах и његова тројица синова.⁶¹ У Зворнику су још 1476. пописани „Степан, син попа“, „Манош калојор“ и „Степан дијак“, а 1548. уписана је „баштина по-па Радована“.⁶²

Помен *калуђера са дијаком — йисаром* могао би да указује на постојање манастира с преписивачком радионицом у непосредној близини Зворника, како се види, већ 1476. године. Територијално најближи православни манастири били су манастир *Тамна/Тавна* и *Папраћа*, а на десној обали Дрине — манастир *Троноша* код Лознице. Приликом обнове Троноше 1559, присутан је био и „Арсеније од Папраће“, што говори о блиским везама ова два манастира.⁶³ Најзначајнији међу источнословенским манастирима је манастир *Папраћа* с црквом Благовештења, чије оснивање предање приписује краљу Драгутину. Због сличности с Манасијом (Ресавом), постоји претпоставка да је настао између 1418. и 1513/18. Најранији османски извори помињу попа Радицу у селу Папраћи 1528/30, а у току наредне деценије је подигнута црква која је пописана у дефтеру из 1548. године. Фреске су радили прворазредни уметници у време првог познатог зворничког епископа Теофана (1529–1532).⁶⁴

⁶⁰ Е. Fermendžin, *Acta Bosnae*, 224–226; М. Јанковић, *нав. дело*, 91; Б. Нилевић, *нав. дело*, 61–62, 89.

⁶¹ А. Handžić, *Tuzla*, 97–98.

⁶² А. Handžić, *Zvornik*, 169, 174.

⁶³ Ј. Стојановић, *Записи и најзаписи*, I, бр. 602; В. Р. Петковић, *Преглед црквених споменика кроз љавесницу српског народа*, Београд 1950; О. Зиројевић, *Цркве и манастири на ћодручју Пећке ћајвијаријаје до 1687*, Београд 1984, 196; Т. Суботин-Голубовић, *нав. дело*, 181.

⁶⁴ М. С. Филиповић – Ђ. Мазалић, *Манасијуп Папраћа у Босни*, Споменик САН 99 (1950) 96–130; В. Р. Петковић, *нав. дело*, 241–242; А. Handžić, *Tuzla*, 111–112; Z. Kajmaković, *Oko problema datacije pravoslavnih manastira u sjeveroistočnoj Bosni sa posebnim osvrtom na Papraću*, NS XIII (1972) 159–170; Т. Суботин-Голубовић, *нав. дело*, 81–83, 160–161. О везама Папраће и кнезевине Литваније половином 16. века — вид. М. Бо-

Пре 1578. године, недалеко од Папраће је подигнут манастир *Ломница* (*Ловница*) с црквом Св. Ђорђа, будући да је те године настао његов типик, док његово оснивање предање приписује краљу Драгутину. Поменуте године у манастиру је радио иконописац и књижевник Лонгин, који је насликао тридесет икона за иконостас и неке од фресака. Већ крајем 16. и почетком 17. века у Ломници постоји преписивачки центар.⁶⁵ У селу Средњи Локањ — Рудине, у нахији Теочак до 1533. је подигнута црква, која се у попису 1548. помиње као *црква Грабова*. Недалеко одатле, у селу Тамној — Крчини, односно у селу Бањици најкасније до 1587. подигнут је *манасијир Тамна/Тавна*, који постаје седиште Зворничке епископије. На основу старијих стилских елемената и сличности с манастиром Троношом, З. Кајмаковић је мишљења да је Тамна старија од Ломнице, Озрења, Липља и Возуће.⁶⁶

Неке податке о православном свештенству пружају епиграфски споменици, тачније натписи на стећцима, откривени приликом реконструкције темеља Атик-џамије у Бијељини, где су били употребљени као грађевински материјал. Од 12 натписа, занимљив је онај Драгосала Болесалића који је „писао“ поп Богела Кучевац. На основу морфолошке анализе писма, истраживачи су датирали споменик у крај 14. века. На другом натпису из истог периода помиње се „раб Теоприл“, што је вулгаризовани облик црквеног именима Теофил. Забележено је име још једног монаха — „раб божји Георгије, а назван Драг(о)слав Бого(пи)сац“, коме су синови подигли споменик. Најзначајнији је свакако ктиторско-надгробни натпис Белослава Лучића који је сахрањен „у своје цркве племенито“, односно у својој задужбини. Изражена је претпоставка да се у селу *Пойови — Звонаши селишће* (1548), односно *Пойови — Прокац Бијељина* (1600/04) налазила православна црква с манастиром о коме сведоче ови натписи.⁶⁷

У опширном попису Босанског санџака из 1604. уписана су свештена лица и понеки црквени и манастирски поседи, док поједини топоними указују на постојање хришћанских богомоља. Ради прегледности, податке доносимо у наредној табели.

шков, *Монаси из Папраће на ћоседима ћородище Хане Десиоћовне у Литви*, Истраживања 16, Нови Сад 2005, 67–90.

⁶⁵ М. С. Филиповић — Ђ. Мазалић, *Црква Ломница у Босни*, Споменик САН 101 (1951) 125–154; В. Р. Петковић, *нав. дело*, 175–176; Т. Суботин–Голубовић, *нав. дело*, 149–150.

⁶⁶ А. Handžić, *O islamizaciji*, 27; исти, *Tuzla*, 110–111; В. Р. Петковић, *нав. дело*, 321–322; З. Кајмаковић, *Oko problema datacije*, 154–159.

⁶⁷ М. Бабић — Г. Томовић, *Старосрпски најтици из Бијељине*, 81–104.

ТАБЕЛА ПРАВОСЛАВНИХ СВЕТИЛИШТА И СВЕШТЕНИХ ЛИЦА
У СЕВЕРНОЈ БОСНИ 1604. ГОДИНЕ

<i>Naxija</i>	<i>Насеље / штојоним</i>	<i>Свештена лица</i>
УСОРА	Село Остружница — „другим именом Црквица“ — данашња Г. и Д. Остружња, локалитет Спасовиште	
ДОБОР	Село Горња Укрина (касније Дервента)	(Поп Богдан 1570) Поп Милеша (1604)
	Село <i>Дејлак</i> и махала <i>Црнац</i> села Лупљанице	
КОБАШ	Мезра Драгиња, „прквено земљиште, уживају је калуђери споменуће цркве; у близини Мотајице и мезре Котовица, у близини порушене тврђаве <i>Осивик</i> и земљиште <i>Црквина</i> , с виноградима и чаиром споменуте цркве на простору између чифлука Бали-аге и села Јадовица — речица Осивица и топоним Намастирице, јужно од Кобаша — данашње село Јадовица, на левој обали Укрине, преко пута <i>Дејлака</i>	Калуђер Василије и други сувласници
	Село Ножичко — Истоимено, на левој обали Врбаса	Поп Цвитко, поп Бачета и његова два сина, Војин и Радован
	Село Повличка — данашњи Повелић	Радоје, син попадије
	Село Вијачко — данашњи Вијачани, јужно од Прњавора	Поп Вуја
	Село Доња Ђетојевица — данашња Четојевица, на реци Турјаници	Поп Петар, поп Његован, калуђери цркве свети Јован
	Село Дренова и Мравица — данашња истоимена села, југозападно од Прњавора	Поп Польаковић, поп Захарије
	Село Лепеница — данашња Г. и Д. Лепеница, северно од Прњавора	Поп Ерамија Давидов, калуђер Аврам
	Мезра Зловар „у близини цркве“, издвојена од чифлука Лишњица — непознато, у близини Лишње ⁶⁸	
	Село Доња Челојашка, „другим именом Мијоштица“ и мезра Билавина — непознато	Поп Рајко

⁶⁸ Око 5 км југозападно од Лишње постоји већа концентрација интересантних топонима и хидронима — село Црквена, Црквенички поток, потес Црквиште и речица Црквена, која се улива у Врбас, северније од Турјанице.

<i>Хајуја</i>	<i>Насеље / топоним</i>	<i>Свештена лица</i>
МАГЛАЈ	Село Раденковићи — непознато	Поп Вукашин
	Махала <i>Возућа</i> и Маграде	Теофан, игуман манастира <i>Возуће</i>
	Село <i>Ојркавље</i> са селом Подклече — данашње приградско насеље Подклече, јужно од Завидовића	Поп Вујица, поп Аврам
	Вашар у близини Криве Рике, на Павковом катуну и други вашар у близини <i>Вукосављеве цркве</i> — Крива Рика је данашња Криваја	
ОЗРЕН	Земин <i>цркве Гостовићи</i> , уживају га редовници те цркве са још десет винограда и чаира — манастир Гостовић (Удрим) са црквом Св. Николе	
	Село Велика Јадрина — потес Јадрина коса и Јадрин поток код манастира <i>Озрен с црквом св. Николе</i>	Игумен и калуђери цркве св. Николе
	Село Буковица — данашња Г. и Д. Буковица	Стојан, калуђер цркве св. Николе (манастир Озрен)

Саопштени подаци из дефтера из 1604. односе се на укупно 17 православних светилишта, међу којима се могу идентификовати познати манастири попут Детлака, Возуће, Гостовића и Озрена, док се за остале мора претпоставити да су били мањег значаја и да су, највероватније, биле подигнуте од дрвета, као најприступачнијег материјала. Утврђено је да најстарије сачуване цркве-брвнаре на подручју Бањалучке епархије потичу из половине 18. века, а да су настале на темељима старијих грађевина.⁶⁹

Топоним *Црнац*, заправо „чрнац“ има исто значење као „чрноризац“ — то је средњовековни назив за монаха, калуђера, према црној боји одежде. Одатле сматрамо да село Детлак и махала Црнац указују на манастир *Детлак*, који је познат као преписивачки центар, али поменут тек у трећој деценији 17. века. У њему је Захарије Возућанин 1628. писао молитвеник, а запис расодера Исаје из 1622. настао је „у манастиру на реци Укрини, у подкриљу Љубића планине“. Могуће је да се и „мезра Драгиња“ односи на посед овог манастира — *ћрњавор*, тако да би се време његовог заснивања могло померити у крај 16. века.⁷⁰

⁶⁹ Љ. Шево, *Манастири и цркве брвнаре Бањалучке епархије*, Бања Лука 1995.

⁷⁰ Z. Kajmaković, *Oko problema datacije 154*; Т. Суботин-Голубовић, *Српско рукописно наслеђе од 1557. године до средине XVII века*, Београд 1999, 125–126; *Црнац* — мо-

Манастир *Возућа* с црквом данас посвећеном Покрову пресвете Богородице, два пута је мењао патрона — испрва је црква била посвећена св. Николи (до 1856. године), затим Св. тројици. Тачна година оснивања није позната, али се на основу архитектонских обележја, сличности с манастиром Троношом и тзв. „подрињском групом“, настанак Возуће смешта у другу половину 16. века, док подаци о преписивачкој делатности потичу из треће деценије наредног столећа.⁷¹ Манастир *Озрен* с црквом св. Николе настао је, како се претпоставља, на темељу старије цркве већ крајем 15. века. Из натписа у наосу се сазнаје да је поп Јован Марић 1587. „попатосао“ цркву, а живопис је радио чувени поп Страхиња из Будимље. У њему је Тимотеј „Глухи“ преписивао 1589.⁷² Манастир *Гостивић* — *Удрим* с црквом св. Николе код Завидовића настао је у другој половини 16. века.⁷³

Још два православна манастира настала су доста рано. Реч је о манастиру *Лийље* с црквом св. Николе, у подножју планине Борја, и манастиру *Сијуљље* посвећеном св. Михаилу, чији су остаци недавно откриви у селу Горњи Вијачани, на реци Манастирици, десној притоци Укрине. Растројање између ова два манастира износило је 20-так километара путем који је водио долином Укрине. Током 17. века у њима су постојале преписивачке радионице. Током рата, 1696. године, монаси манастира Ступље прешли су у манастир Ораховицу у Славонији, а оба поменута манастира су спаљена и опустела.⁷⁴

Пажњу истраживача је привукао запис на *Минеју* из 1612. године, настао у манастиру Липљу, у коме се помиње митрополит дабарски кир Теодор, игуман осовички кир Христофор јеромонах и *старац лийљански* кир Герасим јеромонах.⁷⁵ Како је већ наслућено, манастир по имениу *Осовица* требало би да се налази у долини истоимене речице, која се мало низводно од Кобаша улива у Саву.⁷⁶ Опширни дефтер из 1604. потврђује његово постојање — помиње се земљиште које припада некој цркви, неименованој, а налази се у близини планине Мотајице и порушене тврђаве „Осивик“ и земљишта Црквена. На топографској карти је убележен топоним *Намасићи-*

нах и Црнча као манастирско село — А. Лома, *Старосрпско въсъ „село“ и његови трапеви у топономастичи*, ОП XVI (2003) 10.

⁷¹ М. С. Филиповић, *Манастир Возућа*; З. Каймаковић, *Oko problema datacije*, 154; Т. Суботин-Голубовић, *нав. дело*, 113–114.

⁷² М. С. Филиповић — Ђ. Мазалић, *Манастир Озрен*, 89–124; А. Handžić, *Tuzla*, 113; Т. Суботин-Голубовић, *нав. дело*, 156–157.

⁷³ М. С. Филиповић, *Манастир Удрим или Гостивић*.

⁷⁴ Љ. Шево, *нав. дело*, 23–25, 36–39, Љ. Срдић, *Манастир Сијуљље*, НС 1 (Бања Лука 1999) 59–67.

⁷⁵ Љ. Стојановић, *Записи и напомени*, I, бр. 999.

⁷⁶ Љ. Шево, *нав. дело*, 37–38.

рица, на левој обали Осивице, око седам километара јужно од Кобаша, па би се локација ове грађевине могла управо ту убицирати.⁷⁷

Историја организације српске православне цркве западно од Дрине на-
кон 1459. године, делимично је позната. С краја 15. века сачуван је ферман
Бајазита II од 17. августа 1498, којим је султан наредио кадијама Новог Брда
и Сребренице да испитају тужбу становника поменутих насеља. Они су се
жалили султану да „до сада йаћијарси и мићројолићи нису уобичавали да
се мијешају код наших свећеника; сада су међутим дошли и узели су им но-
вац и (тиме) учинили насиље и неправду, што није било уобичајено, (јер)
њихов обред и вјера не вриједе међу нама...“. Ово је хронолошки најстарији
документ о сукобу православне и католичке црквене организације на овом
простору.⁷⁸ На основу познијих извора се сазнаје да је 1529–1532. звање
зворничког епископа носио Теофан, босански епископ био је Марко, а хер-
цеговачки Максим. Њихова имена се помињу у вези са отпором смедерев-
ског митрополита Павла против подвргавања српске цркве Охридској ар-
хиепископији, у чему је он уживао подршку смедеревског санџакбега Мех-
мед-бega Jахјапашићa. Вероватно је и епископ Теофан уживао подршку
зворничког намесника, тако да је и после 1532. године његова епархија на-
ставила да постоји.⁷⁹

Мишљења о пореклу Зворничке епископије су подељена. М. С. Фили-
повић је сматрао да њено порекло води од Ариљско-моравичке, односно
Градачке епископије, чemu би у прилог говорила и снажна народна традици-
ја о краљу Драгутину и његовој породици као ктиторима подрињских мана-
стира — Раче, Троноше, Ловнице, Тавне и Папраће.⁸⁰ Радмила Тричковић је
сматра продужетком Мачванске епископије, а сам настанак епископије до-
води се у везу с делатношћу митрополита Павла Смедеревског, и ово ми-
шљење преузима Борис Нилевић.⁸¹

Не треба, међутим, искључити ни трећу могућност, сасвим у складу
са ставом османске државе — Зворничка епископија могла је да предста-
вља обновљену Сребреничку, дакле стару епископију, само под новим
именом, што не би било неубичајено. *Дабро-босанска епископија*, којој је

⁷⁷ Карте 1: 100.000 и 1: 50.000, секција Пожега, Војно-географски институт, 1930,
допуњено 1961.

⁷⁸ В. Бошков, *Турски документи о односу католичке и православне цркве у Босни,
Херцеговини и Далмацији (XV–XVII век)*, Споменик САНУ 131, Одељење историјских
наука књ. 7 (1992) 8, 13.

⁷⁹ П. Костић, *Документи о буни смедеревског епископа Павла Јројићив Јоћићиња-
вања Пећке Јаћијаршије Охридској архијескопији*, Споменик СКА 56 (1922) 37; В.
Đurđev, *Uloga crkve i staroj istoriji srpskog naroda*, Sarajevo 1964, 112–118; М. С. Фили-
повић, *Почеци и прошлост*, 73–76; А. Handžić, *Tuzla*, 113–115; Е. Миљковић-Бојанић,
Смедеревски санџак, 273–277.

⁸⁰ М. С. Филиповић, *нав. дело*, 68–72.

⁸¹ Р. Тричковић, *Српска црква средином XVII века*, Глас САНУ 320, Одељење
историјских наука књ. 2 (1980) 122–123; Б. Нилевић, *Српска православна црква*, 76.

припадала Папраћа, настала је ширењем јуријсидије старе Дабарске епископије на подручје западно од Дрине. Њено средиште је било прво у манастиру св. Николе у Бањи код Прибоја (до 1575).⁸² Духовна јуријсидија Босанске, Херцеговачке и Зворничке епископије пратила је развој османске управне организације, што је сасвим разумљиво и оправдано.

Султани су патријарсима и митрополитима издавали берате да убирају од фрањеваца и католика црквене дажбине, исте као оне које су биле обавезне за православно свештенство и живаљ, али су, с друге стране, у случају тужбе против ове праксе, издавали католицима заштитне фермане. Султан Бајазит II је 1499. потврдио фрањевцима у Сребреници привилегије које им је 1463. дао његов отац, Мехмед II, приликом освајања овог града.⁸³ Двоструки став Порте може се објаснити чињеницом да католичка црква није била хијерархијски организована у Османском царству на начин како је то било учињено с православном. Наиме, црквена организација је организована као *мукаїта* — државно добро које се даје у закуп, тако да закупник (патријарх, митрополит, епископ) има тачно утврђене обавезе према фиску. За државу је било веома битно да сви немусимани (зимије) плаћају црквене порезе, а највећи њихов део ишао је за добијање берата који су омогућавали обављање духовне службе. Црква је била обавезна да плати две врсте дажбина — *йешкеш*, за добијање берата у случају сваке персоналне промене, како у црквеној јерархији, тако и на османском престолу, и *кесим* — годишњи данак. У случајевима када су се католици организовано побунили против оваквог начина опорезивања, Порта је тада реаговала, али би се ранија пракса веома брзо успоставила. Тако је добро-босански митрополит био и поглавар „пископије Цркве духовника Латина“, под чију су јуријсидију половином 17. века потпадали фрањевачки манастири с црkvама.⁸⁴

⁸² И. Руварац, *Нешито о Босни дабарској*, 40–261; Р. Тричковић, *нав. дело*, 120–121. Уп: М. Јанковић, *Милешевска митрополија*, у: *Милешева у историји српског народа*, Београд 1987, 150–152. Ауторка сматра да је деспот Стефан преместио средиште дабарске епископије у манастир Милешеву, која постаје потом средиште *милешевске митрополије*. Након страдања манастира од османске војске 1459, средиште се можда премешта у Фочу. Наследница милешевске митрополије била је херцеговачка митрополија, чије су се границе поклапале с територијом Херцеговачког сандука.

⁸³ Босански фрањевци су, наводно, приликом освајања Босне, 28. маја 1463, добили заштитну повељу — *ахд-наму* од султана Мехмеда II, којом им је гарантована слобода вероисповести и лична безбедност. Дипломатичком анализом је утврђено да је постојећи „оригинал“, који се чува у Фојничком манастиру, фалсификат са реалним историјским садржајем, настало на основу аутентичног документа Бајазита II из 1483. године. — В. Бошков, *Pitanje autentičnosti fojničke ahd-name Mehmeda II iz 1463. godine*, GDI BiH 28–30 (1977–79) 87–105.

⁸⁴ В. Бошков, *Турски документи*, 5; Р. Тричковић, *Српска црква*, 66, 74, 120. О појму зимија вид. А. Фотић, *Између закона и његове примене*, у: *Приватни живот у српским земљама у освijи модерног доба*, прир. А. Фотић, Clio, Београд 2005, 27–71.

БОСАНСКА ЦРКВА

Остављајући по страни комплексно питање постанка, карактера и развоја домаће, јеретичке босанске цркве, представићемо само податке који се директно односе на простор северне Босне. Непосредна сведочанства извора су заиста малобројна, и тичу се трговине робињама, које су у другој половини 14. века продате Дубровчанима и купцима из других градова. Међу 13 случајева робиња из Усоре, само за њих две се експлицитно наводи да су патаренке, а за једну се каже да је „*de genere servorum*“. Као и у случају продаје робиња крајем 13. века, и овда се уочава чињеница да све поменуте робиње имају изразито словенска имена: Драгослава, Радослава, Будислава, Прибислава, Богослава, Милосава, и робиња по имену словенски Гојна, а латински Симона. Њихови очеви такође носе упечатљиво словенска имена, попут Веселко, Радослав, Мојмил, Медош, Радоје, Вукослав.⁸⁵

О томе да се ипак само на основу личних имена није одређивала припадност јеретичкој босанској цркви, сведочи и одлука дубровачких органа из 1393. године. Три робиње по имену Грлица, Стојка и Тврдислава изјавиле су пред дубровачким кнезом и судијом да су крштене хришћанке и рођене од хришћана, док је њихов власник тврдио да их је купио као патаренке. Суд је, међутим, утврдио да је област где су оне рођене и одакле су биле одведене — „*contrata catholica*“, и стога је донео пресуду о њиховом ослобађању.⁸⁶ Друга ствар која је занимљива јесте управо разликовање одређених правоверних области у оквиру босанске државе, на основу чега је и донета поменута одлука дубровачког суда. Највећи број сачуваних примера продаја робиња има одредницу порекла „из Босне“, и под овим називом се највероватније подразумевао средишњи део државе — „земља“ Босна. Као друге територијалне одреднице чешће се јавља „земља“ Дрина, а по једанпут жупа Тилава, и градови Сребреник, Оловац, Подвисоки.

Из половине 15. века сачуван је податак да је један од посланика војводе Петра Дињичића у Дубровнику био извесни Радоња „*crestianin*“. То се може довести у везу са савременим подацима о дубровачкој трговини, јер је село Љупсково, где се налазила караванска станица и куће патарена, припадало управо области Дињичића.⁸⁷

⁸⁵ М. Динић, *Из Дубровачког архива*, III, Београд 1967, бр. 30, 39, 47, 48, 52, 63, 84, 105, 119, 170, 176, 181, 182.

⁸⁶ Исто, бр. 161.

⁸⁷ М. Динић, *Из Дубровачког архива*, III, бр. 28, 29, стр. 229; исти, *За историју рударства*, I, 34; исти, *Дубровачка средњовековна караванска трговина*, у: исти, *Српске земље*, 314, 315, 321–322.

ИСЛАМИЗАЦИЈА

Процес исламизације на тлу северне Босне је сложен феномен који није текао праволинијски, нити уједначеним темпом, већ је зависио како од локалних прилика, тако и од јачине и квалитета османске управе. Период од османског освајања до краја 16. века припада, како су то истраживања овог и других подручја показала, још увек почетној фази исламизације, коју карактеришу неке опште појаве заједничке за читав европски простор Османског царства. Већ саопштени подаци о исламизацији потомака Котроманића (Христића — Шабанчића) и великашких породица Ковачевића и Станчића, сведоче о тежњи некадашње властеле да примањем вере освајача и преласком у слој аскера задрже или чак унапреде свој друштвени и социјални статус, што је општа појава у свим освојеним земљама. Реч је о припадницима друге и треће генерације некадашње босанске властеле: Махмуд, син Ковачевића, син Радоја Станчића, потомка усорског војводе Твртка Станчића — Даут, и његови синови Мехмед и Курд.⁸⁸ Такође, утисак је страних извора, а и рани османски извори бележе, да се приликом османске офанзиве 1463. већина босанских градова предала без борбе, односно да су војни заповедници гарнизона у споразуму са освајачима отварали капије тврђава.⁸⁹ Понеко име је забележено, као рецимо поменути Махмуд Унгурус, неофит пореклом из Угарске који је предао град Нови на Сави и прешао на ислам па је убележен под новим именом. О даљој судбини кнеза Иваниша и кнеза Стјепана који су 1476. предали Добој за сада се ништа не зна. Број хришћанских спахија — потомака домаће властеле, који је према попису 1468/69, износио чак 82%, до краја 16. века се драстично смањује и они убрзо нестају.

Поред властеле, на ислам су прелазили ратни заробљеници, како би стекли услов да једном можда буду ослобођени од стране својих власника, као и они који су одведені током девширме. Највећем делу покореног становништва био је намењен статус раје, и ако није вршио неку посебну службу према држави (власи, мартолоси, војнуци, дербенције, тузције, маденци), тек прихватањем ислама могао је да знатно олакша свој економски положај, било да се бави земљорадњом или да је преласком у град почeo да се бави занатством и трговином. Ширењу исламизације доприносило је одсуство јаких црквених организација и парохијалног свештенства.⁹⁰

⁸⁸ A. Handžić, *Nahija Brod*, 385–386; исти, *Tuzla*, 39–40; B. Zlatar, *O nekim muslimanskim feudalnim porodicama*, 101.

⁸⁹ M. Šunjić, *Trogirski izvještaji o turskom osvojenju Bosne (1463)*, 157.

⁹⁰ N. Filipović, *Napomene o islamizaciji*, 158–159; исти, *Osvrt na pitanje islamizacije na Balkanu pod Turcima*, Godišnjak ANUBiH XIII, Центар за балканолошка испитивања knj.

Касабе, као доминантно муслиманске средине, својом унутрашњом структуром, територијалном, привредном и верском сегрегацијом, биле су значајни центри исламизације. Стога је процес урбанизације током 16. века имао за последицу и бржи темпо исламизације.⁹¹ С обзиром на то да је оснивање главних цамија у насељима стајало на почетку овог процеса претварања у касабе, о томе ће бити речи у поглављу о типологији насеља, где ће се анализирати и хронологија урбанизације на простору северне Босне.

Исламизација становништва с влашким статусом у директној је вези са укидањем економских повластица и њиховим претварањем у обичну раду, од чега су наравно били изузети кнезови и примићури. Према подацима из пописних дефтера Зворничког санџака из прве половине 16. века, проценат исламизације се повећава преласком влашког — сточарског становништва на земљорадњу.⁹² Чини се да су од пресудног значаја за исламизацију раје на простору Босанског и Зворничког санџака били привредни разлози, тачније, глад и егзистенцијална угроженост. Укидање влашког статуса, односно плаћања филурије и прелазак на плаћање цизје, било је знатно веће финансијско оптерећење за хришћанску породицу. Томе треба додати и ушур са саларијом (што износи најмање 13% приноса), младарину, овчарину и разне друге дажбине. Све то је представљало велики притисак на слабо развијену аграрну производњу, која у просеку није задовољавала егзистенцијални минимум од 300 кг жита годишње по глави становника.⁹³

О тешком стању које би могло да буде мотив за прелазак на ислам говори се већ у канун-нами Босанског санџака из 1542. године. Преласком са системом плаћања пореза одсеком на плаћање десетка са саларијом, закупници чифлука нашли су се у незавидном положају, па су се потужили пописивачу следећим речима: *Naši krajevi su većim dijelom godine hladni i kišoviti predjeli, a spašije ne dolaze da na vrijeme pokupe desetinu od prihoda koje imaju na našim čiflucima pa stoga na neka gumna i na neke njive padne snijeg i mraz pa nastane opća šteta našim proizvodima.* На крају је закључено: *Budući da se većina spomenutih zemalja nalazi na opasnim mjestima, koja se graniče s neprijateljskim teritorijem, — one se ne mogu obrađivati i ziratiti kako treba pa je određeno da kao naknadu za desetinu (bedel-i üşur) plaćaju na svaki čifluk neki iznos u novcu uz pristanak njegova vlasnika i prema podnositosti zemljista. A kad se mognu kako treba ziratiti i obrađivati, neka onda plaćaju njihovu desetinu i salariju i taksu na mlinove i desetinu na livade po običaju i prema kanunu.* О злоупотребама емина, субаша, тимарника и других спахија приликом

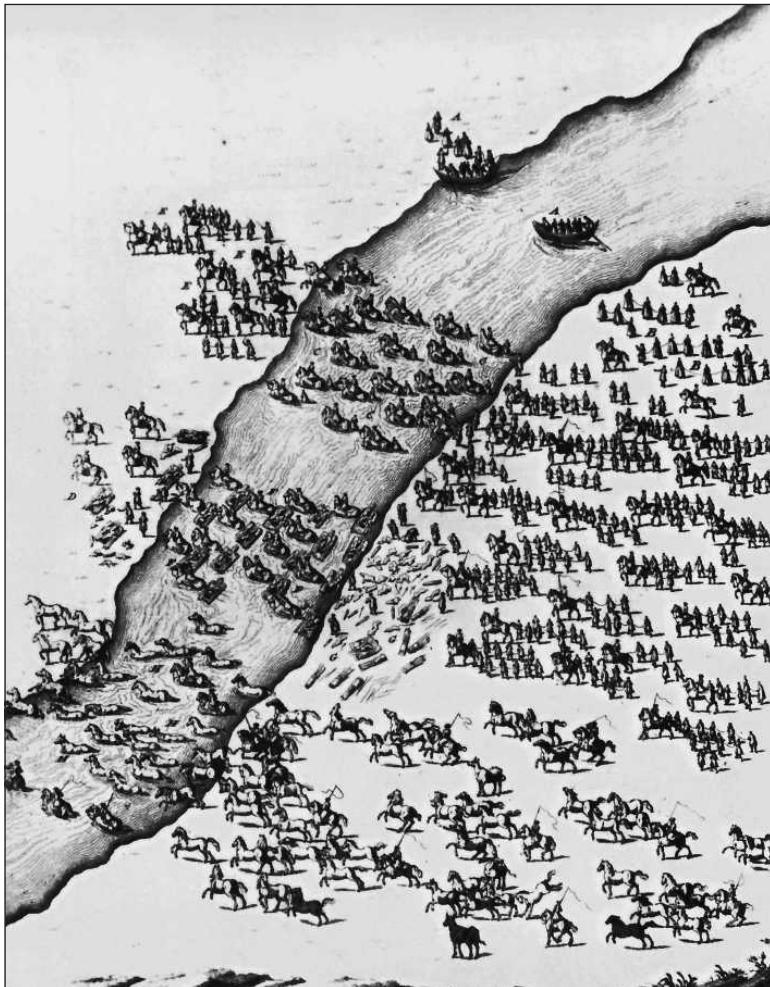
11 (1976) 401–403; исти, *Islamizacija Bosne u prva dva desetljeća osmanske vlasti*, POF 41 (1991) 53–65.

⁹¹ A. Handžić, *O islamizaciji*; исти, *Tuzla*, 117–142.

⁹² A. Handžić, *O islamizaciji*, passim.

⁹³ N. Moačanin, *Islamizacija seljaštva u Bosni*, 53–63.

прикупљања пореза говори се и у канун-нами Зворничког санџака из 1548, где се изричito каже да: *raja uslijed tih teškoća preko mjere zlopati i da čak mnogi zbog toga bježe*.⁹⁴

Граф Луији Фердинандо Марсиљи, *Прелазак османских робова и робиња*

⁹⁴ *Kanuni i kanun-name*, 68–69, 118.

IV

ТИПОЛОГИЈА И МРЕЖА НАСЕЉА

Основна три типа насеља на тлу средњовековне босанске државе били су *град*, *трг* и *село*, о чијим функцијама и структури је створена обимна литература у историјској науци.¹ Нажалост, знатно је већи број неидентификованих археолошких остатаака утврђених насеља него што је о њима сачувано писаних података. Најбројнија су, несумњиво, била *сеоска насеља* о којима постоји најмање писаних сведочанстава из периода средњег века. Подаци османских извора су доста познијег постања, из времена када су се насеља налазила у процесу промене своје физиономије, попримајући нови, оријентални облик. Тада су нека средњовековна насеља с променом своје функције променила и свој статус. У погледу сеоских насеља, извори ове провенијенције пружају драгоцену топономастичку грађу која, у мери у којој поменута села могу и данас да се идентификују, сведочи о континуитету насељености подручја нашег проучавања.

На самом почетку разматрања о насељеним местима неопходно је направити оквирну класификацију насеља средњовековног и османског периода, упркос неким непознаницама насталим услед недостатка и непрецизности у преводу изворне грађе. Сврха овог поступка јесте да се омогући посматрање урбаног развитка насеља, у правцу пораста или опадања њиховог значаја и промене статуса, континуитета или дисконтинуитета функције. Пре завршне компарације просторног распореда урбаних насеља у средњовековном и раном османском периоду потребно је оцртати мрежу најзначајнијих градских насеља — „централних места“ и утврдити њихов међусобни однос.

¹ Ст. Новаковић, *Град, трг, село. К историји речи и предмета који се њима казују*, у: исти, *Из српске историје*, Београд — Нови Сад 1966; исти, *Село*, Београд 1965³; Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*; С. Ђирковић, *Урбанизација као тема српске историје*, у: *Социјална структуре српских градских насеља (XII—XVIII век)*, Одељење за историју ФФ у Београду, Народни музеј у Смедереву, Београд — Смедерево 1992, 9–19; вид. *Варош, Град, Село*, у: ЛССВ; Ј. Мргић-Радојчић, *Доњи Краји*, 167–183, са изворима и литературом.

ГРАДСКА НАСЕЉА „ЦЕНТРАЛНОГ ТИПА“

Као што смо у претходном истраживању на примеру „земље“ Доњи Краји учинили, и овде ћемо покушати да градска насеља на тлу северне Босне — Усоре и Соли, сагледамо унутар мреже насеља и утврдимо да ли постоје не-ке доследности или неки одређени модел распореда, и шта је пресудно утицало на појаву градских насеља. Појединачно узевши, најужу градску област — „котар“ или „жупу“ чинила су сеоска насеља у њиховој непосредној околини — на максимално 20-так километара удаљености. Она су чинила аграрно залеђе, основу постојања и функционисања града. Сходно својим управним, привредним и војним функцијама, градска насеља се могу рангирати и сагледати у оквиру међусобног просторног односа који се огледа у раздаљини која их је одвајала. У Угарском краљевству је законом била прописана дистанца од две, четири и осам будимских миља, тј. 16, 32 и 64 километра, с обзиром на величину привредне области појединих градова. То значи да је највећим привредним центрима припадала најшира област, пречника већег од 120 километара. У њиховој области могла су да постоје само насеља нижег ранга — мањи градови, тргови и села (са периодичним/седмичним трговима и без њих). Овакав модел територијалног распореда наравно треба модификовати с обзиром на природно-географске особине терена и економске прилике, али може да послужи као основа даљег посматрања.²

У погледу урбане историје средњовековне босанске државе могуће је издвојити неколико периода. Најстарији и почетни период завршавао би се појавом рударских градова током владавине бана Стјепана II Котроманића (1322–1353).³ Остаје питање у каквом су односу били стари,protoурбани центри и центри жупа према новој урбanoј организацији која је створена у наредном периоду, а која је почивала на развоју рударства и трговине.⁴ Урбанизација, наравно, није била равномерна, односно није захватила подједнако читаву територију босанске државе, знатно проширене у доба бана

² A. Kubinyi, *Einige Fragen zur Entwicklung des Städtenetzes Ungarns in 14. und 15. Jahrhundert*, у: Hrsg. H. Stoob, *Die Mittelalterliche Städtebildung im Südostlichen Europa*, Böhlau Verlag, Köln / Wien 1977, 164–183; J. Мрғић-Радојчић, *Доњи Краји*, 290–296.

³ S. Ćirković, *The Production of Gold, Silver, and Copper in the Central Parts of the Balkans from the 13th to the 16th century*, у: *Precious Metals in the Age of Expansion*. Stuttgart 1981, 41–69 (= Производња злата, сребра и бакра у централним областима Балкана до почетка Новог века, у: Работници, војници, духовници, 79–103; D. Kovačević, *Le rôle de l'industrie minière dans le développement de centres économiques en Serbie et en Bosnie, pendant la première moitié du XVe siècle*, у: *La Ville Balkanique XVe–XIX ss*, Studia Balcanica 3 (1970) 133–138 (= у: иста, *Градски живот и Србији и Босни (XIV–XV вијек)*, Београд 2007, 219–327; иста, *Градска насеља*, 31–39, 55 и даље).

⁴ За подручје Угарског краљевства вид. K. Zende, *Continuity and Change: the Emergence of a Structured Urban Network in the Carpathian Basin between the 11th and 14th centuries*, <http://www.historia.su.se/urbanhistory/eauh/papers/s33_szende.pdf> (15.02.2007).

Стјепана II. Припајање долине Неретве и трасе античке комуникације *Via Narente*, подстакло је већу фреквенцију извандржавне трговачке размене (*long-distance trade, Fernhandel*). То се првенствено односи на лукративну робу као што су племенити метали, нарочито сребро. Потом, проширење босанске државе ка истоку и југоистоку на Полимље, Требиње и Конавле, такође је значило преузимање контроле над изузетно значајним путним комуникацијама, првенствено *Via Drine*.⁵

Положај градских насеља северне Босне, њихова архитектура и подаци писаних извора, указују на то да је реч пре свега о „тврђавским“ градовима — брдским утврђењима (нем. *Höhenburg*), код којих доминира војно-стратешка улога и који су се развили од тврђава.⁶ Добор, Добој, Тешањ, Маглај и Жепче обезбеђивали су главни магистрални пут долином Босне, док су Грачац, Соко и Сребреник били прелаз преко Мајевице. У источном делу, у Подрињу, такву функцију су имали Теочак и Зворник. Осим у Зворнику, ни у једном градском насељу није постојала колонија дубровачких трговаца, нити су сачувани изворни подаци о њиховој значајној економској улози. Напротив, све вести се односе на догађаје и околности у којима је до изражaja долазила њихова војно-одбрамбена функција. О томе сведочи и урбана топографија и архитектура, код које се издваја градска тврђава на стратешки погодном и висински доминирајућем положају, док се подграђе — трг налази на повољнијем привредно-саобраћајном месту, на речном прелазу и на раскрсници путева. Постојање јаког утврђења деловало је привлачно за трговце и занатлије да се насеље у њиховој близини, и то је био начин формирања подграђа — вароши ових градова.

Одсуство подграђа као значајних трговачко-занатских центара шире околине, с друге стране, може да указује на постојање неколико мањих центара — насеља, од којих свако испуњава по неку привредну функцију, а налазе се на релативно малој удаљености. Ту пре свега мислим на тргове — вароши (*oppida*) и на недељне сеоске тргове, који су били знатно бројнији од градских центара, али о којима има најмање података у сачуваним изворима. Њихова главна функција је била да попуњавају мрежу насеља између урбаних центара, делујући као посредници у трговачкој размени, а понеки су мо-

⁵ К. Јиречек, *Трговачки тврђави и рудници*, 292–296; Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, 43–52, 53–59; Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, 42–53; иста, *Privredni razvoj*, 100–105, 110–113.

⁶ I. Bojanovski, *Einige Ergebnisse in der Erforschung mittelalterlicher Burgen in Bosnien mit besonderer Beachtung der Transformation der Burgen in Artilleriefestungen*, *Balkanoslavica* 7 (1978) 71–100; M. Popović, *Uticaj pojave topova na razvoj odbrambenih sistema srednjovekovnih gradova u Bosni*, *Zbornik referata međunarodnog simpozijuma „Bosna i Hercegovina u tokovima istorijskih i kulturnih kretanja u jugoistočnoj Evropi“*, *Zemaljski muzej BiH, Sarajevo* 1989, 99–110; исти, *Средњовековне тврђаве у Босни и Херцеговини*, *Зборник за историју БиХ* 1 (1995) 37.

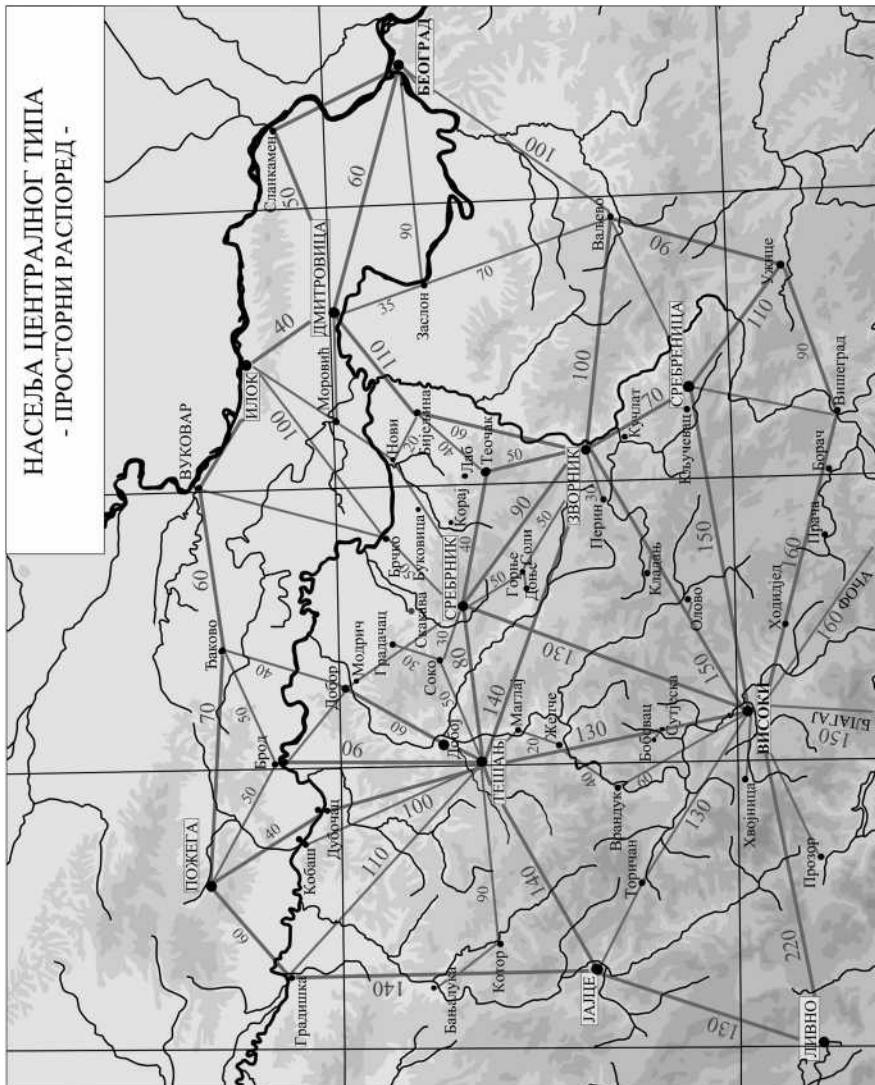
жда били специјализовани у погледу неке производне активности (производња соли, вина, сточарство и прерада сточарских производа и сл.).⁷

Не мање значајно јесте да се на основу политичке и економске историје намеће закључак да су Усора и Соли представљале периферне територије у односу на различите политичке и културне центре кроз читаву историју. За рани период, центар је била Византија (Константинопољ), потом немањићка Србија (Рас, Призрен, Скопље, Крушевац, Београд, Смедерево), Угарска краљевина (Будим) и Османско царство (Цариград). Посматрано и унутар граница средњовековне босанске државе, Усора и Соли су имале периферни положај у односу на државни центар. У обзир свакако треба узети и чињеницу да држава Котроманића није била високо централизована, већ су простране историјске области — „земље“ имале прилично засебан положај и живот. То је било условљено како развојем феудалних односа, тако и природно-географским карактеристикама овог простора.

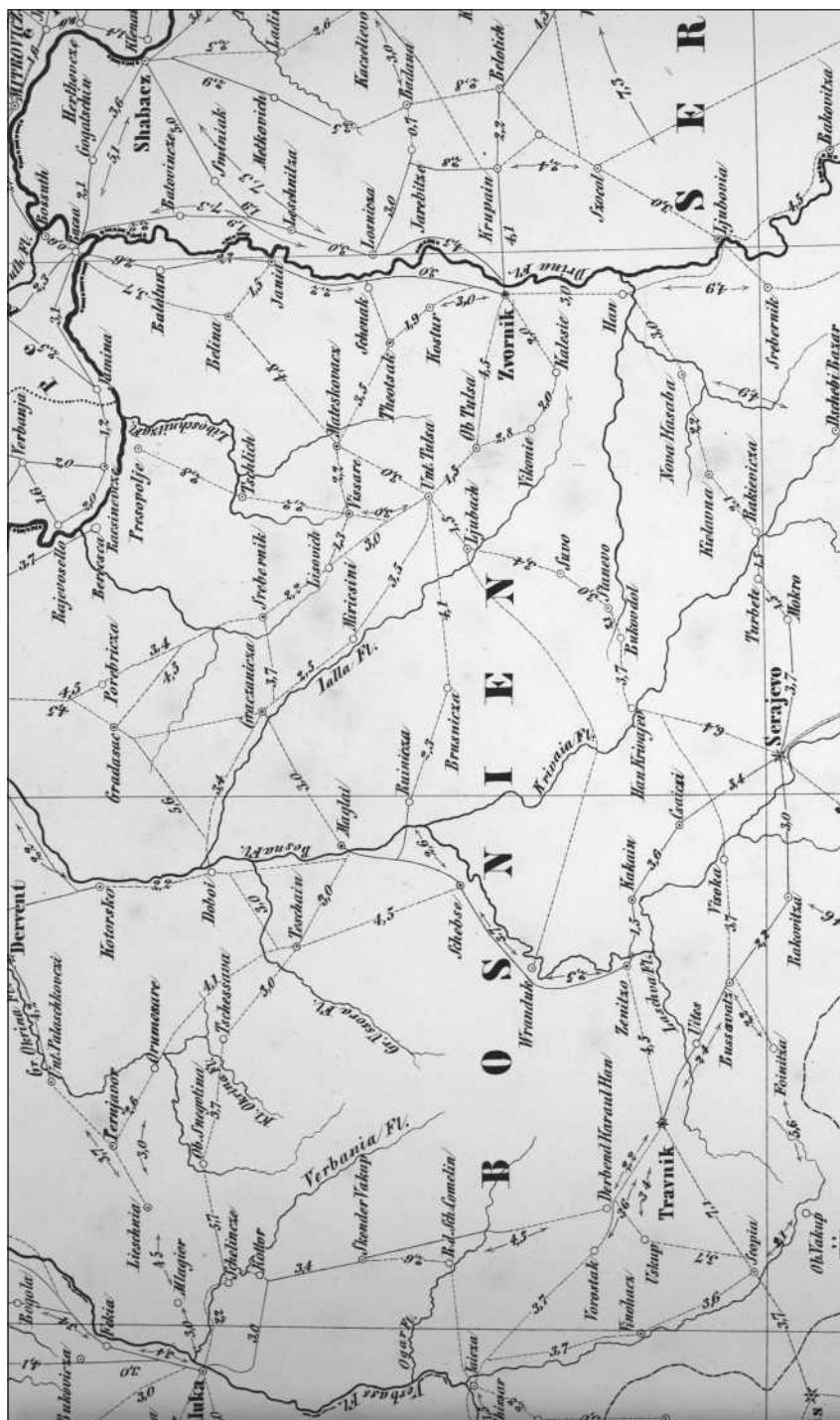
Центар „земље“ Босне — „Краљеве земље“, био је од половине 14. века град Високо, да би се пред сам крај средњовековне државе померио у град Јајце, некадашње седиште „земље“ Доњи Краји и престоницу херцега Хрвоја Вукчића. На југозападу се развио град Ливно — центар „Западних страна“, као посредник у трговини с приморским градовима, пре свега са Сплитом. Седиште некадашње Хумске земље и потом једна од престоница херцега Стефана Вукчића био је град Благај на Буни. У горњем Подрињу — „земљи“ Дрини, где су се простирали матични поседи Хранића — Вукчића налазила се Фоча, а у средњем Подрињу се веома рано развила Сребреница, захваљујући интензивној рударској експлоатацији. Низводно од ње, град Зворник је настао на погодном прелазу преко реке и стратешкој тачки за читаво Подриње. Према угроженој граници на северу утврђени су Соко, Сребреник и Теочак, бранећи долину Спрече и Дрине. Иако о економском значају Тешња нема средњовековних сведочанстава, његова управна улога као средишта Усоре, сврстала га је у ред централних насеља.

Посматрање међусобне удаљености ових насеља пружиће нам увид у њихов просторни распоред и максимално распостирање њихових привредних области, у оквиру којих су постојала насеља низег ранга. Приказана ситуација одговара приликама позног средњег века током прве половине 15. века. Дистанце између поједињих насеља представљене су на тематској карти и послужиће нам као основа за даљу анализу. Посебно пажљиво биће сагледане врсте и распоред насеља на тлу северне Босне, и њихов однос према насељима суседних области и држава. Износ километара је условно тачан, с обзиром на тадашње врсте путева, али је њихова траса само местимично одступала од савремених комуникација. Наведене бројке мало

⁷ E. Fügedi, *Die Ausbreitung der städtischen Lebensform — Ungarns oppida im 14. Jahrhundert*, у: *Stadt und Stadtherr im 14. Jahrhundert. Entwicklungen und Funktionen*, Hrsg. W. Rausch, Linz/Donau 1972, 165–192.

Карта 5 – Насеља централног типа

Карта 6 — „Marschkarte von Mitteleuropa 1848“

би значиле уколико се не би претвориле у време потребно да се ове дистанце савладају. Брзина пешака се разликова од брзине коњаника, нарочито гласника, али веома мало од јахача, заправо пратиоца у трговачком каравану. Пешак је путовао брзином од 3,5 до 6,5 км на час, у зависности од подлоге терена и успона, као и дужине пешачења и временских прилика. Брзина коњаника — војника у маршу, на умереном терену и условима пута, била је око 4,8 км/час. Према прорачунима за османску војску у 16. веку, она је у похо-

ТАБЕЛА ОДНОСА РАЗДАЉИНА И ВРЕМЕНА ПУТОВАЊА

<i>Градови</i>	<i>Савремена удаљеносћ км</i>	<i>Аустријске миље (1848) А. м.= км</i>	<i>Процена времена при просечној брзини од 4,8 км/ч</i>
СРЕБРЕНICK – ВИСОКО	130	—	27 сати
СРЕБРЕНICK – СОЛИ ГОРЊЕ	50	5,3 = 42,2 км	9 сати
СРЕБРЕНICK – СОКО	30	—	6 сати
СРЕБРЕНICK – ТЕОЧАК	40	9,2 = 70 км	14,5 сати
СРЕБРЕНICK – БРЧКО	50	—	10,5 сати
СРЕБЕНИK – ИЛОК	110	—	23 сата
ПРЕЛАЗ НА САВИ – ДОБОР – ВИСОКО	220	—	46 сати
ЗВОРНИK – СРЕБРЕНICA	70	7,9 = 60 км	12,5 сати
ЗВОРНИK – ТЕШАЊ	140	—	29 сати
ЗВОРНИK – СОЛИ ГОРЊЕ	60	6 = 45,5 км	9,5 сати
ЗВОРНИK – СРЕБРЕНICK	90	11,2 = 85 км	18 сати
ЗВОРНИK – ТЕОЧАК	40	4,9 = 37,2 км	8 сати
ЗВОРНИK – БИЈЕЉИНА	60	6,7 = 51 км	10,5 сати
ЗВОРНИK – РАЧА – ДМИТРОВИЦА	110	13,7 = 104 км	22 сата
ЗВОРНИK – ДМИТРОВИЦА – ИЛОК	150	—	31 сат
ЗВОРНИK – ВАЉЕВО	100	10,6 = 80,4 км	17 сати
ТЕШАЊ – СРЕБРЕНICK	80	10,1 = 76,6 км	16 сати
ТЕШАЊ – ДОБОР	60	7,4 = 56 км	12 сати
ТЕШАЊ – ЂАКОВО	100	—	21 сат
ТЕШАЊ – БРОД	90	9,7 = 73,6 км	15 сати
ТЕШАЊ – СОКО	50	—	10,5 сати
ТЕШАЊ – ДОБОЈ	20	3 = 23 км	5 сати
ТЕШАЊ – МАГЛАЈ	20	3 = 23 км	5 сати
ТЕШАЊ – ЖЕПЧЕ	20	4,5 = 34 км	7 сати

ду, под теретом опреме, могла највише да издржи око четири и по сата марширања, тако да би њен максимални дневни учинак био 22 километра.⁸

У прилог овој табели доносимо тематску карту с бројчаним подацима о времену које је војска требало да утроши приликом савладавања одређених раздаљина између насеља северне Босне, према подацима из 1848. године. Бројеви на карти представљају удаљеност између поједињих места, али је она изражена у аустријским миљама, по систему: 1 миља = 4.000 бечких хвати = 24.000 бечких стопа = 7.585,7 м.⁹

Подаци из табеле и наше карте централних насеља допуштају да се формулише неколико запажања. Као прво, примећује се да град Високо ужива врло заштићени положај у односу на државне границе, будући да је од њих удаљен од 150 до 220 и више километара. Када се ове раздаљине претворе у временске износе, 30 до 40 сати, то је значило и више од седам дана путовања. Таква дистанца је пружала могућност правовременог организовања одбране, наравно, у условима када је државна власт функционисала. Удаљеност од већих економских центара у другим областима — „земљама“ босанске државе такође је допуштала граду Високом да мање-више несметано врши улогу централног насеља. До Тешња и Сребреника пут је износио 130, а до Зворника и Сребренице — 150 км. На троструко мањој удаљености налазили су се најважнији рударски центри у „Краљевој земљи“ — Хвојница се налазила на 40, а Олово на 50 км од столног места. Из Дубровника до Подвиског најкраће путовање забележено у 15. веку трајало је пет, а најдуже 13 дана, па би средње трајање пута износило шест и по дана.¹⁰ Од Котора до Цариграда писмо је путовало просечно 18 до 22 дана.¹¹

Слично Високом, Тешањ је такође био доста удаљен од државних граница, као и од других економских центара — по 140 км према Јајцу и Зворнику, а до „брдова“ на Сави у Броду, Дубочцу и Кобашу — 80–100 км, што је захтевало више од 16 сати путовања. Оно што је, међутим, сасвим уочљиво јесте изузетно мала дистанца између Тешња — Добоја — Маглаја — Жепча, од неких 20–30 километара, односно пет до седам сати путовања. Таква густина је сигурно онемогућавала већи економски развој ових насеља поједи-

⁸ Од Једрене до Острогона, османска војска је провела 52 дана у маршу и 67 дана у одмору, што је укупно трајало 119 дана, док је пређена дистанца износила око 1.140 километара, што даје просек од 4,5 часова марша дневно. — R. Murphrey, *Ottoman Warfare 1500–1700*, UCL Press — London 1999, 21–22.

⁹ *Marschkarte von Mittel-Europa, entworfen von k. und k. Generalquartiermeisterstabe, 1848*, 1: 864.000, Sammlung Woldan, Österreichische Akademie der Wissenschaften, K-V (Bl): EU 1353 (18). Захвални смо mr Герхарду Холцеру на свесрдној помоћи.

¹⁰ B. Krekić, *Cirkulacija informacija između Dubrovnika i Bosne u prvoj polovini XV vijeka*, GDI BiH 39 (1988) 50–56.

¹¹ K. W. Treptow, *Distance and Communications in Southeastern Europe 1593–1612*, East European Quarterly 24–4 (1990) 476.

начно, али је то, с друге стране, показатељ вишег привредног нивоа ове области, будући да су тргови у њиховим подграђима били економски центри своје околине. Према подацима са „Марш-карте“ које смо прерачунали у табели, из Тешња се до Добоја и Маглаја стизало за пет сати, с просечном брзином од 4,8 км на сат, али је пут до Жепча био доста напорнији, због густо пошумљене регије Црне горе, па је било потребно седам сати.

На основу прорачуна, из Зворника се до Сребренице стизало за скоро 13 сати, а до Дмитровице за око 22 сата путовања. То потврђују и неки наводи путописца. Тако је Француз Кикле 1658. године за седам-осам сати превалио пут од Јадра (Нове Касабе), поред Кучлате где је прешао Дрињачу, до Зворника. Данас тај пут износи 26 км, а путници су могли да путују брзином од око четири км/час. Одатле је пут ка Београду наставио кочијама са запремом од три коња и након три сата је доспео у Козлук (тур. *коз* — орах, код Евлије Челебије). Будући да је ово насеље око 15 км удаљено од Зворника, просечна брзина кочија била је пет км/час. Одатле до Бијељине путовао је још осам сати, превалајући пут од око 45 км брзином од 5,8 км/час. Наредна станица, након шест сати путовања, била је Рача, где се прелазила Сава. До савске обале, удаљене 22 км, путовали су брзином од нешто више од три км/час. До Митровице су утрошили још шест сати путовања, али је ондашњи пут вероватно био доста напорнији и дужи него данашњи. Када се саберу сати које је Кикле провео у путовању од Зворника до Митровице, добија се износ од 23 сата, које је он превалио за четири дана. Осим коначења у Козлуку, овај путник је углавном ноћио након 6–8 сати путовања, а пређена раздаљина је наравно зависила од начина траспорта и природе терена.¹²

Значајни *таргови – вароши* попуњавали су простор између развијенијих градских центара, али о њима постоје веома оскудни и углавном познији подаци. У односу на Зворник, Дмитровица се налазила на 110 км, Илок на 150 км, Сребреница на 70 км, док се Бијељина – Четвртковиште, налазила на око 60 км. Доње и Горње Соли биле су подједнако удаљене од Зворника и од Сребреника на Мајевици – по око 50 км, око 9 сати путовања. Од прелаза на Сави – Брчког и Новог, Соли су биле удаљене око 60 км, или неколико дана путовања. Густина овако оцртане урбано-економске мреже сигурно се повећавала постојањем периодичних, односно седмичних тргова који су се одржавали у појединим сеоским насељима. Ширег, регионалног значаја били су годишњи сајмови – панађури, окупљајући становништво с већег простора.

Следећи корак у разматрању јесте усклађивање различитих терминолошких одредница – средњовековних и османских, које су се користиле у означавању статуса и функције насељених места.

¹² Приче француских путописаца са пута по отоманском Босни, 112–115.

ТАБЕЛА СРЕДЊОВЕКОВНИХ И ОСМАНСКИХ КАТЕГОРИЈА НАСЕЉА

1.	Град (<i>civitas</i>) — војно, управно и економско средиште = ове три функције се одражавају у просторној структури — градска тврђава с војном посадом и заповедником, и варош — подграђе као стални трг, центар економског и културног живота.	Шехир (<i>sehir</i>) — војно, управно, економско и верско средиште; поседује тврђаву с посадом (кале, хисар), административно и верско средиште уз главну цамију, главну чаршију (сук или базар) као економски центар, и махале као градске четврти са својим цамијама и чаршијама. ¹³
2.	Трг (<i>mercatum, oppidum</i>) – 1. као место сталне економске активности постоји у подграђу – вароши сваког града, па се може у овом погледу изједначити са значењем вароши; 2. као самостално насеље отвореног типа, тј. неутврђено; 3. периодични-седмични тргови — у оквиру села, чији назив означава пазарни дан.	Касаба (<i>kasaba</i>) — насеље већег значаја од села, али које није достигло ниво развоја града (шехира); ¹⁴ може да буде и неутврђена, чиме подсећа на средњовековни трг као самостално насеље; села могу да буду махале једне касабе у смислу да су привредно, а не територијално, повезане. — начин постанка касаба: а) од средњовековних градова б) од средњовековних тргова в) од средњовековних села, са седмичним тргом или без њега; — Саставни делови касаба: цамија, џемат муслимана (као и немуслимана), уређен по махалама, и трг (чаршија, базар). ¹⁵
3.	Село ¹⁶ (<i>villa</i>) — насеље аграрних производњача с прецизно утврђеним атаром и припадностима; <i>Засеоци</i> — делови села у његовом оквиру, често нуклеуси будућих села; <i>Селишта</i> — опустела села која имају и даље свој атар и своју вредност, понекад поново насељена. ¹⁷	Село (<i>karye, köy</i>) — насеље аграрних и сточарских производњача с јасно утврђеним међама и припадностима; <i>Махале</i> — засеоци; <i>Мезре</i> — селишта, односно целина обрадивог земљишта с познатим међама и именом, које је некад било село и може поново то да постане. ¹⁸

¹³ X. Шабановић, *Турски извори за историју Београда*, књ. 1, св. 1, *Каћастарски пойисци Београда и околине 1476–1566*, Београд 1964, XXVII.

¹⁴ Н. Тодоров, *Балканский город XV–XIX веков*, Москва 1976, 37–38.

¹⁵ X. Шабановић, *испо*; A. Handžić, *Značaj turskog razvijeta i razvitku gradskih naselja u Bosni u XVI vijeku*, ЛИČ 1–2 (1974) 60–69; исти, *O značaju putova za razvitak gradskih naselja u Bosni u XVI i XVII stoljeću*, Prilozi 13 (1977) 73–77; T. Stoianovich, *Model and Mirror of the Premodern Balkan City*, у: *La Ville Balkanique XVe–XIXe ss*, Studia Balcanica 3 (1970) 83–110.

¹⁶ Сама реч село потиче од праслов. **sedlo*, од глаголског корена **sed-* у значењу седелачког начина живота, и потиснула је старији термин „*вас*“. — А. Лома, *Старосрпски већь „село“ и његови трагови у топономасији*, 1–15.

¹⁷ Вредност селишта као култивисаних пољопривредних површина с временом је опадала, да би се након 10–15 година, у условима умерено-континенталне климе на таквим површинама поново појавила шума. — J. Adamček, *Agrarni odnosi u Hrvatskoj od sredine XV do kraja XVII stoljeća*, Zagreb 1980, 59.

¹⁸ D. Bojanović, *Turski zakoni*, 167. О различитим значењима *мезре* вид. F. Adanir, *Tradition and Rural Change*, 137–139.

Према начину фортификације, османска утврђена насеља су могла да буду: *хисар* — утврђење од тврдог материјала са кулама или без њих; *кала* — веће и значајније утврђење од камена и цигле, с кулама и бедемима; *паланка* — најјефтиније и најједноставније утврђење земљано-палисадне конструкције, опасано јарком.¹⁹

Проблем истраживачима представља недоследност и, рекло би се на први поглед, одсуство критеријума у именовању насеља као *шехира*, *касабе* и/или *пазара* — *вароши*, што је присутно у османским изворима и савременој оријенталистици.²⁰ Јасно је ипак да је привредна функција, тачније неагарна делатност житеља и број муслиманских становника био одлучujuћи за достизање статуса шехира, иако се овај назив није доследно примењивао. Међутим, као и у погледу односа средњовековних градова и тргова — *сваки град је све био (ситални) трг*, и у османској држави је важило да је *сваки шехир био касаба, али не и обрнуто*.²¹

Термин *варош* је наставио свој живот и у османском периоду, означавајући: 1. подграђе средњовековног града (градске тврђаве) које су Турци затекли, што је подразумевало и постојање економског центра — трга; пример је Зворник с Подзворником; 2. средњовековни трг као самостално неутврђено насеље с неагарном функцијом — као у случају Доњих и Горњих Соли/Тузле, и 3. након османског освајања, *варош* је назив само за део насеља где су раније живели или тада живе хришћани, тако да је синоним за *хришћанску махалу* — ово је најчешћа употреба овог термина. Међутим, присуство муслиманског живља у вароши није искључено.²²

У случају средњовековног града Зворника, у османском периоду *варош* се најраније помиње 1476. године, означавајући старо подграђе с трgom, око цркве св. Марије, а затим и нови део, као нову варош у његовом продужетку, где су насељени хришћански мартолоси. Варош се налазила изван Доњег града, заправо доње тврђаве подигнуте 1490/91. године, и њене северне капије. Број хришћанских кућа у вароши у почетку је износио 165, затим

¹⁹ X. Шабановић, *Турски извори за историју Београда*, XXVII–XXVIII; O. Zirojević, *Palanka*, у: *La Ville Balcanique XVe–XIXe ss.*, Studia Balcanica 3 (1970) 173–180; B. Özgüven, *The Palanka – A Characteristic Building Type of The Ottoman Fortification Network in Hungary*, Electronic Journal of Oriental Studies IV (2001) 1–13.

²⁰ У ЕИ за *касабу* се наводи да је то назив за најстарије, административно језгро — „срце града“, које је било утврђено бедемом, а друго значење је „главни, резиденцијални град“ (A. Miquel). М. Урсинус доноси следећу терминологију, за коју истиче да се није доследно примењивала: резиденцијални градови (*mahruse*), (трговачки) градови — *medine*, (трговачка) насеља — *kasaba*, и утврђена места — *Palanka* — Lexikon zur Geschichte Südosteuropas, 655–656.

²¹ N. Moačanin, *Town and Country on the Middle Danube 1526–1690*, 69–73.

²² S. Ivanova, *Varoş: The Elites of the Reaya in the Towns of Rumeli, Seventeenth–Eighteenth century*, у: *Provincial Elites in the Ottoman Empire*, ed. A. Anastasopoulos, Crete University Press, Rethymno 2005, 204–205.

се до 1519. године број попео на око 200 кућа, да би се до 1533. смањио на само 29 кућа. Муслиманско становништво, будући да је у почетку реч о диздaru и војној посади, почиње испрва да се насељава на простору Горњег града уз тврђаву, затим Средњег и Доњег града. Прва џамија била је царска — султана Мехмеда II, подигнута у Горњем граду одмах по освајању, и остала је главна градска џамија. Крајем 15. века, у насељу је подигнута и друга царска џамија Бајазита II док је око 1539. године црква св. Марије је претворена у мању џамију — *месцид*. Приливом муслимanskог и повлачењем хришћанског становништва после 1519, нарочито до 1548. године, муслиманско насеље се шири изван бедема Доњег града, на месту некадашње хришћанске вароши, и даље ка северу, дуж пута крај Дрине. Статус *касабе* Зворник је стекао до 1533. године, с обзиром на то да је међу становницима 113 муслиманских и 30 хришћанских кућа било више од 50 занатлија, а сам град је био изузетно важно војно-стратешко, управно и привредно-саобраћајно средиште.²³ Пролазећи кроз *шехир* Зворник 1664/65, Евлија је описао „Леву“ и „Десну варош“, сходно њиховом положају у односу на једину улицу, која је представљала и главни пут долином Дрине. Аустријски опис из друге половине 18. века наводи да се град простире у дужину од једног сата, следећи трасу своје главне и једине улице. Назив *варош* се дакле задржао као ознака за део насеља где су некад живели хришћани, а где се у Евлијино време одвијао верски и економски живот града.²⁴

Горња Тузла је 1533. уписана као *варош* која припада султановом хасу, и чинила су је два ћемата — муслимански од 44 куће, и хришћански од 10 кућа, једног неожењеног и једне удовице. Исти назив и статус имала је и *Доња Тузла*, са ћематом од 50 хришћанских седам муслиманских кућа.²⁵ Оба насеља су затечена као неутврђени стални тргови — вароши, па су тако и пописана. Пошто су обе Тузле до 1548. постале *касабе*, са знатно увећаним муслимanskим становништвом, назив *варош* од тада означава део града где станују хришћани, то јест хришћанску махалу. У Доњој Тузли је после 1539. године дошло до измештања фрањевачког самостана са црквом као и хришћанског становништва из центра насеља у његову источну периферију, изван зидова новосаграђене *йаланке*. Ћемат хришћана у касаби Горњој Тузли обухватао је стару махалу Варош и махалу Двориште, која је 1519. била село од 20 хришћанских кућа с фрањевачком црквом св. Петра, у непосредној близини некадашњег средњовековног трга. Интересантно је да се до новијег времена успомена на хришћанску махалу очувала у топо-

²³ Ђ. Мазалић, *Зворник*, ГЗМ 10 (1955) 73–116; ГЗМ 11 (1956) 243–278; А. Хандžић, *Zvornik*, 164–190.

²⁴ Евлија Челеби, *Putopis*, 482–484; J. Bodenstein, *Povijest naselja u Posavini god. 1718–39*, 108.

²⁵ А. Хандžић, *Dva prva popisa*, 88–90; исти, *Tuzla*, 168–208.

ниму Варош, као назив за потес у западном делу данашње Горње Тузле, ку-да противче Варошки поток.²⁶

Пазар (базар) је назив за *тарг*, у најопштијем значењу као место где се врши робна размена, било као самостално насеље или у саставу другог. У неким случајевима означава исто што и *варош* — *подграђе* некадашњег средњовековног града, чији је основни део управо трг, затим, као саставни део османског града у значењу *чаршије* (*сука*), даље, означава трг као веће неутврђено насеље — варош, као и *село са седмичним (недељним) тргом*. Мањи и средње развијени османски градови имали су само један трг, односно чаршију — пазар, као отворени простор (насупрот *безистану* као покри-веној тржници), где се обављала трговачка и занатлијска делатност на тезга-ма и у радњама. Чаршија је могла да буде смештена или на ободу града или дуж главне улице. У Доњој Тузли, Хаџи Хасанова махала постала је Чаршиј-ска махала, јер се развила око Соног трга, а у њој је становao султанов емин тузланских муката. Већи градови поседовали су једну главну чаршију — па-зар (*baş carşı*) у свом управно-културном центру уз главну цамију и седиште власти, и мање чаршије по градским махалама.²⁷ „Седмични пазар“ који је био један од услова за достизање ранга касабе, треба схватити само као главни пазарни дан, када би сељаци из околине доносили своје производе на градску пијацу, те би понуда била најбоља тог дана. Иначе се трговина у чаршијама касаба обављала свакодневно, а не само једанпут недељно.

Свакако остаје питање у којој мери су османске власти правиле разлику између статуса затечених насеља са економском функцијом. Подробније испитивање ове проблематике је отежано добрым делом и због неујед-начености превода османских извора (*тарг* као пазар или касаба, *варош* као касаба или пазар, *град* — варош, кале, хисар, касаба, шехир). Упркос насто-јању да пружи прецизније одговоре, Ханџић је као главну разлику између вароши — касабе и трга узео културну компоненту — постајање цркве, од-носно цамије. С обзиром на мали број средњовековних цркава чије је по-стојање документовано у босанској држави, тешко се може прихватити овакав критеријум. Сигурно су постојали тргови — вароши без цркава, иако је њихово присуство потврда оваквог статуса насеља.²⁸

Осим тога, постојао је и велики број седмичних тргова по селима, о којима је сачувано мало података, изузев неколико топономастичких примера: *Торник*, *Средица*, *Четвртиковишиће*, *Суботиће*, *Недељица*.²⁹ За

²⁶ A. Handžić, *Tuzla*, 168–172, 194–201.

²⁷ T. Stoianovich, *Model and Mirror of the Premodern Balkan City*, 89–94; *Suk*, у: *EI*.

²⁸ A. Handžić, *Najraniji turski izvori o rudnicima i trgovima u Bosni*, Prilozi 10/4 (1974) 159–161.

²⁹ *Торник* — трг на месту дан. Сарајева, *Среда* и *Срећани* — у нахији Сани и Леф-чу, *Четвртиковишиће* — дан. Кладањ и Бијељина, *Суботиће* — северно од Какња у нахији Брод, *Суботица* — у нахији Шабац, *Недељица* — у нахији Јадар. — Д. Ковачевић-Ко-

наше подручје проучавања, тек из периода 18. века потичу подаци о два насеља, која су, судећи према својим именима, била *села са седмичним тргом*. Уторковић се у опису Посавине помиње као насеље источно од Домаљевца, на месту где се бара Толиса („Morast Tulicza“) излива у Саву.³⁰ Управо такав положај, југоисточно од ушћа Толисе и северозападно од Кострца, Уторковић има на двема аустријским картама из 1729/35. и 1736. године. Према овој убикацији, Уторковић се некада налазио на месту данашњег села Толисе.³¹ Друго насеље — *Суботишиће*, налазило се код прелаза Саве код Јамене, на босанској страни, али о њему нема картографских свеочањстава.³²

Према одредбама канун-нама, раја је била обавезна да своје дажбине у пољопривредним производима, пре свега жито, носи на најближи трг, односно, онај који је био удаљен највише један дан путовања. Каже се: *Stari je zakon da raja svoju desetinu nosi na najbliži pazar. Pod pazarom se razumije pazar (trg) na kome se prodaje žito, a tu je dozvoljena prodaja žita namalo i na veliko.* Из овог општег прописа би се могло закључити да се већина села налазила на удаљености од једног дана од најближег трга — село с тргом, трг-пазар, трг у касаби, што износи максимално око 25–30 км. Али, у пројекту текста се каже да: И. Због спахијских злоупотреба, раја се пожалила пописивачу, наводећи да спахије „ne pristaju da ih nose na najbliži trg, već ih tjeraju da ih nose na trgove udaljene 3–4 dana.“ То се наводи као разлог бежања раје, па се прописује поштовање старог обичаја.³³

У својој монографији о балканском граду (15–19. век) Николај Тодоров је понудио следећу класификацију, према броју кућа (домаћинстава): а) до 400, б) од 401 до 800, в) од 801 до 1.600, г) више од 1.600. Према његовој табели, уочава се да у првој половини 16. века расте проценат градова са 400 кућа (у односу на 15. век, повећање је са 14,2% на 30,2%). У другој половини века, расте број градова са више од 800 и 1600 кућа.³⁴ Говорећи о најстаријим рудницима и трговима у Босни, Ханџић је презентовао податке најранијих османских извора, пре свега, сумарног пописа Босанског санџака из 1468/69. Од укупно 36 „тргова“, како их он назива, једино је Фојница имала више од 300 кућа (329), док су само четири трга имала између 200 и 300 кућа — Високо (220), Сребреница (260), Крешево (299) и Нови Пазар (276). Девет насеља је бројало од 100 до 200 кућа — Фоча, Чайниче,

јић, *Градска насеља*, 77–79; А. Handžić, *Dva prva popisa*, 40, 105, 143, 193, 194; *Opširni popis (1604)*, I–2, 81, 536, III, 525.

³⁰ G. Bodenstein, *Povijest naselja u Posavini god. 1718–39*, 370–371.

³¹ Österreichisches Staatsarchiv — Kriegsarchiv — B IX b 198, 202; topografska karta 1: 100.000, 1: 50.000, секција Vinkovci.

³² G. Bodenstein, *нав. дело*, 379.

³³ *Kanuni i kanun-name*, 90, 118, 138–139.

³⁴ Н. Тодоров, *Балканский город*, 43–47.

Зворник, Вишеград, Горажде, Пријепоље, Олово, Сасе и Сутјеска. Мање од 100 кућа имала су насеља с мањим привредним значајем. Сасвим је очигледна зависност степена урбаног развоја и рударске активности, као и да је претежна већина затечених градских насеља припадала категорији мањих градова.³⁵

Услед недостатка објављених извора, пре свега неколико поименичних дефтера, није могуће урадити класификацију насеља према броју кућа за подручје северне Босне. Ако се узме у обзир да, осим Зворника, ниједно градско насеље није било ни у посредној вези с рударском производњом или прометом рудама, већ су у питању војно-одбрамбени и управни центри, може се претпоставити да се њихов број кућа кретао до око стотине. У наредној табели издвојили смо средњовековне градове, тргове и села на тлу северне Босне и приказали њихов статус у 16. веку, на основу расположиве грађе. Како се види, у већини посматраних случајева дошло је до економског успона и ова насеља су прерасла у касабе.

ТАБЕЛА ПРОМЕНА СТАТУСА СРЕДЊОВЕКОВНИХ НАСЕЉА

	<i>Средњи век</i>	<i>Османско доба</i>
ГРАДОВИ	Зворник	Касаба око 1481.
	Маглај	Касаба око 1553. ³⁶
	Тешањ	Касаба 1559. ³⁷
	Добој	Касаба 1512/20. ³⁸

³⁵ A. Handžić, *Najraniji turski izvori o rudnicima i trgovima u Bosni*, Prilozi 10/4 (1974) 155–161.

³⁶ „Часна цамија“ у Маглају 1604. била је задужбина Мустафа-паше Соколовића (? Софи Мехмед-паше), босанског санџакбега (1553–1557), који је основао Рудо, а своје задужбине је имао у касаби Три и у Бањалуци. — *Opširni popis (1604)*, III, 311, 429, 527, 543; N. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 71–72 (Софи Мехмед-паша); уп: *Vakufname iz Bosne i Hercegovine (XV i XVI vijek)*, 105–110; B. Zlatar, *O nekim muslimanskim feudalnim porodicama*, 116. Уздизање Маглаја у ред касабе треба сместити у почетак друге половине 16. века.

³⁷ Гази Хусрев-бег, босански санџакбег, који је освојио Тешањ и територије на северу до Саве, увакуфио је 1531. неколико поседа у овој нахији. Ферхад-бег Скендерпашић, Хусрев-бегов субаша, подигао је 1559. своју цамију у граду, који је потом постао касаба. Умро је у Тешању 1568. и сахрањен је уз своју задужбину, што указује на порекло из овог краја. — *Vakufname iz Bosne i Hercegovine (XV i XVI vijek)*, 51, 135–137; A. Handžić, *Gazi Husrev-begovi vakufi u Tešanjskoj nahiji u XVI stoljeću*, AGHBB II–III (1974) 164–165.

³⁸ У попису из 1604. у Добоју је забележена као главна махала часне цамије султана Селима I, подигнута у периоду 1512–20. — *Opširni popis (1604)*, III, 371–372. А. Ханџић наводи да је једну цамију у Добоју подигао Бајазит II (1481–1512), међутим, она није пописана. — *O formiranju nekih gradskih naselja*, 135. У свом каснијем раду, Ханџић наводи да је подигнута у време Селима I. — *Vakuf kao nosilac određenih državnih i društvenih funkcija u osmanskom carstvu*, AGHBB IX–X (1983) 115.

	Средњи век	Османско доба
	Добор	(тврђава 1604)
	Жепче	Касаба 1568/72. ³⁹
	Градачац/Грачац	Касаба 1634. ⁴⁰
	Соко	—
	Сребреник	—
	Теочак	—
	Перин	(Напуштен до 1570)
ТРГОВИ	Доње и Горње Соли	Касабе до 1548.
	Грачаница	Касаба до 1548.
	Бијељина-Четвртковиште	Касаба до 1580.
	Брчко	Касаба, 1548/1560.
	Модрича	Касаба до 1560.
	Кобаш	Касаба око 1542. (седиште кадилука)
	Дубочац	Касаба око 1542.
	Лишња	Касаба, 1580/88.
СЕЛА	Велика (Придол Полье)	Касаба 1604.
	Которско	Касаба до 1604.
	Горња Укрина	Касаба 1570. (Дервента)

На подручју нашег проучавања, Адем Ханцић се највише бавио процесом развоја градова током првог периода османске власти, али није био доволно прецизан у терминологији, нити доволно опрезан у извођењу закључака. Аутор изједначава средњовековни град са вароши, што је исправно једино уколико се узима само привредна улога насеља, тј. *сваки град је симе варош — стални тарг*. Он, међутим, занемарује војно-стратешку и одбрамбену функцију градова која је, нарочито на простору северне Босне, била одлучујућа у њиховом настанку и постојању. *Средњовековни град не постоји без градског утврђења и војно-управне функције*. Оно што је видљиво из османских извора јесте да уколико опадне војни значај једног утврђеног града, насеље почиње да стагнира. Такав случај је са Сребрени-

³⁹ Главна цамија у Жепчу била је задужбина Ферхад-бега, који је можда био идентичан са босанским санџакбегом из породице Вуковић-Десислалић (1568–72), чија је „Ферхадија“ у Сарајеву. — *Opširni popis (1604)*, III, 321–322; Н. Крешевљаковић, *Žepče, Kalendar „Napredak“*, br. XXVII, Sarajevo 1937, 234–242 (= *Izabrana djela II*, Sarajevo 1991, 709–716); исти, *Босански намесник Ферхадбег Вуковић-Десислалић*, Зборник ФФУ Београду IV–1 (1957) 113–127.

⁴⁰ Н. Крешевљаковић, *Stari bosanski gradovi*, 39.

ком, Соколом и Теочаком, који опадају након 1526, нарочито после освајања Славоније 1536. године.⁴¹

Доборска тврђава се одржавала у добром стању, сигурно као заштита касаби Модричи, а касније је њену улогу преузела Дервента. Важило је и обрнуто — насеље које добије на војно-управном, привредном и саобраћајно-безбедносном значају, било ког ранга (град, трг, село с тргом), уздиже се у ранг касабе, понекад и шехира. Некадашње *йодграђе — вароши* Сокола пописано је као село Грачаница с рудником гвожђа, иако је сигурно по својој економској функцији било трг. Грачаница је уздигнута у ранг касабе до 1548. године, јер је због рудника гвожђа дошло до развоја бројних заната у вези с војним потребама. Наводећи примере касаба Дервенте, Дубочца, Велике, Которског, Кобаша и Лишње, Ханџић закључује да „*nisu nastale na staroj varoškoj tradiciji, nego su se razvile iz ranijih seoskih naselja i formirale se kao isključivo muslimanska gradska naselja*“,⁴² што није био јединствен случај. Дубочац и Кобаш су сигурно били већ ранга од села — тргови и „брдови“ на Сави с вишевековном традицијом, а и Лишња је као центар жупе Лишнице морала да има већи статус.

Садржај једне Портине одлуке од 1. јуна 1560. веома је интересантан за посматрање развоја насеља Ненавишта, Модриче и Брчког. У хукуму се прво наводи да је хас покојног Мехмед-хана, зворничког санџакбега (1548–1560) чинио *йазар* Ненавиште и 25 села на обали реке Саве, са приходом од 49.901 акче. Ово подручје је, међутим, било изложено пљачкању харамија који су прелазили из Пожешког санџака, тако да је чак у време поменутог зворничког намесника опљачкан и *касаба* Брчко, „*уништена су многа добра и животи*“. Текст даље гласи: „*Kako je selo Modriča postalо kasaba, stanovništvo okolnih naselja dolazi tu na sedmični pazar, a nije daleko ni skela u blizini utoka Bosne u Savu zbog čega je Modriča postala važna za saobraćaj.*“ Очигледно из разлога безбедности, али и нормализовања економских прилика, Порта је наредила сремском санџакбегу да испита цео овај случај, у који су били умешани људи пожешког санџакбега.⁴³

У средњовековном периоду, Модрича је с фрањевачким самостаном и црквом сигурно имала статус трга. У најранијем османском попису из 1533, уписана је као село са укупно 16 кућа, од тога само две муслиманске, док је црква била разорена. Ипак, већ 1548. у вези с насељавањем влашког становништва, Модрича поново има статус трга — базара (пазара), с муслиманским и хришћанским цематом и укупно 58 кућа и 23 неожењена. До

⁴¹ Ова утврђења су обновљена након Карловачког мира 1699. и током стварања капетанија, тако да су Соко и Сребреник припадали Градачкој, а Теочак вероватно Зворничкој капетанији. — Н. Kreševljaković, *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1980², 19, 194–199.

⁴² A. Handžić, *O značaju putova*, 73–77; исти, *O islamizaciji*, 20, 32.

⁴³ *Muhimme defteri*, 40–41.

1560. године, Модрича се уздигла у ред касаба, али је статус градских становника уживао само цемат муслимана у махали главне цамије.⁴⁴ Релативно брз опоравак и успон насеља треба довести у везу с његовим положајем насеља на важном „броду“ преко реке Босне, и на раскрсници путева — главног, који следи Босну, и попречних који воде ка Градачу и ка Брчком. Недалеко од Модриче налазила се, како се у тексту каже, „скела у близини утока Босне у Саву“. Сматрамо да се то односи на „скелу“ у Сикиревцима, која се изричito помиње у другој наредби из 1565. године.⁴⁵ Данашњи Сикиревци се налазе наспрам ушћа Босне у Саву, удаљени неколико километара од њене леве обале, која је у прошлости мењала свој положај сходно променама речног тока. На месту Босанског Шамца, до 1863. године, када је ово насеље настало досељавањем муслимана из Србије, на десној обали Саве је постојала само „скела“ и једна кућа за скелецију.⁴⁶

У предосманско доба, *Ненавиште* је био назив жупе у којој се налазила Модрича. Године 1533. у нахији Ненавиште (Грачац) пописана је „ме-зра Ненавиште поље“, а 1548. „село Скугрићи с Ненавишким пољем“. Насеље по имени Ненавиште никде се не помиње, мада би постојање *мезре* указивало на некадашње сеоско насеље, код села Скугрића.⁴⁷ Како у тексту наредбе из 1560. стоји „пазар Ненавиште“, то би требало да значи да је село не само обновљено већ и да у њему постоји трг. Друга могућност је да се под овим пазаром подразумева Модрича, као економски центар нахије Ненавиште.

Брчко је у средњовековном периоду било важан трг — „скела“ на Сави, који је затим био утврђен ради обезбеђивања прелаза на славонску страну и имало је свог кастелана. Након османског освајања (1528), у тврђаву је смештена посада, док се промет на „броду“ нормализовао после заузећа Славоније (1536–1557). Иако је Ханџић тврдио да Брчко ни до 1600. није постало касаба, горенаведени документ из 1560. то демантује.⁴⁸

Поменутом аутору ипак припада велика заслуга што је показао да урбанизација није била спонтани процес, већ је пресудну улогу имала османске државе, спроводећи добро осмишљену политику, и то је главна разлика у односу на период средњег века. Уздизање у ранг касабе је увек долазило одлуком државних власти — султана и Порте, у виду званичног фермана у коме се наводи разлог за додељивање статуса касабе и њена функција, затим, привредна делатност (занатство, трговина) или нека посебна служба становника (нпр. дербенџијска, ћуприџијска), порези којих су ослобођени

⁴⁴ A. Handžić, *Dva prva popisa*, 154; исти, *Tuzla*, 138–140, 160–161.

⁴⁵ *Muhimme defteri*, 81.

⁴⁶ М. Филиповић, *Модрича*, 20.

⁴⁷ A. Handžić, *Dva prva popisa*, 154; исти, *Tuzla*, 138–140.

⁴⁸ Исти, *Tuzla*, 141.

и они које су дужни да плате, и седмични пазарни дан. Један од показатеља статуса касабе било је и изузеће (*муафијет*) мусиманских становника од плаћања пореза *ресм-и чифт* — пореза на земљу, чиме би престао њихов статус земљорадничке раје.⁴⁹

С обзиром на то да сваки цемат мусимана мора да има барем једну цамију, а свака цамија настаје као предмет *вакуфа*, одатле следи да нема мусиманског насеља без вакуфа. Вакуфи (*wakf*, множ. *evkaf*) су били завештања у религиозно-добротворне сврхе, којима је појединац, чинећи побожно дело, проглашавао своју имовину неотуђивом, а њене приходе додељивао је појединим лицима или читавој заједници. Један од стубова исламске вере била је обавеза давања милостиње (*зекат*). Предмети вакуфа, побројани у задужбинским повељама (*вакуф-наме*), биле су цамије и пратећи објекти — школе (мектеби, медресе), затим јавне добротворне установе у корист сиротиње, путника и уопште, становника насеља — кухиње (имарети), чесме, купатила (хамами), књиге и библиотеке, ханови и караван-сараји, безистани и трговачке радње, мостови, водоводи, као и земљишне парцеле, вртови, воћњаци, па и новац који се позајмљивао уз интерес. Привредни и стамбени објекти требало је да путем давања у закуп обезбеде вечно финансирање вакуфских верско-добротворних објеката. Као пример разноликости увакуфљених објеката и предмета може да послужи Турали-бегова вакуф цамија у Доњој Тузли, Чачку и Илоку (1572). У вакуф-нами се помиње пет кућа, 53 дућана, од којих је 38 било у Доњој Тузли, а у истој касаби је увакуфио хан, водовод и бању (хамам), четвртину свог дела слане воде, и башту. У селу Висори вакуфу је припадало 10 рајетина, са свим говедима и пољопривредним алаткама, потом мост на реци Прачи, четири млина и 300.000 сребрних дирхема, који се дају на зајам уз годишњу камату од 10%.⁵⁰

Задужбине су имале пресудни значај у формирању урбаних насеља — касаба, вршећи верску, политичку, друштвену и економску улогу. Градови су били главни ослонац османске власти у претежно хришћанској средини, какав је био Балкан. Стога су султани неретко основали своје цамије — вакуфе у центрима значајнијих насеља, попут Сарајева и Зворника, што би доприносило јачем приливу мусиманског становништва. Царске цамије су суштински биле државне, јер су се издржавале од буџетских прихода. Други начин био је да султани нареде локалним чиновницима да оснују своје задужбине у тачно одређеним насељима како би она стекла статус ка-

⁴⁹ Исти, *Značaj muafijeta*, 60–63.

⁵⁰ *Vakufname iz Bosne i Hercegovine (XV i XVI vijek)*, 179–185; М. Беговић, *Вакуфи у Југославији*; вид. и S. Husedžinović, *Les vakoufnamas, sources historiques importantes pour connaissance de la topographie urbaine de Banja Luka du XVIe au XIXe siècles*, у: *La Culture Urbaine des Balkans (XVIe– XIXe siècles)*, Balkanološki institut SANU, Belgrade–Paris 1991, 101–132.

сабе. Поред султанове наредбе, вакуфе су оснивали и поједини службеници у крају одакле су били пореклом како би оставили трајну успомену.⁵¹

Вакуфи се често помињу и у оквиру детаљних пописних дефтера, што пружа могућност да се сагледају почеци настанка појединих градских насеља на простору северне Босне. У опширом дефтеру Босанског санџака из 1604. у *касаби Лишињи* на првом месту је уписана „махала цамије умрлог Ферхад-бега“. Реч је о Ферхад-бегу Соколовићу, санџакбегу Босне од 1574., а затим првом беглербегу босанског пашалука (1580–1588), који је и у Бањалуци подигао велики број задужбина. Белешка у овом дефтеру указивала би на то да је оснивање касабе било у периоду од 1574. до 1580., јер је Ферхад уписан с титулом бега, а не паше, као у случају вакуф-наме за Бањалуку (1587). У вакуф-нами цамије у Лишињи помиње се и 12 дућана и караван-сараж, који снабдевају намирницама и поправљају, и муслимани и хришћани ове касабе. Махала немуслимана бројала је само 12 старешина кућа, који су се бавили искључиво трговином и занатима (један кројач, три ковача), и нијесу имали никакве земље. Значај касабе Лишиње био је одређен, како то пописивач изричito наводи, положајем на раскрсници путева ка Которском (на Босни), Дубочцу и Кобашу, а коришћена је и као место где је коначила османска војска. Становници су у замену за своју службу у погледу сметања путника и војске ослобођени ванредних намета и рада.⁵²

Син Ферхад-бега, Сулејман-бег, утемељио је своју задужбину – цамију на свом поседу (земину) у близини старе тврђаве *Дубочац* која је пописана као касаба 1604. године у нахији Кобаш. У дефтеру се, осим детаљног описа међа поседа, наводи и: „Samo mjesto Dubočac nalazi se na javnom putu koji vodi od tvrđave Tešnja i predstavlja skelu na Savi. Neke barabe koje prelaze preko skele ne samo što uporno neće da plaćaju skelarinu, nego još prave i razne nerede. A stanovnici Dubočca, ne samo što štite državni imetak, nego još, u zimskom periodu, kada voda nadođe, čuvaju lađe...“. Због своје службе у одржавању безбедности и промета, становници су ослобођени ванредних намета и рада. Поменуте године у Дубочцу је уписано 127 кућа, од тога осам хришћана.⁵³ У опису Посавине из 18. века наведено је да је у османском доба постојала једна мала варош, чије су улице биле поплочане, као и

⁵¹ А. Handžić, *O formiranju nekih gradskih naselja*, 134–168; исти, *O značaju putova*, 73–77; исти, *Vakuf kao nosilac određenih državnih i društvenih funkcija*, 113–120; А. Фотић, *Улога вакуфа у развоју оријенталног града — београдски вакуф Мехмед-паше Јахјашића*, у: *Социјална структура српских градских насеља (XII–XVIII век)*, Одељење за историју ФФ у Београду, Народни музеј у Смедереву, Београд — Смедерево 1992, 149–159; исти, *Yahyapaşa-oğlu Mehmed Pasha's Evkaf in Belgrade*, Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae 54–4 (2001) 437–450; *Wakf*, у: *EI*.

⁵² *Opširni popis (1604)*, III, 504–507; *Vakufname iz Bosne i Hercegovine (XV i XVI vijek)*, 219, нап. 14.

⁵³ *Opširni popis (1604)*, III, 501–504.

једна мала кула где су боравили османски заповедници. Све је, међутим, било разрушено и материјал је пренет у Брод. Околина самог насеља била је под пашњацима, воћњацима и буковом шумом, а река Сава на овом потезу није чинила веће штете.⁵⁴

Котарско је 1570. године уписано као село са 25 кућа, а до 1604. се развило у касабу са две махале, од којих се једна развила око цамије у вакуфу Хаџи Хасана, тако да је укупно пописано 195 кућа и 11 неожењених. Задужења свих становника била су да одржавају мост на реци Фочи, левој притоци Босне, и да се брину о снабдевању путника храном, и о другим њиховим потребама. *Касаба Велика* у нахији Добор развила се из села Придол-оваси (Придол-польје), које је 1570. имало 35 кућа, а 1604. 62 куће и 10 неожењених. Она је била смештена на трансверзалној траси пута који је водио од Которског на реци Босни ка Дервенти и даље ка Дубочцу и Кобашу на Сави.⁵⁵

Још један начин настанка касаба била је иницијатива кадија. Они су се обраћали Порти с молбом да се одређена насеља уздигну у ранг касабе, најчешће из безбедносних и привредних разлога. Тако се кобашки кадија пре 1570. године обратио Порти с молбом да се одреди становништво с дербенцијском и ћуприцијском службом у селима *Горња Украина*, које је велики, и *Доња Украина* — мали дербенд. На основу његове представке издајат је ферман у коме се наводи: „Na javnom putu koji vodi iz Bosne, Klisa i Zvornika prema graničnim sandžacima Budima i Temišvara, a u blizini skele Dubočca na rijeci Savi, nalazi se derbend, a ujedno u blizini iste skele nalazi se most preko rijeke Ukraine. Kako nisu tačno određene derbendžije i čupridžije, to su putnici pri prolazu tuda imali mnogo poteškoća i velikih nevolja“, „teško је prolazno i većina njegovih zemalja su neobrađene (mrtve), а okolica obiluje šumama; ono je leglo nereda i izdajničko mjesto...“. Стога је одређено по 30 дербенцијских кућа у овим селима да се старају о безбедности и снабдевању путника, да одржавају мост о свом трошку, а зауврат плаћају нижу филију (100 уместо 150 акчи) и ослобођени су од *кара кулука* и ванредних намета и рада. Али-ага, диздар града Добра, основао је цамију са вакуфом у селу Горњој Украини, тако да се до 1570. развила истоимена касаба.⁵⁶ Ханцић, међутим, греши када наводи да је Дервента добила своје име тек за време аустријске власти (1718–1739). Наиме, у опису босанске бискупије бискупа Маравића из 1655, као и у извештају о визитацији фра Николе Оловчића из 1672. године, забележено је име Дервенте.⁵⁷ Због чега је пут

⁵⁴ G. Bodenstein, *Povijest naselja u Posavini god. 1718–39*, 179.

⁵⁵ *Opširni popis (1604)*, I–2, 371–373; A. Handžić, *Postanak i razvitak Dervente*, 114, напл. 16.

⁵⁶ *Opširni popis (1604)*, I–2, 374–379; A. Handžić, *нав. дело*, 116–133.

⁵⁷ A. Fermendžin, *Acta Bosnae*, 477–478; J. Jelenić, *Spomenici kulturnog rada bosanskih franjevaca (1437–1878)*, 141.

долином Укрине на овом месту сматран опасним, постаје мало јасније када се погледа цртеж *Дела дервениског кланца* који је крајем 19. века насликао Владислав Тителбах.⁵⁸

Кадије су, осим судске власти, имале бројна и разноврсна овлашћења, која су се протезала у широком распону од бриге за јавну безбедност и одржавања јавног реда и мира, функционисања поштанске службе кроз систем мензилхана, поправке путева и мостова, контроле и организације снабдевања војске и тврђавских посада, учествовања у пописивању пореских обvezника и разрезивању дажбина, до контроле живота у градовима и над вакуфским добрима.⁵⁹

Упоредно посматрање средњовековне и османске мреже урбаних центара на простору северне Босне говори у прилог неким запажањима. Разлике које су евидентне у промени статуса средњовековних градова, тргова и села последице су неколико фактора. Прво и основно, реч је о два различита друштвено-економска система, уз уважавање извесних паралела између феудалне привреде и тимарско-спахијског система. Степен централизације Османског царства и ефикасност његове државне управе и бирократије до пред крај 16. века били су вишеструко већи него у доба позно-средњовековне угарске и босанске државе. Привредни и урбанистички развој одвијао се под делотворном контролом османске државе, што није био случај с поменутим државним организацијама, нарочито не с Босанским краљевством.⁶⁰ Севернобосански градови, настали првенствено из војно-стратешких и безбедносних потреба, померањем државних граница Османског царства и смиривањем политичких прилика доживљавају двоструку судбину. Без обзира на правни статус и термин који се за њих употребљава у изворима, они у наредном периоду привредно напредују или стагнирају, пропадају. Највеће промене одиграле су се у погледу уздизања средњовековних тргова и села у ранг градских насеља, односно у статус ка-саба. На основу досадашњих истраживања, пресудним се чини положај насеља у односу на саобраћајно-привредне и војне комуникације.

⁵⁸ В. Тителбах, *Акварели и цртежи*, Етнографски музеј у Београду, Посебна издања св. 2, Београд 1931, таблица VIII.

⁵⁹ Н. Čar-Drnđa, *Sidžil tešanjskog kadiluka iz 1740–1746. kao istorijski izvor*, NS XVI–XVII (1984) 119–126; R. Gradeva, *The activities of a kadi court in eighteenth-century Rumeli: the case of Hacıoğlu Pazarcık*, у: *The Ottoman Empire in The Eighteenth Century, Oriente Moderno XVIII* (LXXIX), 1 (1999) 177–190.

⁶⁰ Изузети постоје — краљ Твртко је основао два града, која су имала различите судбине: Брштаник на Неретви, и Нови у Драчевици. Економски бојкот од стране Дубровника показао се делотворним у његово време, али је херцег Стефан Вукчић-Косача био знатно истрајнији и успешнији у случају града Новог. — Вид. С. Ђирковић, *Херцег Стјепан*; Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, 49–53, 122–125.

V

СТАРО И НОВО: ЖУПЕ, НАХИЈЕ И НАСЕЉА

Подаци османских пописних дефтера се у одређеној мери могу користити и за реконструкцију жупске организације и, полазећи са становишта континуитета насељености, могу да послуже и за идентификацију насеља на подручју нашег проучавања. Топографски и ономастички материјал пружа извесне могућности у раздвајању словенско-српског од оријенталног именског слоја. С обзиром на то да смо најзначајнија градска насеља и тврђаве приказали у оквиру историјских догађаја у којима су одиграли одређену улогу, топографски материјал организоваћемо по жупама, односно нахијама.

Оно што треба истаћи јесте да су утврђени градови редовно били центри жупа, док код османских нахија то није био случај. Ипак, може се приметити да су насеља која су одабрана за седиште кадија и кадилука имала функције централног насеља — управну, судску и привредну. Будући да скоро у потпуности недостају подаци из претходног периода, мрежа османских управних јединица — *нахија* може донекле помоћи истраживачима у погледу идентификације сеоских насеља у оквиру некадашњих жупа, с обзиром на тенденцију очувања континуитета аграрно култивисаног подручја, како од стране насељеника, тако и османских власти.

На простору некадашњих средњовековних „земаља“ Усоре и Соли током друге половине 15. и у 16. веку настале су следеће нахије:

	<i>Нахије Зворничког санџака</i>		<i>Нахије Босанског санџака</i>
1.	Гостиља	1.	Маглај
2.	Зворник — седиште кадилука	2.	Усора
3.	Заврш	3.	Тешањ — седиште кадилука
4.	Горња Тузла	4.	Требетин
5.	Доња Тузла — седиште кадилука	5.	Добор

	<i>Нахије Зворничког санџака</i>		<i>Нахије Босанског санџака</i>
6.	Драметин	6.	Кобаш — седиште кадилука
7.	Спреча	7.	Озрен
8.	Сапна		
9.	Висори		
10.	Јасеница		
11.	Смолућа		
12.	Соко (Грачаница) — седиште кадилука		
13.	Ненавиште (Грачац)		
14.	Сребреник		
15.	Теочак		
16.	Корај		
17.	Бијељина — седиште кадилука		

На основу изворних обавештења, средњовековних и познијих, као и на основу географско-привредних карактеристика терена, на мапи северне Босне се могу препознати следеће *жсује* као географске и територијално-управне јединице: *Соли*, *Усора*, *Требетин*, *Укрина*, *Модран*, *Ненавиште*, *Лишница*, *Сиреча*, *Драметин*, *Сайна*, *Гостиља* и *Смолућа*. За разлику од поменутих, у случају неколицине нахија није могуће потврдити континуитет са управним целинама из средњовековног периода. То се нарочито односи на више, планинске пределе, где су основане нахије Озрен, и мајевичке нахије Висори, Заврш, Јасеница. Кад је реч о *нахији Зворник*, она је формирана дуж веома значајног пута који је следио леву обалу Дрине. С обзиром на привредни и стратешки значај Зворника у предосманско доба, могуће је претпоставити да је средњовековни град имао своју управну област — градску „жупу“. Можда се исто може прихватити и у случају *нахије Сребреник* и *нахије Соко (Грачаница)*, чија су седишта била у важним средњовековним утврђеним градовима, те би села поменутих нахија могла да чине њихове бивше градске дистриктете. *Нахији Теочак* претходила је већ роватно „теочачка власт“, али њен пуни обим није могуће утврдити.

ЖУПА СОЛИ — Град Соли припада реду најстаријих насеља, где се културни слојеви могу пратити дубоко у преисторију, добрым делом захваљујући постојању сланих извора. Насеље је у 9. и 10. веку, према наводима Константина Порфирогенита, припадало „насељеним градовима“ Србије,

и сигурно је било управни и економски центар истоимене жупе као географске и територијалне целине. Осим знатно познијег, случајно сачуваног податка с краја средњег века, никаква изврorna обавештења о другим насељима нису позната. Како се у најранијим османским изворима (1474) помињу Горња и Доња Тузла, може се претпоставити да се првобитна жупа Соли у долини речице Јале и потока Солине временом поделила на две мање управне јединице — *жуће Горње и Доње Соли*, са истоименим средиштима које је затекла османска управа. Раном османском периоду припада фрањевачки самостан с црквом св. Марије у Горњој и св. Петра у Доњој Тузли, заједно с археолошким остацима истоимене цркве на Градоврху (ALBiH, 7.30). Осим неколицине некропола стећака, у широј тузланској околини откривени су још остаци средњовековног утврђења — Крешића Градина, у Горњем Пар Селу (Паочи) (7.36). Према попису Зворничког санџака из 1519. у нахији Горња Тузла пописано је 26 села, а 1533. — уз варош Горње Тузле, пописано је још 25 села и једна мезра, у саставу царског хаса. Насеља су се налазила на десној обали горњег тока реке Јале, узводно од ушћа Солинског потока. Нахија Доња Тузла заузимала је знатно већи простор, и сходно томе, знатно већи број насеља — 54 села и три мезре, а 1533 — варош Доње Тузле, 56 села и неколико мезри, у оквиру царског хаса. У одређеној мери ова насеља су наставила да постоје до данашњег дана и могу се идентификовати и убицирати.¹

Нахија ГОРЊА ТУЗЛА

	<i>Насеље</i>	<i>Убиکација</i>
	Варош Горња Тузла	Истоимено насеље, 7 км североисточно од Тузле
1.	Село Двориште, одржава се пазар, црква Св. Марије	У непосредној близини вароши, постаје хришћанска махала касабе (1533), а до 1548. нестаје
2.	Село Полом	Данас не постоји — налазило се јужно од вароши
3.	Село Грубска (Грабска)	Данас не постоји — А. Ханцић претпоставља да се налазило у близини или на месту дан. Симиног Хана
4.	Село Горња Пожарница	Пожарница, источно од Г. Тузле
5.	Село Доња Пожарница	Исто

¹ М. Баум, *Жућа Соли*, 7–37; А. Handžić, *Dva prva popisa*, 27–29, 88–94; исти, *Tuzla*, passim, са картом насеља у нахијама Горња и Доња Тузла током 16. века.

	<i>Насеље</i>	<i>Убиکација</i>
6.	Село Осик	Данас не постоји — топоним Осијек југозападно од Г. Тузле
7.	Село Кавчићи	Данас не постоји — налазило се у близини вароши
8.	Село Солина	Истоимено, североисточно од Г. Тузле; затечено као значајно село
9.	Село Штетиковићи	Данас не постоји — налазило се у близини Солине
10.	Село Грабовица	Данас Г. и Д. Грабовица западно од Г. Тузле
11.	Село Поподол	Данас не постоји — налазило се западно од Г. Тузле, као њена махала крајем 19. века
12.	Село Горњи и Доњи Докањ	Докањ, северозападно од Г. Тузле
13.	Село Бабина Лука	Истоимено, југоисточно од Г. Тузле
14.	Село Рогодићи	Данас не постоји — налазило се јужно од вароши
15.	Село Косци	Истоимено, северозападно од Г. Тузле
16.	Село Решовићи	Данас не постоји — налазило се северно од вароши
17.	Село Коловрат	Истоимено, југозападно од Г. Тузле
18.	Село Пусти Коловрат	Данас не постоји, вероватно је био у саставу Коловрата
19.	Село Добриње	Данас не постоји, непознат положај
20.	Село Крижохна	Крижевина, јужно од Г. Тузле
21.	Село Худинићи	—
22.	Село Јејупада	—
23.	Село Лопаре	—
24.	Село Злопавићи	—
25.	Село Матијевићи	—
26.	Село Заврш	—
27.	Село Коњиковићи	Истоимено, северно од Г. Тузле
28.	Мезра Тусаков Дол	—

Нахија ГОРЊА ТУЗЛА

	<i>Насеље</i>	<i>Убиکација</i>
	Варош Доња Тузла	Тузла
1.	Село Тушањ	Постаје махала касабе Д. Тузла
2.	Село Драгодол	Данас не постоји — налазило се у близини вароши
3.	Село Плочник	Данас не постоји — налазило се североисточно од Д. Тузле
4.	Село Вршани	Истоимено, југоисточно од Д. Тузле
5.	Село Доња Липница	Истоимено, данас постоје четири Липнице — Липница, Доња, Средња и Горња, северозападно од Тузле
6.	Село Горња Липница	Исто
7.	Село Брезовик	—
8.	Село Чамуш	Данас не постоји — налазило се код села Орашја, јужно од Д. Тузле
9.	Село Сита Лука	—
10.	Село Брзкосчићи	Славиновићи, југоисточно од Тузле
11.	Село Врапче	Данас не постоји — налазило се југоисточно од Д. Тузле
12.	Село Горња Јошаница	Заселак Јошевица у Букињу
13.	Село Доња Јошаница	Исто
14.	Село Коњска Поља	Польана, југозападно од Тузле
15.	Село Љубаче	Истоимено, југозападно од Тузле
16.	Село Мосурке	Данас не постоји — налазило се у близини Љубаче
17.	Село Прилук	Истоимено, на левој обали Спрече
18.	Село Доње Брешке	Брешке, северно од Тузле
19.	Село Горње Брешке	Исто
20.	Село Польице	Истоимено, на левој обали Спрече
21.	Село Ричице	Ријека, заселак села Пасци
22.	Село Бокавићи	Истоимено, код ушћа Јале у Спречу

	<i>Насеље</i>	<i>Убиکација</i>
23.	Село Долац	Данас не постоји — налазило се западно од Д. Тузле
24.	Село Чоканићи, Чикан Добриње	Добрња, северозападно од Тузле
25.	Село Кикачи	Истоимено, југоисточно од Тузле
26.	Село Горња и Доња Лишница	Данас не постоје — налазила су се јужно од Д. Тузле
27.	Село Паоча	Пар Село, Горње и Доње, јужно од Тузле
28.	Село Чакловићи	Г. и Д. Чакловићи, југоисточно од Тузле
29.	Село Хусино	Истоимено, јужно од Тузле
30.	Село Кљештевина	Данас не постоји — налазило се у близини Хусина
31.	Село Пасци	Истоимено, Г. и Д., јужно од Тузле
32.	Село Коњавићи	—
33.	Село Калебићи	Данас не постоји — налазило се у близини вароши
34.	Село Подујевићи	—
35.	Село Петровићи	Д. Петровице у селу Пасци
36.	Село Горња Топлана	Данас не постоје под тим именом — налазило се на територији села Букиње
37.	Село Доња Топлана	Исто
38.	Село Средња Топлана	Исто
39.	Село Бистарац	Истоимено, западно од Тузле
40.	Село Шићи	Неубицирано
41.	Село Шљивица	Данас не постоји — налазило се у близини вароши
42.	Село Дестин Дол	Данас не постоји — налазило се западно од вароши
43.	Село Горња Погорилица	Погориоци, западно од Тузле
44.	Село Доња Погорилица	Исто
45.	Село Степишићи Добриње	Добрње
46.	Село Јепуница	Јепунице, западно од Тузле

	Насеље	Убиџација
47.	Село Роганчићи	—
48.	Село Бргулићи	Бргуле, западно од Тузле
49.	Село Худеч	Истоимено, западно од Тузле
50.	Село Модрича	Модрац, код ушћа Јале у Спречу
51.	Село Грачаница	—
52.	Село Џерова	—
53.	Село Милетићи	—
54.	Грабовац	Заселак села Пасци

ЖУПА УСОРА — Иако је била централна жупа „земље“ Усоре, о самој жући *Усори* и њеним насељима нема директних изворних података из периода средњег века. На основу природно-географских карактеристика терена могуће је закључити да се она простирада око средњег и доњег тока реке Усоре, са управним и привредним центром у граду Тешњу. Томе у прилог говори и чињеница да се у народу под „Узором“ сматра слив истоимене реке, док се назив *Жућа* одржао до данас као име за најнижи предео — долину реке низводно од села Јелах до ушћа у Босну.² Османска власт успостављена је 1512. године, и основане су две посебне нахије — *Тешањ* и *Усора*, чија насеља познајемо из детаљног пописа Босанског санџака из 1604. године.³ Нахија Тешањ била је, међутим, знатно пространија и пружала се од села Шњеготиње на северозападу до Мошевца на југоистоку. Северна граница је допирала до села Хљеб и планине Крнин, северно од Добоја, док је на југу границу представљао планински предео Црне горе. Ова нахија је обухватала и град Добој и села у долини Мале Укрине — Чечаву и Раству која се помињу 1329/30, као и села Радњу Доњу и Горњу, за која се 1461. изричito наводи да су „у Усори“, заправо у жупи Усори.

У случају нахије Тешањ се dakле може директно успоставити веза са средњовековном просторном и привредном организацијом у долини Усоре, односно са жућом *Узором*. Њено пространство је потом могло да буде одређено и у периоду између 1463/64. и 1512. када се град Тешањ налазио под угарском управом, па би пописана села била њему подређена у управном и економском погледу. Села су се и у првој половини 20. века налазила само по горњој ивици речне терасе, по странама и косама. Међу вреднији археолошке локалитетете са овог простора треба издвојити: Црквиште у Mr-

² M. S. Filipović, *Prilozi etnološkom poznavanju severoistočne Bosne*, 41.

³ *Opširni popis (1604)*, I–2, 455–461 (Усора), III, 340–385 (Тешањ).

котићима (остаци средњовековне цркве са некрополом стећака), Црквину у Растуши, Градину — утврђење у Мравићима, бројне некрополе у Чечави и Витковићима, што сведочи о већој концентрацији становништва на овом простору. Према забележеном народном предању, у селу Бијело Бучје постојала је црква, као и на месту Црквишћу у селу Mrкотићима.⁴

Xaxija TEŠAЊ

	<i>Насеља</i>	<i>Убикација</i>
1.	Село Трепче	Истоимено, пар километара источно од Тешња
2.	Село Чечава — * средњовековно	Истоимено, на левој обали Мале Укрине
3.	Село Крушевица — опустело	Село Крушево Брдо, југозападно од Теслића
4.	Село Брић и Било Бучје	Горње Бијело Бучје, југозападно од Теслића
5.	Село Шњеготина	Горња, Средња и Доња Шњеготина, у горњем току Велике Укрине
6.	Село Плање	Орашје Плање, заселак села Орашја, западно од Тешња
7.	Махала Mrкотић, део Села Плања	Село Mrкотић, северно од Орашја
8.	Село Горња Модрича — другим именом Калошевић	Калошевићи, северозападно од Тешња, на левој обали Усоре
9.	Махала Крушчица, део Г. Модриче	—
10.	Махала Доња Радња, део Г. Модриче *Средњовековно	Истоимено село, северозападно од Тешња, на реци Радњи
11.	Махала Горња Радња, део Г. Модриче 4 млина	Истоимено село
12.	Махала Церовац, део Г. Модриче	Село Церовац, северозападно од Тешња, речица Радушица
13.	Село Доња Модрича — другим именом Укриница	Село Укриница, на левој обали Мале Укрине
14.	Махала Хљеб, део Д. Модриче	Село Љеб, у долини Мале Укрине

⁴ ALBiH, II, 8. 17, 8.20, 4.42; M. S. Filipović, *Prilozi etnološkom poznavanju severoistočne Bosne*, 41.

	Насеља	Убиџаја
15.	Махала Храстова, део Д. Модриче — * Средњовековно	Село Растуша, у долини Мале Укрине
16.	Махала Осивица, део Д. Модриче	Село Осивица, северозападно од Теслића
17.	Село Омањска	Истоимено, северно од Тешња
18.	Махала Наглавићи, део Омањске	—
19.	Махала Лешница, део Омањске	Село Љешнић, сев. од Тешња
20.	Махала Вринјак	Врањак, заселак села Церовица
21.	Село Ђесница — другим именом Појезовна	Село Појезна, северозападно од Добоја
22.	Махала Деделовци, део Ђеснице	Вероватно Драголовићи, јужно од Појезне
23.	Махала Брестова, део Ђеснице	Село Брестова, северозападно од Добоја
24.	Махала Остружња Горња и Доња, део Ђеснице	Села Доња и Горња Остружња, западно од Добоја
25.	Махала Црнча, ⁵ део Ђеснице = пуста	Село Црнча, северозападно од Добоја
26.	Касаба Тешањ, тпрг	Тешањ
27.	Село Горње Уларице	Истоимено, југозападно од Добоја, тј. севериоисточно од Тешња
28.	Село Мравићи	Истоимено, севериоисточно од Тешња, на левој обали Босне
29.	Село Шије	Истоимено, севериоисточно од Тешња, на левој обали Босне, јужно од Мравића
30.	Село Лепеница	Истоимено, источно од Мравића
31.	Село Хватин	Данас махала Хватиновићи, део Тешња
32.	Село Крашево	Истоимено, севериоисточно од Тешња
33.	Добој, тпрг	Добој

⁵ Бројни топоними Црнча означавали су села „прнаца“ — монаха, односно села која су била у поседу манастира. — Вид. А. Лома, *Старосрпско въсъ „село“ и његови тпрагови у тойономастици*, 10.

	<i>Насеља</i>	<i>Убиکација</i>
34.	Село Мошев Луг	Село Мошевац, југоисточно од Тешња, на левој обали реке Босне
35.	Мезра Шалићи	—
36.	Мезра Добро Поље	—
37.	Село Доња Ђенаре	—
38.	Село Отес — ненасељено	—
39.	Мезра Сивша	—
40.	Село Равна Бистрица	Село Равна, југоисточно од Тешња
41.	Мезра Младошевица	—
42.	Мезра Брић и Било Бучје, уз истоимено село	—
43.	Мезра Домазед	—
44.	Село Дугобрاد	—
45.	Мезра Добровци (Копривци, 1568) код села Дугобрад	Село Копривци
46.	Мезра Јесковац, код села Дугобрад	—
47.	Вашар на мезри Тугавићи	Тугавићи, у источном делу Тешња
48.	Село Мекиш	Истоимено, јужно од Тешња
49.	Село Радуша	Истоимено, југозападно од Тешња
50.	Село Тугавићи — друго име Вуковил	Истоимено, у источном делу Тешња
51.	Село Вуково са њивом Краљев Изгон	Истоимено, североападно од Тешња, на десној обали Усоре
52.	Мезра Бадан — Ружевине	—
53.	Мезра Становићи у близини Јабланице	—
54.	Мезра Раковица, Коњско Брдо и Тугина Лука, уживавују села Брњица и Шије — раније земља кнеза Антула, који је претеран	—
55.	Мезра Мала и Велика Отока, с оне стране Босне	—
56.	Село Макљеновац	Истоимено, при ушћу Усоре у Босну

Нахија Усора била је мала по пространству и обухватала је само насеља на простору између долина Мале и Велике Усоре, што је био само део простране жупе Усоре. У непосредној близини Врућице, налази се позно-средњовековно утврђење познато под именом „Град војводе Момчила“, као и некропола стећака — „Момчилов гроб“. Западно од Теслића откривени су остаци чак две средњовековне цркве — у Барићима и у Радешићима, као и неколицина некропола стећака. Две се налазе у Грачаници, засеоку Доњих Ранковића, које је пописано у дефтеру Босанског санџака, али упркос сугестивном називу насеља, никакви трагови утврђења нису пронађени.⁶ До 1516. године, овде је насељено становништво с влашким статусом, које је чинило 15 цемата са 51 домаћинством, на челу с кнезом Петром. Они су припадали хасу босанског санџакбега.⁷

Нахија УСОРА

	Насеље	Убиџаја
1.	Село Савковићи	Заселак села Чечаве, северозападно од Теслића
2.	Село Гомионица	Гомјеница, јужно од Теслића
3.	Село Градчаница	Грачаница, заселак села Доњи Ранковић, западно од Теслића
4.	Село Стењак	Стењак, источно од Теслића
5.	Село Остружница — „другим именом Црквица“, са мезром Брезове Плање *нап. А.Х. — Остружња се јавља и у нахији Тешањ	—
6.	Село Калошевићи * нап. А.Х. — Село „Горња Модрича или Калошевићи“ у нахији Тешањ (као и Доња Модрича или Укриница у нах. Тешањ)	Истоимено село, северозападно од Тешања, на левој обали Усоре
7.	Село Барићи	Истоимено, јужно од Теслића
8.	Село Врућица — „другим именом Кнеза“	Врућица, југоисточно од Теслића
9.	Село Доња Гомионица	Гомјеница, јужно од Теслића
10.	Село Бежља	Бежља, заселак села Горњи Теслић

⁶ ALBiH, 8.41, 8.98; 8.21, 8.14; M. S. Filipović, *Prilozi etnološkom poznavanju severoistočne Bosne*, 42.

⁷ A. Handžić, *Migracije*, 63; *Opširni popis (1604)*, I–2, 455–461.

	<i>Насеље</i>	<i>Убикација</i>
11.	Село Комушина	Истоимено, јужно од Теслића
12.	Село Инохево	—

У погледу нахије *Требећин*, како по имену, тако по пространству, може се с већом сигурношћу прихватити да је своје порекло имала у некадашњој жупи. Реч је о малој предеоној целини са селима у поречју реке Љешнице, леве притоке Босне, где ће касније настати *Нови Шехер*. Ту су 1516. године насељени власи босанског санџакбега, чинећи пет *чемаја* са 54 домаћинства, на челу с кнезом Радосавом.⁸

Нахија ТРЕБЕТИН

	<i>Насеље</i>	<i>Убикација</i>
1.	Село Комшић	Истоимено, јужно од Маглаја, на левој обали Босне
2.	Село Домислица	Истоимено, југозападно од Маглаја, у горњем току Љешнице
3.	Село Крашевица, другим именом Озимица = на главном путу (Жепче — Тешањ)	Озимица, северно од Жепча
4.	Село Сеона	Данас не постоји — некад је код села Понијева, на реци Лијешници постојао хан Сеона
5.	Село Матина	Истоимено, северно од Жепча
6.	Мезра Покоштица, Милуновић и Пачар	—
7.	Мезра Грабови	Село Грабовица, југоисточно од Домислице
8.	Јајлак Козла, Вилија и Голаш	Пашњаци
9.	Мезра Срнавићи	—
10.	Мезра Јаков Дол и јајлак у околини Деветина и Шљивног Селишта	Пашњак у близини данашње Деветине, на левој обали Босне, источно од Озимице
11.	Мезра Птичје Поље у близини касабе Жепче	—

⁸ *Opširni popis (1604)*, III, 333–338; A. Handžić, *Migracije*, 63.

На сличним, жупским основама формиране су и нахије *Спреча, Драметин, Сайна и Гостиња*. С обзиром на велико пространство котлине кроз коју протиче, некада се област Спрече у административном погледу делила на Зворничку, Тузланску и Грачаничку. „Из Спрече“ се војвода Вукмир и Вукашин Златоносовић, који су боравили и у Подзвонику, обраћају дубровачкој влади с молбама да им се пошаљу лекари. Миленко С. Филиповић забележио је на терену да се термином „Зворничка Спреча“ обележава „жујни“ предео око изворишта и горњег тока Спрече, у долини између планина Снагова, која је дели од Подриња, затим између Мајевице и Борогоја. За њено средиште се сматрало село Калесија, које постоји и данас. Села су половином 20. века била и даље разбијеног типа и доскора је преовлађивала брвнара као тип куће, будући да је цео предео био добро пошумљен, с луговима поред реке. За „Спречаке“ земља Босна почиње тек од Хан-Пијеска.⁹ У овој области рекогностисано је двадесетак средњовековних некропола стећака, од којих су два стећка с натписима.¹⁰ Најранија сведочанства о насељима нахије Спрече сачувана су из 1528. године у попису становништва с влашким статусом у Зворничком санџаку. Ово становништво је забележено у 12 од укупно 13 села ове нахије, и то су била села која наводимо у табели. На челу влаха-филуријија, који једино нису насељени у селу Међеји, налазио се кнез Дојчин, син Стјепанов, а затим његова двојица синова, Радосав и Вујица, и двојица браће — Вукдраг и Милош, док им је девет примићура било потчињено.¹¹ У сумарном дефтеру из 1533. шест села су улазила у хас зворничког санџакбега: Храсно, Сельубље, Вуковије, Тојшићи, Доња Округла и Дубраве, а у тимарским поседима се помињу и села Слатина и Дедино, оба данас непозната, затим мезре Медвеђа и Осредак. Село Калесија је било изузетно добро насељено — забележено је 90 хришћанских кућа и 19 неожењених, 12 муслиманских кућа, и уписан је доста велик приход — 9.900 акчи.¹²

Нахија СПРЕЧА

	<i>Насеље</i>	<i>Убиџаја</i>
1.	Храсно	Истоимено, Г. и Д, источно од Тузле, под Мајевицом
2.	Сельубље	Истоимено, северно од Храсна

⁹ M. S. Filipović, *Prilozi etnološkom poznavanju severoistočne Bosne*, 19.

¹⁰ ALBiH, II, regija 7; M. Vego, *Zbornik srednjovekovnih natpisa*, IV, бр. 306–307, 128–130.

¹¹ М. Васић, *Кнезине и кнезови тимарлије у Зворничком санџаку*, 266.

¹² М. Васић, *нав. дело*, 266–267; A. Handžić, *O islamizaciji*, 19; исти, *Dva prva popisa*, 100, 141, 148, 158, 164, 165, 173, 179.

	Насеље	Убијација
3.	Вуковија	Истоимено, југоисточно од Тузле
4.	Тојшино/Тојшићи	Тојшићи, код Калесије
5.	Рајин	Рајинци, југоисточно од Тузле, на десној обали Спрече
6.	Калесија	Истоимено, југоисточно од Тузле
7.	Дубрава	Истоимено, јужно од Тузле, на десној обали Спрече
8.	Својат	Истоимено, јужно од Тузле, на левој обали Спрече
9.	Буковица	Данас не постоји село, већ речица Буковица, притока Спрече, јужно од Калесије
10.	Доња Округла	—
11.	Дубница	Истоимено, код Калесије
12.	Оглавник	—

Нахија *Драметин* формирана је веома рано, насељавањем становништва с влашким статусом већ до 1476. године. Насеље по коме је нахија добила име налазило се, вероватно, на месту данашњих Бановића. На једном запису на стећку у Бановићима стоји: **Ј се лежи Божићко Бановић на своји земли на племенитои на Драмешини. Ј постав(и)ше Хлапаць и Ободань Бранко з б(в)ратиом.**¹³ Власи ове нахије припадали су царском хасу и за њих се поменуте године каже: „Vlasi sela Drametina koje je u blizini Drvene solane (*Ağac Tuzla*) u kadiluku Srebrenici, daju s kuće na kuću po dvije filurile, drugog kuluka ne daju, svega 33 kuće.“ До првог сумарног пописа Зворничког санџака из 1519, становништво с влашким статусом населило је свих 14 села у нахији. У наредних девет година, они су се одселили даље или су прешли на земљорадњу и изгубили пореске привилегије, јер 1528. нису пописани као остало влашко становништво. Следећи сумарни попис из 1533. бележи 15 сеоских насеља у овој нахији.¹⁴ Према убијацији идентификованих насеља, жупа и нахија Драметин простирала се у поречју реке Турије, притоке Спрече, реке Оскове — леве притоке Гостиље и око њеног доњег тока, допирући на југозападу до долине реке Криваје. Од вред-

¹³ Љ. Стојановић, *Задиси и најадиси*, III, бр. 4737.

¹⁴ A. Handžić, *Tuzla*, 32, 99, 104–105, 130; исти, *O islamizaciji*, 25; исти, *Dva prva popisa*, 32, 40, 158, 175, 176, 177, 178, 180, 189, 195, 196, 197.

нијих археолошких локалитета на овом подручју издваја се само средњовековна Градина у Туловићима (7.29) и две некрополе стећака у Доњој Вишћи (7.14, 7.64).

Нахија ДРАМЕТИН

	Насеље	Убиџација
1.	Бановићи	Истоимено, југозападно од Тузле
2.	Гривице	Истоимено, североисточно од Бановића
3.	Турија	Истоимено, на истоименој реци, левој притоци Спрече
4.	Татарица (Живинице)	Живинице, јужно од Тузле, на десној обали Гостиље
5.	Братехнићи или Репник	Репник, источно од Бановића
6.	Доња Вишћа	Истоимено, југоисточно од Живинице
7.	Горња Вишћа или Копривац	Истоимено, југоисточно од Живинице
8.	Подгорје	Истоимено, источно од Бановића
9.	Предражићи	Истоимено, јужно од Бановића, на десној обали Криваје
10.	Кечево (?)	—
11.	Годојевићи	—
12.	Раденовићи	—
13.	Трештеница	Истоимено, северно од Бановића
14.	Ђурђевик	Истоимено, јужно од Живинице, на левој обали Гостиље
15.	Туловићи	Истоимено, североисточно од Бановића

Сапна и Гостиља су мале предеоне целине у долинама истоимених река — Сапна је лева притока Дрине и улива се у њу мало северније од Зворника, док је Гостиља лева притока Спрече и дуж ње води пут у долину Дрињаче. Насеља *нахије Сайне* позната су из пописа влашког становништва 1528, када је оно населило свих 12 насеља. На њиховом челу био је кнез Милета, син Петров, а уписан је и његов брат Илија и син Димитрије, заједно с још девет примићура.¹⁵ Поред вредних античких остатака (три

¹⁵ М. Васић, *нав. дело*, 268; А. Handžić, *O islamizaciji*, 19; исти, *Dva prva popisa*, 102, 152, 164, 165, 167, 171, 176, 191.

утврђења, два каменолома), откривени су и остаци једног средњовековног утврђења на Градини у Шетићима, с великим концентрацијом некропола стећака у непосредној околини, затим средњовековне цркве с гробницом у Рожњу и бројни стећци у селима Грабовцима, Горњим и Доњим.¹⁶ Судећи према овим археолошким налазима, долина Сапне била је добро насељена у античком и средњовековном периоду.

Нахија САПНА

	Насеље	Убиџаја
1.	Незук (Незуци)	Истоимено, источно од Калесије
2.	Доњи Грабовац	Доњи Грбавци, североисточно од Зворника
3.	Горњи Грабовац (Петковица)	Горњи Грбавци
4.	Сапна	Истоимено, у горњем току реке
5.	Крижевићи	Истоимено, североисточно од Зворника
6.	Јаворник	—
7.	Витина Рика	—
8.	Рожањ	Истоимено, у изворишном делу Сапне
9.	Гуштери	Истоимено, код Зворника
10.	Глумина	Истоимено, северније од Зворника
11.	Баликова Крушка (Баљковица)	Истоимено, североисточно од Зворника, код Незука
12.	Снијежница	—
13.	Врх Рика	Неубиџирано, вероватно данашње село Ријека код изворишта Сапне
14.	Витовња/Витиница	Витиница, код села Сапне

Нахија Гостиља је своје име наследила од средњовековне жупе која се простирала у долини истоимене реке, леве притоке Спрече. Најранија османска сведочанства о њеним насељима потичу из детаљног пописа Смедеревског санџака из 1476. године. У овом попису се помиње Радивој Опрашић који у тимару држи два села у Кушлату и 15 села у Гостиљи, за које се каже: ... *житељи су насељени расуђо. Али, йоштo месића на којима живе имају посебна имена, посебно су уписаны.* О ванредним околностима говори и број пописаних кућа по селима — само три од 15 села има

¹⁶ ALBiH, II, regija 6.

више од 10 кућа, а чак девет села има од две до пет кућа.¹⁷ Потом су села пописана у сумарним дефтерима Зворничког санџака из 1519. и 1533. године, и приказујемо их табеларно. Поред сеоских насеља и мезри, забележени су и млинови на рекама Гостиљи и Лукавици.¹⁸ Остаци утврђења на Градини у Ђурђевику (7.26) приписани су оквирно римском периоду, иако је на другом платоу сачувана некропола стећака, а и сам положај изнад долине реке сведочи о њеној функцији у чувању путне комуникације на релацији долина Дрињаче — долина Спрече. Поред тога, сачувана је неколицина некропола стећака у околини истоimenог насеља, што би говорило у прилог већој концентрацији становништва.

Села у тимару Радивоја Опрашића 1476.		Нахија ГОСТИЉА		
			Насеље	Убиџација
1.	Оскомирић, 30 кућа, рајинска воденица — непознато	1.	Грачаница	Истоимено, југоисточно од Живинице
2.	Кудревић, 6 кућа — непознато	2.	Чодовићи (Чодоровићи)	—
3.	Драгиновић, 5 кућа — непознато	3.	Брдница (Брњица)	Брњица, јужно од Ђурђевика
4.	Кумановић, 4 куће — непознато	4.	Врговићи (Миргтановићи)	—
5.	Дринова, 9 кућа	5.	Дидино	Дјединица, јужно од Ђурђевика
6.	Босничкић, 8 кућа	6.	Босинчић (Посинчић)	—
7.	Брадић, 4 куће	7.	Брадићи	—
8.	Турумци (Трумци)	8.	Турумци (Трумци)	—
9.	Магушић, 3 куће	9.	Магушићи	—
10.	Каменица, 4 куће — непознато	10.	Којавићи (Дујавићи)	—
11.	Црвичић, 5 кућа	11.	Цријевчићи	Истоимено, на десној обали Гостиље
12.	Лукавица, 19 кућа	12.	Лукавица	Истоимено, југо- источно од Живинице
13.	Добош, 5 кућа	13.	Добошићи (Добовићи)	—

¹⁷ BBA, TTD 16 (1476) — исписи и превод др Е. Мильковић-Бојанић; А. Handžić, *O islamizaciji*, 15; Е. Мильковић-Бојанић, *Зеамет Кушлат*, 369–370.

¹⁸ А. Handžić, *Dva prva popisa*, 29, 30, 36, 40, 42, 43, 112, 150, 151, 174, 175.

Села у тимару Радивоја Опрашића 1476.		Нахија ГОСТИЉА	
		Насеље	Убикација
14.	Кондевић, 10 кућа — непознато	14. Купин	—
15.	Минијовић, 3 куће — непознато	15. Матијевићи	Истоимено, на десној обали Гостиље
		16. Куленићи (Чанићи)	Куљан, код Ђурђевика
		17. Товал (Тувал)	—
		18. Гоздевићи (Гвоздевићи)	Гвоздевић, источно од Матијевића
		19. Граховиште	—

Нахија Смолућа је такође имала свој основ у некадашњој жупској организацији. На основу убикације свих њених насеља, пописаних 1528. и 1533, види се да је она обухватала простор данашњег Српчког поља, које несумњиво има жупске карактеристике. И овде је до 1528. насељено становништво с влашким статусом у свих 11 села, а на њиховом челу се налазио кнез Влатко, син Владимира, са још осморицом примићура.¹⁹

Нахија СМОЛУЋА

	Насеље	Убикација
1.	Гнојница	Истоимено, на десној обали Спрече
2.	Горњи Лукавац	Истоимено, источно од Смолуће
3.	Доњи Лукавац	Истоимено
4.	Миричина	Истоимено, западно од Гнојнице
5.	Крушевица	Истоимено, западно од Смолуће
6.	Деветак	Истоимено, на левој обали Спрече
7.	Добошница	Истоимено, на десној обали Спрече
8.	Доња Смолућа	Истоимено, на десној обали Спрече
9.	Горња Смолућа	Истоимено
10.	Средња Смолућа	Истоимено
11.	Пурачић	Истоимено, на левој обали Спрече

¹⁹ М. Васић, *Кнежине и кнезови тимарлије у Зворничком санџаку*, 272; А. Ханджић, *O islamizaciji*, 20; исти, *Dva prva popisa*, 104, 133, 147, 154, 200–208.

На тлу Посавине, од доњег тока Дрине на истоку, до реке Босне на западу, формиране су нахије *Бијељина, Корај и Ненавишиће (Грачац)*, које су биле у великој мери ненасељене, односно због одсељавања претходног становништва османске власти су затекле мноштво напуштених села — *меџри* приликом пописа 1533. године.

Нахија *Бијељина* простирадала се на подручју данашње Семберије и према поменутом попису види се да је била веома слабо насељена, да би до 1548. број насеља порастао с четири на четрнаест, сва у поседу зворничког санџакбега: Четвртковиште, Батковић или Мирковац, Твртковац, Чукојевићи, Грм Селиште, Горња и Доња Рухотина, Попови или Звонаш Селиште, Кузоврат, Томашевац, Обарска (истоимено), Трешница (истоимено), Марештица, Крчевац или Гојсал Селиште или Врљика, Бродац, Оброва или Обровац, Црњелово (истоимено).²⁰

Зворничком намеснику Мехмед-хану (1548–1560) сигурно припада заслуга за колонизацију и привредно оживљавање овог подручја, као и нахије Ненавиште, будући да су ова села била у његовом хасу.²¹ Само насеље Бијељина је у средњовековно доба било трг с фрањевачком црквом и манастиром, док се у првом османском попису на њеном месту наводи само *Четвртковишиће*, село с тргом који се одржавао у поменути дан. У Бијељини је 1446. био опљачкан један дубровачки трговац. Према новијим резултатима, у непосредној близини, у селу Попови или Звонаш селиште постојала је и православна црква.²² Демографски и економски напредак овог подручја одвијао се у другој половини 16. века, тако да је Бијељина добила статус касабе 1580. године. Она се развила на месту где су се стицали путеви из *Херцеговине, Клиса, Дубровника и Босне* према будимској и шемшиварској крајини и стиоји као дербенд на јавном џуђу према рачанској скели. Стога су емини и ајани, као најугледнији и најутицајнији људи Зворничког санџака, упутили предлог Порти да се у Бијељини успостави пазарни дан и годишњи сајам, те да се она уздигне у ранг касабе. О томе је Порта донела потврдну одлуку, тако да је панађур о Великој Госпојини премештен из Корaja у Четвртковиште. До овог времена, насеље је било утврђено палисадом, будући да се помињу хисарија, чундије и азап.²³ Француски путник Кикле 1658. каже за Бијељину да је „велико село“, и да је преноћио у караван-саражу који је подигао Севлин-паша, али није стигао да га заврши до краја. Интересантно је да Кикле помиње како је, заједно са султановим капицибашом и харакбашом, ловио „патке у оближњој бари“. Овај податак

²⁰ A. Handžić, *O islamizaciji*, 33; исти, *Postanak i razvitak Bijeljine*, 45–74; исти, *Dva prva popisa*, 111, 145, 167, 168, 178; R. Kajmaković, *Semberija*, 5–122.

²¹ *Muhimme defteri*, 40–41.

²² М. Бабић – Г. Томовић, *Старосрпски најавици из Бијељине*, 81–104.

²³ A. Handžić, *Postanak i razvitak Bijeljine*, 51–58.

се несумњиво односи на данашње насеље Патковачу, само неколико километара јужно од Бијељине.²⁴ Нешто касније од Киклеа кроз „касабу Бијељину“ прошао је Евлија, који наводи број од пет махала и 500 кућа, истичући лепоту *оџака* Али-паше Ченгића.²⁵

Нахија БИЈЕЉИНА, 1533

	<i>Насеље</i>	<i>Убикација</i>
1.	Село Мирковац или Батковићи	Батковићи
2.	Село Чукојевићи	Модран код Јање
3.	Село Грм Селиште	Грм, у данашњој Бијељини
4.	Село Четвртковиште	Бијељина
5.	Мезра Јерилска (?)	—
6.	Мезра Обровац	—
7.	Мезра Крчевац код села Бистрице	? Гојсовац
8.	Мезра Бродац	Бродац
9.	Мезра Рачковац (?)	—
10.	Мезра Марештица	Марићи, заселак Батковића
11.	Мезра Главичица	—

Нахија *Koraj* пружала се у Посавини између ушћа реке Тиње и Гњице, и у њеном саставу су били утврђени градови на Сави — *Брчко*, код ушћа Брке и *Нови* код ушћа Лукавца. У попису 1533. јавља се и „мезра Црква Свете Марије у близини села Били Поток“, за који је А. Ханцић претпоставио да се може идентификовати са самим насељем Корај, поред кога противе Бијела ријека, а сачувани су топоними „црквиште“ и „варош“. Корај је попут Бијељине некада имао функцију трга и до 1580. се одржавао панађур на празник Велике Госпојине, да би те године био премештен у Четвртковиште — Бијељину.²⁶

²⁴ Приче француских џуџојисаца са џуџа по отоманској Босни, 115.

²⁵ Evlijā Čelebī, *Putopis*, 485.

²⁶ A. Handžić, *Dva prva popisa*, 102, 138, 144, 145, 146, 153, 181; исти, *Postanak i razvitak Bijeljine*, 48–50.

Археолошки остаци средњовековне цркве пронађени су и у селу Хрゴви Доњи (5.11), а у доњем току Тиње, у селу Скакави Доњој на неколико локалитета је утврђено постојање словенских насеља из раног и позног средњег века (5.30, 5.87, 5.171, 5.176). У самом Корчулу на локалитету Црквине (6.40) налазе се остаци средњовековног гробља и, вероватно, цркве-не грађевине, као и три натписа на стећцима. Један од њих гласи: „А се лежи Петко Рајковић на свои баштини на Корчулу. Си билиг постави отац Рајко.“²⁷ Сви ови подаци говоре о континуитету насељености овог простора у предосманско доба.

Из средњовековног доба потичу Брчко и Нови — два важна „брода“ на Сави, који су имали функцију тргова, да би потом били утврђени подизањем мањих заштитних објеката. Брчко се први пут помиње у угарским изворима 1422. године под именом „Barkazaad“ — „ушће Брке“, а затим у угарско-османским сукобима током треће деценије 16. века. Сасвим је извесно да је Брчко био утврђен град, будући да се у изворима помињу његови кастелани — војни заповедници. Град је пао под османску власт током јуна 1528. године, али се не налази у дефтеру Зворничког санџака 1533, као ни град Нови, на ушћу Лукавца у Саву. Тврђаве са посадима улуфеција биле су посебно пописане.²⁸ Као што је већ речено, тек са османским освајањем Славоније, смирују се прилике и долази до насељавања становништва с влашким статусом и привредног опоравка присавских нахија. Брчко се развијало претежно као привредни центар који је у време зворничког санџакбега Мехмед-хана (1548–1560) постао касаба.²⁹

Положај Новог, чији су остаци познати као *Накић-кула*, такође је био добар, јер је на том месту на десну обалу Саве избијао пут који је полазио од Тузле, преко Мајевице, са огранком ка Брчком. Иако је Нови освојен тек 1528, османске власти су после непуних 10 година формирале бродоградилиште. Први његов помен је из 1538, али је сигурно основано нешто раније, када је покренута офанзива за освајање Славоније, с обзиром на то да су се у њему правиле посебне шајке за превоз коња. Вероватно је Нови, као и Брчко, страдао у османско-аустријском рату 1716–18, међутим, није обновљен.³⁰ У једном опису територије јужно од Саве која се налазила под влашћу Аустрије 1718–1739, помињу се рушевине ове тврђаве.³¹

²⁷ M. Vego, *Zbornik srednjovekovnih natpisa*, IV, бр. 289–293; Š. Bešlagić, *Novopronađeni natpsi na stećcima*, 135–136.

²⁸ P. Engel, *Zur Frage*, 40, нап. 63; A. Ивић, *Синоними Срба у Угарској, Хрватској и Славонији*, 7; исти, *Историја Срба у Војводини*, 88–89, 366. A. Handžić, *Izgradnja lada kod Novog na Savi*, 85; исти, *Tuzla*, 72; исти, *O islamizaciji*, 26.

²⁹ *Muhimme defteri*, 40–41.

³⁰ A. Ханџић, *Стари град Нови на Сави*, 239–251; исти, *Izgradnja lada kod Novog na Savi*, 83–115.

³¹ G. Bodenstein, *Povijest naselja u Posavini god. 1718–39*, 378–379.

Нахија КОРАЈ

	<i>Насеље</i>	<i>Убиکација</i>
1.	Село Коренита	Истоимено
2.	Село Пчелић (Челић)	Челић, јужно од Брчког
3.	Село Боровик (Ибрезик)	Брезик, југоисточно од Брчког
4.	Село Љутница (Љутница)	—
5.	Село Хргови	Истоимено, југозападно од Брчког
6.	Село Били Поток	—
7.	Село Брђник (Брњик)	—
8.	Село Маоча	Истоимено, југозападно од Брчког
9.	Село Скакава	Г. и Д. Скакава, југозападно од Брчког
10.	Село Штрепче	Штрепци, југозападно од Брчког
11.	Село Рахић	Г. и Д. Рахић, југозападно од Брчког
12.	Село Жеровина (Жировница)	—
13.	Село Лабска или Дедеково	—
14.	Мезра Деде Ђуро код села Коренита	—
15.	Село Хмељин Загон	—
16.	Мезра Остројно	—
17.	Мезра Буковица Душман	Буковица, јужно од Брезовог поља
18.	Мезра цркве Св. Марија код села Били Поток	Вероватно код данашњег Кораја
19.	Мезра Мијочина Судања	—

Нахија *Ненавишиће* (*Грачац*) простирадала се између доњег тока Босне, Саве и Тиње, на источном делу средњовековне жуће *Ненавишиће*, која је захватала и леву обалу Босне са селом Јакешом. Међутим, власт угарског краља одржала се западно од реке све до освајања града Добра 1536. године, када је основана нахија Добор у оквиру Босанског санџака. Нахија Ненавишиће је и 1533. године била веома слабо насељена. Имајући у виду да је реч о подручју на самој граници, коју је чинила река Босна низводно од Добра све до 1536/37, јасно се види нестабилност демографских прилика. До 1548, уз велико залагање зворничког санџакбега, поново је насељено дотад

25 пустих селишта (мезри): Црквина или Крижевац (с. Црквина код Б. Шамца), Вучковац или Тињица (с. Вучковци код Градачца), Слатина с бунаром Свибовац (с. Свибовац), Чремошница (с. Трамошница), Жабар, Орахова рика, Милутиново селиште, Петросалићи, Домановци (с. Домаљевићи), Леденице, Познојевићи, Копривна, Хасићи (истоимено), Горњи и Доњи Бок (с. Бок), Јакшићи, Рупановићи, Којасићи, Обудовац с Орловим пољем (с. Обудовац), Бабешница, Рајска, Брестово поље код села Модриче, Толиса (истоимено), Горњи и Доњи Скугрићи (истоимено).³² Вероватно су ова села била у његовом хасу, будући да се 1560. наводи како је „пазар Ненавиште са 25 села хас покојног санџакбега Мехмед-хана“.³³

Из средњовековног периода потичу бројни локалитети, на првом месту остаци тврђаве Градачац (Грачац) (5.22), који је 1461. био у поседу Радиваја Остојића.³⁴ Још једно утврђење постојало је у срцу Требаве — *Građač* у селу Врањак, поред кога је водио пут из долине Босне ка граду Соколу. Значајнији налази откривени су у атару села Скугрић Горњи — остаци словенског градишта и средњовековног утврђења, црквене грађевине и некрополе стећака (5.1, 5.6, 5.27, 5.45). На десној обали Босне, у селу Црквина које је пописано 1548. као поново насељено, откривени су остаци средњовековне цркве и гробница с каменим плочама (5.9). У Трамошници су такође откривени остаци средњовековне некрополе (5.33).³⁵

Нахија НЕНАВИШТЕ (ГРАЧАЦ), 1533

	<i>Насеље</i>	<i>Убиџаја</i>
1.	Мезра Расика/Рајска	—
2.	Село Модрич	Модрича
3.	Мезра цркве Илинско поље	—
4.	Мезра Ненавиште поље	—
5.	Мезра Брестово поље код села Модрич	—
6.	Мезра Горњи и Доњи Скугрићи	Горњи и Доњи Скугрићи
7.	Мезра Толиса и Врбина Локва	Толиса
8.	Мезра Дишница (Десница)	—

³² A. Handžić, *Dva prva popisa*, 146, 154, 157, 167, 201; исти, *O islamizaciji*, 34–35.

³³ *Muhimme defteri*, 40–41.

³⁴ Ć. Truhelka, *Fojnička hronika*, 446–449; Fra Nikola Lašvanin, *Ljetopis*, 220–223. Вид. поглавље „Немири, ратови и пропаст (1391–1463)“.

³⁵ *Modriča sa okolinom u prošlosti*, Modriča 1986, 18–33.

	Насеље	Убиџаја
9.	Мезра Мораница	—
10.	Мезра Михаљевац	—
11.	Мезра Дворска код тврђаве Грачац	—
12.	Мезра Сапна	—
13.	Село Копривница	—
14.	Село Бишћа Главица (Гнојница)	—
15.	Варош тврђаве Грачац	Грачац

Уз ослонац на претходна истраживања, може се прихватити да су значајнији градови као привредни и саобраћајни центри, током времена развили своје управне области — „котаре“ или „жупе“, које је чинио одређени број сеоских насеља. Нажалост, сачуван нам је само један једини помен и он се односи на „Сребреничку жупу“ — „жупу“ града Сребреника. Нека неименована села која су припадала овом граду држao је 1461. Радивој Остојић. Према попису *нахије Сребреника* из 1533. године у њен састав су улазила села која одговарају истоименим данашњим насељима: *Шијоница*, удаљена око 6 км од Сребреника, *Бабуновићи*, на око 4 км, и *Сладна* — око 9 км од града. Село *Бистрица* је данас непознато, али се сигурно налазило у долини истоимене речице, десне притоке Тиње, а село *Плање* остало је неубицирано.³⁶ Занимљива су запажања Д. Бојанић, која је насеља Сладну, Шпијоницу и Бабуновац, пописане 1528. у нахији Крупањ, дозвела у везу с истоименим селима у нахији Сребреник из 1533. Реч је о власима који су овде насељени из кричке нахије, тако да река Дрина није била препрека за појединачне селидбе.³⁷

Истраживања на другим подручјима су показала да су се насеља подређена једном градском насељу или тврђави могла налазити на удаљености од максимално 20-так километара да би се управне и економске везе могле одвијати на свакодневној основи.³⁸ Може се претпоставити да је управна област Сребреника, који је имао веома значајну војно-стратешку функцију од 14. века до 1520-тих година, била знатно већа од обима његове нахије из четврте деценије 16. века. Њој територијално блиска била је *нахија Јасеница*, у горњем току реке Тиње, па је сасвим могуће да су њена села

³⁶ Fra Nikola Lašvanin, *Ljetopis*, 220–223; A. Handžić, *Dva prva popisa*, 177, 206–210.

³⁷ Д. Бојанић, *Крупањ и Рађевина у XVI и XVII веку*, у: *Рађевина у прошлости*, Београд 1986, 133, 137–138, 140–141.

³⁸ М. Благојевић, *Град и жупа — међе градског друштва*, 72–83; Ј. Мргић-Радојчић, *Доњи Краји*, 171–172.

раније припадала Сребренику, будући да су се налазила на пет до 15-так км од овог града.³⁹

Нахија ЈАСЕНИЦА

	<i>Насеља</i>	<i>Убиџација</i>
1.	Горња Јасеница	Истоимено, око 5 км југоисточно од Сребреника
2.	Средња Јасеница	Исто
3.	Доња Јасеница	Исто
4.	Сеона	Истоимено, око 5 км југозападно од Сребреника
5.	Црвуша	—
6.	Драгуња	Истоимено, јужно од Јасенице
7.	Ободница	Истоимено, јужно од Јасенице
8.	Стражиште	Стража, југоисточно од Сребреника, близу Јасенице
9.	Морањак (Морањци)	Морањци, Горњи и Доњи, југозападно од Сребреника
10.	Тиња	Истоимено, Горња и Доња, јужно од Сребреника
11.	Ајин-алти или Подпећ	Подпећ, јужно од Сребреника
12.	Рапатница	Истоимено, југозападно од Сребреника
13.	Љенобуд	Истоимено, јужно од Сребреника
14.	Јежинац	—

Нахија *Теочак* је вероватно израсла из „теочачке власти“ — војно-управне јединице српске Деспотовине. Под османску власт ово подручје је дошло тек након 1512. године, пошто је освојен град Сребреник на Мајевици, од кога је *Теочак* удаљен око 40 километара у правцу исток-југоисток. Насеља ове нахије пописана су 1528. и 1533. године и простирала су се у ближој околини града. У селу Средњи Локањ или Рудине подигнута је црква најкасније до 1533, која се у попису из 1548. јавља као Грабска цр-

³⁹ М. Васић, *Кнезине и кнезови тимарлије у Зворничком санџаку*, 271; А. Хандžић, *Dva prva popisa*, 100–101, 146, 156, 157, 164, 167, 200, 201, 206, 208–211.

ква. У селу Тамној или Крчина, односно у селу Бањици до 1587. подигнут је манастир Тамна, који постаје седиште Зворничке епархије.⁴⁰

Нахија ТЕОЧАК

	<i>Насеља</i>	<i>Убиџација</i>
1.	Варош града Теочака	Истоимено
2.	Врх Локањ	Данас не постоји село, али се налазило испод Локањске планине, код извора Локањске реке
3.	Горњи Локањ	Истоимено, југоисточно од Теочака
4.	Рудине или Средњи Локањ	Данас не постоји село — потес Граб
5.	Брањево или Доњи Локањ	Данас постоје и Доњи Локањ и Брањево
6.	Горња Пилица	Истоимено, источно од Теочака, на левој обали Пиличке ријеке
7.	Доња Пилица	Истоимено, на десној обали Пиличке ријеке
8.	Орахово Селиште	—
9.	Сухо Поље	Истоимено, око 15 км североисточно од Теочака, на левој обали Модрана
10.	Бјелошевац (на Тамној/Тавној)	Истоимено, северно од Г. Пилице
11.	Угљевик или Лаб-дереси	Угљевик, североисточно од Теочака
12.	Трнова	Данас Средња и Доња Трнова, североисточно од Теочака
13.	Лукова	Истоимено, заселак Д. Трнове
14.	Орахова	— У близини Лукове
15.	Бањица	Истоимено, источно од Теочака, на реци Тамни/Тавни
16.	Тамна или Крчина	Крчина на Тамној/Тавној

Између градова Сребреника и Теочака, који су обезбеђивали комуникације између Посавине и долине Спрече и Подриња, осим истоимених нахија, у османско доба су формиране *нахије Висори и Заврији*. Оне су се разви-

⁴⁰ М. Васић, *нав. дело*, 267–268; А. Handžić, *O islamizaciji*, 19, 26–27; исти, *Dva prva popisa*, 103, 160, 162, 172, 177, 178, 191–199.

ле дуж пута који је повезивао ове две тврђаве, а чије је трагове на терену, преко била Мајевице, забележио Миленко Филиповић. Према његовим на-водима, пут је полазећи из Сребреника текао ка истоку и пролазио је кроз Ситаре, Дријенчу, Пипере, Лозовину, Јабланицу, Мачковац и Тобут и стизао је до Теочака, док се један крак одвајао од Ситара преко Хумаца и Лопара, водећи даље ка Дрини.⁴¹ С обзиром на планински, висијски карактер предела, не може бити речи о жупској организацији заснованој на земљорадњи. Насеља обеју нахија су у средњовековно доба била у функцији одржавања градова-тврђава Сребреника и Теочака, чинећи њихово економско залеђе.

Нахија *Висори* обухватала је села источно од Сребреника, од кога су одвојена низом узвишења до око 800 м nv. У данашњим Пиперима, који су настали у атару села Висора у 18. веку, сачувано је неколико натписа на стећцима из 15. века који помињу име „Висора“ као назив за место где се налазила „племенита баштина“ покојника, попут (Милоша) Братосалића и Младена А(двича), што говори у прилог континуитету насеља и становништва на овом подручју.⁴² Становништво с влашким статусом које је овде насељено до 1528. имало је улогу дербенџија — чувара пута који је прелазећи преко Мајевице повезивао Тузлу и „скелу“ у Брчком.⁴³ Топоним „Пазарлу Селиште“ означава бивши трг, вероватно у оквиру села, чије име није уписано.

Нахија ВИСОРИ

	<i>Насеља</i>	<i>Убијација</i>
1.	Пазарлу Селиште	—
2.	Пужоједци — дербенд	—
3.	Дријенча — дербенд	Истоимено, 15-так km југоисточно од Сребреника
4.	Јабланица — дербенд	Истоимено, источно од Дријенче
5.	Лесковац	—
6.	Козјак	Истоимено, источно од Дријенче
7.	Пирковина	Пирковци, источно од Дријенче
8.	Средковићи	—
9.	Доње Висоре	Данас Висори, веома мало село

⁴¹ M. S. Filipović, *Majevica s osobitim obzirom na etničku prošlost i etničke osobine majevičkih Srba*, Djela ANUBiH knj. 34, Sarajevo 1969, 17–18, и даље.

⁴² Различиту реконструкцију имена у натписима дају М. Вего (*Zbornik natpisa*, IV, бр. 286–288) и Ш. Бешлагић — *Novopronađeni natpisi na stećcima*, 137–140.

⁴³ М. Васић, *Кнезсине и кнезови тимарлије у Зворничком санџаку*, 269–270; А. Handžić, *O islamizaciji*, 20; исти, *Dva prva popisa*, 103, 146, 152–153, 155–156.

	<i>Насеља</i>	<i>Убијација</i>
10.	Горње Висоре	Исто
11.	Горњи Хумци — Мали Хумци	Истоимено, северно од Дријенче
12.	Доњи Хумци	Истоимено, северно од Дријенче

Нахија *Заврш* се простирала источно од Висора, гравитирајући ка граду Теочаку. Село Тобуд које је пописано у оквиру нахије Заврш помиње се 1458. као село које припада „теочачкој власти“, а у поседу је великог логотета Стефана Ратковића. Занимљиво је да село Пелнаве – Пељаве, такође средњовековно али и савремено насеље, није пописано 1533. године.⁴⁴ Назив „Заврш“ је несумњиво словенског порекла, означавајући предео „иза врхова“, у овом случају, планине Мајевице, посматрано из долине Спрече. У њеном називу сачувана је успомена на средњовековну област „Заврш“, која се јавља 1332. као посебна судско-административна целина, заједно с Босном, Хумом и Завршјем. С обзиром на то да су поменуте јединице биле веома простране, састављене од неколико жупа, треба претпоставити и да је средњовековна Заврш, будући у истом рангу, била знатно већег територијалног обима од истоимене османске нахије.⁴⁵ Простирујући се „иза“ врховина, она је могла да обухвати цео североисточни део босанске државе. Село Завршје налази се на око 8 км југозападно од Теочака, у изворишном делу потока Преловца, притоке Јање. И на овом простору је до 1528. насељено становништво с влашким статусом, с циљем обезбеђивања поменутих путних комуникација.⁴⁶

Нахија ЗАВРШ

	<i>Насеља</i>	<i>Убијација</i>
1.	Лопаре	Истоимено, око 14 км западно од Теочака
2.	Тобуд	Тобут, око 7 км северозападно од Теочака
3.	Тошино или Подлистине	—
4.	Прибој	Истоимено, око 4 км западно од Теочака
5.	Вукасовићи	Вукосавци, код Тобута
6.	Врановићи	—

⁴⁴ F. Rački, *Prilozi za sbirku srbskih i bosanskih listina*, 156–158; A. Веселиновић, *Граница између Србије и Босне*, 95; J. Мргић, *Жупе и насеља "земље" Усоре*, 38.

⁴⁵ М. Благојевић, *Босанско Завршије*, 138–139. Вид. и поглавље овог рада „Добра управа“ (1322–1391).

⁴⁶ М. Васић, *нав. дело*, 269–270; A. Handžić, *O islamizaciji*, 20; исти, *Dva prva popisa*, 107, 142, 150, 151, 158, 160, 168, 169, 171, 192.

	Насеља	Убиџација
7.	Црнчика	—
8.	Вишња Лука	—
9.	Лабуцка	Истоимено, око 9 км западно од Теочака
10.	Липовице	Истоимено, око 7 км западно од Теочака

Нахија Соко (*Грачаница*) била је велика по свом пространству, обухватајући доњи ток Спрече и читав предео Требаве. Према белешкама с тенена, Миленко Филиповић наводи да се под *Требавом*, осим истоимене широке и ниске планине, назива и група села у планини и њеној подгорини, тачније, горњи делови следећих села: Горње Толисе, Осјечана, Врањака, Копривне, Кожуха, Чифчија, Сјенине и Палежница, Горњих и Доњих Скугрића. Он изричito наводи да „за турског времена иорште није ни bilo naselja u podgorini Trebave“, што потврђују и османски извори.⁴⁷ Од наведених села, како се види из даљег текста, само су Сјенина и Палежница пописане у оквиру нахије Соко, док су Толиса, Копривна и Скугрићи били у саставу нахије Ненавиште. До оснивања нахије дошло је после османског освајања града Сокола 1512, и може се видети да се није заснивала на географској посебности предеоне целине у смислу некадашње средњовековне жупе, већ је реч највероватније о селима која су била подређена граду Соколу као војно-управном центру, чинећи тако његов „котар“ — „дистрикт“. Насеља нахије Соко су пописана 1528, до када је овде насељено становништво с влашким статусом у 9 од укупно 17 села, затим и 1533. године. У селу Грачаници Турци су затекли рудник гвожђа, што је довело до његовог наглог развоја тако да оно до 1548. прераста у касабу.⁴⁸

Нахија СОКО (ГРАЧАНИЦА)

	Насеља	Убиџација
1.	Варош тврђаве Сокол	Истоимено
2.	Грачаница	Истоимено, око 6 км југозападно од Сокола, на десној обали Спрече
3.	Стјепан Поље	Истоимено, западно од Грачанице
4.	Бријесница	Истоимено, западно од Грачанице
5.	Клокотница	Истоимено, западно од Грачанице

⁴⁷ M. S. Filipović, *Prilozi etnološkom poznavanju severoistočne Bosne*, 84. и даље.

⁴⁸ М. Васић, *Кнезине и кнезови тимарлије у Зворничком санџаку*, 273; А. Хандžић, *O islamizaciji*, 20, 32; исти, *Dva prva popisa*, 97, 147, 160, 161, 167, 168, 199–205.

	<i>Насеља</i>	<i>Убикација</i>
6.	Доња Лохиња	Истоимено, источно од Грачанице
7.	Горња Лохиња	Истоимено
8.	Ораховице	Истоимено, источно од Грачанице
9.	Врановићи	Неубицирано
10.	Дреновац	Неубицирано
11.	Сјенина	Истоимено, западно од Сокола
12.	Светлића	Свијетлића, на десној обали Босне
13.	Станић Ријека	Истоимено, на десној обали Босне
14.	Доња Лукавица	Истоимено, јужно од Сјенине
15.	Горња Лукавица	Истоимено
16.	Међеђа	Истоимено, северно од Сокола
17.	Зелиња	Истоимено, северно од Сокола
18.	Палежница	Истоимено, код Сјенине

Нахија Зворник развила се дуж стратешки важне комуникације уз леву обалу Дрине. Град је пао под османску власт први пут 1439/40, а затим одмах након пропasti Деспотовине 1459/60. Првобитно је основан зеамет и субашилук који је припадао надлежности Смедеревског санџакбега, све до оснивања Зворничког санџака 1480. године, када град постаје седиште његовог управитеља и доживљава нагли урбани и економски развој. Зворничком субаши је припадало 5.000 од 20.000 акчи, колико је износио годишњи приход од промета оловом на градском тргу. Зворнички кадија је 1477. предложио двојицу тимарника из Зворника као закупнике државних прихода од производње соли у Доњој и Горњој Тузли. У самом насељу подигнут је мост преко Дрине, између 1548. и 1585, а дотад је прелаз преко реке био обезбеђен скелом како у граду, тако и у Новом Селу и код села Шепак.⁴⁹ Попис насеља зворничке нахије доносе дефтери из 1519, 1528. и 1533. У царске хасове у првом попису спадали су цемати (скупине) муслимана и хришћана у самом Зворнику, цемат хришћана у селу Главичици, приходи од прелаза преко Дрине у Зворнику, као и приход од села Ђевања, које је било рудник сребра и олова. Ђевање се помиње као „Diuagne“ још 1417. године заједно с Костаревом, где је тада постојао прелаз преко Дрине, и где се наплаћивала пролазна царина (*gabella di passo*).⁵⁰ У хасове

⁴⁹ A. Handžić, *Zvornik*, 148, 189.

⁵⁰ М. Динић, *За историју рударства*, I, 66–67; Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, 57; А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 112.

зворничког санџакбега 1519. улазио је део прихода тржног баџа (царине) у Зворнику, део прихода од хришћана села Главичице који живе у овом граду и седам села нахије Зворник, који се налазе на првих седам места у нашој табели, док су остала села улазила у тимарске поседе пописане 1528. и 1533. године. Влашко становништво је у целини населило ову нахију и вршило је дербенцијску службу, односно, чували су главни пут на релацији Ново Село — Теочак, што је одредило територијални обим и географски простор ове нахије.⁵¹

Село *Главичица* је средњовековног порекла и у њему је постојао мали трг који се развио услед посредничке трговине сребром из Подриња, а у дубровачким изворима се јавља још 1375. године. У време османске власти, становници овог насеља који су се затекли у Зворнику приликом напада деспота Вука Гргуревића, показали су се као верни поданици султана, те су заузврат били ослобођени плаћања харача, испенце и ванредних намета. О томе говоре подаци османских извора — дефтера Смедеревског санџака из 1476. и Зворничког из 1519. и 1533.⁵²

Нахија ЗВОРНИК

	<i>Насеља</i>	<i>Убиџација</i>
1.	Главичица	Истоимено, на левој обали Дрине код ушћа Тамне/Тавне
2.	Трбосиље	—
3.	Јасеница	Истоимено, на реци Јасеници
4.	Вашно Блато — Шепак	Доњи Шепак
5.	Рочевић	Истоимено, јужно од Главичице
6.	Церник	—
7.	Клокотовац	—
8.	Слатина	—
9.	Скочић	Истоимено
10.	Тршић	Истоимено
11.	Округла Лука	—

⁵¹ М. Васић, *Кнезине и кнезови тимарлије у Зворничком санџаку*, 262–263; А. Handžić, *Zvornik*; исти, *O islamizaciji*, 18–19; исти, *Dva prva popisa*, 14, 16, 18, 19, 23, 27, 29, 37, 80, 99, 157, 164, 165, 169–171, 173–177, 178, 180, 192, 196.

⁵² М. Динић, *За историју рударства*, I, 36–38; Д. Ковачевић–Којић, *Градска насеља*, 60, нап. 28; А. Handžić, *Tuzla*, 46, 100; исти, *Dva prva popisa*, 23.

	<i>Насеља</i>	<i>Убикација</i>
12.	Табанци	Истоимено
13.	Кучићи	—
14.	Ново Село	Истоимено, јужно од Зворника
15.	Темла(Тамна) или Крчина	Крчина на Тамни/Тавни
16.	Тамна или Јасиковац	Данас не постоји, било у долини реке Тамне/Тавне

Нахија *Маглај* је у већој мери мењала своје границе од 1476. до 1512. године, пошто су јој биле присаједињене све новоосвојене територије ка северу и северозападу, док из њеног састава нису издвојене као посебне управне целине нахија Требетин, Усора, Озрен и касније нахија Тешањ. Према убикацији насеља ове нахије 1604, она се пружала у поречју Босне од села Рјечице северно од Маглаја, до села Голубиња, северно од Врандука, обухватајући и долину реке Криваје с реком Гостовић. Сасвим је известно да је на овом простору у периоду средњег века постојало више управних јединица — жупа, међутим, њихова имена нам остају непозната.⁵³

Нахија МАГЛАЈ

	<i>Назив насеља</i>	<i>Убикација</i>
1.	Село <i>Жећче</i> – „од старих времена“ скела на реци Босни, трг и панађур	Жепче
2.	Село <i>Желеће</i>	Истоимено, на реци Босни, јужно од Жепча
3.	Село Папратница с мезром Концир	Истоимено, западно од Жепча, на реци Папратници
4.	Варош тврђаве <i>Маглај</i>	Маглај
5.	Махала Брдар	—
6.	Махала Брусница	—
7.	Махала Мичурићи	Село Мисурић, на левој обали Босне
8.	Махала Брадићи	—
9.	Махала Јабланица	Село Јабланица, северно од Маглаја, на реци Јабланици
10.	Махала Јеловац	Село Јеловац, северно од Мисурића

⁵³ *Opširni popis (1604)*, III, 292–329.

	Назив насеља	Убиџаја
11.	Село Брује	Село Брусник, северно од Маглаја, на Брусничком потоку
12.	Мезра Радиловић у близини села Брује	—
13.	Село Раденковић	—
14.	Махала Липова Присоја	—
15.	Махала Јеловац и Превој Кртин	—
16.	Село Липова Равна, с Буковицом и Лозицом	Горња и Доња Буковица, источно од Маглаја
17.	Махала Ковиль, с Рујницом и Оштром Луком	Село Рујница, северно од Завидовића, на реци Рујници
18.	Село Славин Поток	—
19.	Село Марковићи и Мирићи	—
20.	Махала Близна и Деветине	Село Близна и село Деветине
21.	Махала Грабовица	—
22.	Махала Милјковићи — део села Милошевићи	—
23.	Село Прачево Полье, с Буковицом, Брусницом, Селиштем и Селиште Трново	Данас непознато, вероватно у околини Г. и Д. Буковице
24.	Село Свињаришница — Почеково, и Горња Бресница	Село Свињашница, источно од Завидовића
25.	Село Стражиште, Лубурићи	Село Страшиште, југоисточно од Маглаја
26.	Село Смрдиново, с Чуровићима и Буковица са Падинама	Село Смрдин, североисточно од Завидовића
27.	Махала Буча, Јошавица и Рудица	Села Бочиња, Јошавац и Рудина
28.	Село Сјевне Гари	Село Гаре код Возуће, југоисточно од Завидовића
29.	Село Хрге	Истоимено, источно од Завидовића
30.	Село Милковићи, Калужане, Бакрине, Црновица и Милошевићи	—
31.	Махала Возућа и Маграде, мост на реци Криваји; Теофан, игуман	Возућа и манастир Возућа
32.	Село Милошевићи	—
33.	Село Прилуга с Топлицама и Кучицама	Село Прилуг, југоисточно од Жепча

	Назив насеља	Убикација
34.	Село Љесковица, с Виништем и Озимновом	Села Љесковица, Виниште и Осова
35.	Село Бистрица, Љесковца и Лупоглав	Села Бистрица и Лупоглав
36.	Село Кошева	—
37.	Село Грабов Дио	—
38.	Село Змочићи	—
39.	Село Копице	Истоимено, западно од Новог Шехера
40.	Село Загранице	—
41.	Мезра Сеона, с делом јајлака Козила	Село Сеона, источно од Завидовића
42.	Мезра Близнац Њива — Буковица	—
43.	МАГЛАЈ, с таргом	Маглај
44.	Село Острупине	—
45.	Село Јеловац	Истоимено, северозападно од Маглаја
46.	Село Завидовићи	Завидовићи
47.	Мезра Копице, Дринци, Рајковићи, Радков Крај и Вельја	—
48.	Мезра Завидовићи — Бранковићи	—
49.	Мезра Униште	? село Улиште, југоисточно од Маглаја
50.	Село Подклече и дубраве у селу: Луча, Зорковићи, Оцркавје, Рујићи, Главице, Каменица и јајлак Подкаменица	Села Подклеће и Каменица
51.	Село Голубиња	Села Горња и Доња Голубиња, југозападно од Жепча
52.	Чифлук Мрачай	Село Мрачай, јужно од Жепча
53.	Село Махоје с махалом Петунићи у селу Подшљиве	Село Махоје, југоисточно од Завидовића
54.	Чифлук Витлаци	Село Витлаци, северозападно од Жепча
55.	Село Некула с вашаром	Село Некала код Маглаја
56.	Вашар у месту Петровићи на Ђурђевдан, Илиндан и Госпојину	Село Петровићи, северно од Маглаја
57.	Чифлук у селу Јабланици	Село Јабланица
58.	Чифлук кнеза Гргура — крчевина у близини Спрече и Липца	На левој обали Спрече, југоисточно од Добоја

	Назив насеља	Убиџација
59.	Мезра Кочилар и Польак у близини села Жељезно Поље	Село Жељезно поље
60.	Село Речице и мезра Крстјанско Селишће	Село Рјечице, северно од Маглаја
61.	Селиште Докање	—
62.	Мезра Медна лука	Село Медник и речица Медна, десна притока Босне, јужно од Маглаја
63.	Вашар у близини Криве Рике, на Павковом катуну, и други вашар у близини Вукосављеве цркве	Село Криваја
64.	Земин цркве Гостовић	Црква манастира Удрим (Гостовић)

Нахија Озрен нема своју основу у средњовековној жупској организацији, будући да носи назив планине на чијим обронцима се простирадала, и формирана је насељавањем становништва са влашким статусом. То су према резултатима А. Ханџића били власи Бањани, који су се делом доселили са подручја нахије Маглај. Црква манастира Озрена, која се помиње и у попису из 1604, подигнута је између 1587. и 1589.⁵⁴ Пописана села се налазе на ивичним падинама читавог масива планине Озрен, на надморској висини која се креће од 200 до 550 мнв и настала су крчењем бујне шумске вегетације.⁵⁵

Нахија ОЗРЕН

	Насеље	Убиџација
1.	Село Велика Јадрина Игуман и калуђери цркве Св. Николе; земља звана Боричина Главица	Није сачувано село — постоји Јадрина коса и поток Јадрин, код манастира Озрен
2.	Село Осојница	Истоимено, сев. од Маглаја, на десној обали Босне
3.	Село Буковица Стојан, калуђер цркве св. Никола	Г. и Д. Буковица, источно од Маглаја, на планини Озрен
4.	Село Мала Јадрина, другим именом Мићиново Поље	Није сачувано село — вероватно у близини манастира Озрен
5.	Село Доња Бресница	Доња Бријесница, југоисточно од манастира Озрен
6.	Село Горња Бресница	Горња Бријесница, исто

⁵⁴ М. Филиповић — Ђ. Мазалић, *Манастир Озрен*, 89–124.

⁵⁵ *Opširni popis (1604)*, I–2, 465–473.

	Насеље	Убикација
7.	Село Перина	Веров. Перовићи, североисточно од Завидовића, на планини Озрен
8.	Село Сочковица	Сочковац, на левој обали Спрече
9.	Село Толимирић	—
10.	Село Текућица	Истоимено, на левој обали Спрече, југоисточно од Добоја
11.	Село Придол, другим именом Остружница Кнез Јован Радочић	Село Придјел, јужно од Добоја
12.	Село Пакленица	Истоимено, северно од Маглаја
13.	Мезра Раковица и Горња Јабланица	Г. и Д. Раковац, источно од Маглаја
14.	Мезра Синановац, у близини реке Спрече	—

Нахија *Добор* формирана је након османског освајања града Добра 1536. године, тачније *Доборске жујаније*, што је одредило њен територијални обим. Њено седиште било је у граду Добору, а обухватала је, како се наводи у документу из 1512, и поседе Грачац и Михаловац на обали Саве. У претходном периоду, током постојања средњовековне босанске државе, може се претпоставити да је предео уз леву обалу доњег тока Босне, улазио у састав *жује Ненавишиће*, јер је њено село Јакеш уписано у нахији Добор. Поред овог насеља, средњовековног су порекла Лупљаница — село Луп 1461. године припадало је Радивоју Остојићу, док су села Горња и Доња Украина вероватно улазиле у састав *жује Модран*, поменуте још 1313. и 1314. године.⁵⁶

Међу важне археолошке споменике средњовековног периода улазе остатци цркве на локалитету Црквиште у Великом Прњавору (4.16), у долини речице Фоче, где се у близини налази неколико некропола стећака. На левој обали Босне откривени су остатци позносредњовековног утврђења Градине у селу Ритешићу (4.43), подигнуто ради обезбеђивања главног пута долином Босне. Низводно, у Подновљу забележен је локалитет Црквине (4.15) са остацима црквене грађевине и гробница с плочама, али нису детаљније испитани. Као што је већ у раду поменуто, у ниској Посавини, у близини Босанског Брода откривени су остатци два утврђена насеља — на локалитету Чардачине у Доњем Клакару (4.17) и Градина у Великој Брусици (4.44), који могу да се идентификују с „утврђавом Градац“ која је 1499. припадала јајачком бану Фрањи Бериславићу.⁵⁷

⁵⁶ Ј. Мргић, *Жује и насеља „земље“ У скоре*, 30–31.

⁵⁷ L. Thallóczy — S. Horváth, *CD Jajcza*, 142–143. Вид. и поглавље „Дворашће (1463–1536)“.

На Градини у Новом Граду (5.26) откривени су остаци средњовековног насеља, али нису поближе испитани. Народно предање преноси да је на овом месту био неки „стари град“ и наводно ћуприја, где су живели кријумчари, па је ради спречавања хајдуције подигнута једна кула од које је постао Нови Град. Реч је заправо о успомени на „Ујвар“ — Новиград, као једну од „скела“ на Сави, која се налазила у поседу породице Бериславића крајем 15. и почетком 16. века.⁵⁸

Земин — посед Црквина код села Јакеш које се помиње у попису из 1604, може се довести у везу с остацима црквене грађевине на локалитету Црквина (5.10), на северној страни града Добра. Крај на супротној страни Модриче називао се и у другој половини 17. века *Васиљевим Јољем*, јер у летопису фра Марка (1674) стоји да је он родом „iz Vasiljeva Polja, које је prema Modrićom u ravni priko Bosne“, али се тај топоним у међувремену свим изгубио.⁵⁹

Скоро половина насеља — села и мезри нахије Добор према попису из 1604. године не могу да се идентификују данас на терену.⁶⁰ Разлог томе свакако лежи у велиkim миграторним таласима који су захватали становништво на овом простору, нарочито током Дугог рата (1593–1606) и Великог Бечког рата (1683–1699), али је разлог и природа тла — густо пошумљене и мочварне области, где су маларија и сточне болести биле до ста заступљене.

Нахија ДОБОР

	<i>Назив насеља</i>	<i>Убиџаџија</i>
1.	Село Фоча	Истоимено, северозападно од Добоја
2.	Село Которско — на прометном путу, мост су изградили сами становници на реци Фочи; трг — 1.400 акчи годишње	Истоимено, северно од Добоја
3.	Село Сочаница	Мала и Велика Сочаница, северозападно од Добоја
4.	Село Лупљаница — * средњовековно село Луп (1461)	Горња и Доња Лупљаница, јужно од Дервенте
5.	Село Детлак (1570 — махала Лупљанице)	Горњи и Доњи Детлак, јужно и јз од Дервенте

⁵⁸ M. S. Filipović, *Prilozi etnološkom poznavanju severoistočne Bosne*, 64–65; M. Mešić, *Građa mojih rasprava*, 142; вид. поменуто поглавље.

⁵⁹ J. Jelenić, *Dva ljetopisa Bosne Srebrne*, GZM 30 (1918) 115–119.

⁶⁰ *Opširni popis (1604)*, I–2, 354–384.

	<i>Назив насеља</i>	<i>Убикација</i>
6.	Махала Црнац ⁶¹ (1570 — Црнач, махала Лупљанице)	Црнча
7.	Мезра Рабтај	Вероватно село Рапчани
8.	Село Подновље	Истоимено село северно од Добоја, у долини Босне
9.	Махала Лешница села Подновље	Заселак Љешница у селу Доњи Вишњик, уз реку Лешницу
10.	Махала Буковица села Подновље	Село Буковица, источно од Дервенте
11.	Махала Комаревац села Подновље	Комарица
12.	Село Горња Гнојница	Село Гнионица, северозападно од Модриче
13.	Село Јакеш — *средњовековно (1329/30), са панаћуром Земин Црквина	Истоимено, код Модриче
14.	Село Јубојевац	Вероватно код Мале Јубице или Љубача потока, југозападно од Модриче
15.	Село Буковица — одржавају мост на Босни, у близини тврђаве Добој	Мала и Велика Буковица, северозападно од Добоја
16.	Мезра Которско и мезра Петренић, у блиzinи с. Буковице	—
17.	Мезра Горња Гнојница и Васиљево Поље	Гнионица, западно од Озака; Васиљево поље се налазило на левој обали Босне, преко пута Модриче
18.	Село Бишња	Истоимено, јужно од Дервенте
19.	Село Лешница	Заселак Љешница села Жеравца, североисточно од Дервенте
20.	Велика (успостављање цамије) — касаба (веров. 1570. — село Придол оваси — Придолско поље)	Велика, југоисточно од Дервенте, река Величанка
21.	Мезра Владавићи	—
22.	Мезра Војводино Поље или Польар	= ? село Польари, источно од Дервенте
23.	Мезре Которац, Горњи и Доњи Тубор	—

⁶¹ Назив би указивао на село монаха — црнаца, односно село у манастирском поседу — в. А. Лома, *Старосрпско въсь „село“ и његови трагови у тојономастичи*, 10. У овом конкретном случају, реч је о поседу манастира Детлака.

	Назив насеља	Убиџаја
24.	* Горња Укрина — „велики дербенд“ — од 1570. касаба, на јавном путу од Тешња до Пожеге, преко скеле у Дубочцу; пут је тежак, окружен многим шумама; мост на Укрини — изграђен изм. 1570—1575; Поп Милеша	Дервента
25.	Село Миљачка, код Г. Укрине С тргом — 1.000 акчи годишње	—
26.	Село Доња Укрина — „мали дербенд“ — исто као Г. Укрина (1570. — уписан поп Богдан)	Вероватно данашње село Омерагићи
27.	Мезра Постаљ	—
28.	Мезра Радошко селиште и Козји Поток	—
29.	Село Крсовоћ	—
30.	Јајлак Вучјак, жировина	Део храстове шуме на планини Вучјак
31.	Село Подборје — мезре Плавуша и Селиште	—
32.	Село Радуновци — мезре Лужар и Отока	—
33.	Село Радуновци — мезра Сеферовци, на ушћу Босне у Саву, „поред рушевне тврђаве и вароши“	—
34.	Мезре: Трново Селиште, Оскорушиште, Кобилов Поток, Јабланица Луг	—
35.	Мезра Радошница, „између Потоке и Босне“	—
36.	Мезра Текија	—
37.	Мезра Глоговица	—
38.	Мезра Лужаров Дол	—

Нахија *Кобаш* се простирадала на потезу од ушћа Врбаса у Саву, па низводно до Дубочца, на југу обухватајући долину Турјанице, десне притоке Врбаса. У њеном саставу су се 1604. налазиле касабе Кобаш и Лишња код Прњавора, и стара тврђава Дубочац као скела на Сави.⁶² Око састава

⁶² *Opširni popis (1604)*, I–2, 465–509.

Мале и Велике Укрине простирала се средњовековна *жуја Украина*, поменута 1313. и 1314. Њено седиште је могло да буде у утврђењу Ковач — Градина Ковач на Радишковића брду (4.36), које се наводи 1415. године као „тврђавица Ковач“ Владислава Дубравчића. Народ и данас крај око састава Украина назива *Жујом*, као што је то забележио М. Филиповић.⁶³

Друга средњовековна жупа на овом простору била је *Лишница*, око данашњег насеља Лишње, у којој је била смештена војска краља Остоје у зиму 1399. године.⁶⁴ Назив *Жуја* одржао се и у 18. веку, јер се у аустријском извештају о разграничењу из 1718. изричito каже: „In den sogenannten Schuppa ist das vornehmste Lischnia und Bernjavor, beide wüst“.⁶⁵ По усостављању османске власти, након 1536, Лишња је доживела економски успон, као прометно место и раскрсница путева ка Дубочцу, Кобашу и Которском на реци Босни, али и као место где коначи османска војска. Недеља је био пазарни дан од времена освајања, и хришћанска раја живела је од трговине, а не од земљорадње. У касаби је Ферхад-бег подигао џамију и увакуфио 12 дућана са караван-сарајем.⁶⁶

Као Дубочац, и Кобаш је био у поседу породице Бериславић, од 1470. па све до 1536, када га осваја Гази Хусрев-бег. Његово име потиче од *коба — лађа*, које су овде израђиване. По османском освајању, изграђено је мање утврђење — паланка, за коју Атанасије Ђорђић 1626. каже да броји око 100 кућа.⁶⁷ Кобаш је око 1540. постао седиште кадилука, па треба претпоставити да је у исто време насеље било уздигнуто у ранг касабе.⁶⁸

Од средњовековног археолошког материјала пажњу привлаче локалитети Варош (3.138) и Црквина — Паланке (3.21) у селу Кремна, на супротној обали Укрине од утврђења Ковача, удаљени само неколико километара.⁶⁹ Осим индикативног назива, који би указивао на то да се подграђе града Ковача налазило на другој обали реке, на локалитету Варош откривени су трагови кућа с темељима од камена повезаног кречом, а мало изнад њих налазе се остаци средњовековне цркве. О старини села Кремна сведочи и то да је насеље пописано у дефтеру Босанског санџака из 1604. године. У долини речице Вијаке, на локалитету Доња Градина у Дренови (3.28) ре-

⁶³ M. S. Filipović, *Prilozi etnološkom poznavanju severoistočne Bosne*, 41–55.

⁶⁴ F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 247–250.

⁶⁵ G. Bodenstein, *Povijest naselja u Posavini god. 1718–39*, 585.

⁶⁶ *Opširni popis* (1604), III, 504–506.

⁶⁷ M. Batinić, *Njekoliko priloga k bosanskoj crkvenoj poviesti*, 148; M. Mesić, *Grada mojih razprava u „Radu“*, 118; исти, *Pleme Berislavića*, 30–104; A. Ивић, *Сиоменици Срба у Угарској, Хрватској и Славонији*, 162–163; J. Bösendorfer, *Crtice iz slavonske povijesti*, Osijek 1910, 126, 141; H. Kreševljaković, *Stari bosanski gradovi*, 39.

⁶⁸ H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 176–177; *Opširni popis* (1604), III, 464–509.

⁶⁹ D. Basler, *Ivanjsko polje. Gornji tok Ukraine*, 423–424; J. Мргић, *Жује и насеља „земље“ У scope*, 30–31.

когносцирани су остаци позносредњовековног утврђења, грађеног од ломљеног камена с кречним малтером. Њена намена је била да брани комуникацију која је ишла долином овек реке, на релацији између долине Укрине и долине Лишње.

На основу идентификације насеља пописаних 1604. године, скоро двадесет топонима није сачувано до данас, што се као и у случају суседних нахија — Лефча и Добра, може објаснити како миграцијама становништва, тако и природно-географским условима. У дефтеру се, међутим, не помиње насеље Свињар (*Zwyna*) (данашњи Србац), иако је још 1470. забележен у поседу породице Бериславића.⁷⁰ Након тога, Свињар се помиње и половином 18. века, у опису насеља Посавине, као место из кога су становници побегли на славонску страну, а потом се вратили и обновили га.⁷¹

Нахија КОБАШ

	<i>Назив насеља</i>	<i>Убиџација</i>
1.	Село Степница Полье	— по положају можда око ушћа Врбаса
2.	Село Ножичко	Истоимено, на десној обали доњег тока Врбаса
3.	Село Црквица	Црквена, на реци Црквени, југозападно од Прњавора топоним Црквиште
4.	Село Повличка	Повелић, на реци Повелић
5.	Село Тополово	— вероватно у близини потока Тополовца (Лијевче поље) — A. Handžić
6.	Село Гуњево	—
7.	Село Кокори	Истоимено, јужно од Црквене, на десној обали реке Турјанице
8.	Село Вијачко	Вијачани, јужно од Прњавора
9.	Село Једовница Село Придвориште, другим именом Једовница са мезром Сводска и мезром Варошиште	Јадовница
10.	Село Споменовско	—
11.	Село Јошавка	Истоимено, југозападно од Кокора, на реци Јошавки

⁷⁰ M. Mesić, *Grada mojih razprava u „Radu“*, 118.

⁷¹ G. Bodenstein, *Povijest naselja u Posavini god. 1718.–1739*, 171.

	<i>Назив насеља</i>	<i>Убикација</i>
12.	Село Оточко	Село Оточак, јужно од Босанског Брода
13.	Махала Радојаковница село Оточко	—
14.	Махала Винско село Оточко	Село Винско, источно од Оточка
15.	Махала Калошевница са мезром Плавуша	—
16.	Село Мијочи са Горњим Врбовцима	—
17.	Село Ботајска — Ботавица, са адом Ботавица	— (? Ботајица на левој обали Босне)
18.	Село Доња Ђетојевица	
19.	Село Кремна	Истоимено, јужно од Прњавора
20.	Село Дренова и Мравица Поп Пољаковић, поп Захарија	Мравица — јужно од Прњавора, Мравичка црква Дренова — јужно од Прњавора
21.	Село Илова Село са селом Јадовница одржава мост на реци Турји на главном путу	Данас Велика Илова, Илова Табак и Илова Шерег
22.	Село Лончар, другим именом Илова	Једно од претходна 3 наведена
23.	Село Просјек	Село Просјек и Просјечки поток, северозападно од Прњавора
24.	Село Врхблашка	Данас Мало (и Велико) Блашко, јужно од ушћа Турјанице у Врбас
25.	Махала Слатина са махалом Лиштани, припада Врхблашком	Село Слатина, јужно од М. Блашког, и река Слатина
26.	Махала Видоноге	—
27.	Махала Средње Блашко	Мало и В. Блашко
28.	Махала Вукошница, припада Средњем Блашку	М. и В. Блашко
29.	Село Тешњани	—
30.	Село Мачковица	—
31.	Махала Купрежани	—
32.	Село Косовљани, са цамијом	—
33.	Село Храниловићи са Корбарима	—

	<i>Назив насеља</i>	<i>Убиџација</i>
34.	Мезра Гаљиповићи, другим именом Устагар	Данас Гаљиповци, западно од Прњавора
35.	Махала Клиповница	—
36.	Село Заблатје	—
37.	Село Горње и Доње Гавче, Бошњак — Колјеновићи, Јошавка, Горњи Бранешац Мишево Полье, Д. и Г. Бихорак 3 годишња вашара — Ђурђевдан, Ивањдан и Петровдан	Јошавка, на истоименој реци Бранешци, југозападно од Прњавора
38.	Село Радуновци са Малим Врбовцима, мезром Дубица и Кијавац, мезра Отока Радуновци, мезра Лишња	— Код села Мијочи, с Горњим Врбовцима
39.	Село Лепеница Поп Ерамија Давидов Калуђер Аврам	Горња и Доња Лепеница,, северно од Прњавора Црква св. Илије у Доњој Лепеници
40.	Село Доња Илова, другим именом Трновгаз	Доња Илова, северно од Прњавора
41.	Мезра Боговићи, са земином који обухвата део јајлака Мотиница (Мотаица), са 30 дунума винограда	—
42.	Чифлук Мехмеда, сина Мурад-бега — земљиште вароши рушевне тврђаве Блашко, с ону страну реке Врбас	— Градина у Шушњарима, или нека друга с леве обале Врбаса?
43.	Мезра Зловар у близини цркве, издвојена од чифлуга Лишњица, између Калошевца и Лишњице	—
44.	<i>Кобаш, са тиргом</i>	(Босански) Кобаш
45.	Село Брусић	Брусник, северозападно од Кобаша, на левој обали Саве
46.	Тврђава Дубочац, стара скела на Сави, на јавном путу од Тешња	Дубочац
47.	<i>Касаба Лисиња</i> — „од освојења се одржава пазар недељом“, прометно место — скеле Которско, Дубочац и Кобаш; виногради	Лисиња, западно од Прњавора
48.	Мезра Радашко Селиште, Козји поток, с вашаром у Гнојници и Предворје Дол	? Гнојница код Оџака

	<i>Назив насеља</i>	<i>Убикација</i>
49.	Баци пенаир (годишњи вашар) у Сврдигаћама, на простору између чифлуков Махмуд војводе и села Лишње	Вероватно у близини Лишње
50.	Мезра Драгиња, црквено земљиште, уживају је калуђери споменуте цркве; калуђер Василије и други сувласници, у близини Мотајице и мезре Котовица, и порушене тврђаве под именом <i>Осивик</i> и земљиште Црквина, са виноградима и чаиром споменуте цркве на простору између чифлуков Бали-аге и села Јадовица	Село Јадовица, северно од Прњавора
51.	Село Доња Челојашка, другим именом Мијоштица и мезра Билавина	—

*

* * *

На претходним страницама табеларно су приказана пописана насеља, највећим делом сеоског типа, распоређена у 24 нахије на територији Зворничког (1519, 1528, 1533) и Босанског санџака (1604). Реч је укупно о више од 550 топонима, који скоро потпуно припадају словенском језичком фонду.

Поређење броја пописаних насеља и густине насељености по нахијама није могуће због велике хронолошке разлике — имена насеља нахија Зворничког санџака потичу из прве, а Босанског — из друге половине 16. века, која представља период великог демографског раста и ширења мреже насељених места. Нахије су се међусобно разликовале по природно-географским особинама подручја, величини своје територије, тако да нису у подједнакој мери биле насељене. Највећи број неубицираних топонима налази се у равној Посавини, од доњег тока Дрине на истоку до доњег тока Врбаса на западу, обухватајући нахије Бијељину, Корај, Ненавиште, Добор и Кобаш. (в. карту). Једним делом се објашњење за ову појаву може наћи у природно-географским особинама тла — мочварно, подлокано тло и густа шумска вегетација. Поређења ради, већина насеља нахије Доња Мачва, тачније 14 од укупно 17 села, такође не може да се убицира, под истом претпоставком.⁷² С друге стране, међутим, већина насеља у нахији Посавје

⁷² Вид. М. Благојевић, *Насеља у Мачви*, 86–87; А. Крстић, *Сеоска насеља у Подунављу и Посавини Србије и Угарске у XV и првој трећини XVI века*, ИЧ ЛИ (2005) 165–193.

(Посавина) у Сремском санџаку, од Јаруга (Arky) до Раче, на самој (левој) обали Саве, која је знатно више у ширину плавила славонску од босанске стране, са сигурношћу може да се идентификује. Реч је о данашњим насељима: Јаруге, Сикиревци, Жупања, Бошњаци, Штитар, Рајево Село, Гуња, Посавски Подгајци, Дреновци и Јамена.⁷³ Стога разлоге за нестабилност насеља у Босанској Посавини треба тражити и у политичким и привредно-демографским приликама.

Под претпоставком да се њихове границе нису мењале у значајнијој мери након половине 16. века, може се приметити да су најпространије нахије биле неке од најмлађих — Маглај, Добор, Кобаш и Тешањ, а да су међу најмање спадале мајевичке нахије — Теочак, Заврш, Висори, као и Требетин у долини Љешнице. Основ разноликости био је, осим природних одлика терена, свакако и у различитим политичким околностима које су условиле њихово формирање, као и у њиховом положају према државним границама Царства. Порастом броја становника и насељених места умножавао се број кадилука, нових судско-управних и привредних области.

КАДИЛУЦИ ЗВОРНИЧКОГ И БОСАНСКОГ САНЏАКА

	1480–1521	1572	
Зворнички санџак	Зворник Сребреница Брвеник	Зворник, Тузла, Грачаница и Бијелина Сребреница, Брвеник Шабац, Крупањ	
	1470–1540	1540	1560
Босански санџак (северни део)	Брод — са нахијама: Брод, Бобовац, Лашва, Врандук	Маглај, Озрен, Усора, Тешањ, Требетин, Добор, Кобаш	Кобаш — са нахијама: Врбања (Котор), Врховине, Змијање, Винчац, Јајце, Требово, Бања Лука, Дубица, Врбашки, Левче, Добор, Кобаш

⁷³ B. McGowan, *Sirem Sancağı Mufassal Tahrir Defteri*, Ankara 1983, 488–510.

VI

ПЛОДОВИ ЗЕМЉЕ

„ХЛЕБ НАШ НАСУШНИ“

...земља да је проклећа с тибебе;
С муком ћеш се од ње хранићи до својега вијека;
штрње и коров ће тиши рађатиши,
а тиши ћеш јестити зеље Јољско.
Са знојем лица својега јешћеш хљеб...

Прва књ. Мојс. 3:17-19

Ниједан директни податак из сачуваних историјских извора за средњовековни период не односи се на подручје омеђено Савом и доњим токовима Врбаса и Дрине. Ипак, и овде су људи живели у селима, трговима и градовима, где се одвијала њихова привредна активност, слично другим суседним подручјима. Стога основни методолошки поступак у проучавању средњовековне привреде северне Босне почива на аналогији са суседним подручјима Србије и Угарске, за која поседујемо неупоредиво више изворних података. С друге стране, историјско раздобље обухваћено конвенционалним термином „средњи век“, као временском одредницом за период од досељавања словенских племена па све до османског освајања северне Босне и суседне Славоније, могло би да се уклопи у један шири оквир проучавања и интерпретације. Реч је о моделу *прединдустријске привреде*, са својим специфичним структурама. Ове структуре носе обележја „дугог трајања“ (*la longue durée*), у оном значењу које је предложио чувени историограф Фернан Бродел у својој историји Медитерана и материјалне цивилизације, а с временом је постало широко прихваћено и у проучавању других историјско-географских подручја. Компаративно посматрајући привреду средњовековне Босне и њој суседних подручја Србије и Угарске и, с друге стране, узимајући у обзир заједничке особине прединдустријске привреде, можемо да смо узимамо у обзир и ову историју.

стријских привреда, могуће је приближно оцртати особине привредног живота северне Босне.

Главне поставке економског живота у прединдустријско време чинила је аграрна производња на ораницама, која је обезбеђивала „хлеб наш на-сушни“. Она је почивала на људском и животињском раду, чији су енергетски дometи и радни учинаци били веома ограничени и променљиви. Више од 75% укупне површине обрадивог земљишта било је засејано житарицама, а више од 9/10 становништва било је ангажовано у производњи хране. Исто-времено, то је „диктатура жита“ у исхрани људи, иако је то врло несигуран извор хране јер је у највећој мери подложно колебањима временских и климатских услова, демографских прилика и политичких дешавања. Пре појаве железнице, транспорт хране, пре свега жита, копненим путем у нормалним условима није био исплатив на веће раздаљине, што је приморавало већину људи да живе управо тамо где се храна производи.¹ О томе је сачувано једно сведочанство из пера савременика новог доба у Босни — фра Јака Балтића. Он је о години 1881. записао: *Godina zla, žito izdade, ni simena ljudi ne uhvatise: svakud izdade... Općeni glad priti narodim... Žito je mlogo donosila železnica u Zenicu; da ne bi ovoga, svit bi pomro od gladi.*²

О односу урбаног непољопривредног, сеоског непољопривредног и сеоског пољопривредног становништва постоје процене с почетка процеса индустријализације БиХ. Према подацима из пописа аустро-угарске управе, од укупног броја становника (1.336.091), 2% су чинили земљопоседници, 30% су били слободни, а 50% зависни сељаци, док се 18% бавило другим (ближе неименованим) занимањима.³ Оваква структура становништва, однос између оних који су директно ангажовани у производњи хране, и оних који су се бавили услужним и транспортним делатностима, био је другачији у периоду средњег века. Процене за западноевропске градове говоре о односу од чак 80% пољопривредног наспрам 20% непољопривредно ангажованог становништва, градског и сеоског.⁴ Може се, дакле, условно прихватити да је и у северној Босни проценат становништва директно ангажованог у производњи хране износио између 80% и 90% у посматраном периоду.

Градови са својим подграђима су директно и непосредно зависили како од сопствене пољопривредне производње, тако и од сеоских насеља у њиховој најближој околини. Начин прединдустријске пољопривредне произ-

¹ J. Landers, *The Field and The Forge*, 1–2, 45; P. Chaunu, *Civilizacija klasične Evrope*, 260.

² J. Baltić, *Godišnjak od dogadjaja i promine vrimena u Bosni 1754–1882*, прир. A. Zir-dum, Sarajevo 1990, 298.

³ P. Sugar, *Industrialization of Bosnia–Herzegovina*, 5–6, 15.

⁴ R. Allen, *Economic Structure and Agricultural Productivity in Europe 1300–1800*, European Review of Economic History 3 (2000) 1–25.

водње и њени саобраћајни услови довели су до стварања *посебне организације и структуре пољопривредног простора*, подређеног производњи хране, што је предмет обимних научних истраживања. Изузетни резултати су постигнути на основу посматрања нормативног, идеалног модела уређења пољопривредног простора (*agricultural location theory*), какав је осмислио Јохан Хајрих фон Тинен (Johann Heinrich von Thünen). Према том моделу, предвиђена је максимална економска раздаљина између места производње одређених пољопривредних производа (жито, воће, поврће, млеко и млечни производи, сточарство и сточарски производи), и центра потрошње, тј. централног насеља (град, трг). Та економска раздаљина је одређена трошковима превоза, који зависе од физичке раздаљине, квалитета пута, врсте и пропадљивости производа, њене економске вредности, тежине и запремине.

На тај начин, у овом идеалном моделу који посматра један центар потрошње (град, трг) и његову околину, око самог насеља се формирају области с различитом врстом производње. У првом појасу, у непосредној околини насеља налази се земљиште које се интензивно обрађује и ђубри, с вртовима (повртњацима), и подручјима где се праве млечни производи — свеже млеко, путер и сир, као роба која не може да се преноси на већу раздаљину, јер се брзо квари и пропада. Следећи појас чине воћњаци и виногради, који такође захтевају стални надзор, бригу и веће ангажовање људи, што их смешта ближе месту њиховог становаша. Даље од тога пружају се оранице с тропољним плодоредом, а најудаљенији појас чине ливаде и шуме, као подручје подређено сточарству, било као пратећој делатности, или као месту зимовања полуномадских сточара.⁵

Оваква типологија производње и њен просторни распоред према фон Тиненовом моделу потврђени су на примеру византијских насеља, у неколико истраживања Јоханеса Кодера, заснованих на анализи византијске изворне грађе и археолошког материјала. Према његовим прорачунима, за исхрану једног човека током једне године, била је неопходна производња од око 200/288 кг жита, са око 0,5 хектара оранице, и производња поврћа са око 35–40 м² врта. Додајући земљиште на угару, под ливадама и шумом, приближно се може одредити величина пољопривредне површине неопходне за прехрану одређеног броја становника у једном насељу.⁶

⁵ J. H. von Thünen, *Der Isolierte Staat in Beziehung auf Landwirtschaft und Nationalökonomie*, Rostock 1826, 1842², (енгл. превод 1949); W. L. Garrison — D. F. Marble, *The Spatial Structure of Agricultural Activities*, Annals of the Association of American Geographers 47-2 (June 1957) 137–144; R. Knowles — J. Wareing, *Economic and Social Geography*, Oxford — London 1989, 41–42, 139–142.

⁶ J. Koder, *Gemüse in Byzanz. Die Versorgung Konstantinopels mit Frischgemüse im Licht der Geponika*, Wien 1993, 69, 100–103; исти, *Land Use and Settlement: Theoretical Approaches*, у: *General Issues in the Study of Medieval Logistics*, ed. J. F. Haldon, Brill, Leiden 2006, 160–169.

У домаћој историографији, за сада је једино проучен пример односа града Призрена и његовог економског залеђа — „градске жупе“, тако да се структура пољопривредног простора овог подручја може донекле реконструисати. Подграђе града чиниле су стамбене зграде, цркве, али и отворени простор — тржница, као и вртови. У непосредној околини самог града, на територији његовог „метоха“ који се простирао у ширини од два до шест километара, постојали су дворови, као владарске и властеоске зграде и центри поједињих властелинства, потом њиве, виногради, вртови, воћњаци, дудови, али и млинови и пећи. Границе „метоха“ са атарима суседних села представљали су у највећој мери путеви, што је само разграничење чинило доста једноставним и уочљивим. Сама градска жупа подударала се с географском целином, односно простором Призренске котлине, чије границе су максимално удаљене од града неких 20-так километара. На тлу Призренске жупе простирала су се села са својим атарима и пољопривредним површинама — оранице, виногради, воћњаци, ливаде, и шуме.⁷

Живот под „диктатуром жита“ у почетку се ублажавао увођењем тропољног, затим вишепољног система обраде земље, који је подразумевао смену пролећних и зимских усева, уз остављање дела ораница на „угару“. Свака култура је имала свој критични период вегетативног развоја када је била најосетљивија према временским условима. Комбинација неких од седам климатских модела могла је да изазове егзистенцијалну угроженост услед пропадања жетве, делимичног или потпуног: изузетна кишовитост у јесен, преурањеност зимских температура, изузетна обилност зимских падавина, изузетна кишовитост у пролеће, ниске пролећне температуре, ниске летње температуре, изузетна кишовитост током жетве. Осим тога, за почетак развоја биљака неопходан је такозвани *биолошки минимум*, односно просечна дневна температура преко пет степени Целзијуса, а у време *биолошког оитимума*, развој биљака је најинтензивнији. Износ обе температурне крајности различит је за поједине биљне културе.⁸

Најкритичнији период за озиме културе на простору умерено-континенталне климе којој припада подручје северне Босне јесте у току марта-априла, у виду позног мраза, слабе осунчаности и велике кишовитости. Затим, падавине у току саме жетве доводиле су до брзог буђања ускладиштеног зрна, а то се одражавало на квалитет следеће сетве. Слаба осунчаност утицала је на стварање малог нивоа протеина у зрну, што је значило његову мању хранљивост за људе и стоку. Попут жита, и квалитет траве је зависио од падавина и осунчаности, тако да је у крајњем исходу то утицало на

⁷ М. Благојевић, *Град и жућа*, 67–84.

⁸ Г. Трбић, *Лијевче поље — климатске карактеристике*, Бања Лука 2004, 74.

количину и квалитет млека и млечних производа (маслаца и сирева).⁹ Две узастопне кишне године у време жетве могле су да буду превазиђене тек након седам година, а постојала је реална могућност да свака четврта година има лошу жетву. Тако су у Бургундији у периоду од 1277. до 1343. чак 34 године биле означене као „гладне“, а у Кијевској Русији између 1024. и 1332. свака седма година у просеку је била обележена кризом глади.¹⁰

Осетљивост (*vulnerability*) средњовековне привреде и друштва била је условљена и неразвијеношћу технике, али и слабошћу јавне власти да организовањем складиштења веће количине хране и могућношћу бржег интервенисања из залиха превлада ћуди природе. Сигурност живота зависила је од учесталости лоших жетви, а не од просечних, и то је нарочито било проблематично код малих приноса и малих земљишних парцела, каква је била већина поседа зависног становништва.¹¹

Осим тога, сваки земљорадник је морао да донесе низ одлука чији крајњи исход није био толико производња вишке, већ избегавање ризика и осигурање преживљавања, заправо довољне количине хране за себе и своју породицу. Те значајне одлуке су биле: које културе посејати и у ком плодореду, на којим локацијама — парцелама, у које време треба отпочети с припремним и са главним радовима (сетьва, жетва, вршидба, спремање урода и његова заштита, плаштење сена, сакупљање сламе; орезивање лозе, окопавање, заштита воћака од штеточина итд.). Саме одлуке биле су многоструко сложене и зависиле су од низа чинилаца: усвојеног претходног искуства и знања, способности земљорадника да процени стање квалитета тла и његове промене, од његовог познавања земљорадничких техника и културних усева, процене потребне радне снаге (животиња и људи) и њихове организације у одређено време, од његове правовремене процене величине приноса — успешности или неуспеха, и то сходно временским и друштвено-економским приликама.¹²

Као начин стицања готовог новца и као допуну егзистенцијалној основи, земљорадничко становништво је практиковало неколико допунских привредних активности. Пчеларство је било веома погодно, јер је захтевало минималну бригу и ангажовање радне снаге. Мед је представљао прехранбени артикал, а восак — лукративни предмет трговине. Просечно земљорадничко домаћинство бавило се живинарством, што такође није

⁹ J. de Vries, *Histoire du Climat et Economie: des faits nouveaux, une interpretatione differante*, Annales ESC 32–2 (1977) 218–223; C. Pfister, *Fluctuation climatique et prix céréaliens en Europe du XVIe au XXe siècle*, Annales ESC 43–1 (1988) 34–35.

¹⁰ U. Dirlmeier — G. Fouquet — B. Fuhrmann, *Europa im Spätmittelalter*, 164.

¹¹ J. Le Goff, *Srednjovekovna civilizacija Zapadne Evrope*, Beograd 1974, 276–284; J. Landers, *The Field and The Forge*, 60.

¹² R. McC. Netting, *Agrarian Ecology*, Annual Review of Anthropology 3 (1974) 44–45.

захтевало претерану пажњу, а доносило је економску корист. Свињогојство је било распострањено у подручјима храстових шума, где су крда свиња била пуштена на ижиравање под надзором пастира које би унајмило једно или више села. Виноградарство је било далеко најзахтевније, како у погледу климатско-географских особина подручја, тако и у смислу постојања вишке радне снаге потребног за бројне послове око одржавања винове лозе.

Пшеница (triticum vulgare) као најквалитетнија, али и најзахтевнија култура у погледу квалитета тла, била је и најосетљивија према метеоролошким осцилацијама. Такође, пшеница није могла да се сеје две године заредом на једној истој парцели, зато што је иссрпљивала минералне материје из тла. Ђубрење њива, односно већих сетвених површина, као што је познато, није могло да се примењује у значајнијој мери све до развоја стајског сточарства. Понеке парцеле — вртови, „најбоље њиве“ уз окућницу, ђубриле су се „торењем“ стоке — ограђивањем и држањем стоке на истом месту током неког периода, обично непосредно пред сетвено орање. Таква пракса је забележена, осим у Приморју, и у Семберији, у долини горње Спрече и у Јању.¹³

Јечам (hordeum vulgare), сродан пшеници, био је и озима и јара култура, која се сејала на мање квалитетним подлогама јер има краћи корен од пшенице, а добро је подносио сувљу и хладнију климу. Време сазревања озимог јечма било је за неких 2–3 недеље краће од сазревања озиме пшенице, док је жетва јарог јечма могла да се очекује 70 дана након сетве. Пре употребе у људској ис храни, морао је да се уклони веома тврди омотач зrna, и тек онда је могао да се меље у брашно или да се кува као каша. Поред тога, јечам се користио и у производњи пива.¹⁴

Раж (secale cereale) је била најотпорнија на климатске (не)прилике, нарочито на хладноћу, и могла је да се сеје и на мање квалитетним и влажнијим подлогама и на већим висинама, а њена слама је била потребна за покривање стамбених зграда. *Сумјешица и суражица (Triticale, i.e. Triticum et Secale)* као мешавине пшенице и јечма, односно ражи, требало је да створе већу отпорност биљака и повећају шансе за успешну жетву.¹⁵

Зоб (овас) (avena) је био пролећна култура, као и *просо*. Прва култура се користила за прехрану коња, а у мањој мери и за дохрану младих јагњи-

¹³ М. Благојевић, *Земљорадња*, 143–149; Р. Ракита, *Привреда, ергологија и технологија у Јању*, Зборник радова Етнографског института САНУ 9 (1979) 161–194; М. С. Filipović, *Prilozi etnološkom poznavanju severoistočne Bosne*, 28; Р. Kajmaković, *Semberija*, 51; J. McCriston, *Wheat*, у: *The Cambridge World History of Food*, I, eds. K. F. Kiple — K. C. Ornelas, Cambridge University Press 2000, 158–174.

¹⁴ *Пиће*, у: ЛССВ, 518 (М. Спремић), J. McCriston, *Barley*, у: *The Cambridge World History of Food* I, 81–89.

¹⁵ М. Благојевић, *Земљорадња*, 81–83; H. Küster, *Rye*, у: *The Cambridge World History of Food* I, 149–152.

ћа, тако да подаци о вишим приносима зоби у селима посредно могу да указују на нешто већи значај сточарства. Поред ове употребе, изгледа да је овас имао и неку улогу у исхрани људи, као овсена каша, која је била хранљивија од пшеничне.¹⁶

Просо (millium, panicum miliaceum) припада реду најстаријих житарица уопште. Старим Словенима је свакако било основно хлебно жито. Постојало је више стотина подврста проса, које је било цењено због велике отпорности и изузетно кратког периода сазревања — 45 до 65 дана, због чега су га гајили разни народи током своје сеобе, као и номади. Поред тога, сејало се и у оним годинама када би зима потрајала, па би се закаснило са сејањем других жита. Богатије калоријама од пшенице, користило се као брашно за танке хлепчиће или се кувало попут овсене каше.¹⁷

Круйник — *пир* (спелта) као врста озиме пшенице помиње се и у османским изворима под именом *каилуџа*, која се понекад мешала с јечмом. *Mahlut* је такође назив османских извора за врсту „мјешанца“, вероватно мешавине пшенице и јечма. Пшеница, јечам, раж и сурожица су биле озиме културе, које су се сејале у јесен, а желе на лето, док су зоб, просо, јара пшеница и јари јечам биле пролећне културе, с кратким роком сазревања од само три месеца.¹⁸

Побољшања у пољопривреди била су веома ограниченог домета — осим комбинованог (тропољног) плодореда, понављаног орања (3–4 пута) и унапређења врста усева, било је могуће бројно и квалитативно побољшати стада домаћих животиња, повећати број оруђа и унапредити квалитет алатки. Ширење ових иновација одвијало се у развијеном средњем веку (12–14. век), и значило је својеврсну „пољопривредну револуцију“, након које се стање неће битније мењати све до новог преображаја током 18–20.

¹⁶ М. Благојевић, *нав. дело*, 83; А. Handžić, *Tuzla*, 331. Овсена каша је била раширења код Германа, у Британији и у Кијевској Русији, а количински је најбогатија калоријама, јер садржи до 7% масти — N. J. G. Pounds, *An Historical Geography of Europe 450BC – 1330AD*, Cambridge University Press 1973, 369–375; С. Л. Јевтић, *Основи историје пољопривреде од прасторије до данас*, Београд 1993, 101–103; D. M. Peterson — J. P. Murphy, *Oats*, у: *The Cambridge World History of Food*, I, 121–131.

¹⁷ М. С. Филиповић, *Живот и обичаји народни у Височкој нахији*, СЕЗ — Живот и обичаји народни, књ. 27, Београд 1949, 7; J. M. J. de Witt, *Millet*, у: *The Cambridge World History of Food*, I, 118–119; *Sorghum and millets in human nutrition*, FAO Food and Nutrition Series, No. 27, 1995; А. Лома, *Просо*, Расковник 85–86 (зима 1996) 63–66. Занимљиво је да је Ј. Адамчек на основу историјске грађе дошао до закључка да је *просо* у 16. веку био основна житарица у исхрани сиромашних сељака у Хрватској и Славонији — *Agrarian odnosti*, 279–280.

¹⁸ М. Благојевић, *нав. дело*, 81–84; Х. Шабановић, *Турски извори за историју Београда*, 623–624; А. Handžić, *Tuzla*, 330–332; A. Cunningham — O. P. Grell, *The Four Horsemen of the Apocalypse — Religion, War, Famine and Death in Reformation Europe*, Cambridge University Press 2000, 201, 207, 211–212.

века, који је претходио „индустријској револуцији“, од запада ка истоку Европе.¹⁹

Основна оруђа и алатке били су: *рало, мотика, ашов, лоја/ла, йарно-кот, секира, косир, срп и коса, нож, грабуље и виле*. Основни материјал за алатке било је дрво, лако доступно и лакше за обраду од гвожђа. Користило се и за израду оружја и оклопа, као и коњске опреме. Од техничке опреме, по свом значају се издвајају воденице. Замениле су ручне жрвињеве за жито и тиме су ослободиле добар део радне снаге.²⁰

Рало се употребљавало не само током читавог средњег века, већ се у појединим крајевима задржало у употреби и до почетка 20. века. Осим тога, не треба никако испустити из вида ручно копање и разбијање грудви земље, нарочито на оним местима где је она била сувише тврда да би је рало разбило. Такође, домаћинства која нису могла да приуште поседовање нити позајмљивање волова, била су принуђена да ручно обделавају земљу. Тек у 17. веку у посавској низији је преовладао прво дрвени плуг са гвозденим лемешем и црталом, а још касније, почетком прошлог века — гвоздени плуг. У Семберији су и крајем 19. века дрљаче биле у потпуности израђене од дрвета, са клиновима од суве дреновине.²¹

Е. Лоидолт, *Босанско рало*, 1880.²²

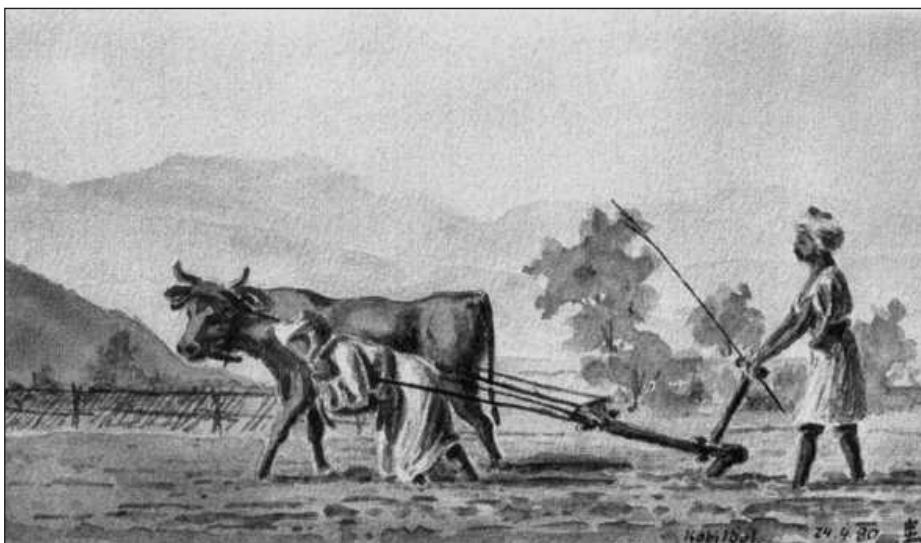
¹⁹ J. Le Goff, *Srednjovekovna civilizacija zapadne Evrope*, 252–271; P. Chaunu, *Civilizacija klasične Evrope*, 261–263; J. Gimpel, *La révolution industrielle du Moyen Age*, Paris 1975; J. Landers, *The Field and The Forge*, 50.

²⁰ М. Благојевић, *нав. дело*, 21–51; A. Bryer, *The Means of Agricultural Production: Muscle and Tools*, у: *The Economic History of the Byzantine Empire*, ed. A. Laiou, Dumbarton Oaks — Washington D.C. 2002, 101–113, illustr. 2–3 [www.doaks.org/etexts.html (3. 5. 2005)].

²¹ M. S. Filipović, *Prilozi etnološkom poznavanju severoistočne Bosne*, 74, 94, 126; R. Kajmaković, *Semberija*, 48.

²² I. Kržović, *Eduard Loidolt. Akvareli iz Bosne i Hercegovine 1880–1882*, Cirih 1999, бр. 100.

„Гвожђе за рало“ и „гвожђе за плуг“ помињу се у османским законским прописима за поједине градске пазаре као трговачки артикли, с различитим износима трошарине. Од три комада првог плаћала се једна акча, док је овај други производ био цењенији — од једног комада плаћала се једна акча, сигурно у зависности од употребљене количине метала, односно његове тежине.²³ У Босанској Посавини се у запрегу дрвеног плуга упрезало по два или три пара волова, јер је земља била тешка и „масна“, састављена од речних наноса. Овде се одржао и обичај да се два домаћина који имају само по једног вола удружују у обављању польских радова. Таква пракса је забележена у залеђу Дубровника, почев од краја 13. па до средине 15. века. Из уговора о закупнини волова сазнаје се да је вредност закупа једног вола износила отприлике 1/8 приноса, а за два вола, односно, једну запрегу — $\frac{1}{4}$ остварене жетве.²⁴

Жена у јарму?

Е. Лоидолт, *Орање у Кобилдолу*, 24.04.1880.²⁵

За суседну Славонију, као подручју са сличним природно-географским особинама, изражена су мишљења да је крајем 17. века запрегу за ора-

²³ *Kanuni i kanun-name*, 18.

²⁴ М. Благојевић, *Земљорадња*, 53–58, 211–242; М. С. Филиповић, *Prilozi etnološkom poznavanju severoistočne Bosne*, 74, 137.

²⁵ И. Крžović, *Eduard Loidolt, Akvareli*, бр. 59. Топоним *Кобилдол* забележен је 1894. на аустро-угарској топографској карти (1 : 200.000), и 1930. на југословенској топографској карти (1 : 100.000, секција Сарајево), у долини Касидолског потока, југозападно од Сарајева.

ње чинило чак три до пет пари волова, што се чини веома претераним проценама без довољно потврде у изворној грађи. Наиме, након ослобођења од Османлија, аустројске власти су спровеле катастарски попис поједињих подручја, записујући број домаћинстава, ораничних површина са сетвеним културама и број грла крупне и ситне стоке. Према резултатима пописа, веома мали број становништва — само 11 домаћинстава, могао је сам да направи једну запрегу волова, а камоли претпостављених три или пет.²⁶

Прелазак с воловске на коњску запрегу, што је омогућавало знатно брже обрађивање ораница, није посведочен у изворима за подручје нашег истраживања, нити у средњем веку, ни у османском доба. Тек је у летопису фра Јака Балтића записано под годином 1880: „*Narod poče s konjima orati, buduć volovi pomrli.*“ Претходне године, према сведочењу овог писца, избила је епидемија говеђе куге, током које је аустро-угарска влада одстрањивала оболела грла дајући сељацима надокнаду.²⁷ Размере ове епидемије нису познате, али је било неопходно да постоји довољан број теретних коња да би заменили воловску запрегу. Може се претпоставити да се овај прелазак на ефикаснији начин обрађивања земље није десио истовремено у свим крајевима Босне и Херцеговине.

ВРСТЕ УСЕВА И ПРОИЗВОДЊА

Врсте усева, величина засејаних површина и њихов просторни распоред зависили су од природно-географских особина терена — од квалитета и састава тла, надморске висине, климатско-хидрографских прилика и распореда вегетације, као и од могућности ангажовања људске и животињске радне снаге, потом од друштвених и политичких околности. Само на поједињим подручјима северне Босне, за која су сачувани подаци из детаљних пописних дефтера (*mufassal tahrir defterleri*), могуће је утврдити приближан однос између поједињих усева, пре свега житних култура. Међутим, коришћење ових врста извора има неколико ограничења. Прво произлази из саме намене састављања пописних дефтера, а то је да се утврде врсте и очекивани износи прихода тимарника од поједињих пореза, због чега су изостављени приходи вакуфа и Царске благајне. Када је реч о пољопривредној производњи, подаци о десетинама, са саларијом и без ње, не одражавају реалну, него очекивану, просечну производњу једног сеоског насеља. Потатке о њеној висини пописивач је требало да добије од локалног кадије, спахија, можда и локалних сеоских првака, али је пуно зависило од његовог личног поштења и савесности у обављању повереног посла. Иако се

²⁶ M. Vrbanus, *Ratarstvo u Slavonskoj Posavini krajem 17. stoljeća*, Scrinia Slavonica 2 (2002) 202–260.

²⁷ J. Baltić, *Godišnjak od dogadjaja*, 294–295.

приhvата да износи прихода од житних и винских ушура изражавају трогодиšњи просек, такав начин процењивања у пракси није био могућ, већ се уопштено узимао просек производње, одбацијући екстреме с оба kraja — изузетно лоше и изузетно добрe жетве. Надаље, у дефтерима нису присутне све врсте сствених култура, као ни све врсте извора хране и егзистенције сеоске популације. Примећено је, такође, да број пописаних мушких глава у селу није у корелацији са производњом која је за њега процењена. Једно од почетних методолошких начела у коришћењу пописних дефтера јесте да се неколико пописа користи у серији, у хронолошком низу, заједно са свим осталим врстама извора.²⁸

У сваком случају, биће интересантно погледати на примеру Босанског санџака шта јесте, а шта није ушло у попис, с тим што треба имати на уму да објављени опширни дефтер из 1604. није потпуно репрезентативан. Веродостојност података о пољопривредној производњи умањена је и због околности у којима је попис настао. Формално, онако као што је датиран, дефтер је настао при kraju Дугог рата (1593–1606), а заправо су подаци преписани са неког ранијег предлошка. Остаје отворено питање који је попис послужио у те сврхе. Пописивач са комисијом није био у могућности да заиста изађе на терен и да прикупи податке са лица места.²⁹ Наиме, од августа 1603. до kraja марта 1604. беснела је побуна „Скривана“, заменика босанског паше,³⁰ па се може претпоставити да је његов текст највероватније преписан из неког ранијег пописа — можда из детаљног из 1563/65. или из 1570. године. Појава преписивања података из једног дефтера у други, за многа подручја Османског царства утврђена је за период после прве четвртине, а нарочито од половине 16. века. Надаље, за овај дефтер није сачувана пратећа канун-нама која би саопштила прописане цене за поједине артикли, систем мера и износ новчаних дажбина који је примењиван на територији овог санџака.³¹

²⁸ H. W. Lowry Jr., *The Ottoman Tahrîr Defterleri as a Source for Social and Economic History*, 3–18; B. McGowan, *Food Supply and Taxation*, 139–196; J. C. Alexander, *Counting the Grains*, 55–70.

²⁹ Ради илустрације тадашњих прилика навешћемо један пример. Крајем марта 1596, султан Мехмед је упутио ферман сребреничком кадији у коме му наређује да испита жалбе раје нахије Осат, која се њему обратила са оптужбама на рачун сакупљача цизје и овчарине. Они су тражили много већи износ него што је био прописан на име ових дажбина, и то се наводи као разлог бежања раје. — М. Ђукановић, *Маглајски документи A. Махмутагића*, Анали Филолошког факултета у Београду 6 (1966) 446–448.

³⁰ K. Horvat, *Monumenta historica nova historiam Bosne et provinciarum vicinarum illustrantia*, GZM 21 (1909) 104, 317–321.

³¹ Канун-наме, основни порески закони за одређену област, нису обавезно биле укључене у опшире дефтере — H. W. Lowry Jr., *The Ottoman Liva Kanunnames contained in the Defter-i Hakani*, у: исти, *Studies in Defterology. Ottoman Society in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, The Isis Press, Istanbul 1992, 19–46.

Узимајући све ове опште поставке и ограничења у обзир, приказаћемо слику пољопривредне производње каква је могла да постоји у једном историјском раздобљу, онако како то подаци објављених дефтера и резултати других истраживача допуштају. У селима *нахија Горње и Доње Тузле*, према величини пописаних ушура у првој половини 16. века, предњачила је пшеница, на другом месту се налазио или зоб (овас) или јечам, док је просо редовно заузимало четврто место. Следили су каплуца и сумјешица.³² Села ових нахија налазила су се на речним пристранцима — Солине, Јале, Спрече, с надморском висином која се кретала од око 200 до око 500 м. Село с највећим приходом пореза од пшенице у обема нахијама било је село Солина (с махалом Штетиковић), које и данас постоји у близини Горње Тузле. Оно је 1548. године давало чист ушур од пшенице (без саларије) од 107 товара. Један товар је према канун-нами Зворничког санџака из исте године износио 4 киле од 33 оке, укупно 132 оке или 169,3 кг. Десетак од пшенице овог великог села са око стотинак домаћинстава износио је 18.118,3 кг или нешто више од 18 тона. На другом месту по засејаној површини била је зоб, са ушуром од 40 товара (6.772 кг), затим просо — 31 товар (5.248,3 кг), и на kraју јечам чији је десетак износио само пет товара (846,5 кг). Могло би се закључити да су пшеница и јечам биле озиме, а зоб и просо јаре културе на овом подручју, јер је било уобичајено да озиме и јаре културе заузимају приближно исту површину ораница. У атару села с поменутом махалом забележена су и два млина на потоку Солини, који су радили током читаве године, јер је дажбина на њих износила 60 акчи (2 пута 30).³³

На тимару кнеза Радивоја Опрашића који су чинила села у нахији Гостиљи гајиле су се ове културе: пшеница, просо, јечам, зоб, сочиво, лан, бостан и воће, док је у селу Косенићу уписан и приход од шире, што сведочи о постојању винограда. Додатне приходе сељаци су остваривали производњом меда и свињогојством.³⁴

Две посавске нахије — Кобаш и Добор, с десне обале Саве, пружају слику економских прилика сличних онима у долини Јале, али су приходи од земљорадње по одређеним културама пописани у веома малом броју њихових насеља. На тако малом узорку, није могуће изводити потпуно валидне закључке. Најопштије речено, гајили су се „мјешанац“ (*mahlut*), затим зоб и пшеница, винова лоза, лан, уз поврће и воће које није ближе именовано. Оно што се ипак може приметити јесте помен посебног пореза — *жисорвнине* (*resm-i bellut*), као дажбине на исхрану свиња у храстовим и бујковим шумама, о чему ће посебно бити речи. У селу Бишњи, јужно до дана-

³² A. Handžić, *Tuzla*, 330–332.

³³ *Kanuni i kanun-name*, 116; исти, *нав. дело*, 260–261, 274; О. Зиројевић, *Млинови у време турске владавине*, Сеоски дани Сретена Вукосављевића VI (1978) 153–161.

³⁴ BVA, TTD 16 (1476) — исписи и превод др Е. Миљковић-Бојанић.

шњег Прњавора, уписана је десетина од дрва.³⁵ Занимљиво је приметити да су крајем 17. века, на левој обали Саве, у Славонској Посавини, у окрузима Кобаш и Брод највеће површине биле засејане пшеницом, док су јечам и зоб били заступљени у знатно мањој мери, а остале културе, као прости, нису пописане.³⁶

У околини самих касаба Маглаја и Жепча и у селу Завидовићу, у првом реду сејао се „мјешанац“ — *сумјешица*, потом је следио зоб, па пшеница. Такође, било је доста винограда, а и производња белог и црвеног лука и купуса била је значајна, будући да је уписана као извор пореза. Надаље, убележен је порез од лана, сена, кошница и воћа, али недостају порези од свињогојства и ситне стоке (оваци и коза), иако се помињу посебни терени за испашу и исхрану стоке — чарири, јајлаци и изгони.³⁷

Редослед житних култура у нахији Тешањ био је овакав: прво место по висини ушура у већини села је заузимао „мјешанац“, смењујући се са зоби, док је пшеница увек била на трећем месту, осим у махали Хљеб, где је убележена на првом месту. Скоро у сваком селу се бележе десетине од поврћа, лана, сена, кошница, а у већини насеља су уписаны приходи од пореза на свиње и на ситну рогату стоку (овце и козе).³⁸

У малој нахији Требетину, која се простирала у долини реке Љешнице, и чије име указује на добијање пољопривредних површина поступком крчења шумске вегетације, редослед пописаних култура био је следећи: на првом месту по висини ушура се налазио „мјешанац“, то јест „сумјешица“, затим зоб у истом или нешто мањем износу, док се пшеница вишеструко мање сејала. Поред житних култура, пописани су и ушури од лана, сена, кошница, поврћа и воћа, као и порез од четири млина који су радили изгледа само пола године, јер је њихова дажбина износила 15 акчи. Попис не бележи ушур од вина, дажбине од свиња и ситне стоке.³⁹

Преовлађивање „мјешанца“ као најзаступљеније културе у северном делу Босанског санџака било је условљено како физичко-географским особинама тла, тако и економским разлогима. Према нормативним, а не тржишним ценама житарица у попису из 1604, једна кила (од 33 оке, тј. 42,33 кг) пшенице имала је вредност од 22 акче, „мјешанца“ — 13 акчи, а зоби — 7 акчи. „Мјешанац“ је био конкурентно хлебно жито не само по цени, већ и по отпорности на метеоролошке неприлике. У севернобосанској регији постоји велика вероватноћа позног, априлског мраза на почетку вегетације.

³⁵ *Opširni popis (1604)*, I–2, 355–384; исто, III, 465–509.

³⁶ M. Vrbanus, *Ratarstvo u Slavonskoj Posavini*, 202–260.

³⁷ *Opširni popis (1604)*, III, 291–329.

³⁸ *Opširni popis (1604)*, III, 340–385.

³⁹ *Opširni popis (1604)*, III, 333–338.

ног периода, тако да се отпорност усева и успешност жетве повећавала управо сејањем те културе.⁴⁰

С друге стране, управо у време састављања овог пописа, у последњим деценијама 16. века, забележено је драстично захлађење климе широм Европе, па и у најближем суседству Босне, на тлу Угарске. Према прорачунима, нарочито су зимске температуре биле испод просека, чак и до 2 степена Целзијуса, али су и пролећа и лета била хладнија, а у последњој трећини 16. века и влажнија. Врхунац захлађења у Угарској био је период 1595–1610, када су и лета била хладна и кишовита.⁴¹

Погоршање климатских одлика, у садејству са политичким и друштвено-економским приликама, сасвим извесно је могло да утиче на промену пољопривредне праксе и на прелазак с веома захтевне и осетљиве пшенице на климатски отпорнији и јефтинији, али мање квалитетан „мјешанац“. С обзиром на доста велико годишње захлађење, могло је доћи и до снижавања горње границе земљорадње и напуштање ораница на већим висинама. Према неким прорачунима, захлађење од само једног степена Целзијуса спушта ту границу за око 150 метара надморске висине и скраћује време биљног раста за 3 до 4 недеље.⁴²

Оранице плитко оране употребом рала, непревртане и непроветрене, слабо или никако ћубрене, нису могле да доносе добре летине и морале су да се остављају необрађене (на „угару“) сваке друге-треће године, како би природним путем обновиле своју плодност. Питање приноса усева, однос између уложеног семена и количине остварене жетве житних култура (пшенице, јечма, сумјешице, ражи), није могуће подробније сагледати на основу расположиве грађе, али се може прихватити да су се приноси кретали у оквиру познатих вредности на подручју суседних, и шире, европских држава. У западној Европи, од 13. до краја 15. века, приноси су се повећали са 1 : 3 и 1 : 3,7 на 1 : 4 и 1 : 4,7. Приноси ражи и зоби (овса) били су нешто већи од приноса пшенице.⁴³ У средњовековној Србији се рачунало с просечним, односно уобичајеним четвороструким приносом, што је закључак заснован на уговорима о закупу између власника ораница, волова и семена, и на другој страни, сељака. Једна четвртина остварене жетве била је по-

⁴⁰ Г. Трибић, *Лијевче поље — климатске карактеристике*, 60–61.

⁴¹ L. Rácz, *Variations of Climate in Hungary (1540–1779)*, Palaeoklimaforschung 7 (1992) 125–135; Ch. Pfister — R. Brazdil, *Climatic Variability in Sixteenth-century Europe and Its Social Dimension: A Synthesis*, Climatic Change 43 (1999) 5–53.

⁴² P. R. Galloway, *Long-term Fluctuations in Climate and Population in the Preindustrial Era*, 9.

⁴³ N. J. G. Pounds, *An Historical Geography*, 372–373; J. Le Goff, *Srednjovekovna civilizacija Zapadne Evrope*, 254–255; F. Braudel, *Les Structures du Quotidien: le Possible et l'Impossible*, Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XVe–XVIIIe siècle I, Paris 1979, 98–99.

требна за семе за наредну жетву, по једна четвртина за плаћање најма једног паре волова и власника коришћеног семена, и једна четвртина је остајала сељаку који је уложио свој труд у обрађивање земље.⁴⁴

Радом једног паре волова средњовековно сеоско домаћинство на подручју српских земаља могло је годишње да обрађује парцелу чија је пресечна величина била око 2,5–3,75 хектара, с једном трећином земљишта на угару. За сетву ове површине било је потребно утрошити 5–6 стари житарица, односно 22,5 кабла (сваки по 82 кг, што износи 1.395 кг семена), очекујући жетву са просечним четвороструким износом.⁴⁵ За Славонску Посавину у 17. веку изражена је претпоставка да се просечна величина земљишне парцеле кретала од 2,5 до 3 јутра (*jugera*),⁴⁶ што би износило од 1,44 до 1,725 ха, ако се рачуна у једно јутро 1.600 квадратних хвати (клафтера). Када се, међутим, узме већа вредност јутра од 2.400 кв. хвати, онда се величина ораница кретала од 2,16 до 2,6 хектара, што се приближава напред поменутим прорачунима.⁴⁷

Занимљиво је да су се у височком крају, који се сматра једним од најплоднијих, још и 20-тих година прошлог века величине њива изражавале количином семена потребном за њихово засејавање. Рачунало се да је за седам дунума земље, (један дунум је тада био заокружене вредности на 1.000 м², што даје 7.000 м²), потребан „товар“ јечма од 80 ока или 102,64 кг. Претворено у савремене мере, то значи да би се за сејање једног хектара трошило 146,6 кг јечма. Како је „товар“ пшенице био већи и рачунало се 100 ока, одатле би за сетву једног хектара било потребно утрошити око 183 кг пшенице, што одговара и савременим проценама. Надаље, просечна величина њива у височком крају износила је 4 до 5,5 „товара“ усева, или 2,8 до 3,8 ха. Скоро да и нема разлике у односу на средњовековне и нововековне просечне величине земљишних парцела у тропольном систему.⁴⁸

И у Османском царству је нормирало да земљишни посед који једно сеоско домаћинство може да обради једним паром волова представља економску основу живота његових чланова, да се прехрани и да буде способно да плати порезе. Таква јединица се називала *цифлук* (*ciftlik*), а његова величина је

⁴⁴ М. Благојевић, *Земљорадња*, 183. и даље.

⁴⁵ М. Благојевић, *нав. дело*, 251–270; о величини кабла, вид. исти, *Соће — основни порез средњовековне Србије*, Глас САНУ 390, Одељење историјских наука 11 (2001) 26–43.

⁴⁶ M. Urbanus, *Ratarstvo u Slavonskoj Posavini*, 202–260. Аутор у овом раду није ни на једном mestу навео вредност „јутра“ на основу кога изводи своје закључке.

⁴⁷ М. Влајинац, *Речник наших старијих мера — у току векова*, III, Београд 1968, 318–328.

⁴⁸ М. С. Филиповић, *Живот и обичаји народни у Височкој нахији*, 293; М. Благојевић, *Земљорадња*, 254–260, и даље.

варирала у односу на квалитет земљишта. Прописана величина чифлукса за подручје Сремског санџака око 1580. године износила је: у један чифлук најплодније земље рачунало се 70–80 дунума (6,44–7,36 ха), за средње плодну 80–90, 100–110 (9,2–10 ха), а за сиромашну 120–130 дунума (11–12 ха).⁴⁹

Поред основних хлебних житарица, земљорадничко становништво је садило легуминозе — сочиво (леђа), боб, сланутак, пасуљ (грах), затим и друго поврће — лук, репу, купус. Ови усеви су били подложни плаћању само ако се нису гајили у оквиру баште на окућници и ако би се износили на пазар на продају.⁵⁰

Од индустијских биљака, према подацима из Босанског дефтера, сејао се лан, док се конопља не помиње. Лан (тур. *keten*) и његова прерада у влакна од којих се ткало платно било је познато словенским племенима још у прадомовини, па су ову културу и вештину његове прераде приликом своје сеобе донели на Балкан. Након сазревања, стабљике лана су потапане у речне плићаке, баре — „мочила“, „ланишта“, а затим су сушине и трле до извлачења влакана. У том процесу су коришћене ваљавице и ступе. Ланена тканина се користила за израду летње одеће, постельине, постава и декоративних тканина. У средњовековној Србији узгојем и прерадом лана бавило се зависно земљорадничко становништво, како за своје, тако и за потребе својих феудалних господара.⁵¹ Ове опште поставке важиле су и за територију суседне босанске државе, где су османске власти затекле производњу лана која је била опорезована десетком — ушуром.

Воденице — млинови биле су неопходне у млевењу веће количине брашна и такође се помињу као порезна ставка у османским пописним дефтерима, где се висина дажбине равна према броју месеци током којих је млин активан. Према одредби канун-наме из 1539, разликовао се порез на млин који ради 3, 6 и 12 месеци, тако да је висина дажбина износила 9, 15 и 30 акчи. Дажбина од ваљавице за грубо ваљану вуну (ћебе) износила је 15 акчи.⁵² Млинови су били веома заступљени у селима тузланских нахија, затим, нахије Тешањ, где је највећи број млинова — 7, пописан у селу Плање. Они су опорезовани са 15 акчи, јер је укупна дажбина износила 105 акчи. Ово насеље одговарало би данашњим засеоцима Орашје или Џемилић Плање, западно од Тешња, и оба се налазе на малим водотоковима који формирају поток Бурновац, десну притоку Усоре.⁵³ Интересантно је

⁴⁹ H. İnalçık, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, vol. 1, 1300–1600, Cambridge University Press 1999, 144–147.

⁵⁰ М. Благојевић, *нав. дело*, 84–88; A. Handžić, *Tuzla*; Е. Миљковић–Бојанић, *Смедеревски санџак*, 91–92.

⁵¹ М. Благојевић, *Земљорадња*, 88–90.

⁵² *Kanuni i kanun-name*, 58, 117; О. Зиројевић, *Млинови*, 153–161; D. Drlića, *Valjanje i stupanje sukna u Bosni i Hercegovini*, GZM n.s. — Etnologija 14 (1959) 61–76.

⁵³ *Opširni popis (1604)*, III, 344.

да се у касаби Великој, у нахији Добор, као порезна ставка наводи приход од рудника млинских каменова — жрвињева у износу од свега 20 акчи.⁵⁴

Овакве воденице на мањим водотоковима звале су се у народу општим именом *йошочаре*. Према опису воденица на Дрини и њеним притокама, оне су биле изграђене попут брвнара, покривене шиндром. Вода је из реке или потока спроведена до бране, а одатле је улазила у „жлијеб“ или „бадањ“ — издубљено дебло које је попут олука спроводило воду на пера воденичког кола. Под ударима воде, оно је покретало *жревањ* који је трењем млео зрна жита у брашно, што се сасипало у сандук („брашњар“) постављен испод камена.⁵⁵

Други тип воденица биле су оне које су се налазиле на већим речним токовима, где је воденичарски точак био постављен на чамце. На Дрини су се такве воденице називале *дринке*, и биле су постављене на њеном току низводно од Бајине Баште. Аустроугарске власти су приликом регулације ове реке сматрале воденице великим препреком за успостављање регуларног речног саобраћаја низводно од Зворника.⁵⁶

ИСХРАНА И ЕНЕРГИЈА

„Хлеб свакодневни“ није био уопште бео, понекад је од хлеба имао само назив, како то духовито примећује Бродел. Хлебом су могли да се називају најразличитији облици мешавине брашна, од секундарних житарица — овса (зоби), ражи, крупника, јечма и хељде, до кестена, жира и коре дрвећа у доба глади, која је отварала лепезу лоших хлебова. Пшеница и јечам су били готово подједнако заступљени у медитеранским областима, а источно од Рајне, доминирала је раж. Уз просо, било је то најстарије хлебно зрно код стarih Словена који су се хранили пресним лепињама, да би потом прешли на квасни, кисели хлеб од пшенице. Такође, тек у другој половини 18. века у Француској је пшеница постала најдоминантнија житарица.⁵⁷ У српским земљама се прибегавало мешавини племените пшенице са другим врстама жита, нарочито у оскудним временима. У временима глади, туцала се церова

⁵⁴ *Opširni popis (1604)*, I–2, 373.

⁵⁵ Б. Дробњаковић, *Воденице на Дрини и на њеним притокама*, Гласник Етнографског музеја 8 (1933) 1–10, са цртежом на стр. 5; С. Мишић, *Унутрашње воде и њихово коришћење у средњовековној Србији*, Додатак ИГ 1–2 (1990–92) 42–51.

⁵⁶ Б. Дробњаковић, *нав. дело*, 14–17; Ph. Ballif, *Wasserbauten*, II, 58.

⁵⁷ P. Chaunu, *Civilizacija klasične Evrope*, 273; F. Braudel, *Les Structures du Quotidien: le Possible et l'Impossible. Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XVe–XVIII e siècle*, I, Paris 1979, 86–89 (= F. Brodel, *Strukture svakodnevnicice: moguće i nemoguće. Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV do XVIII veka*, I, Beograd 2007, 119–122); J.-L. Flandrin — M. Montanari, *Histoire de l'alimentation*, Paris 1996, 415–432; О. Н. Трубачев, *Беседа о црном и белом хлебу*, Расковник 85–86 (1996) 59–62; А. Лома, *Просо*, 63–66.

кора и буков жир. То би се мешало с мекињама (трицама) и потом месио хлеб или кувала чорба. Испечен и самлевен кестен користио се као брашно за хлеб на територији Косова и Босанског Поуња.⁵⁸

Хлеб је, иако основна животна намирница, пружао малу количину енергије. То значи да су људи чија се исхрана заснивала на хлебу, односно на угљеним хидратима, имали мање снаге за рад. Снага људи и товарних животиња била је основа сваке производње све до појаве машина. Здравом мушкарцу од 17 до 22 године старости је, према неким проценама, дневно било потребно 1.800–2.200 Калорија.⁵⁹ Међутим, при физичком напору, количина потребне енергије се пела на 3.100–4.000 Калорија. Килограм хлеба садржи 2.500 Калорија, те је с правом био основна храна сиромашних. У наредној табели доносимо прорачунате вредности приближно потрошene енергије за обављање различитих физичких активности:⁶⁰

Активност	Утрошена енергија — калорије по једном часу (Кал/ч)
Садња усева	220
Копање земље мотиком	251–351
Чупање корова	320
Крчење шикаре	400
Обарање дрвећа	480

У обзир треба узети и процене колико је радних часова било потребно за обављање поједињих пољопривредних радова. За потпуно обделавање једног хектара пшенице, коришћењем плуга, дрљаче, српа и виле, процењује се да је 1830. године било потребно 144 радна часа једног човека, а 1971, уз коришћење механизације — само пет радних часова.⁶¹ Подразумева се да је број радних часова био условљен и врстом, квалитетом тла, јер је тврђе тло требало неколико пута унакрсно преорати ралом, а потом ручно разбити грудве. У средњовековним српским земљама, рачунало се да се

⁵⁸ С. Грибић, *Српска народна јела и пића урезу бољевачком*, СЕЗ књ. 32 — Живот и обичаји народни, књ. 14, Београд 1925, 194–195; М. Филиповић, *О прибављању животињих намирница сакупљањем код Срба и Македонаца*, ГЗМ н.с. Историја и Етнологија 11 (1956) 130–131.

⁵⁹ Реч је о јединици енергије килокалорија (енгл. kilocalorie, скр. kcal), тј. 1000 калорија. У свакодневном говору појам „калорија“ се веома често користи да означи „килокалорију“. Да би се у научним радовима направила разлика, договорено је да се појам „калорија“ када означава „килокалорију“ пише великим почетним словом (Калорија). — Вид. *Calorie*, у: *Encyclopaedia Britannica*, Delux Edition CD ROM 2004.

⁶⁰ J. Landers, *The Field and The Forge*, 47–48; F. Brodel, *Strukture svakodnevnice*, 113–116.

⁶¹ R. Knowles — J. Wareing, *Economic and Social History*, 132–133.

љак једном запрегом волова може за један дан орања да обради земљиште величине једног *матса* (965 m^2), или да окопа виноград исте величине.⁶²

Структура исхране европског становништва у прединдустријско доба, нарочито пре укључивања кромпира, показује велику зависност од житарица и скробног поврћа (боба, сочива), чак 65%–75% укупних калорија. Знатно мањи проценат, 10%–15%, припадао је хранама животињског порекла — месу, риби, млеку, јајима и маслацу. Остатак калорија добијао се конзумацијом воћа и поврћа, а део је отпадао на употребу алкохола (пиво, вино).⁶³

Поред пужева, чија је употреба у исхрани забележена у Босни само у околини Зворника и Високог, природа је пружала обиље биљака и плодова који су се користили у исхрани — разне врсте трава, дивљи лук, бројне врсте печурака, лешница, ораси, кестење, дивље јабуке, јагоде, малине, купине, дрењине, боровнице и трњине.⁶⁴ Квалитет исхране, под којим се подразумева количина и разноврсност, утицао је на здравље људи и њихову отпорност на заразе и болести, на репродуктивност и дужину живота. Промена места становиšа значила је и промену начина живота и исхране, у већој или у мањој мери.⁶⁵ Овај аспект би такође требало узети у обзир приликом разматрања досељавања сточарског становништва и њиховог преласка на земљораднички начин живота.

КРЧЕВИНЕ

Ширење обрадивих површина на рачун шумске вегетације био је један од најчешћих начина да се превазиђе недостатак хране и да се обезбеди свеже и, у почетку, плодније тло због већих приноса. Нова подручја налазила су се у релативној близини старих, јер су мале раздаљине биле условљене ниским техничко-технолошким нивоом средњовековне привреде. У највећој мери нове оранице и виногради настајали су на тлу шумске вегетације у низим, а у доста мањој мери, у нешто вишим пределима. У средњовековним српским земљама постојало је неколико назива за новокултивисане површине: *ледина*, *лаз* и *таребеж*. Лединама су се означавале парцеле које су биле обрасле ретком и ситном шумском вегетацијом, шикаром и шипражјем, а које су планиране за крчење и претварање

⁶² М. Благојевић, *Земљорадња*, 300–311, и даље.

⁶³ D. Grigg, *The Nutritional Transition in Western Europe*, Journal of Historical Geography 22/1 (1995) 247–261.

⁶⁴ М. Филиповић, *О привремању животињих намирница*. Вид. и Л. Грђић Бјелокочић, *Српска народна јела у Херцеговини и у Босни*, СЕЗ, књ. 10 — Живот и обичаји народни 6, Београд 1908, 73–114.

⁶⁵ R. H. Steckel — J. C. Rose, *Patterns of Health in the Western Hemisphere*, у: *The Backbone of History. Health and Nutrition in the Western Hemisphere*, eds. R. H. Steckel — J. C. Rose, Cambridge University Press 2002, 566 и даље.

у нове обрадиве површине. Лазови и требежи су захватали како лугове — храстове шуме у низким пределима, који су први искрчени, а потом и *горе* — густо пошумљена брда. С обзиром на велику количину времена и рада који је требало уложити у читав овај процес, Дубровачки статут је прописао да власник ледине не сме у наредне три године да је узме натраг од онога који раскрчи ледину.⁶⁶ Иако се ниједан од поменутих назива за крчевине не јавља у средњовековним писаним споменицима с територије северне Босне, сачувани су топоними као успомена на овакву делатност земљорадничког становништва. Као што је већ било речи, име жупе и нахије Требетин и планине Требаве, јасно води своје порекло од глагола *требити* — сећи, крчiti, чистити. Томе треба приодати и име села *Трейче*, заправо *Требче*, које је пописано 1604. у нахији Тешањ, а одговара истоименом данашњем насељу.⁶⁷

Османска држава је ценила и законом штитила и подстицала свако настојање да се прошире површине намењене за пољопривредну производњу, било као оранице, било као терени за испашу. Подстицај за овакву активност представљало је мање пореско оптерећење, како у врсти пореза, тако и у ослобађању од појединих пореских ставки. О томе се говори у канун-нами Босанског, Херцеговачког и Зворничког санджака из 1539: „A jedna planina koja je šumovita, pa se nalazi između nekoliko sela, a ona šta više imaju određene granice, pri krčenju planine na mjestu gdje su se sjekire srele, tamo se stavlja granica. Gora nije ničija. Ona je onog ko oživi pusto mjesto. Neka se niko u to ne mijesha. On plaća filuriju. Neka ni od koga ništa više ne traže. Pošto plati svoju filuriju, neka se ne čini pritisak ni prema kome. Neka budu oslobođeni od svih nameta (*tekālif*).“⁶⁸ Овако створене обрадиве површине, назване чифлуци или баштине, биле су својина државе, а њихови уживаоци нису били потчињени спахији. Уз то, били су и повлашћени јер држави нису давали ванредне и обичајне намете.

Посūyak крчења — Саставни део крчевинског процеса била је употреба ватре, што је непосредно имало вишеструке корисне последице. Ватра је омогућавала да се одстрane паразити и коров који је спречавао или онемогућавао раст културних биљака. Пепео је по свом хемијском саставу био базичан и неутрализовао је киселост тла. Хумусни прекривач шуме који је био изложен дејству ватре брже је ослобађао плодне минералне материје. Оранице створене на свеже искрченом и спаљеном тлу првих пар година давале су вишеструко веће приносе од старих ораница због хранљи-

⁶⁶ М. Благојевић, *Земљорадња*, 65–75.

⁶⁷ *Opširni popis* (1604), III, 341, 376. Наводимо примере топонима у нахијама изван нашег подручја проучавања — мезра Лазови (нахија Олово) и мезра Лазиште (нахија Угар) — истио, 301, 336.

⁶⁸ *Kanuni i kanun-name*, 58, нап. 36.

вог пепела, али је потом њихова плодност драстично опадала. Стварала се тврда покорица која је спречавала земљу да упије влагу. Стога су парцеле понегде поново напуштане и остављане да се пошуме, међутим, то више није била првобитна, већ секундарна шумска вегетација, сасвим измењеног састава.⁶⁹

Села на пристранцима Мајевице су настала на крчевинама. У свима је забележено предање о доласку првих становника који су морали да крче шуму. Крупно дрвеће је сечено у пролеће и трупци су се остављали на земљи да одлеже до јесени. Разлог томе је био да лишће сатрули, а стабло и грање да се осуше. Потом се крупно дрво односило, а остатак се спаљивао. Затим би се спаљена површина преорала да би се спречило спирање пепела у случају кише.⁷⁰ Ипак, пре него што је било могуће заорати ову парцелу, било је неопходно повадити корење и жиле дрвећа. То је био изузетно велики физички напор, који је понекад захтевао употребу волова.

Осим подручја Мајевице, читав простор северне Босне, укључујући и долине река и област Посавине, био је прекривен различитим врстама шумске вегетације, па се може рећи да су готово сва насеља, у мањој или у већој мери, настала на искрченим површинама, отетим од шума.

У случају касабе Дубочца, султан је на основу обраћања становника а на предлог кобашког кадије, донео ферман у коме дозвољава становницима да, пошто нису имали пашњак, „*u planini krčenjem to ostvare, s tim da nje-gove granice budu zavedene u kadijinom hudždžetu*“.⁷¹ Османска држава је подстицала стварање привредно корисних површина како би проширила основу за опорезовање. У овом случају могла је да рачуна на порез на испашу — јајлак (летњи) или кишлак (зимски), као и на веће приходе од стоке и сточних производа. Тако је Мехмед-челебија, син Ахмед-хоџе, према подацима из дефтера (1604) поседовао њиве и земљишта у атарима села Горња и Доња Украина, које је сам искрчио и оспособио, због чега је плаћао дажбину од симболичних 20 акчи.⁷² Вратар тврђаве Маглај, Велија, сам је искрчио две парцеле — оранице, које је држао у чифлуку.⁷³ У чифлук кнеза Гргора у нахији Маглај, 1604. године улазила је и крчевина у близини реке Спрече. Недалеко од Добоја налазиле су се две крчевине — оранице и неколико раздвојених чаира — ливада.⁷⁴

⁶⁹ М. Благојевић, *нав. месџид*; R. Bechmann, *Trees and Man. The Forest in the Middle Ages*, New York 1900, 50, 53–56.

⁷⁰ М. С. Filipović, *Majevica*, 50.

⁷¹ *Opširni popis (1604)*, III, 504.

⁷² Исто, I–2, 379.

⁷³ Исто, III, 314.

⁷⁴ Исто, III, 324–325.

ВИНОГРАДАРСТВО

Подаци о гајењу винове лозе потичу тек из периода османске власти, и због тога је тешко проценити на којим подручјима су одраније постојали виногради. Најстарији подаци се односе на винограде у околини Зворника из 1476. године. Виноградарство посредно сведочи о већој густини насељености, јер је захтевало ангажовање већег броја људи и интензивније улагање радне снаге. Производња вина подразумевала је континуирано обављање неких 30-так радних операција, које су морале да буду усклађене с вегетационим циклусом винове лозе и процесом ферментације грожђа.⁷⁵ Виноградарство је обезбеђивало додатни приход сељачком домаћинству, што је омогућавало стварање вишке вредности након подмиривања феудалних и касније, спахијских дажбина. То је заправо значило мању неизвешност и условљеност егзистенције успехом годишње жетве житарица.

С друге стране, гајење винове лозе подразумевало је и одређене физичко-географске карактеристике, повољне и стабилне климатске прилике. Заправо, винова лоза је култура која је најосетљивија на временске непогоде и климатске промене. Захлађење климе у другој половини, и нарочито у последњој трећини 16. века, са повећањем количине падавина,⁷⁶ може се данас с великим сигурношћу именовати као један од главних узрочника опадању виноградарства у тузланском крају. То опадање је приметио Адем Ханџић у османским изворима за период 1548–1604, и то у погледу драстичног смањивања површина под виноградима, као и у количини производње вина и „шире“ (непреврелог сока од грожђа). Као могуће узроке је навео померање становништва, промену његове структуре, односно досељавање влаха-сточара, процес исламизације, и на крају, болести и промену климе. Према саопштеним подацима из дефтера Босанског санџака из 1604, које такође треба сместити на крај 16. века, опадање виноградарства је евидентније код муслиманског, него код хришћанског становништва. Код њих се пад производње вина, односно *шире* кретао између 20 и 40% у односу на попис из 1548.⁷⁷

Рая је била дужна да плати *ушур на винограде*, који се обрачунавао и плаћао у медрама *шире*, односно вина. Величина медре и цена одређивана је канун-намама. Према шеријату, муслимани нису смели да конзумирају ферментисани сок од грожђа, али им је допуштено да пију непреврели сок

⁷⁵ Детаљно у: М. Благојевић, *Земљорадња*, 106–130.

⁷⁶ E. Landsteiner, *The Crises of Wine Production in Late Sixteenth-century Central Europe: Climatic Causes and Economic Consequences*, *Climatic Change* 43 (1999) 323–334; G. V. Jones — M. A. White et al, *Climate Change and Global Wine Quality*, *Climate Change* 73 (2005) 319–343.

⁷⁷ A. Handžić, *Tuzla*, 333–337.

— ширу. Осим у свежем стању, грожђе се јело као сушено воће, правио се љекmez и сирћe. Муслимани који су били власници винограда плаћали су новчану дажбину на њих — *ресм-и дунум*, у износу од 5, касније 7 акчи по дунуму.⁷⁸ *Монополија* је означавала право првенства спахије да у току два месеца годишње продаје на тргу своје вино прикупљено од ушура. За то време раја није смела да износи своје вино на продају, а њена бурад су чекала запечаћена.⁷⁹ У законским прописима за тргове у градовима износ трошарине који се плаћао био је различит за домаће — локално, и за вино из других подручја. На товар вина који се довезе „споља/извана“ и продаје, плаћало се 4 акче баџа, а од локалног крчмаря — механџије наплаћивало се 2 акче по товару.⁸⁰

Према подацима из пописних дефтера Зворничког (1519. и 1533) и Босанског санџака (1604), винова лоза се гајила у следећим подручјима:

— Нахија Зворник — у непосредној околини самог града Зворника 1533. уписане су „*pokraj rijeke Drine deset parcela muslimanskih vinograda, u površini od 26 dunuma*“. У наредном попису (1548), површина винограда износила је 222,5 дунума, а појединачне парцеле су биле мале и кретале су се од 0,5 до 4 дунума.⁸¹ Величина дунума⁸² износила је 919,5 m², тако да су појединачни виногради били величине од 459,75 до 3.678 m², а укупна површина под вином лозом износила 204.588,75 m², то јест 20,45 хектара. Винограде у „Десној вароши“ Зворника, уз обалу Дрине, затекао је на свом пропутовању и Евлија.⁸³

⁷⁸ Истo, 334–335.

⁷⁹ Х. Шабановић, *Турски извори за историју Београда*, 624–625; Х. Хацибегић, *Канун-нама султана Сулејмана Законодавца*, ГЗМ н.с. 4–5 (1950) 339–340. Истоветна привилегија постојала је и на територији Угарске под османском влашћу — S. Faroqhi, *Rural Society in Anatolia and the Balkans during the Sixteenth Century I*, Turcica IX (1977) 174.

⁸⁰ *Kanuni i kanun-name*, 45, 67, 91, 121; Д. Бојанић, *О Новобрдској госпоштини*, ИЧ 29–30 (1982–83) 117–127.

⁸¹ А. Handžić, *Zvornik*, 180, 184–185.

⁸² Дунум (*dönüm*) — уобичајена османска мера за површину земљишне парцеле величине „40 нормалних корака у дужину и ширину“, што може да износи између 8 и 11 ари. Тек 1881. је стандардизован на 919,5 m² — H. İnalçık, *Rice cultivation and the çeltükci-reâyâ system in the Ottoman Empire*, Turcica XIV (1982) 123; исти, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, XXXVIII. Османски дунум је, како је још закључио С. Ђирковић, био наследник византијског модија као мере за површину од 939,18m². — *Мере у средњовековној српској држави*, у: *Мере на ћиљу Србије кроз векове*, Каталог изложбе Галерије САНУ бр. 23, Београд 1974 (= *Мерење и мере у средњовековној Србији*, у: исти, *Рабочици, војници, духовници*, 135–168), 62–63. Једним српским каблом пшенице од 21,18 л (16,142 кг) могла је да се засеје површина од једног маћа ораница од 965 m². — М. Благојевић, *Земљорадња*, 268–269.

⁸³ Евлија Čelebī, *Putopis*, 484.

— Обе тузланске нахије биле су изузетно јако виноградарско подручје, јер је у готово свим селима уписан ушур од винограда. Од свих пописаних села предњачила је већ поменута Солина. Земљорадничка раја, коју је 1548. године чинило 75 домаћинстава и 21 неожењених, давала је ушур од винограда у количини од 82,5 тровара шире. Према канун-нама Зворничког санџака из исте године, *товар* је чинило 8 медри шире од по 8 ока, односно 64 оке по товару (1.168 кг тј. литара), па би десетак Солине износио 5.280 ока или 6.773 литре вина. У рукама муслимана, који су уписани као 9 домаћинстава и тројица неожењених, било је 12 дунума винограда, и на сваки дунум се плаћала дажбина од 5 акчи.⁸⁴ У нахији Соко, у околини касабе Грачанице 1548, 29 муслимана је имало винограде укупне површине од 76,5 дунума, а најчешће су појединци имали по два дунума (1.840 м², тј. 0,184 ха).⁸⁵

— У нахији Кобаш 1604. виногради су пописани на падинама Мотајице, где су се налазили и летњи пашњаци (јајлаци), затим у околини касаба Кобаша, Дубочца и Лишње.⁸⁶

— У нахији Маглај веће површине под виновом лозом пописане су у самој околини касабе Маглај, а виногради су држали и хришћани и муслимани. Виногради од четири дунума пописани су у близини села Завидовић.⁸⁷

— На подручју нахије Тешањ, ушур од шире се помиње у неким селима која су припадала вакуфу Хусрев-бега: Плање, Крушчица, Хљеб, Омањска и Ђесница — Појезна.⁸⁸ У непосредној околини Тешња било је више од 100 дунума винограда, на које су њени власници 1604. године плаћали по 7 акчи дажбине.⁸⁹ Село Радуша, југозападно од Тешња, давало је ушур од 180 медри шире, а према податку о ушуру од 75 медри шире могло би се закључити да су се пространи виногради налазили и у околини касабе Добој.⁹⁰

— У нахији Озрен нису пописани виногради 1604, мада би се могло претпоставити да су мање површине биле засађене виновом лозом на поседима манастира Озрен, за сопствене потребе, као што је то био случај са манастиром Гостовићем.⁹¹

Површине под виноградима и дажбине од њих не помињу се у нахији Добор и Требетин, што не значи да нису уопште постојале, већ само да

⁸⁴ A. Handžić, *Tuzla*, 274, 333–336, 345.

⁸⁵ A. Handžić, *Opširni popis naхије Sokol u Zvorničkom sandžaku 1548. godine*, Gracanicki glasnik 20 (2005) — www.glasnik.gracanica.net/arhiva/20.

⁸⁶ *Opširni popis (1604)*, III, 498–507.

⁸⁷ *Исјо*, III, 314.

⁸⁸ *Исјо*, III, 344–357.

⁸⁹ *Исјо*, 364.

⁹⁰ *Исјо*, III, 373, 381.

⁹¹ *Исјо*, III, 329.

овом приликом нису пописане. На посредан начин, постојање винограда указује на већу густину насељености и на стабилност самих насеља.

ПЧЕЛАРСТВО

Гајење пчела и производња меда и воска били су важна привредна грана од најстаријих времена, а ову вештину су Срби донели из своје пра-постојбине. Мед се свакодневно користио у исхрани, онако као што се данас користи шећер, и био је саставни део омиљеног пића *медовине*. Восак је био изузетно високо цењен трговачки артикал, и према сачуваним изворима, постојао је велики извоз воска из средњовековне Босне.⁹²

Места где су били пчелињаци називали суа се *улијаници*, и успомена на њих је сачувана у топономастици, попут села Горње Уларице у нахији Тешањ. Десетак од пчела био је саставни део прихода османских спахија и могао је да се узима у натури, као једна кошница — заправо, мед од једне кошнице од десет, или у новцу — 1,5 акчи по кошници ако их је било мање од 10 на броју. Тај десетак је припадао спахији на чијем имању су биле кошнице, под претпоставком да су се пчеле храниле на истом простору. Онај мед који би се сакупио по дрвећу, а није уписан као спахијин приход, сматрао се (у)ловом и припадао би оном ко га нађе.⁹³ У пописном дефтеру Босанског санджака из 1604. године ушур од кошница није пописан у већини села, па се може претпоставити да подаци о пчеларству које овај извор пружа нису комплетни. На овом месту доносимо податке о забележеним ушурима од кошница:

— На мезри Постаљ, чији положај у *нахији Добор* није могуће утврдити, у једној ставки пореза наводе се ушур од поврћа, лана, сена, кошница, белог и црвеног лука и купуса, у укупном износу од 100 акчи.⁹⁴

— На мезри Студенци, у *нахији Усори*, ушур од кошница је уписан заједно са ушуром од житарица, сена, млинарине „и осталог“, у износу од укупно 200 акчи.⁹⁵

— Раја у касаби Маглај плаћала је 120 акчи на име десетка од кошница, а у селу Завидовићи у *нахији Маглај* — 30 акчи. Висок износ од 150 акчи плаћало је село Голубиње, док је село Некала било задужено за ушур од 29 акчи. Ушур села Јеловица износио је 56 акчи.⁹⁶

⁹² Пчеларство, у: ЛССВ, 606–608 (Ђ. Бубало); Д. Ковачевић, *Трговина*, 173–175; иста, *О извозу воска из средњовековне Србије и Босне*, 143–153; D. Kovačević-Kojić, *Pri-vredni razvoj srednjovjekovne bosanske države*, 152.

⁹³ X. Хаџибегић, *Канун-нама султана Сулејмана Законодавца*, 342–345. О десетку пчелињем у српским средњовековним земљама вид. М. Благојевић, *Земљораднички закон. Средњовековни рукопис*, Београд 2007, 255–267, и даље.

⁹⁴ *Opširni popis (1604)*, I–2, 379–380.

⁹⁵ *Исјо*, 461.

⁹⁶ *Opširni popis (1604)*, III, 293–329.

— Село Матина у *нахији Требешићин* плаћало је десетак од кошница у износу од 155 акчи. Од тога је само Хусеин са свог чифлукса плаћао 24 акчи на име ове дажбине. Порез на кошнице уписан је и у селу Крашевићу (Озимици) — 22 акче, Грабовима — 15 акчи, и мезри Црнавићи — 5 акчи.⁹⁷

— Кошнице су биле и предмет задужбинског поклона. Тако је Гази Хусрев-бег 1531. и 1537. године за своју задужбину у Сарајеву, поред десетак мезри и села у нахији Тешањ, увакуфио и 150 кошница у граду Добору.⁹⁸ Осим ових, у *нахији Тешањ* пописани су порези на кошнице у *вакуфским селима*: Плање — 120 акчи, Mrкотић — 150, Горња Модрича — Калошевић — 130, Крушчица, заселак Калошевића — 129, Доња Радња, заселак Г. Модриче — 53, Горња Радња — 130, Џеровица, заселак Г. Модриче — 90, Доња Модрича — Укриница — 40, Хљеб, заселак Д. Модриче — 80, Храстова (Растуша) — 45, Осивица — 50, Омањска — 250, Наглавићи, заселак Омањске — 110, Лешница, заселак Омањске — 120, Ђесница — Појезовна — 460, Деделовци, заселак Појезовне — 20, Брестова, заселак Појезовне — 90, Горња и Доња Остружња — 10 акчи. Изван вакуфа, у истој нахији, приход од пореза на кошнице уписан је и у селу *Горње Улариџе*, које постоји и данас, југозападно од Добоја, а чије име указује на постојање пчелињака (*улијаница*). Његов десетак износио је 15 акчи. Село Шије плаћало је 25 акчи, село Крашево — 50 акчи, и још два поседа у атару истог села плаћала су 40, односно 15 акчи. Раја у касаби Добој имала је пчелињаке и плаћала је десетак од 180 акчи. Село Мошев Луг плаћало је 20, као и село Равна Бистрица. Село Радуша плаћало је 216 акчи на име ушура, а село Вуково — 126 акчи. Мезра Бадан-Ружевине која је претстављала један чифт, плаћала је укупно 1.400 акчи на име пореза од житарица, ресми чифта, ушура од лана, кошница и осталог.⁹⁹

— Села *нахије Кобаш* су веома слабо пописана по појединим пореским ставкама. Ушур од кошница се помиње у селу Доња Илова, које је плаћало 200 акчи на име ове дажбине, затим на мезри Боговићи — 97 акчи, на мезрама Заблаће и Вијачка — 108 акчи, заједно са ушуром од поврћа, лана, сена и воћа, као и на чифлуксу Доња и Горња Лишња — 247 акчи.¹⁰⁰

На основу ових прилично оскудних података, као село са највећим износом ушура од кошница издваја се Ђесница, другим именом Појезовна, која је плаћала чак 460 акчи. Може се приметити да су и сва друга села у вакуфу Хусрев-бega поседовала кошнице, а разлог томе лежи у чињеници да је и богослужење у цамијама било незамисливо без свећа. Износи ушура

⁹⁷ *Историја*, 333–338.

⁹⁸ Ć. Truhelka, *Gazi Husref-beg, njegov život i njegovo doba*, 214, 230; *Vakufname iz Bosne i Hercegovine (XV i XVI vijek)*, 51, 70 (Dž. Spaho).

⁹⁹ *Opširni popis (1604)*, III, 293–329.

¹⁰⁰ *Историја*, 494–509.

нису увек били дельиви са 1,5 акчом, колико се наплаћивало по кошници у случају да их је било мање од 10 на броју. Десеци од кошница нису уопште уписаны у селима *нахије Озрен*, иако би се то очекивало, нарочито због постојања манастира Озрен с црквом св. Николе.

СТОЧАРСТВО

Подручје северне Босне пружало је повољне природне услове за развој сточарства. Долине река и прибрежја брегова и планина била су подручја ливада и сенокоса, као и жирородних шума храстова, церова, грабова и букви. Сам назив *йланина* изведен од прасловенске речи *йолна* (одатле топоним > *Плана*), која је означавала неплодно место, тачније, оно које није погодно за земљорадњу. Потврду и допуну овог етимолошког значења планине доноси реченица из Дечанске повеље, у којој се каже: „где се не оре нити коси то је све планина“. Под *йланинама* су се у средњовековној Србији подразумевали пашњаци на надморским висинама од 1.000 метара и више, где је стока могла да нађе квалитетну храну од пролећа до јесени.¹⁰¹

Лейшиштиа — леїњи йашњаци простирали су се на низим надморским висинама од планина, а још ниже су се налазила *зимовиштиа* — зимски *йашњаци*, које је карактерисало потпуно одсуство снежног покривача или његова мала дебљина. У непосредној близини насеља, тачније, у саставу сеоских атара, постојали су обични пашњаци, где се стока свакодневно изгонила. Забележена су имена понеких — Польице, Польана. Села једне жупе имала су право да заједнички користе пашњаке који су се налазили у њеном саставу.¹⁰²

Најквалитетнији пашњаци били су релативно оскудни, тако да се с временом развило искључиво право коришћења забела од стране њихових феудалних господара — владара, властеле, цркава и манастира. Њихова намена је била да обезбеде прехрану подмлатка коња и оваца.¹⁰³ *Ливаде и сенокоси* нису се користили за испашу стоке него за припремање сена, које је служило за допунску исхрану стоке нарочито током зимских периода. Ливаде су се често налазиле уз њиве, односно измешане с ораницама, дакле у низим пределима, и на њима није важило право заједничке паше, већ искључиво право феудалног господара. Сенокоси су били одвојени од ораница, обично груписани, и могли су да се простиру и на већим надморским висинама. Послови око припреме сена — косидба, садевање и плаштење,

¹⁰¹ М. Благојевић, *Планине и йашњаци у средњовековној Србији*, ИГ 2–3 (1966) 12–39; А. Лома, *Тојономастика као изазов*, 15.

¹⁰² М. Благојевић, *нав. дело*, 39–56.

¹⁰³ М. Благојевић, *Средњовековни забел*, ИЧ 14–15 (1966) 1–17; ЛССВ, 202 (М. Благојевић).

требало је да се обаве у веома кратком року, па су у средњовековној Србији, а и другде, ови радови били у виду заманице. То значи да су у њима учествовали сви радно способни људи.¹⁰⁴

Иако за сточарство на простору северне Босне недостају директни подаци из периода средњег века, сасвим је извесно да се и претежно земљорадничко становништво бавило узгојем стоке за сопствене потребе, као што су то говеда, магарци, мазге, козе, свиње и живина. Промене на подручју истраживања настају насељавањем влашког становништва које се дотад бавило сточарством у већој мери. Реч је о већим стадима оваца, коза, говеда и коња. Коњи и говеда се нису пописивали у дефтерима, јер се као средства за рад нису опорезовали, док се на ситну рогату стоку — овце и козе, плаћао порез (*resm-i agnam, resm-i ganem, adet-i agnam, koypin resmi*), који је већином припадао Царској благајни, а само изузетно неком спахији.¹⁰⁵ Пописни дефтер Босанског санджака из 1604. сведочи и о постојању свињогојства, чијем развоју су погодовали пространи комплекси посавских храстових и букових шума. На почетку излагања доносимо преглед османских термина који се односе на ову привредну грану:

1. *Чаир* — ливада, сенокос;
2. *Изгон* — према подацима из дефтера, односи се на површине намењене за испашу које су се налазиле у непосредној близини градских насеља (Маглаја, Тешња), тако да је могао да одговара типу обичног пашњака;
3. *Јајлак* — летњи пашњак и дажбина *resm-i yaylak* коју плаћају они који доводе стоку на испашу;
4. *Кишлак* — зимски пашњак и дажбина *resm-i kışlak*, под истим условима као претходни;
5. *Отлак* — испаша и дажбина *resm-i otlak* — птравнина, чији приход припада спахији;
6. *Жировнина* — *resm-i bellut*, дажбина на ижиравање свиња у храстовим и буковим шумама.¹⁰⁶

Подаци о различитим површинама које су коришћене у сврху прехране стоке наводе се као извори прихода у пописном дефтеру, али то сасвим сигурно не представља значајан део овог привредног потенцијала, јер су за бележење прихода од пореза на ситну стоку — овце и козе, вођени посебни дефтери (*agnam defteri*). Према законским прописима, раји је било дозво-

¹⁰⁴ М. Благојевић, *Планине и йашњаци*, 57–84; исти, Земљораднички закон, 209–212, 267–288.

¹⁰⁵ Н. Hadžibegić, *Porez na sitnu stoku i korišćenje ispaša*, 63–110.

¹⁰⁶ Вид. одреднице код Х. Шабановића, *Турски извори за историју Београда*, као и Д. Bojanović, *Turski zakoni*.

љено да део земље остави необрађен као ливаду и гумно, али је било строго забрањено да се оне ливаде које служе као испаша сеју и држе као оранице. *Гајеви* — мање шуме које су се „гајиле“, дакле неговале и штитиле у нижим пределима и обично поред река, чували су се „од старине... ради лишћа и дрва“, према одредби канун-нама. Њихова намена је била да обезбеде испашу за орачке волове. Порезе на различите врсте испаше није плаћало локално становништво, већ они који су са других територија долазили и користили траву и воду. Према старом обичају, након жетве и купљења жита са ораница, пуштала се стока да побрсти стрњику.¹⁰⁷ Овчарина је доспева-ла на наплату почев од априла, после јагњења оваца, када су се бројале и овце и јагњад, али се порез плаћао само на оне старије од годину дана и то у износу 1 акче на 2 овце. Осим ње, у неким подручјима се помиње и дажбина *тјоровина*.¹⁰⁸

Пашњаци се помињу са њиховим међама, које су уписане у кадијним књигама, што говори о њиховом економском значају, али и посредно, о доста доброј насељености читавог простора. Тако су у нахији Усори 1604. године подручја два пашњака одређена атарима суседних села и речним токовима. За један *отлак* се наводи да се налазио између села Комушине, Жељезног Польја, Старине и Бијелог Бучја, и обухватао је долину речице Блатнице, Соколине и Присаве. Сточари који су са стране долазили и користили ову испашу били су дужни да плате дажбину траварину — *ре-сми отлак* у износу од 150 акчи.¹⁰⁹ Сва поменута насеља постоје и данас, а њихово подручје испаше се простирало северно од Вучје планине (1.375 мнв) и Палошнице (1.332), обухватајући планину Трогир.¹¹⁰ Овим путем, од села Комушине, затим долином Блатнице узводно до ушћа Зираје, затим уз Трогир планину, преко врха Зеленике па одатле до Вучје планине, и пре-ко, у долину Јасенице, леве притоке Лашве, прошао је енглески путописац Артур Еванс 1875. године. Према његовим описима, планина Трогир је са северне стране била обрасла јелама и буквом.¹¹¹

Како узгој стоке без земљишта за испашу и ливада (укључујући и воду, појила) није био могућ, становници села Миљачке у нахији Добор дали су неке своје пашњаке становницима касабе Горње Укрине, који су одра-

¹⁰⁷ *Kanuni i kanunnate*, 90; X. Хаџибегић, *Канун-нама султана Сулејмана Законодавца*, 359; исти, *Porez na sitnu stoku*, 95–100.

¹⁰⁸ Исти, *Porez na sitnu stoku*, 68–71, 93–95.

¹⁰⁹ *Opširni popis (1604)*, I–2, 461.

¹¹⁰ Комушина је насеље на левој обали Велике Усоре, југозападно од Тешња; *Бијело Бучје*, Горње и Доње се налазе источно од насеља *Блатнице*, на ушћу истоимене реке у Велику Усору, а постоји и планински врх *Бијело Бучје* (1.127 мнв). — Топографске карте 1: 100.000 и 1: 50.000, секције: Прњавор, Дервента, Зеница и Травник, издавач Војногеографски институт, Београд 1955.

¹¹¹ A. Dž. Evans, *Kroz Bosnu i Hercegovinu*, 140–172.

није служили као пашњаци, али и неке ъиве које су тада претворене у пашњаке.¹¹² У непосредној близини касабе Тешањ постојало је земљиште по имену Остраница које се користило као изгон за стоку у поседу њених становника, па је реч о обичном пашњаку где се стока свакодневно терала на испашу.¹¹³ Веће површине за прехрану стоке биле су падине планина Вучјак и Мотајице, које су служиле за испашу и сенокос — као јајлаци и отлаци. У дефтеру је записано: „Jajlak Motajska Glava s obje strane, sa pristojbom za zimsku ispašu i resm-i bellutom. Pristojava na jajlak 150 akči, na zimsku ispašu 50 i resm-i bellut 5 akči.“ Субаша Абдурахман држао је пола чифта који је чинио „део јајлака Мотиница (!) са виноградима око којих је пустара, брежуљак обрастао кадуљом и трновити камењар, чије су границе означене у шеријатском хуџету“.¹¹⁴ Приход од јајлака Вучјака на име жировнице износио је 450 акчи.¹¹⁵

Жировнина¹¹⁶ се помиње као дажбина наметнута чифлуку који је обухватао Укрински луг, па се може са сигурношћу рећи да се ради о шумама храстова лужњака. Ферхад-бег је за касабу Лишњу увакуфио и пашњак за који се наводе границе уписане у кадијском хуџету, и за који се каже да је „од освајања служио као појило и пашњак“, па му је та намена и очувана.¹¹⁷ На топографским картама уписан је назив Укрински луг око ушћа Вијаке у Укрину.¹¹⁸ Ресми оштак се, како се наводи у канун-намама и у дефтеру, „узимао од оних који долазе извана на пашњаке“. У близини реке Босне и речице Фоче простирали су се пашњаци под називом: Озренски луг, Брезице, Блатница, Тор, Гар, Кратовица и Стубица доња.¹¹⁹

Све до краја 19, а негде и почетком 20. века, одвијала се селидба сточара из региона средње у подручје северне Босне. Семберија је била област коју су походили сточари из околине Травника, доводећи своје овце да презиме. Обрнуто, Семберци — Равњаци су догонили своје свиње на жирење у шуме у области горњег тока Спрече, а кад ту не би родило, Спречаци су их ижиравали јужније, око Кладња и Власенице. Из планинских области око изворишта Мале и Велике Усоре — Борја, Очауш, спуштали су се сточари да презиме у Усорској жупи, па и северније, све до Саве. Догонили су овце, остајући све до Ђурђевдана. Та област је обиловала и жирородним

¹¹² *Opširni popis (1604)*, I–2, 378.

¹¹³ *Исѣо*, III, 364.

¹¹⁴ *Исѣо*, III, 498.

¹¹⁵ *Исѣо*, I–2, 380.

¹¹⁶ Као *census glandinationis* позната је у средњовековном феудализму, као надокнада коју су сељаци плаћали за ижиравање свиња у шумама феудалног господара. — Z. Herkov, *Grada za finansijsko-pravni rječnik feudalne epohe Hrvatske I*, Zagreb 1956, 167; II, 602.

¹¹⁷ *Opširni popis (1604)*, III, 500, 506.

¹¹⁸ Карта 1 : 100.000 и 1 : 50.000, секција Прњавор.

¹¹⁹ *Opširni popis (1604)*, I–2, 384.

шумама, па је била погодна и за свињогојство, како се то види из османских извора. Главна скела за извоз свиња све до Првог светског рата био је Кобаш. Северније од Тешња и планине Крњин на испашу су долазили сточари из Врховина — Имљана и Котор Вароша, почев од Св. Луке (18. октобар по старом) до Св. Николе (6. децембар). Када је зима била јака и дуга, поново су догонили стоку почетком фебруара, остајући све до Благовести (25. март), па чак и Ђурђевдана (23. април). Поменути сточари из Врховина силазили су све до Посавине — подгорине Мотајице и Вучјака, и области Ивањског поља. Читав регион био је густо обрастао храстовим шумама, ко-ришћеним за ижиравање свиња, а присавска подручја била су мочварна, по-годна за испашу крупне стоке, док за овце нису била погодна због заразе ме-тиљима. Из области око Високог, Жепча и Тешња сточари су одлазили у ре-гион Посавине северно од Требаве и Мајевице, гонећи овце, свиње и говеда. У скоро свим наведеним дестинацијама, сточарска кретања су била претход-ница бројних насељавања становништва на подручју северне Босне.¹²⁰

Према најранијим аустријским подацима с почетка окупационог пе-риода (око 1880), према броју пописаних свиња далеко је предњачила Бије-љина са околином, а следили су Зворник, Орашје, Грачац и Шамац, што по-средно указује на присуство храстових шума где се обављало ижиравање свиња. У истом правцу сведоче и наводи о развијеном свињогојству у око-лини Тешња, Добоја и Маглаја, с тим да је у овим областима, као и око До-ње Тузле, Грачанице и Жепча, предњачио узгој крупне стоке (говеда). Ко-њогојство је у изразитијој мери приметно на подручју Семберије.¹²¹

Привредна година код сточара који су се бавили узгојем оваца била је одређена циклусом плодности оваца и сменом годишњих доба, што је на-метало сезонско кретање између летњих и зимских станишта. Пуштање ов-нова међу овце ради приплода дешавало се око празника Св. Петке и Св. Луке (14. и 18. октобар, по старом календару). Најтежи период за прехрану падао је између Митровдана и Аранђеловдана (26. октобар — 8. новембар), због јесењих киша и недостатка траве. Тада су се одвајале овце за клање и оне за продају, а део стада се полако спуштао у ровине, где су били торови у заветрини, а друга су силазила у низију да презиме. Месо закланих оваца је сољено и остављано да се осуши, окачено о таванске греде, и није се на-чињало пре Божића. Око половине јануара овце почињу да се јагње, и тада им се давало сено ради боље исхране и веће производње млека за јагњиће. На Ђурђевдан (23. априла) су се овце први пут музле да би се разлило мле-

¹²⁰ M. S. Filipović, *Prilozi etnološkom poznavanju severoistočne Bosne*, 13, 28, 42, 44, 58, 66–68, 115, 124–126; C. Popović, *Stočarska kretanja u Bosni i Hercegovini*, GZM — Etnologija 18 (1963) 105–119.

¹²¹ *Militär-statistisch Übersicht von Bosnien und Hercegovina*, Wien 1881 — Kriegsar-hiv, KVIIm — 46–5.

ко за сир, и тек после овог празника јагњићи су се продавали или клали. На Петровдан (29. јун) почињало је издизање стада у планине или у катуне код ливада, и непосредно пре тога пастири су стригали овце. До Велике Госпојине (15. август) требало је да сточари покосе и спласте сено на ливадама. Овце су пуштане на пожњевене њиве да побрсте стрњику, а затим су торене у котарима на ливадама како би их нађубриле.¹²²

Ради прехране стоке солју, која је позитивно утицала на апетит, односно раст стоке и производњу млека, сточари су били упућени на набавку ове намирнице у већим количинама. Нажалост, није сачуван ниједан податак о томе на који начин и одакле су сточари набављали со. Од слане воде у обе Тузле, као што ће бити убрзо речи, добијала се једна врста нечисте, пренесоли, помешане с пепелом, која није била погодна за људску, већ само за сточну исхрану.

ЗЕМЉОРАДНИЧКИ КАЛЕНДАР

Једна од најважнијих временских структура „дугог трајања“ био је *ришам Јољопривредне године*, јер је средњовековно време, пре свега, пољопривредно време. Оно је испуњено чекањем и стрпљењем, истрајношћу, спорошћу, скоро је недогађајно и непомично.¹²³

Смена годишњих доба и циклични проток времена, њихова правилност и понављање, допустили су људима да најважније земљорадничке послове повежу с одређеним датумима, и на тај начин уреде проток времена, што је пружало осећај сигурности живота и опстанка. Хришћанство је потиснуло словенско паганство у сферу народне културе, али је њихово међусобно прожимање наставило да траје. То се може запазити у односу између црквеног и народног годишњег календара. У том циклусу се опажају два паралелна система — један хришћански, окренут божанском начелу, обележен цикличним празновањем Господњих, Богородичиних и светитељских празника, и други пагански, окренут земљи и њеним плодовима, чије обиље је зависило не само од човека и Бога, већ и од натприродних сила. Већина обреда словенског календара усмерена је ка обезбеђивању обилне летине, приплода стоке, али и ка заштити од болести, урока и нечистих сила. Ти обреди су оваплоћивали цикличност природних појава, рађање, цветање, опадање и привремену „смрт“ природе. Сама година делила се на летњу и зимску половину, које су одвајали јесен и пролеће, али је

¹²² С. Томић, *Сточарство и прерада млека код Срба*, Гласник Географског друштва 7–8 (1922) 245–247; Н. Павковић, *Друштвени живот сточара на летњим састанцима у Босни*, ГЗМ Етнологија 35–36 (1980–81) 87–114. Датуми „издига“ и „здига“ — пењања и спуштања стада зависили су од климатских и временских прилика, тако да су се разликовали по географским регијама и надморским висинама.

¹²³ J. Le Goff, *Srednjovekovna civilizacija Zapadne Evrope*, 216.

главнина пољских послова обављана од Ђурђевдана (23. април) до Митровдана (26. октобар). Избор празника којим се, пре свега, обележава почетак одређених послова, условљен је временским приликама, али и култним обрасцима. Тако се сејање проса одвија под покровитељством светог Вида — прасловенског Свентовида, а почетак јесење сетве код балканских Словена доводи се у везу с неколико празника, почев од Св. Симеона Столпника, „орачке славе“ (1. септембар), преко Мале Госпојине (8. септембар), до Тириловдана (14. септембар). Слично је и са жетвом, која се одвијала од Ивањдана (24. јун) па све до Велике Госпојине (15. август), у зависности од географског положаја и климатских особина подручја. Изглед временских прилика године и, с тим у вези, издашности летине и стоке, људи су покушавали да сазнају гатањима и предвиђањима на основу посматрања времена и понашања животиња на дан одређених празника, попут Ваведења, Божића, Богојављења, Сретења и других. Поједини хришћански свеци преузели су функције својих паганских претходника, а неке врсте усева имају своје посебне заштитнике, као што је то св. Трифун за винову лозу.¹²⁴

Календари су заправо један облик културне представе природе, искуства људи и његовог систематизовања. То је знање које се генерацијски прености, а важи за одређено географско подручје. Календари су, дакле, саобразени и прилагођени условима природне средине у којој су настали.¹²⁵ Илустровање календара приказима главних пољопривредних радова сачувано је у већој мери на хришћанском западу. Поред бројних примерака „Књиге часова“ — *Book of Hours*, приручника за лаичку побожност на хришћанском Западу, интересантно је да је и „Мисал“ херцега Хрвоја Вукчића имао илustrације за поједине месеце.¹²⁶

¹²⁴ Словенска митологија. Енциклопедијски речник, ред. Н. И. Толстој — Љ. Раденковић, Zepter Book World, Београд 2001, XX–XXII; М. Недељковић, Годишњи обичаји у Срба, Београд 1990, према одредницама; А. Лома, *Просо*, 63–66; Д. Ајдачић, Земљораднички и хришћански календар балканских Словена, Кодови словенских култура 5 (2000) 127–130.

¹²⁵ V. Winiwarter, *Zwischen Himmel und Erde. Umwelthistorische Aspekte landwirtschaftlicher Kalendar*, у: *Ideologisierte Zeit. Kalender und Zeitvorstellungen im Abendland von der Antike bis zur Neuzeit*, Hrsg. M. Niederkorn — W. Hameter — M. Scheutz, Innsbruck 2005, 276–294.

¹²⁶ B. A. Henisch, *In Due Season: Farm Work in the Medieval Calender Tradition*, у: D. Sweeney (ed.), *Agriculture in the Middle Ages*, University of Pennsylvania Press 1995, 309–336.

I. F. Walther — N. Wolf, *Codices illustres — The world's most famuous illuminated manuscripts*, Taschen 2001, 25–26. Илустрације су урађене на основу презентација средњовековних илуминираних рукописа Холандске националне библиотеке — Koninklijke Bibliotheek: <http://www.kb.nl/kb/manuscripts/highlights/234_uk.html> (20.04.2006) и *Missale Herziae Ducis Spalatensis croatico-glagoliticum*, ed. B. Grabar, A. Nazor, M. Pantelić, sub red. V. Štefančić, Zagreb — Ljubljana — Grac 1973 (фототипско издање). Захваљујемо академику проф. др М. Благојевићу на свесрдној помоћи око израде овог дела нашег рада.

На основу постојеће литературе, могуће је саставити календар польо-привредних радова на тлу српских средњовековних земаља, приморских и континенталних. Поред обделавања својих парцела, зависно земљорадничко становништво имало је и одређене радне обавезе према својим феудалним господарима, световним и црквеним, и оне су захтевале око једну трећину укупног радног ангажовања.¹²⁷ Овакав систем и распоред потом су преузеле османске власти. Законски прописи (канун-наме) појединих санџака саопштавају податке о датумима када су поједини радови већ били обављени, тако да су плодови и животиње могли да буду предмет интересовања порезника.

Радови су се, према традиционалном схватању које је друштвено и културолошки условљено, делили на мушки („људске“) и женске послове. Први се односе на пља, стоку, винограде, шуме, лов и риболов, док су они други били табуирани као неугледни и „недостижни“, у смислу да се никад нису потпуно завршавали. Женино је било да се брине за воду, огњиште и огрев, кување, чишћење, прање. Требало је да сашије, окрпи, исплете, опреде, изатка, огребена и обели. Бринула је о домаћој стоци, окопавала је и плевила башту, везивала снопове.¹²⁸ Новија антрополошка истраживања показују да овако полно условљени послови имају неке заједничке особине, тако да су „традиционно“ мушки послови они који подразумевају висок ризик и телесно напрезање, као и просторно удаљавање од куће. Насу-прот томе, „женским“ пословима припадају они који су се обављали у кући и око куће, а захтевали су мањи телесни напор. Међутим, може се приметити да су сви женски кућни послови у сеоској породичној задрузи (ткање, бојење, шивење, кување итд.) у средњовековном граду прешли у руке мушких занатлија.¹²⁹

ЈАНУАР – ниске температуре, мраз и снежни покривач били су период вегетативног мировања и због тога је време било испуњено празницима, односно, паузом и одмарањем од пљских радова. Тада се, међутим, рад одвијао у кући, уз огњиште. Мушкарци су се бавили израдом и поправком алатки, припремама притки за винову лозу и воћке, док су жене користиле време

¹²⁷ М. Благојевић, *Земљорадња*. Изузетно вредна грађа прикупљена је у серијама издања Српског Етнографског зборника (СЕЗ) — „Насеља и порекло становништва“ и „Живот и обичаји народни“, које у виду општег прегледа доноси М. Недељковић у својим синтезама *Годишњи обичаји у Срба, и Календар српских народних обичаја и веровања — за пркосу 1995*, Ваљево 1994.

¹²⁸ Ст. Мијатовић — М. Бушетић, *Технички радови Срба сељака у Левчу и Темнићу*, СЕЗ 32 — *Живот и обичаји народни* књ. 14, Београд 1925; Е. Le Roa Ladiri, *Montaju, oksitansko selo od 1294. do 1324.* Sremski Karlovci — Novi Sad 1991, 19, и даље.

¹²⁹ М. Митерауер, „*Кад је Адам койао, а Ева йрела*“: *Подела рада према љолу у прединдустријско доба*, у: исти, „*Кад је Адам койао а Ева йрела*“: *Историјско-антрополошки огледи из прошlosti европске йородице*, Београд 2001, 29–50.

за влачење и пређу вуне, потом за ткање и плетење. Поред тога, требало је прегледати трапове са житом и воћем, претредести их и уклонити убуђале плодове. Од краја месеца отпочињали су послови око јагњења оваца.¹³⁰

ФЕБРУАР је био месец великих припрема за почетак пољопривредне сезоне. Тада се вршило орезивање лозе и воћки, везивање притки и трапљење. Празник заштитника винове лозе — Св. Трифун прослављао се 1. фебруара по Јулијанском календару. Пазило се такође да се до тог дана насече све потребно дрво за било какву грађу и израду предмета, јер се с топлијим

временом скупљају сокови у дрвету, па се оно брзо убуђа. Надаље, било је неопходно благовремено припремити семе и оруђе за пролећну сејству, набавити потребну количину семена и допремити га до парцеле која је те године одабрана. Понегде, у топлијим крајевима у Приморју, уколико то временске прилике дозволе, од краја фебруара је могло да се отпочне са сетвом јарих култура и садњом младица винове лозе, првим окопавањем прошлогодишње лозе (до 15. марта), док се у унутрашњости приступало орезивању прошлогодишње лозе.

МАРТ — после отапања снега и пошто прођу јаки јутарњи мразеви, могло је да се приступи првом орању и дрљању ораница, а затим и сетви пролећних усева. Крајем месеца, око Благовести (25. март), ако време послужи, жене су могле да отпочну са садњом поврћа у баштама, у окућници. У унутрашњости Балкана одвијала се садња младица винове лозе и орезивање прошлогодишње лозе.

АПРИЛ је био посвећен раду у башти и одржавању усева, плевље-

¹³⁰ М. Недељковић, *Календар*, 13.

њу односно чупању корова, и садњи лана. Од Ђурђевдана (23. април), који је означавао почетак летње половине године, одвијала се продаја и клање овчијег подмлатка — јагњића рођених током зиме. Постављале су се притке лози, која се везивала и ђубрила. Док је у Приморју текло друго окопавање, у унутрашњости је следило прво окопавање винограда, које је требало завршити отприлике до 15. априла.

МАЈ је месец када су доспеваље јагоде и трешње, обављала се сејива проса и сирка, у Приморју се заламала, а у унутрашњости се постављале притке и везивала се винова лоза. Највећи број илустрација за овај месец доноси сцену властеле у лову са соколом, у друштву њихових дама.

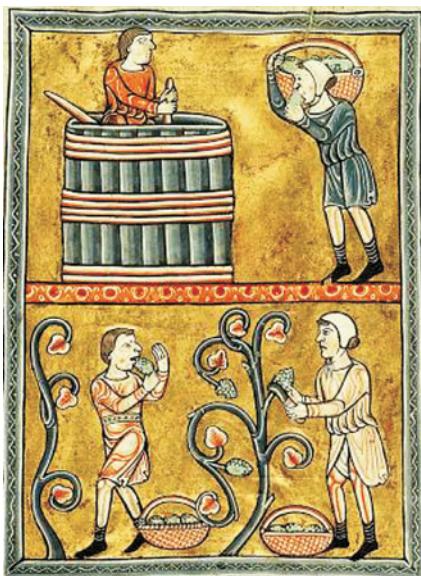
ЈУН је био испуњен бројним пословима. У равнијим пределима косила се трава и пластило се сено. Пред Петровдан (29. јун) су шишане овце, пре него што почне издизање стада у планине и на летишта. У Приморју се до 15. јуна обављало треће, а у унутрашњости друго окопавање винове лозе, ђубрење и заламање винове лозе (ако је кишно време, то треба да се понови 2–3 пута). Временска разлика се огледала и у польским пословима, јер је у При-

морју од 15. јуна (Видовдан) почињала жетва озимих усева, а седам дана касније и у унутрашњости. Жетва је обављана срповима, а у везивању снопова су учествовале и жене. Потом се род преносио до гувна, где је обављана вршидба. Крајем јуна или почетком јула, земљиште предвиђено за сетву озимих култура припремало се непосредно после жетве тако што би се парцеле узорале, а затим би се разбијале грудве дрљањем и мотиком.

У ЈУЛУ су доспевале диње, тикве и лубенице, жене су брале лан и потапале га у „мочила“ — локве, у којима су се киселили струкови лана. Непосредно пред бербу грожђа, сељаци су окопавали виноград. На планинским ливадама сточари су косили и пластили сено. До Св. Илије (20. јула) требало је обавити вршидбу озимих усева на гумнима, уз плевљење и требљење жита, потом преношење урода до житних јама, трапова и подрума, а слама се садевала у стогове. У Приморју је текла жетва јарих усева, а у унутрашњости је могла да се деси и у августу.

АВГУСТ је такође био испуњен бројним пословима. Пошто би се извадили из „мочила“, струкови лана су остављани да се суше, а потом су „грабуљани“ и извлачило се и намотавало ланено влакно. Обично до Св. Стефана (2. август), ређе до Велике Госпојине

(15. август), завршавала се вршидба јарих усева, садевање сламе у стогове, плевљење и требљење жита, преношење семена до житних јама. У Приморју је око 15. августа, отпочињала берба винограда, а у унутрашњости нешто касније.

СЕПТЕМБАР је био посвећен сакупљању дивљег воћа и остављању зимнице. Сељаци су обављали друго по реду орање земљишта које је предвиђено за сетву, и то непосредно пре сејања озиме пшенице, ражи и јечма.

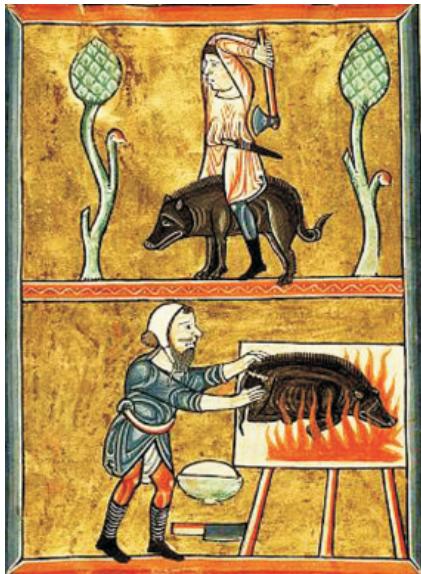
на већа количина семена (озиме пшенице по јутру земље — 80–110 кг). Такође, после првих јесењих киша, вршено је трапљење земљишта за винову лозу: прекопавање, чишћење од жила, растиња и камења, затим ђубрење, а претакало се и вино.

ОКТОБАР је противао у знаку јесење сетве и припрема за предстојеће зимске месеце. Тада је доспевао купус, као једна од главних прехранбених намирница. Око Митровдана (26. октобра), који је означавао крај летње сезоне, обављало се клање оваца и продаја живе стоке, чиме се стадо припремало за оскуднију, зимску сезону. Почетком месеца на њиве се допремало семе, а потом се, од 15. октобра до 15. новембра, обављала сетва озимих култура, после прве кише: што се сетва касније обављала то је била потреба

У НОВЕМБРУ су се пуштане свиње на ижиравање у храстове шуме, где је припремано и дрво за огрев. Пошто би време захладило, главице купуса су остављане у расолу, а рачунало се на 100 ока купуса (око 130 кг) 2–2,5 оке соли (2,5–3 кг соли). За усольавање исте количине меса било је потребно и до 4 оке соли (око 5 кг). Понегде је био обичај да се за зимницу остављају и „ступани“ јечам и пшеница. Пошто се одвоји најбоље зрно, отреби се од плеве и стави у врелу воду да одсто-

ји док не омекша. Затим се пресипа у ступу и удара све док се не одвоји језгро од коре. После се истресе на тепсију и пусти да се осуши, како би могло да се очува преко зиме. Од тако прерађеног јечма кувала се чорба.¹³¹

ДЕЦЕМБАР је противао у кланицу крупне стоке (свиња, говеда), ради подмилађивања стада и уклањања стоке која не би могла да презими. Припремљено месо, које је одстојало у соли, стављало се на сушење и димљење.

РАЛИНСКЕ ОБАВЕЗЕ И ПОЉОПРИВРЕДНИ КАЛЕНДАР

Сходно примарном значају пољопривредне производње у целокупном економском животу Османског царства, сасвим је извесно да је постојала чврста корелација између доспевања финалних производа и наплаћивања дажбина. Потврду о томе пружају текстови сачуваних канун-нама и занимљиво је посматрати привредни живот са овог аспекта. Сви датуми су изражени по старом, јулијанском календару, који је важио у Османском царству када је у питању фискална година.¹³²

¹³¹ Л. Грђић Бјелокосић, *Српска народна јела у Херцеговини и у Босни*, 75, 82–83.

¹³² У Османском царству, иако се време рачунало по лунарном календару, пољопривредне дажбине су узимане према тзв. фискалној години, која је била соларна, по јулијанском календару. Анадолија и Румелија су приходе намењене централној благајни Царства, слале два пута годишње — 11. марта и почетком августа. У погледу финансија, важио је и лунарни и соларни календар, тако да је свака 33. година, када се јављао вишак од једне целе лунарне године, била обележена кризом буџета. — Вид. Н. Sahillioğlu, *Sivis Year Crises in the Ottoman Empire*, у: *Studies in the Economic History of the Middle East from the Rise of Islam to the Present Day*, ed. M. A. Cook, Oxford University Press 1970, 230–252.

ТАБЕЛА ПОЉОПРИВРЕДНИХ ДАВАЊА И ДАТУМА ЊИХОВОГ САКУПЉАЊА

	<i>Дажбина</i>	<i>Датум склапања</i>
1.	испенџа	25 акчи 2–3. марта у Босанском, Херцеговачком и Зворничком санџаку 1539. ¹³³
2.	цизја	Једанпут годишње, плаћала се по домаћинству (hane)
3.	ушур и саларија од житарица	1/7 или 1/8 целокупног рода = и од озиме и од јаре, након жетве (јул)
4.	пољачина (<i>resm-i dešibane</i>)	2 акче на Ђурђевдан (23. април) у Босанском санџаку 1530, ¹³⁴ 1539
5.	ушур од сена — траварина (<i>resm-i otlak</i>)	У време вршидбе, 1. августа у Босанском санџаку 1530 (у Видинском санџаку — на Илиндан, Алијун, 20. јула) ¹³⁵
6.	ушур од летњих пањњака (<i>resm-i yaylak</i>)	По 1 овца у вредности од 10, 15 или 20 акчи, у зависности од квалитета стада
7.	ушур од кошница	1 кошница од 10, а ако има мање — 1,5 акчи по кошници — 1. августа у Босанском санџаку 1530, 1539 (у Видинском санџаку — на Илиндан, Алијун, 20. јула) ¹³⁵
8.	ушур од вина	1/10 у натури, после бербе и цеђења вина — август или септембар
9.	ушур од воћа	2 акче, како сазрева
10.	ушур од баште (<i>resm-i bostan</i>)	2 акче на Митровдан (26. октобар) у Босанском санџаку 1530
11.	ушур од поврћа — купуса, репе, белог и црног лука	1/10, како сазрева
12.	ушур од лана	2 акче од куће у Зворничком санџаку 1548. (лан се брао у јулу)
13.	1 кола дрва	На Божић (25. децембар) (у Смедеревском санџаку — у време сетве) ¹³⁶
14.	дажбина на огревно дрво	2 акче од куће у Зворничком санџаку 1548 ¹³⁷

¹³³ *Kanuni i kanun-name*, 56–57.¹³⁴ *Kanuni i kanun-name*, 44.¹³⁵ D. Bojanović, *Turski zakoni*, 60.¹³⁶ *Историја*, 41.¹³⁷ *Kanuni i kanun-name*, 117.

	Дажбина	Датум плаћања
15.	порез на свињогојство (<i>resm-i bojik</i>)	1 акча на једну свињу на Божић (25. децембар), после свинокоља
16.	овчарина (<i>resm-i agnam</i>)	1 акча на једну или две овце, на Ђурђевдан
17.	дажбина на млин (<i>resm-i asiyab</i>)	9, 15 и 30 акчи за млинове који раде годишње 3, 6 или свих 12 месеци — плаћа се кад ново жито почне да долази у млин ¹³⁸ 15 акчи на ваљавицу за тканине — Зворнички санџак 1548

Када се погледају датуми приспећа плаћања новчаних и натуралних пореза, приметан је њихов распоред по пољопривредним сезонама, које су биле различите за поједине крајеве Османског царства. Стога смо на неким местима у тексту навели одступања Видинског и Смедеревског санџака од прописа који су важили у Босанском и Зворничком санџаку, које смо узели за главне временске одреднице. Најраније у новој години, почетком марта, плаћала би се испенца, утврђени износ од 25 акчи, обавезан за све немуслиманске поданике. Финансијска година у Османском царству почињала је 11. марта. Следећи рок је био Ђурђевдан (23. април), када је доспевала *пољачина* и *овчарина*. Ова прва је теретила свако рајинско домаћинство на име плаћања за чување усева од штете коју би могла стока да нанесе, док се друга обавеза више односила на становништво које се бавило сточарством. У међувремену, ако су своја стада гонили и на зимске пашњаке (*kışlak*), сточари су имали обавезу да и ову дажбину подмире, давањем једне овце од најбољег стада. Травнина као дажбина за коришћење туђих пашњака постојала је у српским средњовековним земљама и била је правно регулисана. Износила је око две-три од стотину оваца, а припадала је феудалном господару, као и у османској држави. Да би могли да плате новчане дажбине, испенцу и пољачину, земљорадници су морали дотад да остваре неки приход од продаје свог вишке производа, и највероватније су то остваривали продајом стоке. У првој половини 16. века, када је испенца износила 25 акчи, пољачина 2 акче, и овчарина 1 акчу на две овце, вредност дуката је била 59–60 акчи, а једна овца је вредела 45–50 аспри.¹³⁹ На ред би потом доспевали ушури од воћа, онако како је сазревало. Јул је био месец када се

¹³⁸ *Kanuni i kanun-name*, 58.

¹³⁹ М. Благојевић, *Планине и пашњаци*, 84–89; Д. Бојанић, *Јадар у XVI и XVII веку*, у: *Јадар у прошlostи*, Лозница 1975, 99; А. Сућеска, *Uslovi i kojima su stočari iz Dalmasije koristili ispaše u Bosni i doba osmanlijske vlasti*, у: *Одредбе Јозијавићног законодавства и обичајног права о сезонским крећтањима сточара у југоисточној Европи кроз века*, Зборник радова са међународног научног скупа, Посебна издања Балканолошког института књ. 4, Београд 1976, 119–126.

жело озимо, потом и јаро жито и одмах се обрачунавала, предавала и превозила десетина од жита са саларијом до спахијиног амбара у селу, а део и до најближег трга. Канун-намом је предвиђено да се ова десетина могла узимати и од снопова, од 100 снопова — 10 снопова ушура и 3 снопа саларије, али и од овршеног жита, од 100 кила — 10 кила ушура и још 2,5 киле саларије.¹⁴⁰ Снопље је чинило неколико „руковети“, односно скупова стабљика житарица колико жетелац може руком да обухвати како би је пресекао српом.¹⁴¹ Начин узимања десетине, као „вађење“ сваког десетог снопа, остао је запамћен у области Врањског Поморавља и почетком 20. века.¹⁴²

Од остатка жетве одвајало се одмах семе за наредну сетву, у висини од 1/3 до 1/5 од жетве, а затим је следило млевење новог жита и плаћање млинарине ономе коме је приход био уписан (спахија, вакуфска управа, емин хаса). У јулу се такође брао лан — од 100 снопова се плаћало 10 на име ушура, а можда и 3 на име саларије. Први август је био означен као рок за плаћање траварине у Босанском санџаку, док се у другим канунама помиње одредница „у време вршидбе/косидбе“, по једна кола сена. У Смедеревском санџаку, раја је била дужна да свом спахији покоси и упласти сено, али не и да га преноси са ливаде до куће.¹⁴³

На празник Митровдан, који је означавао крај пољопривредне године, доспевало је плаћање пореза на башту, а на Божић се плаћала једна акча од зајлане свиње. Постоји претпоставка да је реч о домаћој врсти мангутац (мангулица), која се гајила због боље масти. Она би прасила годишње пет до шест прасића, од којих би 20% умрло од болести. Један нераст је долазио на 25 крмача, а остале свиње су се кастрirале са седам месеци старости. Одрасле свиње за клање имале су тежину од 70 до 110 кг. У позну јесен се одвијао главни свињокољ, када се месо солило, сушило и димило, и када се топила масти.¹⁴⁴

ЛОВ И РИБОЛОВ

Право лова је било привилегија владара и феудалне господе, али и њихов статусни симбол, прилика да покажу сву раскош одеће, оружја, ко-

¹⁴⁰ X. Хацибегић, *Канун-нама султана Сулејмана Законодавца*, 336–337.

¹⁴¹ М. Благојевић, *Земљорадњички закон*, чл. 8, стр. 53, 91–92, и исцрпно о десетку: 238–266.

¹⁴² В. Николић-Стојанчевић, *Врањско Поморавље — Етнолошка исхицивања*, СЕЗ књ. 86, Живот и обичаји народни књ. 36 (1974) 67. Десетак од житарица другачије се прикупљао у Хрватској и Славонији — од сваког десетог купа (а један куп је чинило 60 снопова), сељаци су давали једно ведро пшенице у зруну, и два ведра зоби или проса. — J. Adamček, *Agrarni odnosi*, 107.

¹⁴³ X. Хацибегић, *Канун-нама султана Сулејмана Законодавца*, 341; *Kanuni i kajnun-name*, 44; D. Bojanic, *Turski zakoni*, 86.

¹⁴⁴ B. McGowan, *Food Supply and Taxation*, 139–196.

ња. Била је то „једина забава која даликује краљу“. Лов је био имитација рата, добро осмишљене ратне игре, која је припремала витеза за рат, и у физичком и у психолошком погледу. Повратак у природу и препуштање природним нагонима, будило је чула чија је оштрина успавана удобним животом. Забава, игре, дружење и удварање такође су били нераздвојни елементи читаве представе.¹⁴⁵

Власићелин у лову — Хрвојев Мисал, Илустрација за месец мај

Зависно становништво је било укључено у лов као помоћна снага, у виду гонича и одгајивача ловних животиња и птица — *йсари* и *соколари*. Такође, било је обавезно да колективно учествује у лову на штеточине (*заманица*) — зечеве, куниће, вукове, лисице и јазавце, да би се заштитили поседи и стока. За већину становништва, коју су чинили зависни земљорадници, лов је повремено обезбеђивао додатне изворе хране, тачније меса. Радило се, пре свега о ситној и пернатој дивљачи — зечевима, кунићима, дивљим паткама, препелицама, фазанима.¹⁴⁶ Француски путник Кикле је 1658. недалеко од Бијельине, „у оближњој бари“ ловио дивље патке, што се вероватно односи на локалитет где је с временом настало данашње село *Пајковача*.¹⁴⁷ Неколико топонима на тлу северне Босне води своје порекло од *шутра* — врсте дивљег говечета. Реч је о речици *Turiyi*, северно од Пријавора, која је забележена у дефтеру из 1604. године, а данас на том простору противче река Јадовица.¹⁴⁸ Река *Turjaniča* је и данас десна прито-

¹⁴⁵ J. Cummins, *The Hound and The Hawk. The Art of Medieval Hunting*, Phoenix Press 1988, 2–8.

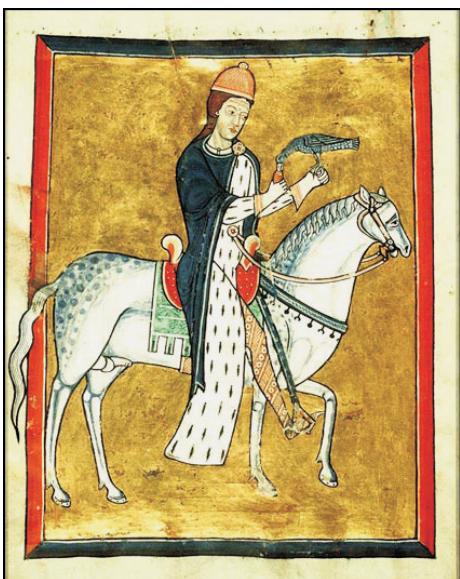
¹⁴⁶ С. Мишић, *Лов у средњовековној Србији*, ИГ 1–2 (1995) 51–66.

¹⁴⁷ Приче француских џуџијсаца са џуџа по османској Босни, 115.

¹⁴⁸ *Opširni popis (1604)*, III, 479–480.

ка Врбаса, која се улива код Лакташа. *Турија* је данашње истоимено село и река, лева притока Спрече, а насеље је први пут забележено 1519. у нахији Драметин.¹⁴⁹ По крупним зверима своја имена су добиле планина Вучјак и село Међећа на падинама Требаве, јужно од Градачца.

За разлику од других европских држава, у средњовековној Босни није сачуван ниједан траг који би указивао на постојање посебних ловних забела, као владарских и властеоских резервата. Поред оскудне изворне грађе, разлог би могао да лежи и у чињеници да је постојало релативно обиље ловне дивљачи, ситне и крупне, па се није наметала потреба да се ова проблематика правно регулише. С друге стране, босанске властелинке и властелини носили су скупоцене огратче постављене крзном вука, лисице, веверице и зеца, а најскупоченији су били оперважени хермелином. Такав један луксузни огратч — *шубу* поседовао је војвода Петар Ковачевић. Она је била златоткана на црвеној подлози, постављена белим крзном с црним пегама, и доволно вредна да би се 1456. нашла у залогу код једног дубровачког трговца у Сребреници.¹⁵⁰

Витез са соколом — Псалтир из Нормандије, Илустрација за месец мај¹⁵¹

У Османском царству *соколари* и *јастребари* припадали су категорији становништва с посебним статусом, јер су на основу својих дужности били ослобођени неких пореза, а регрутовани су из редова домаћег становништва. Њихове обавезе су се састојале у томе да сваке године набаве и одгоје одређени број сокола и јастреба за потребе царског двора.¹⁵² У целом Зворничком санџаку 1548. године било је укупно 17 соколара (*bazdari*), од којих је један део био задужен да чува гнезда, узима птиће и припитомљава их. Чак и монаси цркве у Радовашници били су уписаны као соколари. Друга група би-

¹⁴⁹ А. Handžić, *Dva prva popisa*, 32.

¹⁵⁰ Б. Радојковић, *Материјална културна босанске власијеле*, 69; *Одећа*, у: ЛССВ, 464–467 (Ђ. Петровић).

¹⁵¹ Псалтир из Нормандије, о. 1180 — Koninklijke Bibliotheek, 76 F13.

¹⁵² Вид. *Zakon o sokolarima i jastrebarima Vidinskog sandžaka* (1586. г.), у: Д. Bojančić, *Turski zakoni*, 78–79; Е. Миљковић, *Смедеревски санџак*, 266–268.

ла је задужена да сакупља перје, које се веома ценило, јер се користило за ордење и членке.¹⁵³

РИБОЛОВ је, као значајна и релативно доступна допуна исхране, такође био изузетно заступљен, где год су за то постојали погодни услови. У средњовековном феудалном друштву, господари су на местима богатих улова имали искључиво право риболова, у виду „забела“. Српски владари су појединим манастирима додељивали зависно становништво које се бавило риболовом, затим рибњаке и одређена ловишта на рекама и језерима.¹⁵⁴ У Османском царству је постојала слична ситуација — као и сва природна богатства, и рибно благо је припадало султану, а он је могао да уступи право на део прихода појединцима. Тако је смедеревском санџакбегу припадало право на половину улова у заграђеним риболовиштима на Великој Морави.¹⁵⁵ Слична ситуација у погледу права уживања постојала је и у Угарском краљевству. Тако се „*clausura piscina*“ у току Саве јавља као предмет спора крајем 15. и почетком 16. века између појединих припадника угарског племства. У једном случају је Гргур Кастеланфи оптужио Барбару, удовицу деспота Вука Гргоревића, да је њен „човек“ Георгије 1492. године однео сву рибу из „затвореног рибњака“ по имену Горња Розечка (*Felso-Rosechka*) у Крижевачкој жупанији.¹⁵⁶

Северна Босна је богата у погледу бројних водотокова, који чине густу хидрографску мрежу. Најбогатији и најразноврснији улови су били на рекама Сави и Дрини, у њиховим мртвајама и барама, затим на Босни, Спречи, Врбасу и њиховим притокама. У Сави се ловио *шаран*, *греч*, *смуђ*, *караши*, *мрена*, *деверика*, *клен*, *скобаљ*, *штиука*, *младица*, *сом*, *јегуља*, *моруна* и још неке врсте мање вредне рибе. Као оруђа која су становници присавских села користили почетком 20. века помињу се копље и харпун, остве, удице, бућкало, разне врсте мрежа, плетених кошева — „сепета“, „вршки“, а примењивало се и заграђивање речног тока — „грађа“.¹⁵⁷

У једном опису Посавине из половине 18. века, наводи се како су се „богази“ Жендрак, Тишина и Домаљевачко блато користили за риболов. У овом контексту, турцизам *богаз* означава плићак који повезује реку и баре, делове рита. И данас се на терену могу идентификовати ове веће баре, заправо стари делови савског водотока, на потезу источно од ушћа Врбаса.¹⁵⁸

¹⁵³ А. Ханцић, *Шабац*, 171–173.

¹⁵⁴ М. Благојевић, *Средњовековни забел*, 2; С. Мишић, *Унутрашиње воде*, 30–36.

¹⁵⁵ D. Bojanović, *Turski zakoni*, 18, 35, 39, 54, 84; T. Katić, *Garde na Dunavu od XVI do XX veka*, ЈИČ 1–2 (2001) 47–52.

¹⁵⁶ J. Stipišić — M. Šamšalović, *Isprave u Arhivu Jugoslavenske akademije*, Zbornik HI JAZU 4 (1961), 472, 473, 477, и даље.

¹⁵⁷ V. Ćurčić, *Narodno ribarstvo u Bosni i Hercegovini*, GZM (1910) 379–487.

¹⁵⁸ G. Bodenstein, *Povijest naselja u Posavini god. 1718.–1739*, 368–369; топографска карта 1: 100.000, 1: 50.000, секција Тузла.

Богатство и разноврсност риба у водама Дрине мењала се према променама њеног дугачког водотока. У горњем и већем делу средњег тока она има особине планинске реке, да би низводно од Лознице попримила изглед равничарске реке. До Вишеграда, у Дрини је забележено присуство *йастирмки*, *младиџе*, *клена*, *лијљена*, *мрена* и *скобаља*, а низводно — *штика*, *кецига*, *смуђсева* и *чикова*, док су се у мирнијем доњем току ловили *сомови*, *смуђеви*, *манићи*, *деверице* и *караши*. Део овог рибног богатства потицало је из притока Дрине, па је тако Дрињача била богата *йастирмком*, *младиџом*, *кленовима* и *кркушом*, Тавна — *кленовима* и *мреном*. Начин улова рибе се такође мења од горњег до доњег тока, као што су удице на „струковима“, мање мреже — пређе, „влаке“ (приграб), веће мреже — алови, затим оствре (врсте харпуне). „Заграде“ у мирнијем речном току су биле „сјеђе“, градине — „даљани“, вршке и бране. Поред наведених метода, најраспрострањенији начин је био лов кошевима од прућа.¹⁵⁹

Мало северније од насеља Главичице, на левој обали Дрине, постоји топоним *Бајар*, а 1446. године истоимено село се помиње у жупи Глаж, које одговара данашњем насељу код Босанске Градишке. Порекло овог топонима води од речи „батара“, која је вероватно мађарског порекла, и означавала је кош од прућа којим се хватала риба, исто као и *бацањ*, *добоши*, *шљејак*.¹⁶⁰ Турцизам *богаз*, у изворном значењу — грло, кланац, такође је присутан у топографији Посавине, означавајући, између осталог, и плетеће мреже — „пређу“ која се употребљавала у риболову.¹⁶¹

ГРАДСКИ И СЕОСКИ ЗАНАТИ, УСЛУЖНЕ И ТРАНСПОРТНЕ ДЕЛАТНОСТИ

Прича о „дугом средњем веку“, који траје до „индустријске револуције“ у 18. веку, јесте онај оквир у који се може сместити и приказ занимања становништва средњовековне Босне које није живело „од земље“. У тајвом аграрном друштву, у коме је чак и 1883. године постотак становништва које је живело од непољопривредних занимања износио око 5%, занимањи, услужне делатности и трговина, нису били пожељна занимања. Њима

¹⁵⁹ Б. Дробњаковић, *Риболов на Дрини*, Етнографски музеј у Београду, Посебна издања књ. 4, Београд 1934. До великих промена дошло је током 20. века услед подизања хидроелектрана са вештачким акумулацијама, и порибаљавањем. — Вид. Р. Димитријевић — П. Симоновић, *Биљни и животињски свет — Ихтиофауна*, у: *Дрина*, 276–281.

¹⁶⁰ F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 439; *Rječnik JAZU*, 1 (1880–82) 207; *Речник САНУ*, 1, 328–329; P. Skok, *Etimologiski rječnik*, I, 122; J. Мргић–Радојчић, *Доњи Краји*, 251, 252.

¹⁶¹ *Богаз* — 1. тур. „кланац, ждрело“, 2. узан пут, стаза, пролаз, 3. отвор за пролаз између кућа, 4. плићак који везује реку и баре, делове рита, 5. отвор на речној брани, 6. пређа за хватање рибе. — *Rječnik JAZU*, 1 (1880–82) 484; P. Skok, *нав. дело*, 181.

се прибегавало као крајњим могућностима тек онда када земљишни ресуриси нису обезбеђивали егзистенцију. Живот без земље био је, међутим, далеко неизвеснији и несигурнији, а стандард живота често нижи од живота земљорадничких и сточарских породица.¹⁶²

С друге стране, у сваком друштву и у свим временима, може се говорити о „угледним“ и „неугледним“ професијама. У средњовековној Европи постојао је одређени зазор, презир па и гађење према неким одређеним занимањима, као што су она која имају додир с крвљу — месари, бербери, хирурзи. Ту су и они који су имали послу с нечистоћом и прљавштином, животињском и људском, попут гробара, штављача коже и бојација, кућне послуге и праља. И наравно, били су маргинализовани и сви они чија су занимања била повезана с блудом, а осим самих проститутки и подводача, осумњичени су били и гостионичари, глумци, свирачи, жонглери.¹⁶³ Непосредно сведочанство о друштвеном угледу и положају *франгарице* — пильарице, пружа градски статут Новог Брда, где се наводи: „и да не франгари удата жена, ни хлеб ни со ни воће, него да франгаре *сиройе*, да се с тим хране — која ли од њих сагреши, да је поставе у крошњу на трабок“. Из овакве забране, за чији прекршај је предвиђено јавно излагање на стубу срама, следи да је за удату жену било недопустиво, срамотно и друштвено неприхватљиво да буде пильарица и да се бави препродајом робе на градском тргу. Термин *сиройа* се односи на удовицу, за коју је то допуштени начин да сеprehрани.¹⁶⁴

Градски занати — Осим пекара, месара, ковача, гостионичара, пильара и пильарица, бријача, без којих се тешко може замислити живот у граду, забележено је и присуство многих других занатлија. С обзиром на то да им је била потребна већа количина воде, занатлије које су се бавиле прерадом коже — штављачи, кожухари, бојације, обично су били смештени у оним деловима града који су излазили на обале река. Осим непријатних мириза, било је ту и много нечистоће која је остајала или се спирала кишом.¹⁶⁵ У

¹⁶² R. McC. Netting, *Agrarian Ecology*, 34–35.

¹⁶³ Ž. Le Gof, *Dorušteni i nedorušteni zanati na srednjovekovnom Zapadu*, у: исти, *Za jedan drugi srednji vek*, Novi Sad 1997, 76–97.

¹⁶⁴ Б. Марковић, *Закон о рудницима десетоћа Стефана Лазаревића*, Споменик САНУ 126, Одјел друштвених наука 24 (1985) чл. 9–10. и 18, стр. 21–24. Детаљно о положају жене у српским земљама, са обимном страном и домаћом изворном грађом и литературом — А. Фостиков, *Жена — између врлине и греха*, у: *Приватни живот у српским земљама средњег века*, прир. С. Марјановић-Душанић — Д. Поповић, Clio, Београд 2004, 323–366.

¹⁶⁵ Изузетно живописан приказ ове делатности дао је романописац Патрик Зускинд у историјском крими-роману *Парфем*, који је доживео више издања код нас, а недавно је преточен у играчки филм. Средњовековне бојацинице и даље су у функцији у граду Фезу, у Мароку, како је то забележио Мајкл Пелин (Michael Palin) у својој репортажи о *Cахари*. — <http://www.palinstravels.co.uk/photogallery.php?id=1011>.

средњовековној босанској чаршији пословали су ткачи и кројачи, обућари, клобучари, папучари, седлари, потом занатлије које су се бавиле обрадом племенитих и оних обичних метала — златари, ковачи, ливци, кључари, печаторесци, затим дрворезбари, оружари, лукари, тулари, мајстори за самостреле, штитове и пушке, као и мајстори за обраду камена — клесари, тесари, или за израду глиненог посуђа — грнчари. Нарочит висок ниво изrade постизали су босански златари, израђујући чувене појасеве „на босански начин“. Један такав сребрни примерак с краја 14. и почетка 15. века, изузетне лепоте и изrade, пронађен је недалеко од Тузле.¹⁶⁶

Сеоски занати су задовољавали већину потреба сеоског становништва у занатским израђевинама, које су се највећим делом производили унутар домаћинства. Те потребе су се превасходно односиле на одевање, па су ткани једноставни материјали од лана, конопље и вуне — *склавине* и *раше*, затим, постељина и покривачи, вреће различите величине. Затим су ту били предмети за свакодневну употребу, од глине и дрвета, као што су кухињско посуђе и посуде за јело, сандуци за брашно, ћупови за масло, мед, пекmez, сирће. Несумњиво су се у домаћој режији правиле пољопри-вредне алатке од дрвета и њихови дрвени делови, предмети од прућа — корпе, кошаре, добоши, за транспорт робе и за риболов. У неким селима били су присутни и ковачи, тамо где је руда гвожђа била лако доступна.¹⁶⁷

Из периода османске власти објављена изворна грађа пружа податке о занатлијама у појединим градовима и селима Зворничког и Босанског санџака. У самом граду Зворнику је 1533. године пописано више од 50 занатлија, који су обављали 18 различитих занатских услуга: табаци — штављачи коже, обућари, чизмеције, папуције, ћурчије — крznари, кројачи, капари, сарачи — седлари, калаџије — превлачили су бакарно посуђе калајем, свећари, бојације, пекари, халвације и касапи. Поред њих, иако нису посебно поменути, сигурно су били присутни и поткивачи, самарџије — седлари, клесари, бербери, ковачи и други.¹⁶⁸ У касабама Горњој и Доњој Тузли половином 16. века постојало је више врста занатлија: пекари, касапи, посластичари, солари, грнчари, табаци, хафафи — обућари, сарачи, чизмеције, самарџије, ћурчије, хајати (терзије) — кројачи, казази, мутабџије

¹⁶⁶ Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, 201–222; иста, *Privredni razvoj srednjovjekovne bosanske države*, 166–168; Б. Радојковић, *Материјална културна босанска властелинска*, 74–75.

¹⁶⁷ D. Kovačević-Kojić, *Privredni razvoj*, 135–138; Ц. Поповић, *Лончарство у Босни и Херцеговини*, ГЗМ н.с. — Историја и Етнологија 11 (1956) 95–122; Г. Томовић, *Средњовековна мајсторска села на размеђу сеоског и градског друштва*, у: *Српско село. Могућности и даљи правци истраживања*, Историјски институт — Београд, Зборник радова књ. 22, Београд 2003, 7–18.

¹⁶⁸ А. Handžić, *Zvornik*, 178–179, 182–184.

(прерађивали су кострет), пузари вуне и памука — халаџи, ковачи, бравари, златари, дрводеље, дунђери, тесари, зидари.¹⁶⁹

У касаби Грачаници код Сокола 1548. године укупно је забележено више од 70 занатлија као представника 16 заната: хафафи (18), хајати (17), табаци (9), ковачи (7), сарачи (4), дулгери (3), сабљари (3), папуџије (2), са-марџије (2), членгири — клинчари (2), и по један касапин, делак, ћурчија, обућар. Уписаны су посебно и хришћани — занатлије: тројица хајата, двојица ћурчија, двојица ковача и дулгер (срп. дунђер).¹⁷⁰ Према попису Босанског санџака из 1604, најбројније сеоске занатлије су били ковачи, а има помена и крчмара, лончара, терзија, дунђера. У градовима се занатлије не пописују уредно и доследно уз имена становника, па се не може стећи права представа о њиховом броју и структури градског становништва.¹⁷¹

РУДАРСТВО

Подаци о рударској активности на простору северне Босне из периода средњег века у потпуности недостају, док објављени османски извори помињу само два рудника. У Зворнику је 1477. забележено 20.000 акчи од промета оловом, које је вероватно једним делом потицало из Ђевања, неколико километара јужније од града. Ово насеље се први пут јавља 1417. заједно са оближњим Костиревом, под именом „Diugane“. У попису из 1519. године убележено је у царске хасове као село где је „рудник сребра и олова“. Поменуте године уписано је 14 рудара који су уместо харача, испенце и ушура плаћали само филурију — један златник, што је чинило 14 златника, а од самог рудника је потицало само 95 акчи. У следећем попису из 1533. уписано је само село од 29 кућа, без помена рудника, који је вероватно престао с радом.¹⁷² Као други рудник уписано је село Грачаница у нахији Сокол, где су османске власти затекле рудник гвожђа. Захваљујући постојању рудника, а затим приливу занатлија који су се бавили његовом обрадом, село је до 1548. године прерасло у касабу.¹⁷³

¹⁶⁹ Исти, *Tuzla*, 243–246.

¹⁷⁰ A. Handžić, *Opširni popis nahiye Sokol u Zvorničkom sandžaku 1548. godine*.

¹⁷¹ Детаљније код: Н. Kreševljaković, *Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini*, Зборник за народни живот и обичаје Јуžnih Slovena knj. XXX-1, Zagreb 1935 (= Izabrana djela II, Sarajevo 1991, 7–381).

¹⁷² A. Handžić, *Dva prva popisa*, 27, 82; A. Handžić, *Zvornik*, 148; исти, *Rudarstvo i rudarski trgovci u Bosni u drugoj polovini XV vijeka*, у: Radovi sa Simpozijuma „Rudarstvo i metalurgija BiH od prahistorije do početka XX veka“, Zenica 1999, 298–300; С. Ђирковић — Д. Ковачевић-Којић — Р. Љук, *Стварај српско рударство*, Београд — Нови Сад 2002, 191.

¹⁷³ A. Handžić, *Dva prva popisa*, 97; исти, *O islamizaciji*, 20, 32. У раду А. Ханџића „Popis доселених Влаха сточара у нахији Sokol 1528. године“, који је постхумно објављен у часопису *Gračanički glasnik* 20 (2005) пописано је и село Грачаница као рудник гвожђа. Укупно је пописано 72 куће и 83 пратећа члана, као и 10 ратаја. У раду А. Ханџића

„СО НАША НАСУШНА“

Сви подаци о начину и количини произведене соли у *Солима* потичу тек из периода османске власти и односе се на насеља Горњу и Доњу Тузлу, у истоименим нахијама Зворничког сандзака. Онолико колико то изврши допуштају, биће указано на могуће правце дистрибуције тузланске соли, уз компарацију нивоа продуктивности с другим, конкурентним производним центрима.

СО У ИСХРАНИ И КУЛТУРИ

Реч *co*, *сол* — етимолошки води своје порекло од грч. ἄλς и лат. *sal*, од индоевр. корена **sol-*, она је прасловенска и свесловенска, с многобројним изведеницама — *слан/a/o*, *сланина*, *сланица*, *слатина*, *расол*, *солило*. Од индоевропске основе потекли су и називи за реку *Јалу*, с притоком *Солином*, која се у средњовековним *Солима* уливала у Спречу. Иста је основа и у корену немачких топонима и хидронима — *Hall, Halle, Saale, Hallstatt, Reichenhall*.¹⁷⁴

У погледу средњовековне исхране на простору српских земаља, усвојена риба, супротно данашњем веровању, само је повремено налазила своје место на монашкој трпези током појединих дана. Месо домаћих животиња — свињетина, овчетина, говедина, било је и солјено и сушено, а средњовековна српска држава извозила је знатне количине у Приморје. Исто је важно и за разне врсте „сирења“, од којих се нарочито ценио *стари слани влашки*, који је могао дуже да се чува. Влашко сточарско становништво је најчешће у замену за транспорт соли добијало део товара, а често су њихове феудалне обавезе обухватале и производњу сира.¹⁷⁵

У прехрани домаћих животиња — коња, оваци, коза и говеда, со је такође имала значајну улогу, што је било познато још и античким историографима. Тако је Плиније навео да со поспешује апетит код ових животиња и утиче на већу производњу млека и бољи квалитет сира.¹⁷⁶ У *Ойсусу Кра*

„Opširni popis nahije Sokol u Zvorničkom sandžaku 1548. godine“, наводи се да се ушур од гвожђа плаћао одсеком и да је износио 1.385 акчи.

¹⁷⁴ P. Skok, *Etimološki rječnik*, III, 501–502.

¹⁷⁵ М. Динић, Дубровачка средњовековна караванска прговина, 321–323, 329; М. Спремић, *Јело и пиће, у: Приватни живот у српским земљама средњег века*, прир. С. Марјановић-Душанић и Д. Поповић, Clio, Beograd 2004, 118–126.

¹⁷⁶ Pliny, *Natural History*, vol. VIII (*Libri XXVIII–XXXII*), Engl. transl. in ten volumes by W. H. S. Jones, Cambridge — Harvard University Press, London 1975, 432–433; *Der Neue*

љевине Славоније и Војводства Срема, Франц Штефан Енгел је 1786. године забележио да се у поменутој области овцама сваког осмог дана током лета и сваког десетог дана током зиме даје соли, што годишње износи око седам фунти соли по једној овци. Реч је о доњоаустријској, бечкој фунти, па би наведена количина соли претворена у савремене мере износила око четири кг.¹⁷⁷

Конзервација поврћа у расолу и сирћету је вероватно била позната и у српским крајевима у средњем веку. Као и *шуршија*, и назив *сирће* је турцизам, које се у *Хиландарском медицинском кодексу бр. 517* убраја у „просте лекове“ – **ИЦЕТЊМ(З), СЈИРЋУ(З), СЏЦЉТ(З)** (лист 27б). У неколико редова, „ацетум“ се препоручује као лек против дијареје и флегматичне грознице, али је његова примена била много шира.¹⁷⁸ Со и сирће су неки од састојака лекова који се помињу у третирању појединих болести у српским лекарским списима с краја средњег века. Тако се у хиландарској *Ијатрософији о вакој вешти* из 15. века као лек против краста помиње мешавина тамјана, сумпора, јаког сирћета, масти и соли.¹⁷⁹ С обзиром на то да се култура гајења винове лозе, чији је производ и винско сирће, проширила из византијских и приморских области, требало би претпоставити да је и ова техника конзервације била одомаћена на простору централног Балкана. У византијском спису *Гејоника* из 6. века, посебно поглавље је посвећено производњи вина и сирћета. Ту се сирће помиње као саставни део припреме многих јела.¹⁸⁰ Со је имала улогу и у процесу штављења, обраде и бојења коже, производње стакла и сапуна, у преради метала, али и у алхемији.

ВРСТЕ СОЛИ, НАЧИНИ ПРОИЗВОДЊЕ И ДИСТРИБУЦИЈЕ

На простору југоисточне Европе у употреби је била морска со, из многобројних *сланица* Јадранског, Јонског, Егејског и Црног мора, потом

Pauly. Enzyklopädie der Antike, XI Band, Hrsg. H. Cancik, H. Shneider, Stuttgart–Weimar 2001, 1276.

¹⁷⁷ Ј. Ш. Енгел, *Опис Краљевине Славоније и Војводства Срема*, 361; М. Влајић, *Речник*, IV, 966–967.

¹⁷⁸ Сачувана редакција је из 16. века — *Хиландарски медицински кодекс бр. 517*, предговор Р. Катић, Народна библиотека Србије, Београд 1980, XXXIX–LX; *Хиландарски медицински кодекс бр. 517*. Превод, предговор Р. Катић, Народна Библиотека Србије, Београд 1989, 110, 307.

¹⁷⁹ Р. Катић, *Медицина код Срба у средњем веку*, Посебна издања САН, књ. СССХ, Одељење медицинских наука књ. 12, Београд 1958, 40, 60–65. Употреба соли у медицинске сврхе такође датира од времена Староегипатског царства: E. J. Wormer, “A Taste for Salt in the History of Medicine”, *Science Tribune Article March 1999*: <http://www.tribunes.com/tribune/sel/worm.htm>. Вид. такође и многе друге примере у: M. Kurlansky, *Salt — A World History*, Vintage, London 2003, 120, 205, 258.

¹⁸⁰ J. Koder, *Gemüse im Byzanz*, 28, *passim*.

камена со из ердельских, влашских и аустријских рудника соли. Со добијена из сланих извора Тузле, судећи барем према сачуваној извornoј грађи, није могла да буде такмац овим главним врстама. Остаје, ипак, чињеница да су ови слани извори једини центри за производњу соли на читавом простору између солана на јадранској обали и ердельских рудника соли. У том светлу могуће је барем приближно одредити њихов значај.

МОРСКА СО

Слично другим државама и приморским комунама, и држава Немањића је настојала да под своју непосредну контролу стави приходе од увоза и промета соли, што је припадало регалним правима. *Кумерк солски* је назив којим се означавао трг с владарском царином (*commercium, commercium*) на со. Једина четири „законита трга солска“ с *кумерцима* на јадранском Приморју била су Дријева (*porto Narente*, 1186), Дубровник, Котор и Св. Срђ на Бојани. У њима је царник српског владара надгледао количину увезене соли и узимао је половину прихода од ње, што је такође било заједничко и угарској, касније и османској власти у погледу начина прикупљања прихода. Владарске соне коморе даване су у закуп у држави Немањића, затим у Босанском краљевству, а ту праксу су следили и обласни господари, потом и османске власти.¹⁸¹ Пажњу, међутим, привлачи чињеница да се со уопште не помиње у тексту *Душановог законика*. Слична ситуација, међутим, постоји и у византијском законодавству, па би се могао прихватити закључак Јоханеса Кодера да су послови који се односе на со били већ традиционално добро регулисани или у сваком случају неспорни, тако да није постојала потреба за неким законским уплатињем.¹⁸²

Од поменута четири трга у Приморју, со се караванима преносила до одређених насеља у унутрашњости Балканског полуострва. Даљина до које је допремана морска со била је условљена економским разлогима. Постојале су крајње тачке до којих је било исплативо продавати морску со, јер се њена цена увећавала у складу са дужином пута, тј. увећавањем трошкова превоза. Такав однос у формирању цене, када је реч о копненом транспорту остао је непромењен све до успостављања железничких линија, што ће рећи до пред крај 19. а негде и до прве половине 20. века. Зато се као поуздане могу узети процене Ј. Ховарија према којима је дубровачка/мор-

¹⁸¹ Ст. Новаковић, *нав. дело*, 172–173; 187; А. Соловјев, *Одабрани сјоменици српског права*, Београд 1926, 3, 42, 46; М. Гецић, *Дубровачка трговина соњу*, Зборник ФФ у Београду III (1955) 95–152; *кумерк*, у: ЛССВ, 344–346 (М. Маловић-Ђукић).

¹⁸² J. Koder, *Salz — Anmerkungen zu Wortbedeutung und Realie*, у: *Geschehenes und Geschriebenes. Studien zu Ehren von Günther S. Henrich und Klaus-Peter Matschke*, Hrsg. v. S. Kolditz und R. C. Müller, Leipzig 2005, 39–49.

ска со у 16. веку, да би конкурисала ердельској каменој соли, могла да поскупи највише до три пута док не дође на јужне границе Угарске.¹⁸³

Из тих разлога се југозападни и западни део босанске државе — жупе Ливно, Дувно, Гламоч, и део „земље“ Доњи Краји, снабдевао сольу преко *Силића*, сигурно до града Јајца на Пливи, можда и нешто мало северније. Антички магистрални пут, *via Salona — Servitium*, повезивао је Сплит и (Босански) Градишку на Сави, а успомена на пренос соли сачувала се у називу „Соларски пут“ за деоницу кроз Купрес и Пливу.¹⁸⁴

Питање је да ли је било исплативо транспортовати морску со копном на читавој деоници, све до обале Саве, будући да је речни саобраћај био знатно јефтинији. Према подацима из османских законских прописа за Срем и Славонију, у првој половини 16. века, царина на со која се превози колима, односно копненим путем износила је осам акчи, док је царина на со која долази речним путем била у висини једне акче. Дакле, речни транспорт соли био је *осам түйта јефтинији од койненог*.¹⁸⁵ Један солар (тузција) је до 1579. у Славонском Броду утемељио цамију која је постала основа за развој нове муслиманске махале у граду. Присуство солара у Броду говори о великој улози трговине сольу која се обављала реком Савом.¹⁸⁶ Из истих економских разлога и у 18. веку постоје сведочанства о дистрибуцији ердельске соли низ Тису и Дунав, потом узводно Савом до Сиска и Купом до Карловца, а то је и време првих систематских покушаја регулације тока Саве.¹⁸⁷

Дубровчани су одмах по успостављању османске власти у балканском залеђу почели да преговарају о правном регулисању трговачких односа с новим господаром — османским султаном. Резултат њихових напора, који се тичу проблематике производње и трговине сольу, било је првенство Дубровника у снабдевању сольу, односно продаји своје соли када се потроши произведена со у сланицама у Клеку, Сланом, Рисну и Новом. Први пут је то утврђено марта 1483, одмах по османском освајању града Новог и односи се на сланице његовог подручја. Приходи од продате соли делили су се попола између дубровачких трговаца и османских власти. Из сачуваних докумената се види да су обе стране повремено кршиле уговор —

¹⁸³ J. Hovari, *The Transylvanian Salt in the Ottoman Semendire/Smederevo 1514–1516*, АО XIII (1993–1994) 167.

¹⁸⁴ J. Мргић-Радојчић, *Доњи Краји*, 194, 281–282, 284–285.

¹⁸⁵ N. Moačanin, *Slavonija i Srijem u razdoblju osmanske vladavine*, Slavonski Brod 2001, 75.

¹⁸⁶ N. Moačanin, *Osmansko-turska arhivska građa za povijest Slavonskoga Broda i okolice*, 137.

¹⁸⁷ F. Vaniček, *Specialgeschichte der Militärgrenze*, II, Wien 1875, 640, и даље; M. Костић, *О Дунавско-савској трговини*, 259–293; Z. Herkov, *Mjere Hrvatskog primorja s osobitim osvrtom na solne mjere i solnu trgovinu*, Rijeka 1971, 133–136.

османске власти су допуштале продају друге соли пре дубровачке, а Дубровчани су понекад продавали своју со и пре него што би се продала до маћа со.¹⁸⁸

КАМЕНА СО

Северни делови средњовековне Босне и Србије били су економски упућени на увоз камене соли из Угарског краљевства. Најстарији податак који указује на увоз угарске соли у Србију сачуван је у повељи кнегиње Милице за манастир св. Пантелејмона на Светој Гори издатој 1395. године, где стоји: *И од Боване сваке године ћећи стобићина крушаца соли.* Средњовековни град Бован налазио се близу десне обале Јужне Мораве, код данашњег Алексинца и претпоставља се да су ту била складишта соли. *Sal de Ungaria* помиње се једанпут и у Приштини, 1414. године.¹⁸⁹ С обзиром на дуготрајне сукобе које су Балшићи, а потом и деспот Стефан Лазаревић и деспот Ђурађ Бранковић водили с Млетачком републиком, дистрибуција морске соли је вероватно често била ометана, прекидана, што је засигурно доводило до несташица и поскупљења. Сасвим је разумљиво да се у таквим околностима Србија све више окреће ка увозу камене соли из Ердеља.¹⁹⁰

Угарски заповедници Сребреника и Јајца, као и други државни службеници, добијали су своје принадлежности делом у новцу, а делом у соли. Према подацима из 1494. године, банови Иван Бериславић и Гргур од Стрезимље (Zthrasemlye, Стражеман) требало је да приме 2.000 флорина (*floreni*) у новцу и исту толику вредност у соли, док су јајачки банови Ладислав Кањижај и Иван Бебек примали знатно више готовине — чак 10.000 флорина, али само 1.000 флорина у соли. Бојна опрема и провијант стизали су бродовима до Мохача, а одатле су се товарили на кола и превозили до утврђења Беле у Славонији, и потом до Јајца и Сребреника.¹⁹¹ У рачунској књизи Угарског краљевства из 1504. године плате свих службеника делом су изражене и у соли, почев од палатина, који је добијао 2.000 флорина у соли, као и банови Јајачке бановине, потом војвода Ердеља — 3.000, деспот — 1.200, београдски, шабачки и сребренички комandanти по 1.000, а два ја-

¹⁸⁸ Ћ. Truhelka, *Tursko-slovenski spomenici dubrovačke arkive*, 70–119; Љ. Стојановић, *Повеље и писма I–2*, 291, 369–371; И. Божић, *Дубровник и Турска у XIV и XV веку*, Посебна издања САН, књ. СС, Историјски институт, књ. 3, Београд 1952, 256 — 267.

¹⁸⁹ Ст. Новаковић, *Законски стоменици српских држава средњег века*, Београд 1912, 2006², 518; К. Јиречек, *Историја Срба II*, 194; М. Динић, *Браничево у средњем веку*, у: исти, *Српске земље*, 109–110.

¹⁹⁰ ИСН II, 195–204 (М. Спремић); М. Спремић, *Десетој Ђурађ Бранковић*, 647–648.

¹⁹¹ L. Thallóczy — S. Horváth, *CD Jajcza*, 111, 116–117; L. Thallóczy — M. Šufflay, *Povijest (banovine, grada i varoši) Jajca*, 136–139.

јачка капетана 200 флорина у соли.¹⁹² По налогу краљевског управника Николе Херенда упућеног кнезу сегединске соне коморе, поменути Гргор од Стрезимље је 1511. године добио од угарског краља плату — *sallarium* коју је чинила со у вредности од 1.500 флорина.¹⁹³

СЛАНИ ИЗВОРИ

Први сачувани подаци о производњи соли из сланих извора у данашњој области Тузле потичу тек из најранијег периода османске власти.¹⁹⁴ Посредно се ипак може потврдити хиљадугодишња традиција, на основу већ поменутих археолошких и лингвистичких показатеља. Град *Салинес* Константина Порфирогенита био је најсевернији „насељени град“ Србије који се наводи у „Спису о народима“. Име Соли означавало је и град и жупу, а потом се назив проширио на већу територију — „земљу“ од неколико жупа у долини Спрече и њених притока. Значење овог имена и његовој територијално ширење сигурно су били јасна индиција савременицима да се у овој области производи со.

Осим главних сланих извора у Доњој и Горњој Тузли, постојала су и друга врела одакле се „варила со“, или су вероватно били толико малих производних могућности да нису нашла своје место у сачуваним документима. Тако се помиње врело код Хана Шибошице, око 20 км северно од Горње Тузле, које је давало од једног до пет килограма соли по хектолитру слане воде.¹⁹⁵ Према наводима А. Ханџића, османске власти су покушавале да успоставе производњу соли где год су постојали слани извори, те су неко време искоришћавали слане изворе у нахији Висори. Солане на дрва постављене су у селима Навијоци (Нахвиоци) и Лукавица, где и данас постоје слани извори јачине 10% натријум-хлорида.¹⁹⁶ В. Клаић је записао да се код Доње Тузле на три места „вари со“ звана „шапуља“, а да је код села Дријенча био сланик, тада већ затрпан. Такође помиње и слана врела у селу Слатини код Градачца, као и да „sela Dragunja i Majevica imaju kiselu vodu i 'kamenu sol', ali se nesmije vaditi“.¹⁹⁷

¹⁹² L. Thallóczy — S. Horváth, *CD Jajcza*, 178–192.

¹⁹³ Archiv der Grafen Zay, Slovensches Staatsarchiv, Pressburg, Littera D, Nr. 49/a. Овај архивски податак дугујемо љубазности Пала Енгела.

¹⁹⁴ Топоним „Tuzla“ забележен је и на бугарској црноморској обали, на местима где су у османско доба постојале солане, од којих су најзначајније биле оне у Анхијалу (дан. Поморие). — E. Grozdanova, *Salt Production along the West Coast of the Black Sea*, Archiv orientální, Praha 2001, 165–172. Поред њих, једна Тузла — велико бродоградилиште и лука, налази се у близини Истамбула, друга на југозападној обали Мале Азије.

¹⁹⁵ Rikert, *Slana vrela u Bosni i Hercegovini* — dodatak članku L. Thallóczy, *O značenju imena „Bosna“*, GZM I (1889) 11–12.

¹⁹⁶ A. Handžić, *Tuzla*, 226–227.

¹⁹⁷ V. Klaić, *Bosna. Zemljopis*, 37–38, 172.

У сумарном дефтеру Босанског санџака из 1468/69, тачније у накнадним белешкама из 1474. и 1477. године, Тузла се назива *Āgaç Tuzla*, што значи „Дрвена солана“. Према мишљењу А. Ханџића, то се односи на Доњу Тузлу, где су били значајнији извори слане воде, насупрот Горњој или *Yukari Tuzla*. У истом извору се наводи: „Муката дрва за Тузлу у околини Зворника — приход 3.632 (акче) — Тузла је царском наредбом постала тимар и са селима Ходесић и Павшаница (у нахији Сарајево) која су у руци Вука дати су Ширмерду, уз обавезу да иде у рат, писано 2. зи-л-хиџета 878. године (20.04.1474).“ Истовремено, у оптицају су били и арапско-персијски називи за оба насеља и солане — *Memleha-i çob* и *Memleha-i diraht*, као и *Memlehateyn* („Две Тузле“). У попису Смедеревског санџака из 1476/77. године помињу се „власи села Драметина које је у близини *Дрвне солане* у кадилуку Сребреница“. Доња Тузла је 1474. дата у тимар, али је уписана у мукате Зворника, што посредно говори о државним приходима од производње соли. Управо због тога је ово насеље већ 1477. уписано у царске хасове, са око 100 кућа. Горња — *Yukari Tuzla* први пут се помиње 1479, када је наплаћена цизја од 15 кућа. Ово насеље је, дакле, било мање од Доње Тузле, са такође мањом производњом соли. Годишњи закуп прихода Доње Тузле био је 20.000 акчи, од чега 10.000 од произведене соли, док је та сума за Горњу Тузлу била много мања — укупни закуп 5.400 акчи, а 2.300 акчи од соли. С временом су се, ипак, скоро изједначили приходи од солана.¹⁹⁸

У најраније сачуваном сумарном попису Зворничког санџака из 1519. године, пописане су и нахије Доња и Горња Тузла, с тим да се не помињу истоимена насеља — вароши. У царски хас су, између осталих, уписана села *Tušan* у нахији Доња Тузла, и село Двориште с тргом (пазаром) и црквом у нахији Горња Тузла. Релативно скромни приходи сведоче, према мишљењу А. Ханџића, и о ниском степену производње соли.¹⁹⁹ Разлог томе свакако треба тражити и у чињеници да је део становништва, вероватно и део стручне радне снаге, као што су солари, избегао испред османске војске, и да је био потребан одређени период стабилизације политичких и економских прилика да би се процес производње обновио. Из нешто ранијег периода, тачније 1488–1491, на основу пописа прикупљене цизје у „вилајету рудника Тузле“, њима је припадало најмање 330 домаћинстава, која су својим разноврсним радним обавезама омогућавала производњу соли.²⁰⁰

¹⁹⁸ A. Handžić, *nab. дело*, 29, 32, 166–168, 189–190.

¹⁹⁹ У својим ранијим радовима — *Bosanske solane u XV i XVI vijeku*, Članci i građa III (1959) 70 и *Zakonska odredba (kanun) o tuzlanskim solanama*, 175, Ханџић је име села Двориште читao као *Изворишиће*, доводећи га у везу са изворима слане воде. У објављеном преводу дефтера — идентификује га као село Двориште. — A. Handžić, *Dva prva popisa*, 27, 88.

²⁰⁰ A. Handžić, *Tuzla*, 168, 189; Ö. L. Barkan, 894 (1488–1489) *yılı Cizyesinin Tahsilâtına âit Muhasebe bolânçolari*, 58; N. Todorov — A. Velkov, *Situation démographique de la Péninsule balkanique*, 259.

У сумарном попису истог санџака из 1533. године стварни збир прихода Горње Тузле био је, према резултатима А. Ханџића, 76.882 акче, док је сумарно уписан приход од 119.682 акче. Јавља се, dakле, разлика у висини од 32.800 акчи. Иста појава забележена је и у случају Доње Тузле, где је стварни збир прихода био 95.025 акчи, а уписано је 117.350 акчи, па би разлика износила 22.325 акчи. У оба случаја, укупан износ разлике прихода био је 55.125 акчи, што је Ханџић протумачио као приход од производње соли која овом приликом није посебно означена, а могла је да буде забележена у детаљном попису Зворничког санџака из 1533. године, који није пронађен.²⁰¹ У прилог таквој могућности и приближном износу прихода од производње соли 1533. године, говори текст најраније законске регулативе о производњи соли у обема Тузлама. Она је садржана у кануну којим започиње опширен попис Зворничког санџака из 1548. године. Ту се позива на „ранији царски дефтер“ — из 1533. године. Због његовог значаја за ову проблематику, доносимо га у целини, у преводу А. Ханџића:

„U ranijem carskom defteru zapisano je da se od ‘Gornje solane’ svake sedmice jednodnevna količina čiste vode uzima za državnu blagajnu, a od ostalih šest dana (dobivene) vode upisan je državnoj blagajni prihod u novcu po 95 akči za svaki dan. I od ‘Donje solane’ je takođe prihod od jednodnevne količine čiste (vode) u sedmici uziman za državnu blagajnu, a od ostalih šest dana u sedmici upisan je državnoj blagajni prihod u novcu po 75 akči dnevno. Ali, na temelju proračuna emina pokazalo se da u Gornjoj solani prihod od jednog dana u sedmici, koji je zadržan za državnu blagajnu iznosi 280 akči, a od ostalih šest radničkih dana u sedmici po 140 akči dnevno. U Donoj solani jednodnevni prihod u sedmici koji je zadržavan za državnu blagajnu iznosi po 336 akči dnevno, a prihod državnoj blagajni od dijela radnika (solara), tj. od ostalih šest dana u sedmici iznosi po 168 akči dnevno. O prihodima obadvije solane napravljen je godišnji proračun. Kako je prema ranijem carskom defteru cijelokupan godišnji prihod od obadvije solane upisan na iznos od 61.397 akči, i kako na temelju sadašnjeg finansijskog pregleda godišnji prihod državnoj blagajni iznosi 129.856 akči (što je) za 68.461 akči više nego je upisano u ranijem carskom defteru, i kako je zbog toga izvršeno provjeravanje i kontrola — postalo je jasno slijedeće:

Ranije je bio slab promet solju, па рaja i radnici nisu bili u moguћности да izvrše što je потребно, te su mnogi dani morali ostati neiskorišćeni. Od radnika i raje/sudionika uzimao se za državnu blagajnu ubilježeni iznos u novcu i za neiskorišćene dane, па су mnogi osiromašili, а mnogi su morali ostaviti i svoje domove. Zatim, за vrijeme rata sa Venecijom, kada se osećala oskudica i potražnja soli bila velika, tadašnji emini sa carskim beratom spomenutih solana — Mehmed i Isa — shvatili su opću korist za državnu blagajnu i uz pristanak i одобрење iskusnih ljudi (STRUČNJAKA), radnika i raje-sudionika spomenutih kasaba zaključili su slijedeće:

²⁰¹ A. Handžić, *Zakonska odredba (kanun) o tuzlanskim solanama*, 175.

Prihod od šest dana u sedmici koji se naplaćivao u novcu neka se uzme za carsku blagajnu čist prihod od tri dana, a s prihodom od (preostala) tri dana, što čini drugu polovinu, neka raspolažu sami radnici. Drvo potrebno za (proizvodnju) soli u četiri dana, koja pripadaju carskoj blagajni, pribavljaće emini i mubaširi koliko bude potrebno, a što poslije toga preostane neka uzmu radnici. Kada se so proizvede, neka se prvo prodaje državna so, a poslije toga neka radnici prodaju svoju so. Na taj način neće biti neiskorišćenih dana. Našlo se da je državi učinjena opća korist time što su emini i mubaširi zadržali za carsku blagajnu prihode od četiri dana. Raja carskog hasa, koja je donosila drva za potrebe spomenutih solana, bila je u starom carskom defteru za svoju službu u pogledu drva oslobođena od avariz-i divanije i salarije.

Spomenuta raja carskog hasa dužna je da uz plaću donosi drva i radnicima. Zbog toga što je od avariza oslobođena, a pošto su i radnici oslobođeni, tražiće se jedna količina prihoda za državnu blagajnu i od ona tri dana koji pripadaju radnicima. Ustanovilo se da neki dani od onih koji pripadaju radnicima još od ranije zaštani (uvakufljeni) službenicima dviju džamija i za druge potrebe.

Službenici, mutesvelije i raja sastali su se i zaključili slijedeće: Mi oskudijevamo udrvima zbog toga što su emini i mubaširi uzimali drvo potrebno za (proizvodnju) soli u četiri državna dana. Kako se prvo prodavala državna so, to je mnoga naša ostala neprodana. Zbog toga što se naše potrebe nisu mogle zadovoljiti, mnogi su dani ostali neiskorišćeni. Jasno je opet da će uvijek seoska raja, koja je oslobođena od avariz-i divanije, za naš novac pomagati (proizvodnju) donošnjem drva, pa smo zato prihvatali da od svakog dana Donje Solane dobrovoljno i sa zadovoljstvom dadnemo eminima i mubaširima za carsku blagajnu po dva sepeta soli, a od Gornje solane od svakog dana po četiri čabra vode. Obračunato je da dva sepeta soli po 20 akči i četiri čabra vode po 24 akče daju godišnji prihod carskoj blagajni u iznosu od 50.700 akči.

Kada je o spomenutom pitanju carskom prijestolju upućen opširan izvještaj, i pošto će carskoj miriji na opisani način biti korisnije, te budući da je (stigla) carska zapovijed da se opširno unese u novi carski defter — to je tako i upisano.²⁰²

Овакви прописи се уклапају у опште законске оквире који су одређивали производњу, промет и конзумацију soli у Османском царству, где су рудници soli и слани извори сматрани државном својином.²⁰³ И најранији кануни за подручје Балкана регулишу ову проблематику. У одредби Мехмеда II о soli у западној Румелији, оквирно датирanoј у време „после пролећа 1463. године“ поименце се наводе насеља, која су могла да буду центри одређених области што су у промету soli чиниле једну управну целину. У питању су следећа насеља: Тешањ [Téchandj — транскр. Н. Б.], Јелеч, „Вук“ (Приштина и Вучитрн), Звечан, Призрен, Алтунели, Јанина („Zagara“), „Demurdjibazar“, „Kalkandelen“, Кичево, Охрид, Гребена, Премети, Кастроја, Флорина, Манастир (Битољ), Прилеп и Велес. Приређивач овог

²⁰² A. Handžić, *нав. дело*, 173–174.

²⁰³ H. İnalçık, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, 59–62.

документа, Н. Белдичану, оградио се у вези са идентификацијом првопоменутог насеља, наводећи да се и њему чини како се и сам писар двоумио, и стога предлаже да се име транскрибује као Тешањ — град који и данас постоји у Босни.²⁰⁴ Сматрамо, међутим, да постоји прецизнија идентификација — село *Тушањ*, сличне ортографије, било је најближа периферија касабе Доње Тузле, где су се налазиле солане. Ово село се први пут помиње у сумарном попису Зворничког санџака 1519, као део царског хаса у оквиру нахије Доње Тузле.²⁰⁵

Османско царство је, попут других држава — Венеције и Угарске, настојало да стави под контролу производњу, промет и приходе од соли. Поданици султана су могли да купују со само у одређеним местима, под надзором османских власти. У другом документу који се тиче солана у области Солуна, наређује се да се спречава дистрибуција соли из других области и да се каравани упућени ка њима спрече у одласку.²⁰⁶ У четири кадилука на Пелопонезу (Каламата, Аргос, Аркадија и Мистра) било је дозвољено да се користи страна со, али тек пошто се утврди да нема довољно царске соли. Уколико би се становници поменутих области ухватили да продају страну со, следила је новчана казна.²⁰⁷ Интересантним се чини један запис из 1571. године, на рукопису манастира Пиве у коме се описује таква глад да „од Солуна сол вожаху те менаху за жито, мером колико жита, толко и сол, и не хтеаху примати сол за жито“.²⁰⁸

ОРГАНИЗАЦИЈА УПРАВЕ И ПРОИЗВОДЊЕ У СОЛНАМА

Из текста цитираног кануна о тузланским соланама могуће је извести одређене закључке о организацији администрације у соланама и њиховој производњи, која се, како се то јасно истиче, променила у периоду између 1533. и 1548. године. Томе је, поред нерентабилности закупа и „слабог промета солју“, могао значајно да допринесе и рат, изричito поменут у тексту. Реч је о османско-млетачком сукобу 1537–1540, у коме су Турци 1538. годи-

²⁰⁴ N. Beldiceanu, *Les actes des premiers sultans conservé dans les manuscrits turcs de la Bibliothèque Nationale à Paris I — Actes de Mehmed II et de Bayezid II du Ms. fonds turc ancien 39*, École pratiques des Hautes Études VIe section, Paris — La Haye 1960, док. бр. 24, стр. 96–97.

²⁰⁵ A. Handžić, *Tuzla*, 277–278; исти, *Dva prva popisa*, 27.

²⁰⁶ И. Божић, *Дубровник и Турска*, 25–26; N. Beldiceanu, *Les actes*, бр. 25, стр. 97–98.

²⁰⁷ J. Ch. Alexander, *Toward a History of Post-Byzantine Greece: The Ottoman Kanunnāmehs for the Greek Lands circa 1500 — circa 1600*, Athens 1985, 354.

²⁰⁸ Љ. Стојановић, *Записи и напомени*, I, бр. 698.

²⁰⁹ Г. Станојевић, *Далмација и Црногорско йериморје у вријеме млетачко-турског ратишта 1537–1539. године*, ИГ 3–4 (1960) 87–111.

не привремено изгубили град Нови са соланама. Производња соли у Грбљу је обустављена, а трговина сольу преко Габеле је била ометана.²⁰⁹ Овакве прилике довеле су до недостатка и „велике потражње соли“, а то се несумњиво одразило и на скок цене ове животне намирнице.²¹⁰ Ханџић сматра да се ова несташица једним делом премостила и увозом морске соли из Обровца, освојеног 1537, о чему би говорила одредба из опширног пописа Зворничког санџака из 1548, где су становници неких села нахије Висори били задужени да чувају пут којим се со из обровачке „мемлехе“ носила у скелу у Брчком, на Сави.²¹¹

У претходном периоду, до 1533, држава је за себе задржавала један дан у седмици, а остатак од шест дана је давала у закуп под различитим износима за солане у Доњој и Горњој Тузли. Соланама су као државни службеници управљали *емини*, султанови повереници, најодговорнији за организацију, континуитет производње и прикупљање државних прихода, док је *мубашир* био особа задужена за наплату пореза.²¹²

У тузланском кануну је скренута пажња и на проблеме који су се односили на набавку дрва, распоред радних дана и продају соли. Новом организацијом пословања, успостављеном до 1548, држави је припадао приход од 4 дана, а преостала три с њиховим приходима су препуштена радницима — соларима, и то је била њихова надокнада за рад. Емини и мубашири су имали првенство у набавци дрва за солане, као и у продаји соли, а осим тога добијали су сваког дана од Доње Тузле два *сейета* соли од по 20 акчи, а од Горње Тузле — четири *чабра* слане воде по 24 акче. Укупни приходи државне благајне су порасли на око 130.000 акчи.²¹³

Слично рударима, *солари* су уживали одређене пореске повластице у замену за вршење њихове службе. Уобичајено је било да буду ослобођени ванредних намета (*avarız-i divaniye* и *tekâlif-i örfiye*), као и да занимања буду наследна у оквиру једне породице. Ова чињеница је била од значаја, због преношења стручног знања с једне на другу генерацију. У неким областима, радници су добијали и део произведене соли, који се кретао од 1/10 до 1/3. Раја која је била обавезна да снабдева тузланске солане дрвном грађом, такође је била ослобођена *авариза*, али и *саларије*. У бугарским црноморским соланама јављају се и арабаџије (*arabaci*), задужени да превозе со колима.²¹⁴

²¹⁰ A. Handžić, *Zakonska odredba (kanun) o tuzlanskim solanama*, 177.

²¹¹ Исти, *Uvoz soli u Bosnu u XVI vijeku*, POF X–XI (1960–61) 144.

²¹² N. Beldiceanu, *Les actes*, 162, 165.

²¹³ A. Handžić, *Zakonska odredba (kanun) o tuzlanskim solanama*, 178–179.

²¹⁴ H. İnalçık, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, 62; E. Grozdanova, *Bergleute (Madenci), Salzgewinner (Tuzcu) und Celeps*, 114–115; иста, *Salt Production*, 166–169.

НАЧИНИ ПРОИЗВОДЊЕ СОЛИ У ТУЗЛАНСКИМ СОЛАНАМА

Упркос релативно оскудном изворном материјалу, могуће је утврдити и реконструисати методе добијања соли у тузланској области и то на основу неколико сачуваних описа и компарацијом са сличним поступцима који се односе на процес прераде слане воде у другим областима. Још једну индицију пружају различити називи којима су именована насеља — солане Доња и Горња Тузла, као „Солана на пруће“ и „Солана на дрва“.

1. ИСКУВАВАЊЕ СЛАНЕ ВОДЕ У ПЛИТКИМ ГВОЗДЕНИМ СУДОВИМА — Овакву методу за добијање тузланске соли најраније је забележио Атанасије Ђорђић 1626. приликом свог извиђања по Босни. Он наводи да се оваквим поступком, „comme si fa in Germania e Polonia“, добијала финија со која се користила у исхрани људи.²¹⁵ Георгијус Агрікола (1556) детаљно описује овакав начин производње соли, и као пример наводи слане изворе у Халеу, у Саксонији. Осим тога, исти аутор наводи да је могуће тако поступати и у преради комадића који отпадају приликом сечења камене соли. Оно што је интересантно у овом спису јесте схватање да црнкаста боја добијене соли потиче од сламе која гори испод плитких гвоздених посуда. Ове посуде се мењају сваких пола године, а као средства за брже кување и кристализацију соли помиње крв говечета и пиво.²¹⁶ Опис истог начина добијања соли сачуван је у *Pregledu starina bosanske provincije* Филипа Ластрића из 1762, који каже: ... *u Gornjim i Donjim Solima i na drugim mestima nalaze se bunari koji daju obilnu slanu vodu, što se sjaji zelenožućastom bojom. Kad je prokuhaju na vještački način, daje tako bijelu sol, da je nikad ne bi razlikovao od bijelog šećera da je ne okusiš; takve soli ima na mnogo mjesta. Mnogi su povjerovali da ima mjesta gdje bi se mogli otvoriti rudnici kamene soli, a isto tako i sumpora i različitih kovina, ali politika... onih koji vladaju, nalaze da se o tom potpuno šuti...*²¹⁷ У једном опису Босне непосредно после аустроугарске окупације (1879), забележено је да је Доња Тузла градић од 6.000 становника и да годишње производи 7.000 центнера соли за кување. „Њено добијање је крајње једноставно — из бунара који су дубоки два клафтера, сипа се вода у плитке железне судове, који су 1 метар у пречнику широки, а затим се ти судови греју, све док се не формира слој соли од $\frac{1}{2}$ до 2 цола.“²¹⁸ Клафтер (*Klafter*) је немачка

²¹⁵ *Relatione data all' Imperatore dal Sign. Athanasio Georgiceo del viagio fatto in Bosna l'anno 1626*, у: M. Batinić, *Njekoliko priloga k bosanskoj crkvenoj poviesti*, 124; Ć. Truhelka, *Nešto o bosanskim solanama*, GZM 12 (1900) 579.

²¹⁶ Georgius Agricola, *De re metallica*, Transl. from the first latin edition of 1556, by H. C. Hoover — L. H. Hoover, Dover Publication Inc., New York 1950, 551.

²¹⁷ F. Lastrić, *Pregled starina bosanske provincije*, Sarajevo 1977, 157.

²¹⁸ A. F. von Schweiger-Lerchenfeld, *Bosnien — das Land und sein Bewohner*, 80.

мера, у овом случају — хват, сежањ који је у ово време означавао величину од око 1,9 м. Слани бунари били су, дакле, дубоки око 3,8 м. Џол (Zoll) је стара антрополошка мера — палац, а бечки џол је имао вредност од 2,6 цм.²¹⁹ Након успостављана аустроугарске власти, већ 1883. отворене су нове бушотине за слане изворе на знатно већим дубинама — од 158 до чак 379 м, али је салинитет воде, према томе и количина произведене соли, био крајње променљив, па су неке бушотине морале да буду напуштене.²²⁰

Г. Агрикола, *Бунари са сланом водом*,
1556.

2. СИПАЊЕ СЛАНЕ ВОДЕ У ЈАМЕ ГДЕ СУ ЗАПАЉЕНЕ ЛОМАЧЕ ОД КРУПНИХ ТРУПАЦА И ГРАЊА — Поменути А. Ђорђић описује јаме дубине до две висине човека, у које се у средини наслажу кладе и пруће, као пирамида. Када се запали ломача, слана вода се сипа преко ње, с тим да се пази да се жар не угаси. Со се кристализовала на зидовима ѡама и на грању, а као нарочито погодан материјал за ову методу Агрикола препоручује храст и леску. Међутим, како је ова со заправо помешана с угљем, те изразито црне боје, она се није употребљавала за људску исхрану, већ само за прехрану стоке. Опис производње соли у Тузли сачуван је, готово узгред, у медицинском спису Аматуса Лузитануса (Amatus Lusitanus), у VI књизи „Curationum medicinalium Centuriae septem“. Овај португалски Јеврејин је, у свом путању Европом, обављао лекарски посао и у Дубровнику 1556/57, када му се за помоћ обратио новљански емин. Његова болька

је био „чир на бубрегу“ (*ulcus ab abscessu renum*) и сви дотадашњи лекови нису му помогли. Аматус му је препоручио да пије тузланску термалну воду, али помешану са слатком, будући да је ова била превише слана. Након месец дана овакве терапије, емин је потпуно оздравио, а тај случај је опи-

²¹⁹ М. Влајинац, *Речник*, III, 45; IV, 688.

²²⁰ Rikert, *Slana vrela*, 12.

сан под бројем 94 у поменутом спису. Аматус о Тузли наводи да у њој постоји бунар чија вода испарава ружним, непријатним мирисом, и веома је сланог укуса. *Okolni stanovnici tu vodu laganim isparavanjem, pri laganoj vatri, pretvaraju u sol. Tim načinom se dobiva sol, no to se radi u manjoj mjeri. Većinom se pak služedrvima iz obližnje šume, koja vješto naslažu na hrpu i onda zapale, sol dobiju na taj način što se jaka vatra s tom vodom samo natapa, ali se ne gasi. Pošto se sva drva pretvore u žeravicu, tek tada se obilnom količinom vode vatra gasi a žeravica se naglo pretvara u pepeo i to je onda sol tih krajeva, i druge soli nema. Ostaje joj duduše pepeljasta boja i neugodan miris, a i okus joj je zbog vode neugodan.*²²¹

3. СИПАЊЕ СЛАНЕ ВОДЕ ПРЕКО РЕДОВА СИТА — ПЛЕТЕРА ОД ПРУЋА —
 Ову методу помиње Трухелка, као „примитивни поступак“, који се састоји од наливања слане воде преко неколико наслаганих сита од плетеног прућа.²²² Могуће је да се на овакав начин производње односио назив *Memleħ-i çob* — „solana na pruče“, како се 1474–1479. означавала солана у Доњој Тузли. Усавршенија метода који се још крајем 20. века примењивала у Бад Кезену на реци Сали (Bad Kösen an der Saale) подразумевала је подизање високог зида од плетера, сачињеног од грања трњине и глога, подупртог гредама, тако да се слана вода полако сливала и со се кристализовала на сунцу и ваздуху, уз веома мали утрошак додатне дрвне грађе. Такав поступак је забележен широм Немачке, у Бад Зацуфелну, Бад Зулци, Бад Залцелмену и у другим местима.²²³

ПРОЦЕНЕ ОБИМА ПРОИЗВОДЊЕ И ДИСТРИБУЦИЈЕ ТУЗЛАНСКИХ СОЛАНА

Изворна грађа не допушта ништа осим крајње условне и оквирне процене количине добијене соли из сланих извора у тузланској области. На

²²¹ R. Jeremić — J. Tadić, *Prilozi za istoriju zdravstvene kulture starog Dubrovnika II*, Beograd 1939, 91–124; исти, *Prilozi za istoriju zdravstvene kulture starog Dubrovnika III*, Beograd 1940, 5, 150, 151; E. Rosenzweig, *Amatus Lusitanus o ljekovitom djelovanju tuzlanskih izvora*, Zbornik radova Prvog kongresa za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije, Sarajevo, 1–3. oktobar 1970, Naučno društvo za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije 1955–1970, Sarajevo 1970, 103–105; дигитализовано издање: Gallica, Bibliothèque Nationale de France: <http://visualiseur.bnf.fr/Visualiseur?Destination=Gallica&O=NUMM-53231> (29. 08. 2005).

Биографија Amatisa Lusitanusa — Juan Rodrigo de Castel Branco (1511–1558) вид. Jewish Encyclopedia: http://www.jewishencyclopedia.com/view_friendly.jsp?artid=577&letter=J (29. 05. 2005).

²²² Ć. Truhelka, *Nešto o bosanskim solanama*, 580.

²²³ A. Handžić, *Bosanske solane*, 72–73; H. Küster, *Geschichte der Landschaft in Mitteleuropa. Von der Eiszeit bis zur Gegenwart*, Verlag C. F. Beck, München 1999, 267–268.

основу података из времена аустроугарских власти показује се да је салинитет ових врела такође био подложен великим променама, сигурно у складу са геоклиматским условима у појединим историјским периодима. Тако је 1883. године проценат натријум-хлорида у сланим бушотинама у центру Горње Тузле од почетних 24 кг на 100 литара воде, за неколико година опао на „првобитну“ сланоћу од само 13 кг по хектолитру. У истом насељу је отворено још пет бушотина које су, просечно, давале 20 кг/100 л, али с веома малим протоком слане воде од 6.000 л на дан, тј. 250 л у једном сату.²²⁴

Ханџић, најбољи познавалац ове територије у османском периоду, у покушају да процени количину произведене соли, полази од висине годишњих прихода солана. Они су 1548, према подацима из кануна, износили 129.569 акчи, а иста сума је уписана и у опширном дефтеру из 1604. године. У једној тужби муслимана и хришћанске раје обе касабе из 1786. помиње се приход од обе солане од око 148.600 акчи. На основу података о приходима, аутор износи закључак „da je proces proizvodnje soli bio ustaljen od 1548. do 1786, a gotovo je izvjesno da se nije mijenjao ni do 1875“²²⁵. То се можда може прихватити у погледу начина добијања кристализоване соли, али не може да се уважи по питању прихода, јер се вредност акче драстично мењала. Ханџић сматра да се као просечна годишња вредност може узети количина од око 470.000 ока, односно око 600 тона соли. То је било далеко испод производње приморских сланица: Новог — око 2.000 тона, Грабља — око 1.400 и Польице око 1.000 тона.²²⁶

Француски дипломата с почетка 19. века, Шомет де Фосе, забележио је велику разлику у цени између соли добијене кувањем у великим котловима, која је била „најбољег квалитета“ и коштала је 20 паре по оки, и оне која се добијала на ломачи — црне боје и лошег укуса, али приступачна раји по цени од шест паре по оки.²²⁷

На основу претходно анализиране законске регулативе која се односи на производњу, промет и конзумацију соли у Османском царству, јасно произилази да се држава у највећој мери старала о континуираном процесу производње и снабдевању тржишта по тачно одређеним областима. То значи да су и тузланске солане биле центар једне такве регије, где су имале ексклузивно право дистрибуције соли. Други проблем се односи на утврђивање обима ове територије, али, сматрамо да неке индиције ипак постоје. Осим непосредног географског окружења долине Спрече и околних побрђа и планина – Мајевице, Озрена и Коњуха, с њиховом сточарском производњом, тузланске солане су могле да снабдевају и нешто шире подручје. У једном документу тузланске ћумрукане из октобра 1856. године,

²²⁴ Rikert, *Slana vrela*, 12.

²²⁵ A. Handžić, *Bosanske solane*, 81–100.

²²⁶ M. Šamić, *Francuski putnici u Bosni na pragu XIX stoljeća*, Sarajevo 1966, 224–225.

уписано је да је тог месеца 119 *товара* тузланске соли било извезено у Вишеградски, Прибојски, Нововарошки и Новопазарски кадилук. Босанские кириције су превезле со до скеле Мокра гора, а одатле је су је преузеле друге кириције. Ханцић процењује да је годишњи извоз могао да буде 142.800 ока, рачунајући у један товар 100 ока.²²⁷ На основу овог усамљеног податка није могуће прецизније одредити до којих подручја је стизала тузланска со, што је зависило не само од нивоа производње, већ и од политичко-економских прилика у региону.

ТУЗЛАНСКЕ СОНЕ МЕРЕ

Мере за морску со припадале су систему шупљих мера којима се мерила запремина различитих течности и сувих материја. Истом мером су се одмеравале различите тежине, јер је со варирала од природе саме материје и њене специфичне тежине, начина слегања, влажности, начина усипања у судове и методе мерења.

У *трговима солским* — Дријева, Дубровник, Котор и Св. Срђ, који су били центри дистрибуције морске соли за српске области, постојале су различите локалне мере за со. Као основна мера издваја се *кабао* или *сјуд*, а латински и италијански *modius*, *moggio*, *mozzo*. Метролошки најзначајнији су њихови односи према млетачким соним мерама, од којих модиј за со тежи 922,8 литара, стар (*staio*) — 76,9 л. Дубровачки модиј за со запремао је, почетком 15. века, 55,36 л, слично каторском и модију Св. Срђа, док је дријевски био доста већи — 83,05 л, што се приближава вредности млетачког стара за жито од 83,31 л.²²⁸

Соне мере Османског царства почивале су на оки од 400 дирхема (= 1,2828 кг), а веома рано се помиње и музур (*mūzūr*, од итал. *misura* — најопштије значење „мерица“), који је садржавао различит број ока. Како се со копненим путем транспортовала широм Балканског полуострва, наилази се и на меру под називом *товар*. Товар (тур. *yük*, *himl*) је био једна од највише коришћених и притом крајње широко употребљаваних мера, почев од њеног најопштијег значења било каквог завежљаја који преносе товарне животиње. Међутим, у случају скupoцене робе, као што су свила, памук и бибер, строго су прописани начини и величина њиховог паковања, често с прецизно одређеним димензијама врећа. Начин да се утврди величина товара јесте према врсти, тачније вредности робе која га чини и висине царине која се на ту робу плаћа. Осим тога, оптерећење товарних животиња које су је преносиле било је различито — у османском систему мера, узимало се

²²⁷ A. Handžić, *Bosanske solane*, 83.

²²⁸ С. Ђирковић, *Мере у средњовековној српској држави*, 41–64; *Мере и тегови*, ЛССВ, 392–396 (С. Ђирковић).

да је коњски товар био око 100 ока — 128 кг, товар мазге око 162 кг, а камиле — око 243 кг.²²⁹

У документу из времена Мехмеда II наређује се да се у соланама Солуна за једну аспру продаје 1.200 дирхема (три оке) соли, и да се при мерењу користи „стара мера музур“ која је тада имала вредност од 15 аспри. Из тога произлази да је солунски музур имао 45 ока и да је тежио 57,726 кг.²³⁰ Крајем марта 1490. године у документу којим је Мустафа-бег регулисао продају соли у Дубровнику, Новом, Сланом, Клеку и Рисну, одређена је и цена једног *сийуда* соли од 13 аспри.²³¹ Потом је средином јуна 1493. новски кадија Хасан одредио да један музур соли има 120 млетачких (великих) *либри* и да се продаје по 13 аспри.²³² На основу ова два документа види се да је локална мера *сийуд* укључена у османски мерни систем као *музур*, и то преко млетачке мере. Новљански музур је имао тежину од $120 \times 0,477 \text{ кг} = 57,24 \text{ кг} = 44,6 \text{ ока}$, што је приближно солунском музуру. У кануну за солане на Пелопонезу из времена Сулејмана Законодавца наводи се да „солари који скупљају (лопатама) со на Пелопонезу узимају 1/6 сакупљене соли за себе, а остатак припада држави. А један музур соли је 12.000 дирхема, а сваки музур вреди 10 акчи.“²³³

У кануну за тузланске солане из 1548. године помињу се још две мере — *чабар*, чија је вредност 24 акче, и *сейети* од 20 акчи. У средњовековној Србији *чабар* је био мера за вино, чија је мања јединица била *ведро*, и то 4 „ведре звончасте“ чине један чабар.²³⁴ М. Влајинац, међутим, приказује чабар не само као меру за течност, већ и као меру за ситне (чврсте) ствари — жито, креч, стајско ђубриво и со. Око половине 18. века у Дубровнику, именом *чабар* у народу се називала мера за стајско ђубре, која је имала 5 градских уборака, односно 83,25 л. Крајем истог века један ријечки чабар соли имао је тежину од 60 кг.²³⁵

У канун-нами за Зворнички санџак из исте 1548. године на почетку текста се одређују мере које важе на његовој територији. *Товар* су чиниле 4 *киле* мерење пшенице „средњег квалитета“ од по 33 оке, тако да је у једном *штовару* било укупно 132 оке, односно 169,33 кг. У тексту кануна о бацу —

²²⁹ W. Hintz, *Islamische Masse und Gewichte. Umgerechnet ins metrische System*, Handbuch der Orientalistik, hrsgb. von B. Spuler, E. J. Brill, Leiden 1955, 13, 36; H. İnalçık, *Yük (Himl) in the Ottoman Silk Trade, Mining, and Agriculture*, у: исти, *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire. Essays on Economy and Society*, Bloomington 1993 [= Turcica XVI (1984) 131–156] 432–460.

²³⁰ N. Beldiceanu, *Les actes*, бр. 25, 97.

²³¹ Ј. Стојановић, *Повеље и ћисма I–2*, 370.

²³² Г. Елезовић, *Турски сјоменици 1348–1520*, I, 1, СКА, Београд 1940, 257–258.

²³³ J. Ch. Alexander, *Postbyzantine Greece*, 363.

²³⁴ Ст. Новаковић, *Законски сјоменици*, 704.

²³⁵ М. Влајинац, *Речник IV*, 1008–1111; С. Ђирковић, *Мерење и мере*, 148–149.

царини која се плаћа на тргу приликом довожења робе на продажу, стоји да се од *товара соли*, пиринча, сувог грожђа, смокава, меда, кне, боје, сапуна, чистог масла, суве рибе и калаја узима 4 акче. Овај износ се плаћао по доласку на трг, јер се даље наводи: „Onaj ko donese so na trg i pazarnim danom prodaje so čabrom daje po 4 akče. Ako je dao tovarski badž, daje od onoga što prodaje čabrom (tj. soli) po jednu akču“.²³⁶ Исте одредбе о мерама *товару* и *чабру соли*, као и ценама налази се и у кануну за Клишки санџак из 1574.²³⁷ У кануну за Босански санџак из 1565. године, у преводу закона за трг у Сарајеву X. Хаџибегића стоји: „Od soli koja se pazarnim danom prodaje čabrom (tekne) uzimaju se 4 akče“.²³⁸

Идентични прописи важили су и раније у Босанском санџаку, 1530. године, међутим, у преводу кануна о сарајевском тргу, уместо мере *чабар* којом се продавала со, Б. Ђурђев је употребио назив *кабао*. У коментару се наводи да је реч о османском термину *tekne*, са значењем — „kabao, korito; ovdje specijalna drvena posuda za so“, нажалост, без упућивања на литературу одакле је преузето тумачење.²³⁹ Поменути аутор је у преводу кануна о сарајевском тргу из 1539. задржао османски термин *текне*, као ознаку за меру којом се со продавала.²⁴⁰

Товар је, дакле, био мера којом се одређивала количина соли пристигла на трг и на коју се плаћала царина од 4 акче. Приликом саме продаје, со се одмеравала мањом мером, називаном *чабар* — *текне* — *кабао*. На сваки продати чабар/кабао соли плаћала се још по једна акча. Питање је, наравно, колико је чаброва/каблова чинило товар соли. У кануну за „Солане на дрва“ из 1548. одређено је да сваког дана „Donje Solane“ дају „po dva sepeta soli, a od Gornje Solane od svakog dana po četiri čabra vode. Obračunato je da dva sepe-ta soli po 20 akči i četiri čabra vode po 24 akče daju godišnji prihod carskoj blagajni u iznosu od 50.700 akči.“²⁴¹ *Сејеӣ* је турска реч која означава плетену кошарицу, корпу или сандук од прућа, који се твари на коња, с обе стране по један.²⁴² Чабар као меру за вино која се састоји од 4 медре помиње канун-нама за Скадарски санџак 1529–36.²⁴³ У Босанском санџаку 1530, 1539. и 1542, као и у Херцеговачком и Зворничком 1539. године, рачунало се да 1 *товар вина* чини 8 медри, па би 2 чабра вина чинило 1 товар.²⁴⁴ Међутим, у Звор-

²³⁶ Kanuni i kanun-name, 120–121 (N. Filipović).

²³⁷ Исто, 138 (N. Filipović).

²³⁸ Исто, 90–91 (H. Hadžibegić).

²³⁹ Исто, 45, нап. 37 (B. Đurđev).

²⁴⁰ Исто, 67 (B. Đurđev).

²⁴¹ A. Handžić, Zakonska odredba (kanun) o tuzlanskim solanama, 174.

²⁴² Rječnik JAZU, XIV, Zagreb 1953, 857; A. Škaljić, Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku, Sarajevo 1957, 559.

²⁴³ Kanuni i kanun-name, 181.

²⁴⁴ Исто, 41, 54, 65 (медра — ведро).

ничком санџаку 1548. године само 4 медре вина чине 1 титвар.²⁴⁵ Ако се срачунају приходи царске благајне од обе солане, она је дневно добијала укупно 136 акчи ($2 \times 20 + 4 \times 24$ акче). Када се укупна сума прихода — 50.700 акчи, подели с дневним приходом добија се број од 372,79 дана, што значи да је укупна сума заокружена.

Из поменуте одредбе за тузланске солане у први мах би се могло претпоставити да су 2 сепета била исто што и 4 чабра, односно, да су чинили 1 товар соли. Проблем је што чабар слане воде није запремински одговарао једном чабру кристализоване соли. Вероватно је постајала и разлика у цени, јер би у цену кристализоване соли требало укључити и трошкове производње, као што су утрошак дрва и дневнице радника. Стога би чабар слане воде требало да буде јефтинији од сепета кристализоване соли. Сепет је несумњиво био већа мера од чабра, па се као полазна вредност једног товара соли од 2 сепета на самом месту производње може узети 40 акчи.

Ако се пође од одредбе у канун-намама да се на робу у вредности од 40 акчи приликом продаје плаћала 1 акча трошарине, а на 1 товар соли — 4 акче,²⁴⁶ онда би вредност товара соли била 160 акчи. Следеће питање би могло да буде колика количина соли је могла да се купи за ову суму новца.

Неколико изворних података из времена пре 1548. говори о ценама соли у Османском царству. Тако се 1493. у Новом за 1 музур од 44 оке плаћало 13 акчи, што значи да се за 1 акчу добијало око 3,38 оке соли. Према тадашњем курсу акче, 1 дукат вредео је 52 акче. У обзир свакако треба узети да је у питању продаја соли у самом месту производње, односно, без трошкова превоза, као што је то случај с чабровима и сепетима тузланске соли. У Једрену се 1502. помиње „блок соли познат под именом со из Влашке“. Током лета је његова цена била 1 акча за 1 оку (= 400 дирхема по 3,207 грама = 1,2828 кг), а зими, „јер се топи“ — 1 акча за 350 или 300 дирхема (= 1,122, односно 0,962 кг). У Бруси је 1502. одређено да се у време обиља 4 оке соли продају за 1 акчу, у време несташице — 3 оке соли за акчу, а зими — 2 оке соли за 1 акчу.²⁴⁷ У Смедереву је 1515. 1 велики блок ердебљске соли за кола од 16 кг = 12,472 оке коштао 10 акчи, тако да се за 1 акчу добијало око 1,24 оке соли. У Солноку је ова иста количина соли била за 2 акче јефтинија, јер је овај град био ближи ердебљским рудницима, и ова разлика у цени одржава трошкове транспорта Тисом и Дунавом до Смедерева.²⁴⁸

²⁴⁵ Исајо, 117.

²⁴⁶ Kanuni i kanun-name, 43, 55, 66.

²⁴⁷ N. Beldiceanu, *Recherche sur la ville ottomane au XVe siècle. Etudes et actes*, Bibliothèque archéologique et historique de l’Institute française d’archéologie d’Istanbul XXV, Paris 1973, doc. XX, 247; XXI, 260.

²⁴⁸ J. Hovari, *Transylvanian Salt*, 166–167.

Лекар Аматус Лузитанус, о коме је претходно било речи, навео је да је султану припадала сума од 5 дуката дневно од сланог бунара у Тузли. Овај податак се односи на годину 1556/57, када је Аматус радио у Дубровнику.²⁴⁹ Према курсу акче из тог периода, 1 златни дукат вредео је 50 акчи, па би султанов дневни приход износио 250 акчи, што је скоро дупло већа сума од оне наведене у канун-нами 1548.²⁵⁰

Наведени примери тичу се различите врсте соли — морске и камене, различитог географског порекла, али се јасно види да је морска со била приметно јефтинија од камене соли. Ако се за однос цене и количине узме 1 акча = 1 ока, онда би за товар од 160 акчи вредности могло да се добије 160 ока, што је више од коњског товара од 100–120 ока.

Товар као мера у транспорту соли јавља се у записницима града Бакра из 1677. Наиме, у њима се помиње одредба о бакарским поданицима са обавезом да „товаре“, односно преносе со на коњима из Бакра до Босиљева или Озља. При томе се рачунало да се сваки коњ мора оптеретити са 4 бакарска *стара* соли, а у повратку са 4 *вагана* жита. Према резултатима З. Херкова, у питању је запремина од око 160 литара и приближно толико килограма.²⁵¹ То би одговарало тежини од 124,72 оке, тако да би се могло претпоставити да се за 1 акчу, на трговима приликом продаје добијало ипак нешто више од 1 оке кристализоване соли.

Разлике у законској регулативи Млетачке републике, Дубровника, Србије, Угарске и Османског царства биле су скоро занемарљиве — свака држава је тежила да стави под своју непосредну власт центре производње, центре увоза и трговину на велико. Систем мера је био разнолик, али су штвински је био одређен врстом соли — морска или камена, и врстом транспорта — људска радна снага и животињска (коњи, мазге, волови). Основне мере, без обзира на њихов назив, одређивала је пракса — морале су да буду једноставне за руковање, преношење, премештање током транспорта. Веће единице су биле обрачунске, ради лакшег трговачког пословања. У склопу околних великих производних центара — оних на обали Јадранског мора, и оних у Ердељу и Влашкој, слани извори у обе Тузле могли су да покривају релативно скромно подручје, пре свега, непосредну околину. Како се показало, со из слане воде било је могуће производити на три различита начина, чији су описи сачувани у историографским изворима.

²⁴⁹ E. Rosenzweig, *Amatus Lusitanus o ljekovitom djelovanju tuzlanskih izvora*, 104.

²⁵⁰ Š. Pamuk, *Evolution of the Ottoman monetary system, 1326–1914*, in : *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, vol. 2, 1600–1914, by S. Faroqhi, B. McGowan, D. Quataert and Š. Pamuk, Cambridge University Press 1999, 955.

²⁵¹ Z. Herkov, *Mjere Hrvatskog primorja*, 87–88.

РОБА И НОВАЦ

За предосмански период скоро у потпуности недостају изворни подаци о трговачкој активности на подручју северне Босне, јер у првом реду нису сачувани подаци из Дубровачког архива, док су градски архиви славонских вароши, с којима се сигурно обављала најинтензивнија размена, уништени или растурени. За град Зворник и тргове Бијељину, Соли и Главичицу зна се да су их посећивали дубровачки трговци из Сребренице, који су делом потицали из редова домаћег становништва, а давали су кредите и сеоском становништву, што говори о интензитету трговачке размене. Зворник се развио захваљујући трговини сребром и другим металима из подрињског басена, као и повољном саобраћајном положају, што је случај и с поменутим трговима. Трговачка активност је, међутим, сасвим сигурно постојала и одвијала се сходно размештају производних и потрошачких центара. Првој групи припадају села као аграрни произвођачи, која су упућена на оближње тргове и градове, а ови, заузврат чине центре потрошње, занатске производње и робне размене. У погледу начина саме трговинске активности, она се свакодневно обављала у подграђима градова и у самосталним трговима, затим, једном седмично у појединим селима. Најређе, неколико пута годишње о великом празницима, народ се окупљао на вашарима — *йанаћурима*, и то је још једна институција коју су османске власти преузеле и одржавале.²⁵²

Због тога што је одређене дажбине, попут испенџе, цизје и других ресума, морала да плати у новцу, земљорадничка раја је била приморана да путем трговине дође до потребне количине новца. Друго, вишак ушура од пољопривредних производа који спахија није могао лично да потроши, сељаци су преносили на најближи трг, удаљен највише један дан путовања. С озбиrom на малу густину градских насеља на тлу северне Босне, о чему је било речи, ти најближи тргови су заправо били сеоски тргови.²⁵³ Новац је био неопходан и за набавку соли, потом занатских производа који се нису могли израдити у кућној радиности као што су то метални делови пољопривредних алатки — ножеви, косири, српови, ашови, мотике, лопате, затим, разно посуђе од дрвета, глине и метала.

Као и у средњовековним подграђима, и у касабама се трговина одвијала у одређеном делу града — чаршији, где су се налазиле груписане занат

²⁵² S. Faroqhi, *The Early History of the Balkan Fairs*, SOF XXXVII (1978) 50–68 (= у: иста, *Peasants, Devishes and Traders in the Ottoman Empire*, Variorum Reprints, London 1986; Д. Ковачевић-Којић, *О домаћим трговцима у средњовековној Сребреници*, Зборник за историју БиХ 1 (1995) 62.

²⁵³ S. Faroqhi, *Towns and townsmen of Ottoman Anatolia. Trade, crafts and food production in an urban setting, 1520–1650*, Cambridge University Press 1984, 57.

тлијске радионице и трговачке радње. Начин њиховог територијалног размештаја био је условљен како самим географским смештајем и претходним развојем насеља, тако и условима занатске израде и врсте робе која се продавала. Сасвим природно, занатлије које су се бавиле прерадом коже, у којој је неопходна употреба воде, смештени су на обалу реке, као што је то било у Доњој Тузли и другим градовима.

Канун-наме за пазаре којим је регулисана трговина у појединим босанским градовима дају важне податке. У њиховом тексту се побраја врста робе која се најчешће продавала, по којој мери и колики износ се плаћао на име трошарине — *баџ-и базар*. Износ ове дажбине је отприлике био у висини 2,5% вредности робе. Тој обавези је подлегала само већа количина робе која се довозила или одвозила колима или товаром, затим, стока и нека нуксузнија роба. Изричito се наводи да се опорезује само продата роба у вредности од преко 40 акчи, ако није комадна.²⁵⁴

Роба се може поделити да домаћу, тј. локалну, и увозну, како ону из иностранства, тако и ону из других региона. Према висини трошарине, артикли се могу сврстати у оне који припадају групи основних производа шире потрошње, и на оне који су намењени платежнијим потрошачима. Сасвим очигледну интервенцију државе представља одредба да се трошарина за чоју коју из „неверничких“ земаља, оних изван Османског царства, увезу и продају муслимански трговци износи 5 акчи, а ако то учине неверници — хришћански или јеврејски трговци, износ је чак шест пута већи — 30 акчи. Намера државе је била да трговину овом тканином учини неисплативом за немусиманске трговце. Колима се допремало сено, које је било кабасто, велике запремине, а мале вредности. На комад су се продавала јаја, коже и текстилни производи, посуђе, затим даске, мотике и гвоздени делови за рало и плуг. Појединочно су се продавали робови и стока — говеда, коњи, овце, свиње. Остала роба царињена је по *товару*, што указује на то да се транспорт претежно одвијао на коњима, мазгама, магарцима, вероватно и камилама. У зависности од врсте, роба је била различито пакована и увезана ради безбедног преноса. Вино, шира, маслиново уље, мед и сир морали су да буду преношени у *којсним мешинама* (*түлүмима*), а сапун је пакован у *сандуке* да би се заштитио од влаге. За остале артикле коришћене су ткане вреће различите запремине и омоти, чија се тежина такође рачунала. *Товар* је представљао количину робе коју може да понесе једна товарна животиња, а њихови капацитети су били различити — за коња се рачунало 100 до 120 ока (154 кг), магарац и мазга нешто више (око 162 кг), а камила је могла да понесе знатно већи терет на веома дугим раздаљинама — око 243 кг. Волови који су вукли кола могли су да транспортују робу тежине око 500–600 кг, а биволи још и ви-

²⁵⁴ X. Шабановић, *Турски извори за историју Београда*, 610; *baždarina* — D. Војанић, *Турски закони*, 134; *Dariba*, у: *EI*.

ше.²⁵⁵ Пола товара се називало *страна*, *дењак* и *бала*, како је забележено у тефтерима сарајевских трговаца почетком 19. века.²⁵⁶

ПРЕГЛЕД РОБЕ КОЈА СЕ ПРОДАВАЛА НА ПАЗАРИМА
У БОСАНСКОМ И ЗВОРНИЧКОМ САНЏАКУ

<i>Врста робе</i>	<i>Хвојница, 1489</i>	<i>Сарајево, 1530, 1542</i>	<i>Сребреница и Сасе, Зворнички санџак 1548</i>
<i>Домаћа (локална) роба</i>	Жито – 2 акче по товару Восак – 4 акче по товару Сир – 4 акче по товару Вино – 2 акче по товару Луч – 1 акча по товару од продавца Говеђа кожа – 1 акча на комад Говеда – од 1 говечета, по акчу продавац и купац Овце – на 2 овце акча Свиње – од 1 свиње, по 1 акчу продавац и купац Јая – од 10 јая – 1 јаје Лисичје коже – од 3 комада 1 акча Земљане посуде – од 10 комада 1 росуда Гвожђе за рало – од 3 комада 1 акча Гвожђе за плуг – 1 акча по 1 комаду Мотике – 1 акча на 6 мотика Даске – 1 даска од 10 комада Ђебе – од 1 комада 1 акча <i>Иериз, у боју за 1 кафтан – 1 акча на 12 лаката</i> <i>Иериз, бели – 1 акча на 9 лаката</i>	Пшеница и друго жито – 2 акче по товару Свеже грожђе – 2 акче по товару Мед – 4 акче Масло – 1 акча на 40 акчи Сир – 2 акче по товару Робови – 2 акче продавац и 2 акче купац Коњи – 2 акче продавац и 2 акче купац Волови – 1 акча продавац и 1 акча купац Воловско месо – 4 акче Овце – 1 акча од 2 овце Овчија пастрма – 1 акча на два комада Свеже воће – 2 акче по товару Јабуке дивље – 1 акча по товару Мушмуле – 1 акча по товару Дрво – 1 акча по товару Луч – 1 акча по 2 товара Диреци – 1 акча по товару Сено – 1 акча по колима Лук – 2 акче по товару Кестен – 2 акче по товару Ораси – 2 акче по товару Купус – 1 акча по товару Гвожђе – 2 акче по товару, и од места где се продаје пола акче Ђебе – 1 акча по комаду Коњски покровац – 1 акча на 2 комада Воловска кожа – 1 акча по комаду Торбе – 1 акча по товару	Жито – 2 акче по товару Масло – 6 акчи по товару Сир – 6 акчи по товару Коњи – 6 акчи купац, 6 акчи продавац Восак – 6 акчи товар Мед – 6 акчи

²⁵⁵ W. Hintz, *Islamische Masse und Gewichte*, 13, 36; H. İnalçık, *Yük (Himl) in the Ottoman Silk Trade, Mining, and Agriculture*, 432–460; исти, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, XXXIX; М. Влајинац, *Речник*, III, 911–917.

²⁵⁶ В. Скарић, *Сарајево и његова околина од најстаријих времена до аустроугарске окупације*, у: *Изабрана дјела*, 1, Сарајево 1985, 330–332.

Увозна роба	Чоја — 4 акче од бале Маслиново уље — 4 акче од товара	Со — 4 акче по товару Лан — 4 акче по товару Смокве- 4 акче Пиринач — 4 акче по товару Суво грожђе- 4 акче К'на (канка) и боја — 4 акче по товару Маслиново уље — 8 акчи по товару Сусамово уље — 4 акче по товару Сапун — 4 акче по товару Калај — 4 акче по товару Риба — 4 акче по товару Риба — 8 акчи по товару Чоја — из увоза, 5 акчи по товару, ако је увозник и продавац муслиман, а ако је неверник — 30 акчи Бадеми — 2 акче по товару Вино, свана донето — 4 акче; локални механиција плаћа 2 акче на товар	Сапун — 6 акчи по товару Сува риба — исто Со — исто Суво грожђе — исто Смокве — исто Маслиново уље — 12 акчи по товару Пиринач — 6 акчи по товару
-------------	---	---	---

Основне животне намирнице — со, житарице и сир, различито су вредноване. Пре свега, со се у случају Фојнице, Сарајева и Сребренице довозила са веће раздаљине, што је свакако утицало на цену. Када се со доносила на трг, плаћана је трошарина од 4 акче по товару, а када се продавала на тргу и то *чабром*, плаћало се још по 4 акче по чабру. Дажбина на разне врсте житарица износила је 2 акче по товару, цена сира је варирала од 2 до 6 акчи по товару, а осим вредности акче, треба узети у обзир и врсту сира. Исто је важило и за рибу — не прецизира се да ли је у питању свежа речна или увозна морска, усольена риба. Увозна прехранбена роба је најмање двоструком била скупља, као на пример маслиново уље, пиринач и јужно воће (суве смокве). Назив „игриз“ за тканину која се продавала на *лакай* (кројачки) вероватно означава памучно платно *без* (*bez*), који се израђивао у домаћој радиности.²⁵⁷ Што се тиче сапуна, он је био неизоставни артикл у *хамамима* (бањама), од којих је први основан у Сарајеву око 1462. Постоје подаци из половине 16. века о увозу сапуна из Венеције и Дубровника, и сигурно се ради о финијој роби чији је увоз био исплатив.²⁵⁸ Канун-наме не садрже никакве податке о луксузној роби, попут свилених тканина, скопочених крзна, ћилима, зачина. То свакако не значи да и таква роба није била присутна у чаршији — она само није спадала у ред свакодневно коришћених артикала карактеристичних за те изворе. С друге стране, треба узети у

²⁵⁷ *Kanuni i kanun-name*, 17, 45, 91, 121, 145, нап. 50; H. Kreševljaković, *Esnafî i obrti u Bosni i Hercegovini*, у: *Izabrana djela*, II, Sarajevo 1991, 153–154.

²⁵⁸ H. Kreševljaković, *нав. дело*, 183.

обзир да је посматрани период први век османске власти, док су и Босански и Зворнички санџак још увек били гранична подручја, и да се управна елита, главни потрошач луксузније робе, још није сасвим формирала. Такође, било је потребно време да се издвоји и виши слој хришћанске раје из редова кнезова, трговаца и црквене јерархије.

Вашари — *панађури, сборови, дернеци*, били су масовнији скупови становништва, углавном поводом прослављања неког верског празника. Право одржавања годишњих сајмова (*ius nundinarum*) припадало је скупу регалних права, односно владар је давао дозволу за успостављање и одржавање годишњих сајмова. У средњовековној Србији познат је пример када је краљ Милутин у повељи Светој Богородици Љевишијко у Призрену одредио: „поставих панађур да се збира месеца септембра осми дан на Рождество Свете Богородице“.²⁵⁹ У средњовековној Угарској, ситуација је била иста — угарски краљеви су даровали привилегије организовања годишњих сајмова (*nundinae apniae*) појединим градовима и црквеним и световним феудалцима. Највећи извор прихода остваривао се наплаћивањем трошарине и продајом вина феудалних господара. Учесталост одржавања сајмова кретала се од најмање једном до у просеку највише три-четири пута годишње.²⁶⁰

Панађури су остваривали неколико функција. Једна је била економска, да се прода вишак домаће производње, било земљорадничке, било сточарске, и да се купи роба која је иначе дефицитарна, као што су то предмети од метала, пољопривредне алатке, па и увозни и луксузни артикли. Као прилике за сусрет, панађури су служили за размену информација о сетви, жетви, берби и уопште економским приликама у различитим, удаљеним крајевима. Били су то и сусрети чланова породице, рођака, кумова и пријатеља, па и прилике за уговорање бракова. Наравно, не треба прескочити ни елеменат игре, забаве, такмичења који је пратио овакве манифестације.²⁶¹

У зависности од значаја, панађури су могли да буду локални, регионални и међурегионални. Ови последњи привлачили су трговце, занатлије и посетиоце са великих удаљености. У Зворничком санџаку су забележени панађури у селу Батковићу код Бијељине (1548) и Великогоспојински вашар, који је 1580. одлуком кадије премештен из Корчаја у касабу Бијељину.²⁶² Из опширног дефтера Босанског санџака (1604) сазнаје се локација само неколико панађура. Могуће је да их је било и више.

²⁵⁹ Ст. Новаковић, *Законски сјоменици*, 470; С. Бојанин, *Забаве и свећковине у средњовековној Србији*, Београд 2005, 140.

²⁶⁰ J. Adamček, *Agrarni odnosi*, 453–455.

²⁶¹ И. Ковачевић, *Традиција и иновација годишњих сајмова*, НЗ 2 (1978) 127–133; M. Niškanović, *Ilindanski dernek kod turbeta Đerzelez Alije i Gerzovu*, НЗ 2 (1978) 163–168; Р. Кајмаковић, *Традиционално и савремено у сеоским скуповима у Семберији*, НЗ 2 (1978) 183–188; вид. *панађур*, у: ЛССВ, 488–489 (С. Ђирковић); С. Бојанин, *Забаве и свећковине*, 50, 80, 92, 137–146, 148, 298.

²⁶² A. Handžić, *Postanak i razvitak Bijeljine*, 67.

ТАБЕЛА ПАНАЂУРА УПИСАНИХ У ДЕФТЕР БОСАНСКОГ САНЏАКА 1604. ГОДИНЕ

<i>Насхија</i>	<i>Насеље</i>	<i>Празник</i>	<i>Датуми (Стари календар)</i>	<i>Приход</i>
МАГЛАЈ	Село Некала, Село Петровићи	Ђурђевдан Илиндан Велика и Мала Госпојина	23. април 20. јули 15. август 8. септембар	200 акчи (са <i>ихшишабом</i> и <i>ихзаријом</i> у Маглају) ²⁶³
	Касаба Жепче			(са <i>баџ-и сијахом</i> ²⁶⁴) 500 акчи
	Код Криве Реке, на Павковом <i>кайтуну</i> , и други, код <i>Вукосављеве цркве</i> — У близини данашње Криваје			100 акчи
ДОБОР	Мезра Которац, Г. и Д. Тубор (? Табор)			20 акчи
ТЕШАЊ	Мезра Тугавићи			60 акчи
КОБАШ	Село Јошавка, Горњи Бранешци — Данас истоимена села, југозападно од Пријавора	Ђурђевдан Ивањдан Петровдан	23. април 24. јун 29. јун	125 акчи
	Сврдигаће, код Лишње — непознато			50 акчи
	Село Гнојница — Данас Гнионица, западно од Оџака			(са половином <i>бадухаве</i>) ²⁶⁵ — 2.800
ЛЕФЧЕ	Касаба Трн	Ђурђевдан Цвети Петровдан Велика и Мала Госпојина	23. април (недеља пред Ускрс) 29. јун 15. август 8. септембар	— (није уписано)

²⁶³ *Ихшишаб* и *ихзарија* — тржне таксе и глобе, судске таксе — Х. Шабановић, *Турски извори за историју Београда*, 618.

²⁶⁴ *Баџ-и сијах* — копнена царина — *исто*, 610.

²⁶⁵ *Бадухава* — обухватала је неколико различитих дажбина, попут крвнине, млађарине, пољарине — *исто*, 609.

Према уписаним празницима одржавања, најчешће се помиње Ђурђевдан, као најзначајнији сточарски празник на крају сезоне јагњења, када је доспевала наплата траварине и овчарине. Други празници су се низали током лета — Петровдан, Илиндан, Мала и Велика Госпојина, а крајњи датум био је празник Митровдан — 26. октобар (*Kasim*, тур.), по завршетку свих польских, односно ратарских, воћарских и повртларских радова. Митровдан је означавао почетак зимске сезоне. С обзиром на то да су се панађури одржавали на отвореном простору, сасвим је јасно њихово груписање у топлији део године. Најчешће је то било у близини села и мањих вароши, а помињу се и катуни као места њиховог одржавања. Приказани панађури остваривали су релативно мале приходе — од 20 до 125 акчи, односно 500 акчи. Осим помена Вукосављеве цркве, ниједан панађур се не може са сигурношћу довести у везу с неком црквеном, манастирском или сеоском славом.

С економске стране, панађури су својом трговачком активношћу попуњавали простор између привредних области појединих градских насеља, и то у слабије урбанизованим областима.²⁶⁶ Евлија челебија је забележио 1664. да се један панађур одржавао на планини Чемерно, привлачећи, како он каже у претеривању, на „стотине хиљада људи“ током двадесет дана и ноћи.²⁶⁷ Други пример наводи Х. Крешевљаковић — на планини Звијезди изнад Вареша одржавао се панађур где је народ из Сарајева, Високог и Вареша мењао своју робу за пољопривредне производе из Посавине. Исти аутор је пренео податке о панађурима који су се одржавали на почетку аустроугарске управе (1878). На простору северне Босне панађури су се одржавали у селима: Босанском Шамцу, Брезовом пољу — 14 км од касабе Брчко, Обудовцу — 18 км од Модриче, Орашју на Сави — 12 км од Обудовца, Туричу — 8 км од касабе Градачца.²⁶⁸ Градови постају места одржавања панађура тек с појавом опште несигурности на путевима, када је трговцима и народу била потребна војна пратња и заштита, што је отпочело у последњој четвртини 16. века.²⁶⁹ У дефтеру Босанског санџака из 1604. пописани су панађури у касабама Тешњу, близини Маглаја и Трну, што такође указује на ову појаву.

Због чињенице да се окупљање дешавало најчешће једном до три, а највише пет пута у току једне године, панађури су трајали барем по неколико дана, једну до две недеље, што је одговарало и дужини путовања трговаца, од једног до другог окупљања. Велики панађури су били међуреги-

²⁶⁶ S. Faroqhi, *The Early History of the Balkan Fairs*, 50–68. У истом смислу и: M. Mitterauer, *Jahrmaktkontinuität und Stadtentstehung*, у: исти, *Markt und Stadt im Mittelalter*, Stuttgart 1980, 156–191.

²⁶⁷ Evlījā Čelebī, *Putopis*, 456–457.

²⁶⁸ H. Kreševljaković, *Banja Luka*, у: *Izabrana djela*, II, 301–306.

²⁶⁹ S. Faroqhi, *The Early History of the Balkan Fairs*, 50–68.

онални, са усклађеним датумима одржавања, тако да су путујући трговци могли да их обилазе редом. Уз то, лакше се успостављала мрежа за дистрибуцију увозне робе до локалног нивоа.²⁷⁰

За градове, сајам је значио „vrevu, metež, muziku, narodno veselje, svet izvrnut naglavačke, nered, a kafkad i nemire“.²⁷¹ У спису бискупа Бартоломеја Кашића о визити католичких парохија 1612. године, сачуван је врло леп опис панађура у Осијеку. Пре самог описа панађура, бискуп је забележио и следеће:

„... овај пут (према Осијеку) није био сасвим без бојазни, јер су се бојали погибљи од разбојника. Често се наиме догађа да кесеџије (*kessegia*) на мјестима, која су од села удаљена, навале и оробе путнике, ако су без оружја и ако их затеку близу шуме, па им отму пртљагу и робу, *коју онда обичавају носићи на йанађур (Panaiurum)* или *вашар*, или *йобјегну са йлијеном у шуму...* већ се био сасвим приближио свечани дан св. Јурја мученика, што га у оним крајевима великом части и свечаности обелуђују католици и они, што нови као и они, што стари календар обдржавају. А херетици пак шизматици, те Турци, живући по начину старога календара, не додав десет дана, светкују овај празник на дан пронашања св. крста, што пада код нас католика на други дан мјесеца маја, на који дан пада код њих двадесет и трећи априла мјесеца. Овога дана заточима *вашар*, што га они називају *йанађур, ћа тираје без прекидања цијелих осам дана*. Сваке године за трајања овога вашара поставе осјечки Турци одјелења војника и коњаника, да запријече разбојницима робљење и крађу, те да тим слободнији буду трговци у допремању своје робе, која је различите руке, па често врло скupoцјена. Тада сагrade ови трговци, било Турци или кршћани, зградице од чврстих дасака. Ове имаду сприједа и страга премноге стазе које онамо воде, па зато и изгледају као какви нови град у равници изван града Осика. Купци, пак, који год хоће, могу слободно приступити да накупују робе какве врсте год желе. Роба је или јавно изложена или се налази у затвореним сандучићима, те се присподабљају разна одијела за продају, која су буди од свиле или од вуне или од лана, све различитих боја. Укратко има ту сваке руке сукна, сваке врсте ствари и оруђа, што га требају занатлије, те мушкарци и жене... Да укратко рекнем: све могуће ствари, што их грађани у граду требају, са свих страна на сајам снесу, наслажу; све се до-гони на коњима, на колима, на воловима, на магарцима, већ према тому како ко може и обичаје.“²⁷²

Приликом своје посете Осијеку, Евлија помиње *Панађурску кайију*, окренуту ка северу, као једну од три градске капије.²⁷³ Други занимљив опис сачуван је у делу истог аутора и односи се на велики панађур у селу

²⁷⁰ T. Stoianovich, *Model and Mirror of the Premodern Balkan City*, у: *La Ville Balcanique XVe–XIXe ss.*, Studia Balcanica 3 (1970) 109–110; F. Brodel, *Igre razmene. Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV do XVIII veka*, II, Beograd 2007, 81.

²⁷¹ F. Brodel, *нав. дело*, 75.

²⁷² Ф. М(илбар), *Два савремена извештаја о Босни*, ГЗМ 16 (1904) 264.

²⁷³ Evlijā Čelebi, *Putopis*, 367.

Дољану, данашњем Сарају, у Струмици, који се одржавао „у сезони трешања“, а судећи по врсти артикала, био је међурегионалан. Упркос претераним бројкама које доноси о броју посетилаца — сто хиљада људи „из свих седам климата“, Евлијино сведочанство се може узети као меродавно у погледу организације и опште атмосфере која је владала током одржавања. Само панађуриште налазило се у равници, на једном пољу и било је ограђено бедемом с капијама на четири стране. У зградама од тврдог материјала били су смештени кадија, мухтесиб и емин, заједно са својим службеницима и војницима који су одржавали ред. Поред њих, ту су становали и богати трговци луксузним тканинама, накитом и драгим камењем, а њихове радње биле су у главној улици. Изван панађуришта, свуд наоколо су подигнути бројни шатори, колибице и тезге, тако да „читаво поље постане море људи“ и „ту влада тако велика тјескоба да се људи не могу мимоилазити“. Као посебне пазаре Евлија наводи овчији, козји, коњски, говеђи и биволији, а продавали су се и робови. Осим тога, он помиње да су сви еснафи имали своје чаршије где су боравили током панађура, излагали и продавали своју робу. Било је ту и угоститеља, као и проститутки.²⁷⁴

Интензивне трговачке и саобраћајне везе постојале су, с једне стране, између подручја североисточне Босне — Зворничког Подриња и Семберије, и простора западне Србије, с друге стране. На скели у касаби Шабац плаћала се трошарина у износу од само једне акче по товару жита које би дошли да купе трговци из Босанског, Херцеговачког, Клишког и Зворничког санџака. Одмах по преласку Саве у „скели“ у Рачи, постојао је ђумрук — царина с баџом на ушћу Дринице, старог тока реке Дрине, у Саву. У непосредној близини је постојао и трг у селу Бодину, које данас не постоји. Приход од царине и трошарине код ушћа Дринице 1600–1604. износио је чак 20.000 акчи, а у Бодину — 1.000 акчи.²⁷⁵ По свом положају на терену, овај стари ток Дрине одговарао би данас речици Пругњачи која се улива у Саву код данашње Босанске Раче.²⁷⁶

КОПНОМ И ВОДОМ

Саобраћај јесте техника којом људи прилагођавају простор, тако да раздаљине постају релативне, а не апсолутне вредности. Техничко-технолошким напретком простор се вишеструко смањио, а наша екумена, обу-

²⁷⁴ Evlijā Čelebī, *Rutopis*, 584–585; Ј. Трифуноски, *Традиционални сеоски сабори у Струмичкој котлини*, НЗ 2 (1978) 189–195.

²⁷⁵ А. Ханџић, *Шабац*, 263.

²⁷⁶ Топографске карте 1: 100.000 и 1: 50.000, секција Бијељина и Шабац — Војногеографски институт, Београд 1951.

хватајући читаву планету, премрежена је саобраћајним трасама (копненим, воденим и ваздушним). Са становишта привреде, у саобраћају се издаваја компонента „максималне економске удаљености“, као раздаљине до које се исплати пренос одређене врсте робе. Трошкови транспорта зависе не само од физичке раздаљине већ и од природе терена који треба савладати, врсте транспорта и врсте, односно вредности саме робе.²⁷⁷

У условима прединдустријске привреде, то је значило да се копнени превоз одвијао у најбољем случају запрежним колима, уколико су путеви били довољно квалитетни и широки, на равнијем терену. Где су постојали услови, користио се речни и поморски саобраћај, који је био далеко јефтинији и исплативији. Саобраћај на тлу средњовековне Босне одвијао се преtekно копненим путевима који су савладавали брдско-планинске и, у мањој мери, равничарске деонице. Пренос на већу даљину био је исплатив само за значајније и луксузније артикли, мање тежине и запремине, који су могли да буду транспортовани коњима и мазгама, користећи уске и стрме караванске стазе. У питању су со, восак, племенити метали, текстил, вино, маслиново уље, сушена риба и месо, слани сир, оружје, крзно.

Непостојање великих центара производње и потрошње, и значајне трговинске размене, значило је да је обим саобраћаја у било ком правцу био исувише малог интензитета да би се значајније улагало у инфраструктуру. Мали број копнених путева могао је по свом значају и начину одржавања да буде називан „јавним“, односно главним, магистралним. Од највећег значаја су свакако били путеви које је користила војска. Они су и најбоље одржавани, тако да су служили и за трговачки саобраћај. Између трасе античких — римских путева и оних из османског доба, слабо су познате путање средњовековних комуникација, али је сасвим извесно да нису пуно одступале ни од једних ни од других. Стога ће подаци о *дербенцијским селима*, чије је становништво било задужено за одржавање путева и мостова, и безбедности путника, бити искоришћени за реконструкцију траса копнених путева, „скела“ — бродова (газова) преко река, као и мостова.

Копнени путеви на територији северне Босне могу се класификовати према свом значају на главне (магистралне) и споредне. Први су имали меридијански правац, повезујући унутрашњост државе са Посавином на северу, следећи долине великих притока Саве — Босне и Дрине. Ова два главна путна праваца ослањала су се на римске магистралне комуникације, а дуж њихове трасе подигнуте су тврђаве и утврђени градови ради обезбеђивања саобраћаја и спречавања кретања непријатељске војске. Споредни путеви су их заправо повезивали, а они најмањи су били од локалног значаја.

Пут долином Босне полазио је од „брода“ у Јарку (Arky), узводно левом обалом поред Добра, Добоја, одакле се један крак одвајао у долину

²⁷⁷ R. Knowles — J. Wareing, *Economic and Social Geography*, 101–108.

Усоре, водећи ка Тешњу, а други се одвајао за долину Спрече и даље, ка Подрињу, према Зворнику. Узводно од Добоја, овај пут су обезбеђивали Маглај, Жепче и Врандук. Ова путна траса је добро позната од краја 14. века, када је краљ Жигмунд организовао честе војне походе против босанских краљева.²⁷⁸

У раном османском периоду, с обзиром на пораст значаја савских „скела“ — Кобаша, Дубочца и Бруда, расте и значај путева који су полазили из ових насеља ка унутрашњости Босанског санџака, тако да се ове комуникације називају „јавним“ — главним путевима. Стога је раја појединачних насеља била уписана са посебном службом дербенција, у циљу обезбеђивања и одржавања путева, речних прелаза и пружања помоћи путницима. Тако су становници села Илова и Јадовнице обезбеђивали деоницу „јавног“ пута од Кобаша до Дервенте (раније села Горње и Доње Укрине). Становништво Дервенте је такође уживало дербенцијске повластице захваљујући постојању прелаза — *дербенїа* преко Укрине.²⁷⁹ Полазећи од Дубочца, још један пут је допирао до Дервента, а одатле се један крак пута одвајао и ишао преко касабе Велике до Которског на левој обали Босне, чија је раја имала обавезу одржавања моста преко речице Фоче, леве притоке Босне. Сва поменута насеља дуговала су свој градски статус постојању важних путних комуникација и њиховој улози у нормалном одвијању саобраћаја.²⁸⁰

Добој је био важна раскрсница путева који су се одатле одвајали у правцу Тешња и у долину Спрече. Тешањ је био повезан путном комуникацијом са Жепчом. Та траса је ишла западније од долине Босне, преко територије нахије Требетин. Село Крашевић, данашња Озимица код Новог Шећера, налазило се, према подацима из дефтера, „на јавном путу“ — оном од Тешња ка Жепчу. Како је било изложено насиљу путника који су туда пролазили, седам рајинских домаћинстава се разбежало пре пописа из 1604. године.²⁸¹ Касаба Лишња је такође била прометно место и раскрсница путева ка Дубочцу, Кобашу и Которском на реци Босни. Ка западу је пут водио према долини Врбаса, где се као важан прелаз развила касаба Трн.²⁸²

Важан извор за реконструкцију путева у подручју северне Босне јесте извештај заставника Божића. Он је у периоду април — новембар 1785. у служби аустријског двора ишао у војно извиђање у склопу предстојећег

²⁷⁸ Вид. поглавље „Немири, ратови и пропаст (1391–1463)“; Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, 56–59.

²⁷⁹ *Opširni popis (1604)*, I–2, 371–379, III, 479–480; A. Handžić, *Postanak i razvitak Dervente*, 116–133.

²⁸⁰ *Opširni popis (1604)*, I–2, 356–357, 381–383; A. Handžić, *нав. дело*, 114, нап. 16.

²⁸¹ *Opširni popis (1604)*, III, 334.

²⁸² *Opširni popis (1604)*, III, 504–506.

ратног сукоба са Османском империјом, познатом у историографији као „Дубички рат“ и „Кочина крајина“ (1788–1792). Божић је трасе путева делио на оне који од Посавине воде у унутрашњост земље и на попречне. Друго поглавље његовог извештаја почиње описом пута, који је водио од данашњег Свилаја на босанској страни Саве, преко села Врбовца, Јошавице, „Качојевића“ (неубицирано) и Пећника до Добра. Овај пут се, како се види, држао сувих пристранака планине Вучјак, избегавајући леву обалу доњег тока Босне. Од Добра се упутио до Которског, преко многих неименованих потока и речица с веома лошим дрвеним мостовима и мочварним обалама. Даље се кретао узводно долином Босне, преко речице Фоче до Буковице, и потом до Добоја. Недалеко од града, река Спреча се прелазила близу свог ушћа, где је постојао газ при ниском водостају. Следећу деоницу пута завршио је у Маглају, до кога је стигао трасом која је водила десном обалом Босне, поред данашњег Трбука. У Маглају је прешао на леву обалу Босне и упутио се ка Жепчу, пролазећи долином реке Љешнице узводно, затим поред села Равне. За овај пут Божић наводи да је ту и тамо био поплочан. Од Жепча је наставио ка Врандку, помињући хан Голубиње и хан Ораховицу, на левој обали Босне.²⁸³ Поред овог пута долином Босне, Божић је описао и деонице путева који су повезивали Маглај и Тешањ, као и Тешањ и Жепче, преко села Радуше, предела Црни врх, села Комушине и вароши Новог Шехера.²⁸⁴

Следећи одсек путовања Божић је започео од села Толисе, близу ушћа истоимене реке у Саву, са крајњим одредиштем у Тузли; у другом на врату је описао пут од Толисе до Дервенте, а у трећем до Градачца. У првом случају, он је прешао поред села Матијеваца — данашњих Матића, дуж мочварне долине речице Бријежнице, коју је прешао преко лошег дрвеног мостића, до села Жабара у Жабарском пољу. Одатле се упутио даље ка југу, поред села Дубраве и затим је прешао речицу Тињу и дошао у село „Скакавицу“ — данашњу Скакаву. У другом наврату, Божић је од Дубраве скренуо ка западу у „Подребце“, данашње Поребрице, да би преко села Грабов Гај дошао у Градачац. Од Скакаве је пут водио кроз шумовит преdeo и избијао је потом у једно поље, кроз које је водио поплочани пут у село „Махову“ — заправо, Маочу и затим у село Штрепце, даље у Дријенчу, а одатле у село „Липник“ — Липницу, и коначно у Тузлу.²⁸⁵ На путу од Толисе ка Дервенти, Божић је пролазио поред села Шкарића, Милошевца и Гаревца, где је прешао реку Босну при ниском водостају, преко газова и

²⁸³ H. Kreševljaković — H. Kapidžić, *Vojno-geografski opis Bosne*, 56–60; H. Kreševljaković, *Hanovi i karavansaraji u Bosni i Hercegovini*, Naučno društvo NR BiH, Djela VIII, Odjeljenje istorisko-filoloških nauka, knjiga 7, Sarajevo 1957, 120.

²⁸⁴ H. Kreševljaković — H. Kapidžić, *Vojno-geografski opis Bosne*, 72–73.

²⁸⁵ H. Kreševljaković — H. Kapidžić, *Vojno-geografski opis Bosne*, 63–65.

малих речних ада. Одатле је стигао у Оџак, па преко падина Вучјака и извора и врха Добра вода (352 мњв) и Генералова вода, југозападно ка Божинцима и Плехану, до Модрана и коначно до Дервенте.²⁸⁶

Из Дервенте, Божић се упутио у Бања Луку, пролазећи кроз село Дријенча, Штрпци, Прњавор, Гаљуповци, Лишњу и Хрваћане, у чијој близини је био мост преко реке „Турије“ — данашње Турјанице. Одатле је један крак пута водио преко Шушњара на Трн, где је, према речима овог путника, постојала скела за превоз људи. При ниском водостају, река Врбас је нешто северније могла да се прегази.²⁸⁷

Напред поменуто село Дријенча, код описа заставника Божића, као и оближња села Висори и Јабланица имали су још од прве половине 16. века статус *дербенцијских* села у нахији Висори. Она су обезбеђивала пут од „скеле“ у Брчком — преко Мајевице — Висора до Тузле.²⁸⁸ На том путу, село (Горњи) Висори било је 1572. увакуљено и дато у закуп као „копнена пролазна/мимоходна царина“ (*badž-i rusum-i mururije*).²⁸⁹ Пут од Брчког водио је старом трасом пута, нешто западније од савременог (преко Челића и Лопара у Г. Тузлу). Дуж пута је било пуно топонима који указују на његов пра-вац пружања: Брчко — *Брод* — поред *Паланке* — између брда *Сиражса* и *Каштела* у Лукавици, на Дријенчу — па на Висоре — поред Ровина и поред Кика, поред села Ободнице на југ кроз Докањ — Солине — у Доњу Тузлу.²⁹⁰

Између градова Сребреника и Теочака, који су обезбеђивали комуникације између Посавине и долине Спрече и Подриња, осим истоимених нахија, у османско доба су формиране нахије *Висори* и *Заврши*. Оне су се развиле дуж пута који је повезивао ове две тврђаве, а чије је трагове на терену, преко хрпта Мајевице, забележио Миленко Филиповић. Према његовим наводима, пут је полазећи из Сребреника текао ка истоку и пролазио је кроз Ситаре, Дријенчу, Пипере, Лозовину, Јабланицу, Мачковац и Тобут, стижући до Теочака, док се један крак одвајао од Ситара преко Хумаца и Лопара, водећи даље ка Дрини.²⁹¹

Заставник Божић је оставио и опис пута којим је од Тузле путовао до Маглаја, и то поред села Липнице и Бистарца, дуж десне обале Спрече до Пашићог моста, где је прешао на другу обалу. Затим поред села „Деветнице“ — данашњег Деветника, упутио се ка западу, преко речице Турије и Бу-

²⁸⁶ *Истло*, 66–68, 70–71.

²⁸⁷ *Истло*, 68–69.

²⁸⁸ A. Handžić, *Dva prva popisa*, 153–154.

²⁸⁹ H. Kreševljaković, *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*, 57.

²⁹⁰ Топографске карте 1: 100.000 и 1: 50.000, секција Тузла, Војногеографски институт Београд 1955.

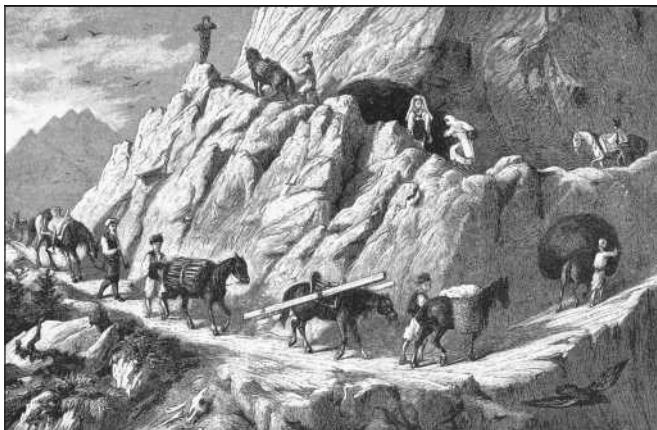
²⁹¹ M. S. Filipović, *Majevica*, 17–18, и даље.

ковице, дуж северних обронака планине Озрен, и узвишења „Лисичја“, односно данашње Лисије главе.²⁹²

Пут долином Дрине од њеног ушћа у Саву, узводно, левом обалом, кретао је од „скеле“ у Рачи. Села Зворничке нахије требало је да обезбеђују његову трасу. Одмах по преласку Саве, постојао је ђумрук код ушћа Дринице, старог тока Дрине. Пут је затим водио даље од речне обале, пролазећи кроз Бијељину, Главичице, Шепак, Рочевић, Скочић, Козлук, Табанце, Тршић и Челопек. Јужно од Зворника, пут је настављао даље кроз Ново Село, Ђевање и Костирево, затим преко Дрињаче поред Кучлата до Сребренице, или до Јадра (Нове Касабе), одакле је водио преко Гласинца и Мокрог за Сарајево. Том трасом је прошао Кикле 1658. године.²⁹³

По преласку Дрине у Новом Селу, Зворнику и нешто низводније, код Челопека и Шепка, пут је настављао кроз рударску област Бохорину, Зајачу и Крупањ, одакле се ишло даље ка Дмитровици, Шапцу и Ваљеву, који су били главна трговачка одредишта за источну и североисточну Босну.²⁹⁴ Овим путевима је 1783/84. године прошао аустријски официр Јован Перешић, остављајући свој детаљни извештај о квалитету путева и њиховим трасама, као и о времену које потребно за савладавање одређених деоница. Тако је путовање од Зворника до Крупња трајало око 7, а до Шапца око 12 сати.²⁹⁵

На супротној обали Дрине, у нахији Горња Мачва у Зворничком санџаку, као дербенџијска села наводе се 1533. године: Недељица, Грабовац, Нојку.

Ж. Варон, *Босански путеви*, 1887.²⁹⁶

²⁹² Н. Крешевљаковић — Н. Капидžић, *Vojno-geografski opis Bosne*, 65–66.

²⁹³ А. Ханцић, *Шабац*, 262–263; *Приче француских путописаца са Јула и око манской Босни*, 111–115; Г. Шкриванић, *Путеви у Средњовековној Србији*, 56–57.

²⁹⁴ Г. Шкриванић, *нав. дело*, 112–113.

²⁹⁵ Д. Пантелић, *Војно-географски описи Србије пред Кочину крајину 1783. и 1784. године*, 117–138.

ваковац, Горњи и Доњи Скрађани, Уљковац, Банов Брод и Подине.²⁹⁶ Скрађани се данас налазе између Бадовинаца на западу и Шапца на истоку. Село Банов Брод одговара данашњем истоименом потесу на десној обали Саве, преко пута ушћа Босута.²⁹⁷ У нахији Јадар, која је припадала Зворничком санџаку, *дербенџијска села* су била смештена дуж трасе пута који је водио од Крупња на данашњу Лозницу и Лешницу, долином Корените и Јадра.²⁹⁸

Илустрација коју смо изабрали, иако потиче с краја 19. века и односи се на непознату деоницу пута у Босни, доста верно приказује уобичајени начин путовања и копненог превоза на већини путних правача преко брдовитих предела. Траса пута је веома узана, тако да се колона каравана креће у појединачној поворци, коју чине људи и товарне животиње, коњи, можда мазге. Робу коју преносе чини сено, затим даске, и нешто што се паковало у нарамке, кутије и бисаге. Из периода средњег века познат је начин организовања караванске трговине која је полазила из Дубровника ка унутрашњости Босне и Србије, а чију основу су чинили власи — поносници, под вођством својих примићура.³⁰⁰ Нажалост, за подручје северно од Сребренице недостају изворна обавештења, иако су се транспорт робе и трговина одвијали и даље низводно Дрином, као и у унутрашњости Босне, сасвим сигурно на истоветан начин.

Из османског периода потичу помени *ханова* и *караван-сараја*, као институција претежно насталих у оквиру вакуфа, с циљем да осигурају безбедност, смештај и исхрану путника, трговаца, кириција и товарних животиња. Њихова мрежа је покривала све прометније путне трасе и важније градове. Са изградњом железнице њихов значај драстично опао. С временом су нестали.³⁰¹

На основу османских законских прописа о трошарини на појединим пазарима, сазнаје се да се већа количина робе допремала колима, па су тако наплаћivanе и тржишне таксе. Вероватно је реч о обичним сељачким колима са воловском запрегом, на два или четири точка, која су имала носивост

²⁹⁶ A. Handžić, *Dva prva popisa*, 107.

²⁹⁷ М. Благојевић, *Насеља у Мачви*, 87; Топографска карта 1: 100.000 и 1: 50.000.

²⁹⁸ S. Mønnesland, *1001 Days — Bosna i Hercegovina slikom i riječju kroz stoljeća*, Sypress, Oslo 2001.

²⁹⁹ То су села: Бела Река, Доње Недељице — Брадић, Горње Недељице, Дворска, Доњи Градац — Шурице, Горњи Градац — Цикоте, Грнчар — дан. Грнчара, Јаребице, Ковачевић — дан. Коренита, Козјак, Лешница — западно од Чокешине и северно од Д. Добрине, Помијуче, Стубин Дол (Ступница), Слатина, Трбосиље, Троноша, Цветуља, Џерница — дан. заселак Доње Бадање у долини потока Џерница и Џерова. — Д. Бојанић, *Јадар у XVI и XVII веку*, 121, 131–163.

³⁰⁰ М. Динић, *Дубровачка средњовековна караванска трговина*, у: исти, *Српске земље у средњем веку*, 305–330.

³⁰¹ Н. Kreševljaković, *Hanovi i karavan-saraji*, 7, и даље; Е. Мильковић, *Крстарећи Османским царством*, у: *Приватни живот у српским земљама у освешт модерног доба*, прир. А. Фотић, Clio, Београд 2005, 173–200.

до једне тоне. Њима се превозило сено, жито, воће, дрвна грађа и многа друга роба. Таква дрвена кола – „фридуље“, чије су точкове чинили мало обрађени пресеци стабала, без иједног гвозденог дела, још и почетком 20. века била су у употреби у селима Мајевице и Семберије.³⁰²

На простору Славоније и Срема у османско доба, тамо где су путеви имали иоле чвршћу подлогу, биле су у употреби разне врсте кола, од обичних сељачких, откривених и покривених, затим „сремска“ кола, кочије, таљиге и каруце. На будимско тржиште роба је стизала у двема врстама кола, већим — *араба* и мањим — *кочи или коција*.³⁰³ Извори сведоче да су на подручју Војводине кочије биле мања, лакша кола, за које се плаћало по-ла суме од оне потребне за кола. Кочије су се користиле и за транспорт поште. Османски извори помињу колску запрегу од 6, 8, 9, 10, па и 12 волова. Таљиге су, према изворним подацима, односе се на темишварско подручје, и то су лака кола мале запремине.³⁰⁴

Француски путописац Кикле путовао је кочијом на делу пута од Зворника до Раче, што значи да је пут био изграђен од тврђе подлоге и до веома широк за ову врсту превоза. Кикле наводи да је четрнаест кочија, колико их је укупно било у поворци, имало запреge од по три коња. Кочије су имале два пара точкова исте величине и на кратком међусобном растојању. Сама кочија била је од плетеног прућа, покривена добрым „империјал“ платном, заправо дебелим сукном светле боје, а унутра је могло да се смести од четири до шест особа. Занимљиво је да овај писац каже да су кочијаши били „скоро сви Морлаци или Србијанци, како их зову“. Паузе у путовању ради оброка и спавања правиле су се искључиво у хановима и караван-саџима, у Козлуку, Бијељини и Рачи.³⁰⁵

РЕЧНИ ПУТЕВИ И СКЕЛЕ – „БРОДОВИ“

Познато је да су Јужни Словени били вични како у изградњи пловних средстава, тако и у коришћењу водених путева. Врсте превозних средстава биле су одређене карактером водотокова и доступношћу појединых врста дрвећа. Старословенски назив за брод као пловило био је „кораб“, како су се називали савски чамци у близини Босанке Градишке чак и почетком 20. века. Од три врсте бродова, који су сви били „нешивени“, односно издубљени попут моноксила од једног стабла дрвета, *корабима* су се називали

³⁰² M. S. Filipović, *Majevica*, 63; исти, *Prilozi etnološkom poznavanju severoistočne Bosne*, 13.

³⁰³ Реч „кочије“ ушла је у европске језике, означавајући кола из угарског града Коча (Kocs). — Вид. *Coach*, у: *Encyclopaedia Britannica*.

³⁰⁴ О. Зиројевић, *Мрежа турских јутјева (котнених и водених) на подручју данашње Војводине и Славоније*, 127.

³⁰⁵ Приче француских путописаца са јутја по отоманској Босни, 113–115.

највећи, дугачки од 8 до 14 метара, израђени од храста. Они су се користили само за превоз људи и робе, али не и за риболов јер су били сувише тешки. Друга врста чамаца се називала „лађом“, и правила се од лакшег дрвета, од тополе. Била је мањих димензија од кораба, 6 до 7 метара, и користила се за риболов. Чунови су били најмањих димензија, до 5 метара, покретљиви и бржи од кораба и лађа.³⁰⁶

Крајем средњег века, у угарској војсци, а потом и у супротном, османском табору, ангажовани су посебни одреди „насадиста“ — „шајкаша“, који су се борили на насадима — шајкама, бродовима наоружаним топовима. Они су имали посаду од 18 веслача, 18 стрелација и двојице тобија. Поред Београда, њихова пристаништа су била у Шапцу, Земуну, Сланкамену и Петроварадину.³⁰⁷

У употреби је било више врста сплавова, „шивених“ од различите дрвне грађе, чија се традиција израде до данас сачувала код подрињског становништва. Дрина је раније била пловна за сплавове целим својим током, од састава Пиве и Таре, до ушћа у Саву, чак и при водостају од само двадесетак центиметара. Дрвна грађа се секла у околним планинама, а затим се на „точилима“ суљала — „влачила“ до речног тока или се превозила воловским колима. Због брзине реке у горњем и средњем току, највећи сплавови су били дужине до 20 а ширине до 6 метара. За локални саобраћај и превоз преко реке, коришћени су и мањи сплавови — „плутине“. Сплавови су се кретали у групама, а по силаску у ток Саве, повезали би се у „савске керепе“. Сплавари нису пловили целим током, већ су били подељени у деонице — од Фоче до Вишеграда, затим до Зворника и до ушћа Саве, односно даље до Београда. Сплавовима се превозила дрвна грађа — чамовина, јеловина, лук, затим воће и друга роба.³⁰⁸

До успостављања османске власти нису сачувани подаци о организованој бродоградњи. Пре свега због војних потреба — пребацивања војника и коња преко Саве, чија улога постаје изузетно значајна, османске власти су организовале изградњу бродова у главним пристаништима на овој реци. Поред бродова за транспорт коња, производили су се и мањи борбени бродови — *шајке*, и лађе за превоз житарица и друге робе, као што је со и сушено воће. Славонски сталежи су се 1537. године жалили austriјском краљу да у њиховим шумама нема јеловине (*ligna albiegna*), потребне за бродоградњу, већ само храста који је непогодан, а до других врста не могу да до-

³⁰⁶ V. Ćurčić, *Narodno ribarstvo u Bosni i Hercegovini*, 387–396.

³⁰⁷ С. Ђирковић, У оквирима Угарске, у: *Шајкаши — Историја* 1, Нови Сад 1975, 97–109; исти, *Почеци шајкаша*, у: *Пловидба Дунавом и његовим притокама*, 129–137; Ј. Калић, *Дунав у ратовима XV века*, на истом месту, 109–127.

³⁰⁸ Б. Милојевић, *Саобраћај на Дрини*, 35–60; D. J. Deroko, *Drina — geografsko-turistička monografija*, Novi Sad 1939 — Beograd 2001², 27–33.

ђу због тога што су те области под османском влашћу.³⁰⁹ Објављени подаци показују да је у Новом на Сави већ 1538. године, само деценију после османског освајања, постојало значајно бродоградилиште које је требало да годишње произведе 100 лађа за транспорт коња, дужине од 21 аршина (око 16,5 м). Део трошкова за њихову изградњу, 30.000 акчи требало је да обезбеди емин солана у обе Тузле. Бројне занатлије и помоћни радни снаги били су ангажовани на допремању дрвне грађе, гвоздених чавала, лана и кудеље, катрана, ћумура и другог материјала, а међу њима се посебно помињу: столовари — неџари (*peccar*), оклопници — калканције (*kalkanci*), ковачи — хададције (*haddad*), секачи са секиром — балтације (*baltaci*), веслари — курекције (*kürekci*), угљари — ћумурције (*kötümürçü*), превозници са воловима и колима — арабације (*arabaci*) и чувари бродоградилишта.³¹⁰ Према извештају бана Петра Кеглевића, Османлије су у пролеће 1540. године започеле изградњу 60 насада код каштела Свињара, недалеко од Градишке.³¹¹

Осим на Сави, бродови су грађени и на Дрини, у Зворнику. У склопу припрема за Сулејманов велики поход на Запад, 1565–66, зворничком санџакбегу је упућено неколико царских фермана који се тичу изградње лађа. Било је наређено да се изгради 16 шајки и 200 лађа за превоз житног провијанта, са запремином од 2.000, 900 и 800 (истамбулских) кила, што значи од око 51 до 30 тона.³¹² Заповедник флоте на Сави тих година био је Махмуд-бег, капетан градишки, који је имао зеамет у Босанском санџаку, иначе заслужан за обнављање 39 напуштених села.³¹³ С обзиром на величину и значај, бродови који су саобраћали Дунавом били су доста прецизно класификовани. Према величини и запремини разликовали су се: *кораби*, бродови највеће запремине; *аїт-гемије* — бродови за превоз коња и жита, јер се помињу са амбарима и без њих, и са откривеном палубом; *чам-гемије* — бродови од јеловине/чамовине веће запремине, одатле *чамаџ* као деминутив; следили су *неврати*, *фусте* и *гемије* — бродови *са кормилом*, потом *насади* и на крају *лађе*, као најмањи бродови.³¹⁴

Изградња мањих бродова за локални транспорт и трговину помиње се и на обалама реке Босне, у Жепчу и Добоју, као и у Тешњу на Усори. У

³⁰⁹ F. Šišić, *Hrvatski saborski spisi*, II, 93.

³¹⁰ A. Handžić, *Izgradnja lađa kod Novog na Savi*, 83–114.

³¹¹ F. Šišić, *Hrvatski saborski spisi*, II, 292–293.

³¹² *Muhimme defteri*, 87, 92, 104, 115; A. Handžić, *нав. дело*, 106–107.

³¹³ C. Imber, *The Navy of Süleyman the Magnificent*, у: исти, *Studies in Ottoman History and Law*, The Isis Press, Istanbul 1996, 62; N. Moačanin, *Exposing existing fallacies regarding the Captaincies in the Bosnian frontier area between the 16th – 18th centuries*, у: *Constructing Border Societies on the Triplex Confinium*, eds. D. Roksandić — N. Štefanec, CEU Budapest 2000, 77.

³¹⁴ *Kanun-nama o maderiji na Vidinskoj skeli*, у: D. Bojanović, *Turski zakoni*, 69, вид. регистар.

Жепчу су израђивани „керепи“ — сплавови и прости чамци у периоду пре аустроугарске окупације. Заставник Божић је 1785. записао да се у Жепчу праве лађе различите величине, од којих су се највеће звале „босанке“. Раја Тешањског кадилука крајем 16. и почетком 17. века била је дужна да годишње изгради 30–40 шајки.³¹⁵

Трговачки саобраћај и промет на рекама био је организован и регулисан посебним законским прописима, као што је то био *Канун за реку Мораву, Дрину и Ибар*. Предмет регулисања био је саобраћај путника, стоке, робе и риболов. Тако је одређено да се од коњаника који пређе ове реке лађом узме једна акча, исто колико и од два пешака. Ако се исти коњаник врати преко реке у року од три дана, није плаћао ништа. Товарна кола су се различito опорезовала, према броју точкова. Одређено је да се по једна акча узме од сваког точка на колима, што значи да би кола са два точка плаћала двоструко мање од кола са четири точка. На свако буре се узимао бац од четири акче, а од коњског товара две акче. Од једног говечета и једне свиње плаћала се једна акча, као и од две овце или четири јагњета.³¹⁶ Интересантно је да је у некадашњим бугарским земљама у Подунављу постојала служба *возара*, регрутованих из редова хришћана који су имали искључиво право превоза путника и робе и наплате *возарине* на појединим „скелама“.³¹⁷ Ниједан објављени законски пропис нажалост не помиње ову предосманску институцију на територији Босанског и Зворничког санџака, али се служба *возара* помиње у суседним санџацима.

— САВА — У предосманско и османско доба, а и касније, била је веома фреквентан пловни пут, који се користио за превоз кабасте робе — жита, стоке, дрвне грађе, соли и ратног материјала. Већ 1528. славонски сабор је протестовао што се жито одатле одвози Савом и Дравом и продаје Османлијама у новоосвојеним областима, што је представљало један вид ратне шпекулације. Деценију касније, славонски банови Петар Келгевић и Томаш Надајди су у своме писму марта 1538. обавештавали краља Фердинанда Хабсбуршког да су Османлије утврдиле „Градишчи брод“ (*Gradyshye Rewe*), и да ту пристају бројне лађе које из Срема Савом допремају сваковрсан живеж.³¹⁸

„Скела“ у Броду била је седиште *еминлука* — финансијко-управне области за подручје Посавине на истоку до ушћа Босне у Саву, где је била

³¹⁵ H. Kreševljaković — H. Kapidžić, *Vojno-geografski opis Bosne*, 60; H. Kreševljaković, *Žepče*, у: *Izabrana djela*, II, 713; A. Sučeska, *Izgradnja šajki u Bosni i XVI i XVII stoljeću za potebe turske riječne flote*, Istoriski zbornik III (Banja Luka 1982) 37–45.

³¹⁶ X. Хаџибегић, *Канун-нама султаната Сuleјмана Законодавца*, 327; D. Bojanic, *Turski zakoni*, 18, 35, 39, 54, 84.

³¹⁷ N. Beldiceanu, *Le vozarliq: une institution ponto-danubienne*, SOF 32 (1973) 73–90; D. Bojanic, *Turski zakoni*, 67, 68, 73, 76, 101.

³¹⁸ F. Šišić, *Hrvatski saborski spisi*, I, 151, II, 191.

граница са Сремским санџаком. Осим у Броду, „скеле“ на Сави су постојале у Босанском санџаку — у Кобашу и Дубочцу, у Сремском санџаку — у Новиграду — Јаругама (*Arky*), Сикиревцима, Рајеву Селу и Рачи, у Зворничком санџаку — у Брчком и Новом на Лукавцу. Године 1533. процењено је да скела с трошарином код тврђаве Раче доноси годишњи приход од 1.811 акчи, Нови — 500, а Брчко — 1.600 акчи. „Скела“ у Дубочцу остваривала је највише приходе после Дмитровице, чак 10.000 акчи, јер су на његовом тргу продавани робови. Због великог економског значаја, Дубочац је до 1561. године прерастао у касабу.³¹⁹

Подаци из сумарног дефтера Сремског санџака из времена Селима II (1566–1574) пружају донекле збуњујућу ситуацију — савске скеле су давале више од 80% укупних прихода дунавских скела у овом санџаку. Испред свих су предњачиле „скеле“ у Рачи и у Дмитровици, и чинило би се као да се на том потезу савског водотока одвијала најинтензивнија пловидба и трговина.³²⁰ Исти извор допушта да се поближе сагледа организација речног транспорта. Најзападнија савска скела у Сремском санџаку била је у Сикиревцима, где је службу *возара обављала* раја околних села — Шапице (*Şapıça*) (12 кућа), Врбице (*Virbiça*) (7 кућа) и Јарка (*Yarak*) (10 кућа). Ово последње поменуто насеље се односи на средњовековни *Arky* и данашње *Jaruge*, које се налазе у близини Сикиреваца. Због ове службе, били су ослођени авариза, текјалифа, весларске службе, церахорлука, каракулука и монополије, и све ово је уписано у нови дефтер. То би могло да значи да је скела у Сикиревцима била релативно скорог постања.³²¹

Следећа скела на левој обали Саве налазила се у *Рајеву Селу* (*Rahova*), али је остваривала мали годишњи промет — 330 акчи, заједно са ушуром од риболова.³²² Даље низводно, становници села Јакобоваца, Јамене и Дреноваца били су задужени да подигну мост преко реке „Лубан (Лобан)“. Дреновци су данашње насеље североисточно од Гуње, а Јамена је на самој левој обали Саве, нешто мало низводно од града Новог, где је постојала скела и бродоградилиште. Јакобовци би могли да одговарају данашњем потесу Јакобовчев стан код Дреноваца. Река Лубан — Лобан је вероватно данашња Обошница, која повезује сва три насеља, и у Јаменој се улива у Саву.³²³ Половином 18. века, према једном аустријском опису, код Јамене на Сави постојао је и прелаз на босанску страну, где се налазило место Суботиште.³²⁴

³¹⁹ N. Moačanin, *Osmansko-turska arhivska građa za povijest Slavonskoga Broda i okolice*, 139; A. Ханџић, *Шабац*, 126.

³²⁰ B. McGowan, *Sirem Sancağı Mufassal Tahrir Defteri*, LXIX.

³²¹ B. McGowan, *нав. дело*, 500–502, 505.

³²² *Историја*, 397.

³²³ *Историја*, 509–510.

³²⁴ G. Bodenstein, *Povijest naselja u Posavini god. 1718–39*, 379.

Муслимани у вароши Рачи били су дужни да подигну мост у дужини од 666 аршина (око 523 м), који је требало да обезбеди неометан прелазак од саме скеле до мусале (молитвено место под отвореним небом). Раја вароши Раче уписана је као *возари на рачанској скели*. На име те службе давали су само по два кила пшенице и два кила јечма од куће, и ратни дукат (сефер-филурију), али су ослобођени авариза и текјалифа, џерахорлука, службе веслара (курегцилука), девширме и других каракулука. Ово је све било записано и у прошлом, старом дефтеру, па је само преписано у нови. Приходи од скеле у Рачи с царином (ђумруком) и ушуром од риболова износили су чак 100.000 акчи, а приходи од тржних и судских такси — још 25.000. Скела преко Босута доносила је додатних 15.166 акчи. Раја села Опојеваца, укупно 55 кућа, такође је обављала службу *возара на рачанској скели*, и имала је исте пореске обавезе попут раје у вароши Раче.³²⁵

— БОСНА — Осим моста код села Буковице, на осталим местима низводно од Врандука прелазила се „скелама“, за чије одржавање су били задужени становници поједињих насеља, како сведочи пописни дефтер из 1604. године. О прелазу код Жепча требало је да се брину двојица кнезова — Новица и Јован, са својим цематима, дакле скупином становништва с влашким статусом. Таква одлука је донета пошто тадашњи спахија није могао својим средствима да набави скелу. Тиме је, како у дефтеру стоји, „не само проуздржкована штета по државну благајну, већ и путницима прелаз тамо и овамо представља велику тешкоћу, а … ради се о веома прометном прелазу“. Стога је Порта одлучила да се спахији доделе други приходи, а влашки цемати су добили обавезу да врше службу на скели, бесплатно превозе путнике и по потреби граде скелу сопственим радом и средствима. У замену за ове дужности, они су били ослобођени каракулука, џерахорлука и ванредних и обичајних намета (аваризи диваније и текјалифи орфије).³²⁶

Низводно од Жепча, Босна се код Маглаја вероватно прелазила скелом или чамцима,³²⁷ иако о томе нема директних потврда у поменутом дефтеру, као што нема ни за прелаз код Добоја. Мало северније, постојао је мост код Буковице, о чему ће бити речи, и даље низводно, важан „брод“ био је код Модриче, која се и развила захваљујући свом повољном саобраћајно-економском положају.

— ДРИНА — На току Дрине низводно од ушћа Дрињаче, најзначајнији прелаз био је свакако у Зворнику, почев од античких времена. Све до изградње моста, и овде се река прелазила скелом. У пописним дефтерима

³²⁵ B. McGowan, *nav. дело*, 510–511, 515–516.

³²⁶ *Opširni popis (1604)*, III, 293–294, 307–308.

³²⁷ X. Крешевљаковић наводи, без упућивања на изворе, да се Босна код Маглаја прелазила скелом све до 1886. године. — *Manji obrtni centri — Maglaj*, у: *Izabrana djela*, II, 363.

Зворничког санџака из 16. века уписане су скеле у Зворнику, Сикирићу и Љубовији у близини Сребренице, који су били у султановом поседу, затим постојала је и скела у Новом Селу, мало узводно од Зворника. Приходи од прелаза износили су више десетина хиљада акчи.³²⁸ Прелази на Дрини низводно од Зворника постојали су на различитим тачкама, сходно променама речног тока и обала током времена, а олакшавале су их бројне аде у речном току. У попису муката из 1533. помињу се две „скеле“ на Дрини — *Побрежје и Забрође* (*Зайреће*), за које се каже да су „близу Бохорине и Птичара“, с приходом од 6.000 акчи годишње. Побрежје се није развило у насеље, и може се претпоставити да се налазило на делу Дрине према рудницима Бохорини (дан. Борина) и Зајачи. Село Забрође — Запреће налазило се у непосредној близини Лознице.³²⁹ До ових „скела“ на Дрини стизали су важни копнени путеви, као што је то у свом извештају описао аустријски официр Перетић 1783/84. године. Један пут је долазио од рудника Крупња, Зајаче и Бохорине (дан. Борине), избијајући на Дрину нешто низводније од Зворника, а други је долином Јадра долазио до Лознице и Лешнице.³³⁰ У првој половини 18. века, бележе се прелази — „скеле“ код Бадовинца, Црне Баре, Лешнице и Шепка, што се помиње и у 19. веку. Почетком 20. века, било је укупно 14 прелаза на дринском току низводно од Љубовије.³³¹

О пловности Дрине низводно од Зворника сведоче и знатно познији извори — француски путописац Кикле (1658) саопштава како се лађом може удобно пловити до Београда, за два дана. Б. Дробњаковић, добар познавалац ове реке, навео је да је лађама, познатим и под именом „зворникуше“, „папучарке“ и „буринке“, било потребно три-четири дана до Сремске Митровице и Београда. Повратак узводно је, сасвим разумљиво, био знатно напорнији и дуже је трајао — читавих седам дана су их *возари* вукли дуж обала Саве и Дрине.³³²

МОСТОВИ

Подаци о мостовима на појединим рекама потичу тек из времена османске власти, што не значи да их у ранијем периоду није било. Међутим, изградња и одржавање мостова, слично путевима, представљали су значајно финансијско улагање у инфраструктуру. Оно је требало да буде

³²⁸ A. Handžić, *Dva prva popisa*, 24, 81, 85; исти, *Zvornik*, 179.

³²⁹ Д. Бојанић, *Јадар у XVI и XVII веку*, 144, 151–152.

³³⁰ Д. Пантелић, *Војно-географски описи Србије прејд Кочину крајину 1783. и 1784. године*, 115–116, 143.

³³¹ Б. Дробњаковић, *Саобраћај на Дрини*, Посебна издања Географског друштва, књ. 15, Београд 1934, 29–37; D. J. Deroko, *Drina*, 35–36.

³³² Приче француских путописаца са пута ћо ошоманској Босни, 112–115; Б. Дробњаковић, *Саобраћај на Дрини*, 52.

исплативо, што се остваривало прометом путника и робе. С организационе стране, то је захтевало стално ангажовање одређеног броја људи на пословима поправке и одржавања. Остаје отворено питање да ли су средњовековна босанска држава и, у последњој фази, њени обласни господари, били у положају да такве подухвате остварују.

Први помен моста на подручју северне Босне односи се на такву грађевину преко реке Дрињаче, коју је као свој вакуф подигао зворнички санџакбег Јахја-бег пре 1548. године. Следећи по реду се помиње мост у Зворнику, за који се претпоставља да је подигнут између 1548. и 1585. године. Потреба за сигурном комуникацијом преко реке Дрине била је наметнута војноуправним и економским разлозима, као и чињеницом да превоз скелама није функционисао када би река набујала.³³³

У пописном дефтеру Босанског санџака из 1604. године има више помена мостова, за које се не може тачно утврдити када су настали. У најзначајније су се убрајали они који су били део најважнијих војно-трговачких комуникација.

У нахији Маглај, становници села Бистрице, које се и данас налази на неколико километара источно од Жепча, на десној обали Босне, припадали су цемату кнеза Јована. Они су, заједно с цематом кнеза Новице у самом Жепчу, били задужени за одржавање скеле преко реке Босне. У дефтеру је на оба места било уписано да су припадници ова два цемата ослобођени каракулука, церахорлука и свих ванредних и обичајних давања у замену за ову службу, као и за изградњу, о сопственом трошку, *моста ћреко реке Граб у дужини од 50 лакаја, у близини сиоменуте скеле*.³³⁴ Дужина моста изражена је у грађевинским аршинима, чија је вредност била променљива, да би крајем 19. века била утврђена на 0,785 м, тако да је мост могао да има дужину од око 38 метара.³³⁵ Река Граб која је противала у непосредној близини села Бистрице данас носи име по селу — Бистрица.

У истој нахији, становници села Возућа и Маграде били су задужени да поправљају и одржавају мост на „Кривој ријеци“, данашњој Криваји, који је био срушен услед поплаве. Они су уживали иста пореска олакшања као и становници села Жепче и Бистрице.³³⁶

Мост ћреко реке Босне требало је да поправљају и о свом трошку одржавају становници села Буковице у нахији Добор. Ово насеље се и данас налази на десетак километара северозападно од Добоја, на левој обали Босне, код ушћа реке Раданке. На ово место је у долину Босне избијао главни пут који је долазио левом обалом Босне са севера, од Которског и Фоче.

³³³ A. Handžić, *Zvornik*, 152, 189–190.

³³⁴ *Opširni popis (1604)*, III, 293–294, 307–308.

³³⁵ H. İnalçık, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, xxxvii.

³³⁶ *Opširni popis (1604)*, III, 305–306.

Прелазећи мост, пут је настављао десном обалом Босне, затим у долину Спрече и даље ка Подрињу. У замену за ову службу, на предлог тешањског кадије, становници (70 кућа) су били ослобођени каракулука, церахорлука, али и активног учешћа у војним походима и уконачавања војводе, као и од плаћања ванредних и обичајних намета.³³⁷

Становници села Которско у нахији Добор, које се налазило на „веома прометном месту“, на путу који је од Дервенте избијао у долину Босне, својим средствима су изградили мост преко реке Фоче, леве притоке Босне. Уз обавезу да одржавају и поправљају мост и да се брину о путницима, били су ослобођени церахорлука и свих ванредних и обичајних намета. У селу Которском пописано је 25 кућа, док је у две махале касабе пописано укупно 165 кућа и 11 неожењених. Одредбе о одржавању моста написане су после пописа становника касабе, мада је вероватније да је раја, а не грађани, била задужена да одржава ову грађевину.³³⁸

На главном путу од Кобаша до Дервенте, пошто је пропао мост *преко реке Турије*, дефтердар је забележио да „трговци и путници с тешкоћом путују, а осим тога и за државу је проузрокована штета“. Зато је донета царска наредба да се становници села Илова и Јадовнице у нахији Кобаш обавежу да изграде поменути мост у замену за ослобађање од ванредних и обичајних намета.³³⁹ Иловом се данас називају три села — Велика Илова, Илова Табак и Илова Шерег, северно од Прњавора, а постоји и речица Илова, лева притока Вијаке. Јадовница је данашња Јадовица, и село и речица, која тече ка истоку и улива се у Вијаку. Савремена траса пута од Кобаша на југ пролази између села Кунове и Смртића и потом прелази речицу Јадовицу, затим наставља ка јуту и благо ка југозападу, да би нешто северније од Прњавора прешла преко речице Илове. Данас на терену не постоји речица Турија, па се може претпоставити да се њено име променило у Јадовицу, како се називало и село на њеним обалама.

³³⁷ *Opširni popis* (1604), I–2, 366–368.

³³⁸ *Исјо*, 356–357, 381–383.

³³⁹ *Исјо*, III, 479–480.

ЗАВРШНА РАЗМАТРАЊА

У географском погледу, северна Босна је пространи регион с разноврсним природно-географским карактеристикама и релативно богатим природним ресурсима, неопходним за постанак и трајање људских заједница. Омеђено Савом на северу, Дрином на истоку и доњим током Врбаса на западу, ово подручје је у геополитичком смислу готово увек имало особине прелазног, транзитног појаса у правцу север — југ. Река Сава и њена алувијална раван — Посавина, с друге стране, омогућавале су комуникацију у смеру исток — запад. Пејзаж средњовековне и нововековне северне Босне у велико се разликовао од данашње питоме и житородне равнице. Густе шуме храста и букве доминирале су овим подручјем, тако да су насеља и привредне површине настајале на крчевинама. Густа хидрографска мрежа, повољне умерено-континенталне климатске карактеристике и богати шумски ресурси, били су основа за трајни опстанак људи. Они су у складу са својим културним наслеђем, сходно друштвено-политичким приликама користили природне ресурсе и током времена обликовали и стварали разноврсне културне пејзаже.

Повољни природни услови омогућили су формирање првих насеља у периоду од палеолита, са мање-више непрекинутим континуитетом до данашњих дана. Зоне римских насеља, локалитета и путева следе главне речне долине, где се шумска вегетација држала под контролом. Без богатих рудника племенитих метала, северна Босна није имала већи економски значај ни у античком, ни у периоду средњег века, нити у доба османске власти. Насељавање словенског становништва је прво захватило крајњи западни и северозападни део посматраног подручја — Подриње и Семберију. Досељеници су и овде, као и у суседним областима, користили трасе римских путева и речне долине приликом свог продирања у унутрашњост области. Први писани подаци о српском народу на овом простору потекли су из пера Константина Порфирогенита, који у свом „Спису о народима“ убраја град Салинес — Соли у „насељене градове“ Србије. „Земља“ Босна, као географска област, обухватала је у то време подручје Сарајевског и Вишочког поља. Након насељавања Мађара у Панонску низију крајем 9. века, река Сава добија карактер политичке границе, и на простору Посавине се

одвијају сукоби између српских владара и њихових северних суседа. У таквом једном судару је страдао кнез Часлав Клонимирић (927 — око 950).

Убрзо након његове смрти, јединствена територија државе Србије се распада, и свој самостални политички живот отпочиње и Босна. Њено прво територијално ширење се одвија не у правцу севера, низводно Босном, већ ка западу, у долину Врбаса. Дакле, северна Босна је остала изван главних дешавања од друге половине 10. века. На основу податка о учешћу босанског бана Борића (око 1154 — око 1164) у заједничкој борби угарског краља и рашког великог жупана против цара Манојла Комнина, може се претпоставити да је подручје северно од „земље“ Босне било у саставу његове државе. О територијално-управној организацији овог простора сазнаје се тек из познијих извора. У време великог босанског бана Матије Нинослава (око 1233 — око 1250), босанска држава је била подељена у више „земаља“ — пространих географских и управних целина, и бан је делио своју власт с „чесницима“. Име једног од њих је остало сачувано — био је то усорски кнез Сибислав (око 1236 — око 1245), син бившег босанског бана Стефана. У добро познатој повељи угарског краља Беле IV за босанску бискупују, наводе се „Босна, Усора и Доњи Краји“ као велике управне целине — „земље“. Како су војно-политичке прилике у доба бана Матије Нинослава биле неповољне за територијална проширења босанске државе ка северу, са већом сигурношћу се може претпоставити да су „земља“ Усора и „земља“ Соли настале током владавине великог босанског бана Кулина (пре 1180 — око 1204).

Читав ток 13. века је испуњен борбама, како против политичке доминације Угарског краљевства, праћене успостављањем организације католичке цркве, тако и унутрашњим метежима и, на крају, дезинтеграцијом власти домаћег владара. Као широк погранични појас, Усора и Соли су послужиле за основу настанка угарске Бановине (1247/54), која је са Бановином Мачвом на истоку, чинила јединствен одбрамбени појас. Истовремено, међутим, била је то и полазна тачка за даље освајање ка обали Јадранског мора. Период анархије и династичких сукоба у Угарском краљевству (1272–1301) омогућио је да се властеоска породица Бабоњића прошири и на запад од доњег тока реке Врбас. У њиховом поседу се наводе две жупе у Узори — Модран и Укрина, које су се простираде у долини реке Укрине. Номинално, Усора и Соли, као и Мачва („Сремска земља“) биле су дате на управу бившем српском краљу Стефану Драгутину. Родбинске везе Немањића и Котроманића успостављене су браком између сина бана Пријезде, Стефана Котромана и Јелисавете, Драгутинове ћерке. Суочени с напредовањем Брибираца и, сасвим извесно, отказивањем верности домаће властели, банде Стефан (око 1290 — око 1310) је поражен и приморан да с породицом потражи уточиште у Дубровнику.

Историјски извори за период 14. века, савремени и млађи, домаће, угарске и папске провенијенције, нешто су речитији у приказивању догађаја који су се одиграли на тлу северне Босне. Наслеђе претходног века морало је из основа да буде обновљено, пре свега државна управа и територијална организација. То се огледало у стварању јасно издвојених управних јединица — „земље“ Усоре и Соли, на чelu с представницима централне власти, коју су чинили војвода усорски, тепчија и казнац. Из политичких и геостратешких разлога, читав простор од Врбаса на западу до Дрине на истоку, на југу до развођа Праче и средњег тока Босне, прекрио је назив Усоре. Властеоске породице које су пружиле подршку бану Стјепану II приликом његовог доласка на власт засигурно су се уздигле у претходном периоду. Релативни мир и стабилност политичких и друштвених прилика допринео је њиховом учвршћивању и економском уздицању, о чему говори и наручивање богато илуминираних рукописа — Манојлово и Дивошево јеванђеље.

Шеста и седма деценија четрнаестог века су доба унутрашње кризе која је ипак резултирала консолидацијом власти босанског владара. Циљеви балканске политике угарског двора у доба Лajoша I били су сасвим очигледни — успостављање непосредне и директне власти у залеђу јадранске обале, што се односило на Хрватску, Далмацију и Босанску бановину. Притисак са севера имао је различит исход — поједина властела из „земље“ Доњи Краји предала је своје баштинске поседе угарском краљу и преселила се на територију славонских жупанија. Насупрот томе, власт бана и краља Твртка чини се да је била знатно јача и ефикаснија у Посавини и даље пре-ма унутрашњости, будући да није забележен ниједан случај „невере“ усорске (и солске) властеле. Побуну Дабишића у Подрињу подстицао је, како изгледа, жупан Никола Алтомановић, што је, опет, имало за резултат јачање централне власти и организовање нове територијално-управне јединице под именом „земља“ Подриње. Последња деценија владавине краља Стефана Твртка I учинила је да северна Босна постане поприште сукоба субобљених страна у борби за круну св. Стефана, што ће се наставити и у наредном столећу.

У вези са економским и војним уздицањем босанске државе у првој половини 14. века приметна је и појава првих градских насеља. Она су уједно била и јака стратешка упоришта и седишта католичке-фрањевачке црквене организације. По својој природи оскудна изворна грађа спомиње тек неколицину градова — Сребреник на Мајевици (1333), Кучлат (1346), Теочак (1385/90) и Добор (1387), али се са може сигурношћу претпоставити да су током овог периода почели да се формирају и други, чија се имена убрзо јављају у контексту значајних историјских догађаја. Будући да су била седишта фрањевачких самостана, насеља попут Врбице, Буковице, Модриче, Скакаве, Лаба и Бијељине вероватно су била у рангу локалних тргова. Нека од њих — Модрича, Скакава, Лаб — Угљевик и Бијељина — Че-

твртковиште, поново се јављају у првим османским дефтерима из прве половине 16. века, што иде у прилог континуитету насељености целог простора. Најмање обавештења сачувано је о сигурно најбројнијем типу насеља, а то су села, будући да је занемарљив проценат средњовековног становништва обитавао у градовима и трговима. Тек понеко сеоско насеље остало је забележено у историјским изворима — Растуша и Чечава у долини Укрине, Јакеш, Воловић и Модрич у жупи Ненавиште, од којих се нека помињу и у доста познијим османским изворима.

Више од седамдесет година које раздвајају два битна догађаја у историји средњовековне босанске државе — смрт њеног најмоћнијег владара, краља Стефана Твртка I (1391), и њен нестанак успостављањем власти Османског царства (1463), испуњене су непрестаним оружаним сукобима. Скоро да би се могло рећи да је то био „рат свију против свих“ — босанске и угарске војске, босанских обласних господара међусобно и против босанског краља, уз коришћење османских војних одреда, затим пљачкашки и касније освајачки походи османске војске, и сукоби угарске и османске војне силе на подручју босанске државе. Ратна дејства нису, наравно, истовремено захватала целокупну територију Босанског краљевства, али ниједан њен део није толико био изложен ратним пустошењима, као што је то била судбина подручја северне Босне, некадашње „земље“ Усоре с Подрињем.

Војни походи краља Жигмунда, отпочети крајем Тврткове владавине (1387/88), још већом жестином и с много више успеха настављени су после његове смрти. Угарске трупе су са изразитом лакоћом продирале долином реке Босне и њених притока, све до столног места Бобовца, у срцу Босанског краљевства. Његови напори су крунисани обновљањем угарске пограничне јединице — Усорске бановине (1405), коју је чинио систем најважнијих тврђава попут Сребреника на Мајевици, непознатог „Бранича“, Маглажа, Дубочца, Добра, Добоја, Сокола, Суседа и Бродара, Брчког на Сави и Грабовице (код Тузле). Са експанзијом Османског царства ка северу и северозападу Балкана, расте потреба за очувањем одбрамбене области Угарског краљевства јужно од Саве, тако да босанска држава постаје поприште њиховог судара. Њена моћ да се супротстави како освајачким подухватима са севера, тако и надолазећој опасности с југоистока и истока, драстично је подрivena унутрашњим трвењем босанских барона, непостојањем централизоване државне управе, али и сукобима са српским деспотима око рударског басена Сребренице и доњег Подриња. И на овом подручју је босанска држава претрпела значајне територијалне губитке — простор од Теочака до Сребренице организован је у виду *власти* Деспотовине. Њеним првим падом под османску управу 1439, и територије на западу од Дрине су прешле у руке нових господара. Иако сада привремено, Подриње је, попут „Босанског крајишта“, постало полазна основа за коначно успостављање доминације Османског царства. Непосредно након пада Смедерева 1459, осман-

ска војна власт уведена је у Сребреници, Кучлату, Перину и Зворнику. У току само неколико недеља, у пролеће 1463. османске трупе су унишили Босанско краљевство. Прва на удару се нашла „земља Ковачевића“, у окolini Сребренице. Брзом предајом главних утврђења и страдањем краља Стефана Томашевића, средњовековна босанска држава је престала да постоји, а на њеној територији формиране су управне јединице Угарске краљевине и Османског царства.

Раздобље од седамдесетак година које дели офанзиву краља Матије Корвина из јесени 1463. и османско освајање Славоније започето у лето 1536, могу се посматрати у оквиру две мање целине. Размеђу би чинила 1512. година, када су, готово случајно, османске трупе заузеле изузетно значајна упоришта угарске власти у северној Босни. Реч је о градовима Сребренику на Мајевици, Соколу на Требави и Тешњу на Усори, који су били организовани у виду Сребреничке бановине. Пажљивијим посматрањем извorne грађe стиче се утисак да је реч о скоро случајним реликтима — енклавама угарске власти. Главни разлог њиховог релативно дуготрајног опстанка није била организована и систематска одбрана Угарског краљевства, већ то што је пажња Османског царства била усмерена ка много значајнијим циљевима — Београду, Шапцу, Будиму и Бечу. Босански фронт био је од периферног значаја и главну иницијативу су имали босански и зворнички санџакбегови као заповедници акинцијских одреда. Исти пљачкашки карактер, праћен одвођењем становништва, вољним и невољним, имали су и повремени продори угарске војске (1464, 1471, 1480, 1501). Међутим, Угарска није имала ни привредни, ни демографски, нити војни потенцијал да би издржала терет сталног пограничног ратовања. Заповедници тврђава суочавали су се с хроничном беспарицом краљевске благајне и, након што би исцрпeli сопствене финансије, понекад су били принуђени да напусте чак и приватне поседе. Такав случај био је с деспотом Стефаном Бериславићем када је 1529. напустио Бач и Фелеђхаз, у које су одмах ушле османске трупе. Главне етапе ширења османске власти у северној Босни биле су обележене годинама 1476, 1512, 1528. и 1535/36. На десну обалу Саве. Османлије су избиле већ после 1521, а учврстиле се 1528. освајањем Новог и Брчког, да би након смрти деспота Стефана 1535, падом Брода, Дубочца и Кобаша, њихова власт била чврсто успостављена.

Организацију нахија на овом простору пратило је систематско, планско спроведено насељавање становништва с влашким статусом, што је предмет разматрања поглавља „Свет у покрету — Динамика становништва“. Простор северне Босне у демографском погледу се може посматрати као подручје периодичног „пуњења“ и „пражњења“, односно прилива и одлива становништва, што је увек било условљено крупним политичким и привредним догађајима. С обзиром на потпуно одсуство извора који би омогућили подробно испитивање демографских циклуса, преостаје само

да се укаже на неке претпоставке о њиховом карактеру и дужини трајања. Сви закључци су веома условни, засновани на компаративном посматрању европских и регионалних тенденција у широко схваћеном периоду „прединдустријског времена“. Пораст броја становника посматран је у контексту економских прилика — нове територијално-управне и привредне целине — *жупе*, нови градови, тврђаве, цркве забележени у средњовековним писаним изворима. Већа политичка и војна моћ босанских владара нашла је свој одраз у територијалној експанзији државе — бан Кулин, Стјепан II и Твртко I. Њима свакако треба придодати и поједине обласне господаре, који су имали војни, економски и демографски потенцијал да знатно увећају своје „државе“ — херцег Хрвоје Вукчић, Сандаљ Хранић и херцег Стефан Вукчић-Косача. Почетак 15. века је ипак означио општу промену политичке и економске климе на простору краљевства Босне, а унутар њега посебно подручја северне Босне. Настаје „многометежно“ време, испуњено скоро непрестаним оружаним сукобима: босанско-угарским, босанско-српским, угарско-османским и раздором босанске властеле и краља. Све то је несумњиво имало последица на економско-демографске прилике посматраног подручја — уништавање културних добара и насеља, расељавање и сеобе становништва, било привремено, било трајно.

Ближе испитивање историје средњовековних насеља, њиховог настанка и етапа развоја, није могуће спровести услед оскудне изворне грађе. У контексту привредно-политичке историје намеће се закључак да се су готово сви севернобосански градови развили од тврђава које су обезбеђивале главне саобраћајнице. Такав је случај с градовима у долини Босне — Добој, Маглај, Жепче, Добор, Усоре — Тешањ, на Требави и Мајевици — Грачац, Соко, Сребреник, Теочак. Једино се за Зворник може претпоставити да му је претходио трг који се развио око „брода“ на Дрини, на месту где пут прелази на њену десну обалу, идући ка Дмитровици, Ваљеву и Београду. На делу савског тока, од ушћа Врбаса до ушћа Дрине, од античког времена су постојали „бродови“ Кобаш, Дубочац и Рача, док из периода средњег века потичу Новиград, Арки — Јаруге, Сикиревци, Брчко и Нови. Поменута насеља су сигурно имала функцију тргова, а неки од њих су касније били утврђени.

Успостављањем османске власти, дошло је до већих промена у мрежи и просторном распореду насеља различитог ранга. Стога је било неопходно сагледати средњовековну и османску класификацију насеља, и критеријуме који су одређивали припадност једној и прелазак у другу категорију. У том правцу је учињен напор да се значајнијим насељима приступи појединачно и да се њихова судбина у османском периоду испрати у оној мери у којој то дозвољава објављена грађа. Проблем је заправо терминолошке природе — шта означава термин град, варош, трг у преводу, јер је оригинални назив скоро увек изостављен. Уз сва ограничења, могуће је запа-

зити да су средњовековни градови током 16. века опстајали као урбана насеља (касабе) у случајевима када би задржали своју војно-безбедносну, управну и привредно-саобраћајну функцију. Некадашњи тврди градови — Добор, Соко, Сребреник, Теочак — стагнирају, затим и опадају. Привредно-демографски успон бележе Жепче, Маглај, Тешањ, Добој, Доња и Горња Тузла и нарочито Зворник, који у највећој мери обједињује функције урбаног центра. У исти ранг, ранг касаба уздиже се читав низ средњовековних вароши-тргова и села са седмичним трговима, као насеља на важним раскрсницама и саобраћајним трасама, копненим и воденим.

Колонизација српског становништва с влашким статусом значила је не толико етничку, колико демографску и привредну промену. Опоравак девастираног простора огледа се у поновном засељавању селишта — мезри и порасту броја пописаних домаћинстава, затим и формирању нових кадилука, који су у османској управно-територијалној организацији имали значајнију улогу од нахија. На основу делимично објављених османских извора, доста касног постанја, може се испратити промена у организацијама католичке и српске православне цркве. Прва је била у повлачењу, како због непријатељства католичких држава и Османског царства, тако и због емигрирања католичког становништва ка северу, на територије Угарског краљевства. Насељавањем српског становништва с влашким статусом, српска православна црква, присутна од краја 13. века, постаје чврсто организована. Стара сребреничка митрополија је највероватније обновљена као зворничка митрополија са седиштем у манастиру Тамни (Тавни), а стара дабарска епископија постаје дабро-босанска. Рани пописни дефтери бележе појаву нових, до тада непознатих, светилишта, попут Папраће, Ломнице, цркве Грабове, касније и Озрена, Возуће, Удрима-Гостовића, док се постојање Детлака, Липља, Ступља и Осовице може документовати из старијих српских записа и археолошких налаза. Поред ових значајних манастира и преписивачких центара, османски извори помињу бројне цркве, вероватно сеоске, чији се траг временом изгубио. То би посредно указивало и на то да су биле грађене од дрвета, као цркве-брвнаре, будући да је дрво било најдоступнији и најефтинiji грађевински материјал.

Текстови два сумарна пописа Зворничког санџака (1519, 1533) и опширног пописа Босанског санџака (1604) послужили су као основа за идентификацију и убикацију насељених места. Реч је о преко 500 топонима у укупно 24 нахије, и сви резултати су табеларно приказани, а на крају поглавља је приложена и тематска карта насеља. У већини случајева, насеља су опстала све до данашњег дана.

Потпуно одсуство домаћих извора који би сведочили о привредној активности становништва на простору северне Босне у предосманском доба јесте велики хендикеп у истраживачком послу, али није непремостив. Преиндустријска привреда у свим европским државама била је заснована на

пољопривредној производњи, чија се технологија веома мало и веома споро мењала, те припада структурама „дугог трајања“. Основу је чинила за-прега волова, ораница која се обрађивала ралом, и уложени рад једне породице. Примарни значај су имале хлебне културе житарица. У случају северне Босне, на првом месту по засејаним површинама био је „мјешанац“ — „сумјешица“ пшенице и јечма. Укрштање житарица стварало је већу отпорност на временске прилике и повећавало је шансу за успешну жетву. Зоб (овас) је био прилично заступљен, и осим употребе као хране за стоку, његове количине сугеришу да је могао да има и примену у људској исхрани у облику овсене каше. У методолошком погледу, османски пописни извори не могу да се користе за прорачунавање висине приноса, нити засејаних површина, јер подаци о порезима — десетинама (ушурима) представљају део очекивање, просечне жетве. Осим житарица, становништво је у израженој мери гајило винову лозу, нарочито у нахијама Горњој и Доњој Тузли, али и на другим подручјима. Веома заступљено било је пчеларство, што је сасвим очекивано, с обзиром на велики значај меда у исхрани, као и економску вредност воска као трговачког артикла. Можда би се могло претпоставити да је сточарство добило на замаху насељавањем становништва с влашким статусом, нарочито од последње четвртине 15. века. Цео регион северне Босне пружао је обиље разноврсних терена за испашу стoke, за ижирање свиња у шумама, као и сенокосе и ливаде за припремање сена. Осим локалног становништва, остала је забележена традиција и о доласку сточара са својим стадима овацима из подручја средње Босне. Допунски извор хране биле су легуминозе, поврће, воће, и великим делом, млеко и млечни производи.

Приказали смо ритам пољопривредне, посебно сточарске године, и посматрали смо их и у контексту рајинских пореских обавеза, желећи да сазнамо да ли су и у којој мери биле усклађене с привредном производњом. О занатству је сачувано изузетно мало података, па је излагање морало да буде ограничено на већ познате чињенице о градским и сеоским занатима. У проучавању трговине велики број података је добијен из текстова османских законских прописа — канун-нама, којима су регулисане продаје у појединим босанским градовима. На робу која је прелазила вредност од четрдесет акчи плаћала се трошарина, која је различито одређивана с обзиром на порекло и врсту робе. Осим сталне трговачке активности која се одвијала у касабама, као и у седмичним трговима, опширни попис Босанског санџака допустио је да се боље сагледа организација годишњих вашара — панађура и да се посматра њихов просторни распоред. Они су имали улогу појачавања густине привредне мреже у областима с низним степеном организације, као што је то био случај са северном Босном.

Саобраћајни правци, копнени и речни, реконструисани су на основу античке, средњовековне и османске грађе, док путописни извори готово

сасвим недостају. Осим Саве, која је била главни пловни пут у овом региону, река Дрина је такође имала одређену улогу у речном саобраћају на по-тезу низводно од Зворника. У знатно мањој мери, углавном за локалне по-требе користила се и река Босна. Главни прелази — „бродови“, односно „скеле“ на поменутим речним токовима била су места на којима су копне-не комуникације излазиле на њихове обале. Иако су сигурно постојали и у средњем веку, о главним трговима код речних прелаза више се сазнаје тек из периода османске власти.

SUMMARY

NORTHERN BOSNIA 13TH–16TH CENTURY

INTRODUCTORY REMARKS – SUBJECT OF RESEARCH, SOURCES AND METHODOLOGIES

(UVODNA RAZMATRANJA. TEMA, IZVORI, ISTRAŽIVAČI, pp. 1–12)

The main purpose of this study is to present a regional geography of Northern Bosnia, within a historical context and with an interdisciplinary approach, following the modern developments in historical geography.¹ Our reading public comprises, mostly, students at the Departments of History in Belgrade and in Banja Luka, where we teach courses in Historical Geography.² For the purpose of their further and broader education, the study will introduce them to the more recent achievements in several related disciplines and with numerous potential research topics within the ambit of historical studies.

Our previous work, concerning the region of *Bosanska Krajina*, was more traditionally written, since there were enough written historical sources and we were less experienced.³ This time, however, we had very few available, i.e. preserved historical sources at our disposal, which made the situation very unfavorable to us. Thus, the scope of our sources has been widened, in an attempt to include other source-types beside documentary evidence. Starting with the con-

¹ A. R. H. Baker, *Historical Geography and the Study of the European Rural Landscape*, Geografiska Annaler, Series B – Human Geography, Vol. 70, No. 1, Landscape History (1988) 5–16; 7–9. Ib., *Geography and History – Bridging the Divide*, Cambridge Studies in Historical Geography 36, Cambridge University Press 2003.

² An overview of more recent historical geography studies on Bosnia and Herzegovina – J. Mrgić, *Rethinking the Territorial Development of the Medieval Bosnian State*, Istoriski časopis LI (2004) 43–64.

³ J. Mrgić-Radojčić, *Donji Kraji. Krajina srednjovekovne bosanske drzave (Donji Kraji. Mark of the Medieval Bosnian State)*, Belgrade 2002, English summary p. 317–341.

ventional definition of the Middle Ages, which for the Western and Central Balkans spans from the Slavic migration and settlement until the Ottoman conquest (from the end of the 6th to the second half of the 15th century), we observed how inadequate these chronological boundaries would be for the aims of our study.⁴ Concerning historical sources, we would be left with next to nothing. Since the main group of medieval sources for historical topography and settlement history are charters, we would have access to only one, single, medieval Bosnian charter, containing the name of one single medieval *county* (Serb. *župa*) and five villages, but without the *perambulation* (description of their borders).⁵ The scarcity of literary sources for the study of the economic history of Northern Bosnia creates a much more dire situation. Explicitly, only two medium market places (Soli and Bijeljina) are mentioned a couple of times, and in both cases, the information regarded incidents: the robbery of Ragusan merchants. It is even uncertain whether they were just passing through, or actually trading goods there. Further, not a single family or town archive had been preserved, and this speaks clearly about the extent to which this region was devastated throughout its history.

The solution for overcoming such difficulties was a complex one, and it included both heuristic and theoretical aids. Firstly, we widened our research to include the 16th century Ottoman sources available to us (i.e. translated into modern languages and published), although they are unevenly distributed chronologically and regionally. The *sancak* of Zvornik was founded in c. 1480/81, comprising the territories on both sides of the river Drina. It changed its borders and finally, in the 1530's, reached the east bank of the river Bosna in its low reaches, including the region of Posavina between the confluence of the Bosna and the Drina. The only edited and published surveys are its synoptic survey registers (*icmâl tahrir defters*) from 1519 and 1533. Records from some subsequent surveys (e.g. 1548, 1604) are incorporated in some of the texts of Adem Handžić.⁶ More recently, a detailed (*mufassal*) survey register of the *sancak* of Bosnia was published, supposedly written in 1604.⁷ This date makes the accuracy of its entries very questionable, since it has been positively ascertained that the Ottoman survey registers from the second half of the 16th century onwards

⁴ On the issues of periodization regarding Middle Ages, cf.: T. Reuter, 'Medieval' – Another Tyrannous Construct, *The Medieval History Journal* Vol. 1 (1998) 25–45.

⁵ The *perambulation analysis* is very advanced in Hungary, cf. an example: Cs. Zatyko, *Medieval Villages and Their Landscape: Methods of Reconstruction*, in: J. Laszlowski – P. Szabo (eds.), *Man and Nature in Historical Perspective*. CEU Department of Medieval Studies & Archeolingua, Budapest 2003, 343–375.

⁶ A. Handžić, *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka (iz 1519. i 1533. godine)*, ANUBiH-SANU, Sarajevo 1986; ib., *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*, Sarajevo 1975.

⁷ *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine*, obradio A. Handžić, sv. I/1, I/2, II (obradile S. Buzov, L. Gazić), III (obradila A. Kupusović), Bošnjački institut Zürich, Odjel Sarajevo i Orientalni institut u Sarajevu, Sarajevo 2000.

were not actually the results of compilation and fieldwork by the survey commissions, but were usually recopied from previous surveys.⁸

That was most definitely the case with this survey register, because of the “Long War” with the Hapsburg Empire (1593–1606) and the rebellion of the vice-governor of Bosnia (1603–1604). Beside survey registers, we had at our disposal texts from some of the *mühimme defters* (imperial orders) and a few *kanunnames* (regulations of peasant obligations and market orders for different provinces), also unsystematically covering the period and area of our research.⁹ Some *vakf* foundations refer to the territory of Northern Bosnia, and they were useful for settlement history and urban studies.¹⁰

However, the most helpful tool was to embrace the concept of Le Goff’s *long Middle Ages*, which comprises Late antiquity but stretches until the second half of the 19th century, together with the *model of pre-industrial society and economy*.¹¹ Accepting these theoretical aids, we found firm ground and a frame broad enough to interpret various types of sources. Moreover, regarding the economic structure of Northern Bosnia, we were able to make justified assumptions, based on a comparison with typical features of the economies of neighboring countries, but also on the ground of common knowledge about most European pre-industrial societies. This approach also enabled us to notice some *structural changes in long-term processes*. The transition process from the (con-

⁸ The most instructive works in *defter* methodology are the texts of H. W. Lowry, such as *The Ottoman Tahrîr Defterleri as a Source for Social and Economic History: Pitfalls and Limitations*, in: *Studies in Defterology. Ottoman Society in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, The Isis Press, Istanbul 1992, 3–18.

⁹ *Muhimme defteri. Dokumenti o našim krajevima*, ed. by E. Kovačević, Orijentalni institut — Monumenta Turcica IV, Sarajevo 1985; *Kanuni i kanun-name za bosanski, hercegovački, zvornički, kliški, crnogorski i skadarski sandžak*, B. Đurđev et alii (eds.), Monumenta Turcica I–1, Orijentalni institut — Sarajevo 1957; D. Bojanović, *Turski zakoni i zakonski propisi iz XV i XVI veka za smederevsku, kruševačku i vidinsku oblast*, Istoriski institut SANU, Beograd 1974; H. W. Lowry Jr., *The Ottoman Liva Kanunnames contained in the Defter-i Hakani*, in: *Studies in Defterology. Ottoman Society in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, The Isis Press, Istanbul 1992, 19–46.

¹⁰ *Vakufname iz Bosne i Hercegovine (XV i XVI vijek)*, ur. L. Gejzić, Mon. Turcica V, Serija III, Orijentalni institut u Sarajevu 1985; M. Begović, *Vakufi u Jugoslaviji*, Belgrade 1963; A. Handžić, *Vakuf kao nosilac određenih državnih i društvenih funkcija u Osmanskom carstvu*, AGHBB IX–X (1983) 113–120; ib., *Gazi Husrev-begovi vakufi u Tešanjskoj nahiji u XVI stoljeću*, AGHBB II–III (1974) 161–174.

¹¹ J. Le Goff, *Foreword*, in: *L’imaginaire médiévale*, Serb. transl. *Srednjovekovno imaginarno*, Novi Sad 1999, 15–16. Very inspiring proved J. Landers, *The field and the Forge. Population, Production and Power in the Pre-industrial West*, Oxford University Press 2003. There is a huge debate about the concept, character and origin of the “Industrial revolution”, its phases, i.e. “proto-industrialization” — cf. J. Komlos, *Thinking About Industrial Revolution*, The Journal of European Economic History, Vol. 18, No. 1 (Spring 1989) 191–206; J. De Vries, *The Industrial Revolution and the Industrious Revolution*, The Journal of Economic History, Vol 54, No. 2 (1996) 249–270.

ventional) Late Middle Ages (end of the 14th — first half of the 15th c.) to the early Ottoman period (until the end of the 16th c.) in Bosnia, appealed to us as a valuable challenge, which we could further investigate. More than the cultural/religious differences and the widely abused issue of islamization, we were interested to find out whether there were some more fundamental changes regarding spatial organization, settlement and urban history, agricultural production, and trade etc. Some of the main results that we obtained from our research of these problems have only been recently published.¹²

Positioned in the northern part of the Bosnian medieval state, along the border with the Hungarian Kingdom, Northern Bosnia was a spacious *frontier area*. However, beside this political, i.e. military aspect, we have viewed it as *a zone of interchange*, where different political, social, economic, cultural and religious patterns interwove through a long period of history, with different significance and influence.¹³

Although Northern Bosnia was treated in our study as a (functional) region of the medieval Bosnian state, and to a lesser extent, of the Ottoman Empire, we have evaluated its historical and economic development within a broader geographical context. Since Bosnia is positioned between the Adriatic coast and the Pannonian basin, *comparative analysis* with neighboring states — Serbia and Hungary — proved to be both *selbstverständlich* and fruitful for making basic premises *per analogiam*, regarding territorial and state organizations, diplomatic history, international communication routes, settlement typology, and agriculture production. Concerning the Byzantine Empire, the only possible means of influence on the Bosnian state was indirectly, through the Kingdom of Serbia, and later, through the Ottoman Empire. Only on a very few occasions did the Bosnian state appear to be “touched” by Byzantine imperial policy (Basil II, Manuel I Comnenus) and was obviously outside its sphere of interest.¹⁴

Material compiled in the “*Archeological Lexicon of Bosnia-Herzegovina*” (vol. I–III) proved to be an indispensable means in our reconstruction of the settlement and road network, together with a number of detailed archeological excavations, and anthropology studies of particular areas in Northern Bo-

¹² J. Mrgić, *Lijevče polje — Beleške o naseljima i prirodi 15–19. vek* (*Lijevče polje — Some Notes on the Settlements and Environment, 15th — 19th century*), IČ LV (2007) Belgrade 2008, 171–199; ib., *Transition From the Late Medieval to Early Ottoman Settlement Pattern*, SOF 65–66 (2006–2007) 50–86.

¹³ N. Berend, *Medievalists and the Notion of the Frontier*, The Medieval History Journal Vol. 2, No. 1 (1999) 55–72; D. Abulafia — N. Berend (eds.), *Medieval Frontiers: Concepts and Practices*, Selected papers of a colloquium held Nov. 1998 at St. Catherine’s College, Cambridge, Ashgate 2002.

¹⁴ Cf. P. Stephenson, *Byzantium’s Balkan Frontier. A Political Study of the Northern Balkans 900–1204*, Oxford University Press 2000, p. 122. The author decided not to determine the territory of Rama, i.e. Bosnia, due to the “incredibly meager documentary, and manifestly unremarkable material evidence”.

snia.¹⁵ Also very useful were travel accounts, early Austro-Hungarian reports and conscriptions, published and unpublished cartographic material.¹⁶

All these different source-types, chronologically and geographically dispersed, allowed a broad interdisciplinary approach, but demanded individual methodology, simultaneously widening the horizon and putting limitations to our knowledge of the past of Northern Bosnia.

I. NATURAL ENVIRONMENT AND ITS CHANGES (I. PRIRODNA SREDINA I NJENE PROMENE, pp. 13–32)

Northern Bosnia in its pre-industrial context represented an ecological zone, different from neighboring regions. In many ways, beginning with geo-physical features, it was a *transitory area*, connecting the high Dinaric region of Central Bosnia and the low Pannonian plain. The relief steadily becomes flatter towards the north, where it opens widely into the low plain of Posavina. There is a very dense river network in the whole region, the most important river basins being of the Sava, Drina and Bosna.¹⁷

Unfortunately, paleo-ecological investigations have not been conducted, either in northern Bosnia, nor in adjacent areas, in comparison to, for example,

¹⁵ I. Bojanovski, *Stari grad Maglaj — Istraživački i konzervatorski radovi 1962. i 1963.* g., NS X (1965) 61–95; ib., *Dobor u Usori*, NS XIV–XV (1981) 11–35; Đ. Basler, *Ivanjsko polje. Gornji tok Ukraine*, GZM n.s. — Arheologija VII (1952) 411–424; ib., *Stari grad Srebrnik i problematika njegove konzervacije*, GZM n.s. — Arheologija IV (1957) 110–129; ib., *Stari gradovi u Majevici i Trebovcu*, Članci i grada IX (1972) 59–64; ib., *Zvonik (Zvornik) — Stari grad na Drini*, GZM n.s. Istorija i Etnologija X (1955) 73–83; XI (1956) 243–277; ib., *Tešanj*, GZM n.s. — Arheologija VIII (1953) 289–302; ib., *Vinac i Doboj*, GZM n.s. — Arheologija XIII (1958) 236–239; Z. Kajmaković, *Stari grad Doboj — konzervatorski radovi 1962. godine*, NS IX (1964) 43–61; M. S. Filipović, *Prilozi etnološkom poznавању severoistočne Bosne*, Građa ANUBiH, knj. XVI, Sarajevo 1969; ib., *Majevica s osobitim obzirom na etničku prošlost i etničke osobine majevičkih Srba*, Dijela ANUBiH knj. 34, Sarajevo 1969.

¹⁶ H. Kreševljaković — H. Kapidžić, *Vojno—geografski opis Bosne pred Dubički rat od 1785*, (Military—geographical description of Bosnia before the War of Dubica 1785), Sarajevo 1957; *Bosnien — Topographisch — statistische Übersicht*, Wien 1874, 36 — Kriegsarchiv, KVII m 45–11. *Militär-statistische Übersicht von Bosnien und Herzegovina*, Wien 1881; D. Pantelić, (ed. and transl.), *Militairische Beschreibungen der beresiten Weege und Gegenden eines Theiles des Königreichs Servien und Bosniens*, mit Karte „Theil des Königreichs Servien und Bosnien“ — Wien, Kriegsarchiv, K I f 12, in: СПОМЕНИК СКА LXXXII (1936) 103–144; A. F. von Schweiger-Lerchenfeld, *Bosnien — Das Land und seine Bewohner*, Wien 1879; F. Schmidt, *Bosnien und die Herzegovina unter der Verwaltung Österreich-Ungarn*, Leipzig 1914. The unpublished cartographic material is listed in the separate section of the bibliography at the end of our book.

¹⁷ Ph. Ballif, *Wasserbauten in Bosnien und der Hercegovina I-II*, Wien 1896–99; A. Lazić, *Režim Drine*, Beograd 1952; *Drina*, Beograd 2005; D. Dukić, *Sava — potamološka studija*, Beograd 1957; *Bosna i Hercegovina*. in: *Enciklopedija Jugoslavije*, Vol. II, Zagreb 1985, 108–157,

the Eastern Mediterranean.¹⁸ Therefore, a paleo-environmental situation could only be briefly sketched, noting the most probable human-induced changes and targeting certain areas of greater impact. It is evident that forest cover went through the most dramatic changes, since deforestation was the main ground on which settlements and their economic areas were founded and expanded. Contemporary cultural landscapes have appeared only recently, in the period after the Second World War, when full-scale industrialization unfolded.

Paleoclimatic features: There is no direct evidence of specific paleoclimatic conditions for the North Bosnia region for the period of our research (13–16th centuries). We were able to present only a general outline concerning the Western European situation,¹⁹ with reference to some data from the Hungarian kingdom²⁰ that could be relevant for our area, and including the scarce results of paleo-climatic research in Serbia.²¹ However, we bore in mind that there were regional differences for the Byzantine Empire within the period of the “Medieval Warm Period” (c. 1000 — 1250) and the “Little Ice Age” (c. 1550 — 1850), as was shown in the research of J. Koder and I. Telelis.²² On the other hand, there is some indirect evidence of climate deterioration during the 16th century in Bosnia, which is congruent with the Central European data. Since they concern agricultural production, we have discussed them in the chapter dealing with the economy of Northern Bosnia.

Paleohydrographic characteristics could be studied more closely on the ground of documentary data, cartographic material and preserved toponyms. The low-lying areas in the valleys of the Sava, Drina, Bosna and other signifi-

¹⁸ A thorough survey of the results presents W. Eastwood, *Paleoecology and Landscape Reconstruction in the Eastern Mediterranean: Theory and Practice*, in: J. Haldon (ed.), *General Issues in the Study of Medieval Logistics. Sources, Problems and Methodologies*, History of Warefares 36 — Brill, Leiden 2006, 119–158. Some paleodendrology investigations were carried out in 1980-ties by Fritz Schweingruber on Norway spruce on Vlašić Mountain — <http://gis.ncdc.noaa.gov> (accessed on 3/11/2007).

¹⁹ E. Le Roy Ladurie, *Times of Feast, Times of Famine. A History of Climate since the Year 1000*, London 1972; B. Fagan, *The Little Ice Age. How Climate Made History 1300–1850*, New York 2000.

²⁰ A. Kiss, *Some weather events in the fourteenth century II. (Angevin period: 1301–1387)*, Acta Climatologica Universitatis Szegediensis 32–33 (1999) 51–64.

²¹ V. Ducić, *Rekonstrukcija klimata u Srbiji u predinstrumentalnom periodu*, Beograd 1995 — unpublished MA thesis.

²² J. Koder, *Historical aspects of a recession of cultivated land at the end of the late antiquity in the east Mediterranean*, Paläoklimaforschung 10 (1994) 157–167; ib., *Climatic Change in the Fifth and Sixth Century?*, in: *The Sixth Century – End or Beginning*, eds. P. Allen — E. Jeffreys, Brisbane 1996, 270–285; I. Telelis, *Medieval Warm Period and the Beginning of the Little Ice Age in the Eastern Mediterranean*, in: *Byzanz als Raum*, eds. K. Belke — F. Hild — J. Koder — P. Soustal, Wien 2000, 223–244; D. Stathopoulos, *Reconstructing the Climate of the Byzantine World: State of the Question and Case Studies*, in: J. Laszlowski — P. Szabo, *Man and Nature in Historical Perspective*, Budapest 2003, 247–261.

cant rivers were exposed to seasonal inundations, which effected both settlement distribution and agricultural activity. Areas with marshes and moors could not be used for tillage, and they represented a high-degree health risk, because of malaria. Significant work on building drainage channels and dams was performed after the occupation of Bosnia-Herzegovina.²³ Secondly, due to the soft, alluvial soil, these rivers changed their course. In 1673, Bosnian Bishop Olovčić reported that ten years before the Bosna had changed its course and had carved another riverbed to the east, so that the river carried away the remains of the church of St Elias near Modriča. This part of its temporary riverbed was still visible at the end of the 19th century, and one of the old confluences of the Bosna into Sava was placed some 3 kilometers upstream.²⁴

The course of the Sava is still very unstable, and it has often changed through the course of time. One of its oldest channels was placed much further to the north, so that the River Sava ran through the riverbeds of Lonja, Veliki Strug, Crnac and Bosut. However, due to the tectonic process of lowering the southern rim of the Pannonian Plain, the Sava has a general tendency to veer in a more southern direction. There it collides with the opposite force of its tributaries — the Vrbas, Ukrina, Bosna and Drina rivers. Many hydronyms in the plain of Posavina testify to the old water regime and river meanders, e.g. *Zasavica, Starča, Blato, Bare, and Otoke*.²⁵

The River Drina had its confluence into the Sava divided in many branches, forming a delta. Both the plain of Mačva in the east and the plain of Semberija in the west are the results of the work of the River Drina for millennia. It was always notorious for its inundations, irregular and very abundant, forming numerous meanders in its lower reaches, north of the river Janja. The situation in the water regime worsened with the advance of the deforestation process in its upper flow. Northeast of Bijeljina, a large marshy area was cartographically pictured as “Brodačer Morast/Sümpfe”. Placed in its vicinity, the toponym *Balatun*, designating a village from the second half of the 18th century, kept the memory of a large area under the water, a moor (Old Slav. *Blato*, similarly to the famous lake in Hungary — *Blatno jezero > Balaton, Plattensee*).²⁶ According to the 1658 travel account of the French voyager Quiclet, he had enjoyed shooting

²³ A. F. von Schweiger-Lerchenfeld, *Bosnien — Das Land und seine Bewohner*, Wien 1879, 55; Ph. Ballif, *Wasserbauten*, II, 80–86.

²⁴ *Bosnien — Topographisch — statistische Übersicht*, Wien 1874, 36 (Österreichisches Staatsarchiv — Kriegsarchiv, KVII m 45–11).

²⁵ D. Dukić, *Sava — potamološka studija*, Beograd 1957, 21–25.

²⁶ Roskiewicz, *Karte von Bosnien, der Herzegovina und des Paschaliks von Novi Pazar*, Wien 1865 — Österreichische Akademie der Wissenschaften / Sammlung Woldan, K-II: OE/Bos 1670 (1–4); *Plan eines Teils am linken Ufer der Drina zwischen Belina und Ratscha* — Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv — B IX a 953; cf. BIX b 212, T. 10.

ducks (Slav. *patke*, Pl.) in a pond near Bijeljina. The hunting area gave its name to a settlement — the village of *Patkovača*.²⁷

Paleobotanical features — the low, inundated areas of river valleys and Posavina were coved by dense oak woods (*Quercus robur*), along with beech woods (*Fagus silvatica*), timber-ash (*Fraxinus excelsior*), white willow (*Salix alba*), white poplar (*Populus alba*), birch woods (*Betula pubescens*), and alders (*Alnus*). More elevated ground, low hills and slopes were covered with forests of chestnut-oaks (*Quercus sessiliflora*) and hornbeams (*Carpinus betulus*). Most of the mountaineous ground was covered with beech woods (*Fagus sylvatica*) and some coniferous species, such as the Norwegian spruce.²⁸

The production and export of oak stoves for barrels predated the Austro-Hungarian occupation. It was notified especially in the region of Motajica Mt, with an estimated yearly production of some 500–600,000 pieces. The stoves were transported on horseback to the rivers, where they were floated toward the River Sava.²⁹ Secondly, indirect indications of forest cover could be obtained through the conscription data on cattle breeds, since, for example, the intensive swine herding demanded the use of full-grown oaks and beeches, which produced the acorns for their nutrition.³⁰ The earliest testimonies stem from the Ottoman survey register in c. 1604, in which a fiscal duty known as *resm-i bellut* (Lat. *census glandinationis*) was conscripted for the mountain slopes of Motajica and Vučjak. Furthermore, in the regions of Tešanj, Doboј, Maglaj, but foremost in Posavina — Bijeljina and Orašje, the number of swine (38.000) conscripted in c. 1880 highly exceeded the number of cattle sheep and goats. The main export centers for swines were in Posavina (Svinjar, i.e. literally “Swineville”, Kobaš and later Šamac).³¹ Transhumant migrations of the cattle herders from Central Bosnia towards Northern were regulary maintained until the beginning of the 20th century.³²

²⁷ Quiclet, *Les voyages de M. Quiclet*, Paris 1664 — Serbian transl.: *Priče francuskih putopisaca sa puta po Otomanskoj Bosni*, ed. and transl. M. Karaulac, Novi Sad 1998, p. 115.

²⁸ *Bosnia and Hercegovina*, in: Encyclopedia of Yugoslavia, Vol. II, Zagreb 1982, 123–131.

²⁹ A. F. von Schweiger-Lerchenfeld, *Bosnien — Das Land und seine Bewohner*, 56; P. Sugar, *Industrialization of Bosnia-Hercegovina 1878–1918*, University of Washington Press, Seattle 1963, 129–130.

³⁰ R. Bechmann, *Trees and Man. The Forest in the Middle Ages*, (Engl. transl. of : *Des arbres et des hommes: La forêt au Moyen Age*, 1984), Paragon House, New York 1990, 127–130.

³¹ *Militär-statistische Übersicht von Bosnien und Herzegovina*, Wien 1881, 10–21. According to some estimations, the ratio could have been even 1 pig per 1 hectar of woods — R. Bechmann, o.c., 130.

³² M. S. Filipović, *Prilozi etnološkom poznavanju severoistočne Bosne*, Grada ANUBiH, knj. XVI, Sarajevo 1969. 13, 28, 42, 44, 58, 66–68, 115, 124–126; C. Popović, *Stočarska kretanja u Bosni i Hercegovini*, GZM — Etnologija 18 (1963) 105–119.

Another clear sign of deforestation made under population pressure could be gained from the toponyms.³³ A mountain to the west of Majevica bears the name of *Trebava*, similiar to the Ottoman administrative unit, *nahiye* of Trijebava, in the vicinity of Maglaj (Novi Šeher), and a medieval administrative unit — county (*župa*) Trijebova north of Jajce, and a village Tribouša near Travnik; all these nouns derive from a Slavic term for the start of a forest clearing — “trebiti”.³⁴

Interestingly enough, any reference to the preservation of natural resources by their restricted use and access is unknown during the high Middle Ages and the early Ottoman period.³⁵ Apart from ownership rights, there was a similiar situation in the neighboring Serbia, so we may wonder if there was such an abundance of natural wealth that there had been no need to make regulations in favour of preserving the water sources and drinking water, fresh air, forests, wild animals, fish and birds. The only known example is the complaint of the Ragusan citizens of Srebrenica, who in 1433/35 claimed that the filthy pollution from smelting-works placed within the city, were the cause of many deaths among the inhabitants. The Ragusan government wrote to Despot Djuradj and demanded that the smelting-works and smelting facilities be dislocated further away from the settlement.³⁶ On the other hand, we may suppose that those issues regarding natural environment were mostly regulated by the local tradition, and that it had functioned well enough not to be protected further by the law.

II. THE COURSE OF HISTORY (II. TOK ISTORIJE, pp. 33–169)

Due to the scarcity of written sources and archeological material, the core of our historical research actually begins with the High Middle Ages in Bosnia, i.e. from the 13th century. However, we stepped back to the Roman period, briefly sketching the results of Roman rule as the background for the Slavic migration and settlement (pp. 33–43). In contrast to the coastal area of Dalmatia in the south, and the *limes* -region of Pannonia in the north, Northern Bosnia, lacking silver and ferrous mines, had no strategic or economic significance for the Empire.

³³ On the use of toponymy for the historical geography studies — P. Soustal, *Überlegungen zur Rolle der Toponymie in der Historischen Geography*, in: *Byzanz als Raum. Zu Methoden und Inhalten der historischen Geographie des Östlichen Mittelmeerraumes*, Wien 2000, 209–221.

³⁴ M. Blagojević, *Zemljoradnja u srednjovekovnoj Srbiji* (Agriculture in Medieval Serbia), Beograd 2004², 65–75; J. Mrgić-Radojčić, *Donji Kraji*, 212–220.

³⁵ As an example, cf.: G. Jaritz — V. Winiwarter, *On the Perception of Nature in Renaissance Society*, in: M. Teich — R. Porter — B. Gustafsson, *Nature and Society in Historical Context*, Cambridge University Press 1997, 91–110.

³⁶ S. Ćirković — D. Kovačević-Kojić — R. Ćuk, *Staro srpsko rudarstvo* (Old Serbian Mining), Beograd 2002, 56–57; J. Mrgić, *Srednjovekovni čovek i priroda* (Medieval Man and Nature), in: *Private Life in the Medieval Serbian lands*, Belgrade 2004, 163–182, p. 180–182.

This, in turn, produced a low level of urbanization, and, as a result, only meager environmental changes. Long-distance routes crossed its territory, but only on the fringes. Dolabella's *via magna* connected *Salona* (Solin near Split) and *Domavia* (Srebrenica), and continued to *Sirmium* (Sremska Mitrovica), along the west bank of the River Drina. The station *Ad Drinum* was, most probably, located in the town of Zvornik, which had a very favorable ford across the river, leading toward mining locations in northwestern Serbia. Another main road coming from *Siscia* (Sisak) to *Sirmium* followed the valley of Sava River, with several fords across this river, which enabled the movement of people, goods and information. There is some indirect evidence that the *Salona — Domavia* road had a northern branch, through the valley of the Bosna River, and another branch through the Speča valley, where the *Ad Salinas* (Tuzla) station was located. This is, at the same time, the only toponymical evidence of settlement continuity in the Northern Bosnia region, certainly because of the existence of salt waters. On the other hand, the hydronyms show a higher level of continuity.³⁷

Medieval archeology is still quite underdeveloped for the region of Bosnia-Herzegovina. Early medieval material yields scanty evidence and has been reviewed unsystematically. Moreover, many archeological sites have been destroyed in the fertile plains of Posavina and Semberija, due to the intensive agricultural activity. In our work, however, we were more concerned with the issue of Slavic settlement in view of the choices they made, i.e. we observed that their *landscape preferences*, according to their *spatial/environmental evaluation*, were based on premises of the cognitive spatial theory.³⁸ This all is strongly corroborated by the location of settlements and territorial units (*župas*), as well as linguistic and anthropologic material.

As has been ascertained, the Balkan Peninsula was devastated and depopulated prior to the Slavic settlement as the result of barbaric incursions during the 3rd to the 5th centuries, and plague epidemics that started during the reign of the Emperor Justinian I (527–565). In addition, a cooler climatic spell at the turn of

³⁷ I. Bojanovski, *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Djela ANUBiH knj. XLVII, Centar za Balkanska ispitivanja knj. 2, Sarajevo 1974; I. Bojanovski, *Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji (s posebnim obzirom na područje Bosne i Hercegovine)* IV — *Rimska cesta Siscia — Sirmium* (Tab. Peut.) i njena topografija (arheološko-topografska studija) Godišnjak Centra za Balkanološka ispitivanja ANUBiH XXII (20) (1984) 145–265; A. Loma, *Serbisches und kroatisches Spachgut bei Konstanin Porphyrogenetos*, ЗРВИ 38 (1999–2000) 87–161.

³⁸ M. J. Webber — R. Symanski — J. Root, *Toward a Cognitive Spatial Theory*, Economic Geography 51–2 (1974) 100–116; R. Knowles — J. Wareing, *Economic and Social Geography*, Oxford — London 1989, 15–17. K. Zende, *Continuity and Change: the Emergence of a Structured Urban Network in the Carpathian Basin between the 11th and 14th centuries*, < http://www.historia.su.se/urbanhistory/eauh/papers/s33_szende.pdf > (15. 02. 2007).

³⁹ J. Koder, *Historical aspects of a recession of cultivated land*, 157–167; ib., *Climatic Change in the Fifth and Sixth Century?*, 270–285; D. Stathakopoulos, *Famine and Pestilence in*

the 5th century provoked the re-advance of forests in cultivated areas.³⁹ As a result, the Slavs could choose which areas to inhabit, and they most certainly made decisions according to their own preferences. Since they migrated toward a new ecological zone, it must be presumed that this was done only after they acquired more detailed knowledge about their new homeland. They could have done this during the long period that divided the first reliable evidence on the Slavic excursion south of the Danube (517), and the reign of Emperor Herakleios (610–641).⁴⁰

The settlement locations, i.e. their territorial organization within counties — *župe*, indicate that the Slavs preferred dry river banks and mild, sunny slopes, so that those were the most densely populated areas, both in the former and in the newly acquired regions. As for settlement continuity, the decisive factor was the position of the previous settlement in relation to the road network, and the close proximity of preferable natural conditions and resources (fresh water, fertile land, forests, and pastures). The average elevation of early Slavic settlements and counties ranged between 200 and 350 metres, very occasionally 500 metres, because agriculture was their dominant economic activity.

Since we have already presented the main course of the historical development during the Middle Ages and the Ottoman conquest,⁴¹ we only need add some remarks. In the 14th and 15th centuries, several noble families appeared in Northern Bosnia. The first was the family of Tihorad, whose members obtained the highest functions of local government as “kneževi” (counts) of Usora. One of them, Divoš Tihoradić had ordered a beautifully and richly illustrated Book of Gospels (*Divošovo Jevandjelje*), while another Book of Gospels, known as *Manojlovo (Mostarsko) Jevandjelje* was probably commissioned by *čelnik* Hlap. Those commissions, illuminated in a very traditional style, clearly speak of the wealth and cultural symbolism of the Bosnian nobility. However, there are too few records on their material culture. The family of Zlatonosović was given luxurious textiles (e.g. gold woven silk) by the Ragusan government on several occasions. There is explicit evidence of a special, “Bosnian” type of waistband (*centura ad ritum bosnensium*), made of silver and carefully engraved. One of the most representative examples was excavated near Tuzla.⁴² Unfortunately, one cannot reconstruct the local courts and the way of life of these Bosnian noble

the Late Roman and Early Byzantine Empire. A Systematic Survey of Substinance Crises and Epidemics, Birmingham Byzantine and Ottoman Monographs vol. 9, Ashgate 2004, 110–154.

⁴⁰ J. Mrgić, *Srednjovekovni čovek i priroda* (Medieval Man and Nature), 163–182.

⁴¹ J. Mrgić, *Transition*, 51–60.

⁴² V. Han, *La culture materielle des Balkans au Moyen Age à travers la documentation des Archives de Dubrovnik*, Balcanica III (Beograd 1972) 157–193; B. Radojković, *Materijalna kultura bosanske vlastele* (Material Culture of the Bosnian Nobility), *Zbornik za istoriju BiH* 1 (1995) 67–83, 73–76; V. J. Djurić — R. Ivanišević, *Jevandjelje Divoša Tihoradića*, *ZRVI* 7 (1961) 153–160; J. Maksimović, *Slikarstvo minijatura u srednjovekovnoj Bosni*, *ZRVI* 17 (1976) 175–186; P. Andelić, *Postobjbina i rod Divoša Tihoradića*, *Slovo* 25–26 (1976) 231–239.

families beyond the general assumptions that they had copied the Bosnian royal court and household, but also the Hungarian and the Serbian. Judging by material artifacts, it seems plausible to regard the *gothic style* as the most dominant art trend, along with the *knighthly way of life*. The excellence in chivalry tournaments of the Bosnian nobility was highly acclaimed at the court of King Sigismund (1387–1437), but a stronger Hungarian cultural influence could be dated as early as the reign of Charles Robert of Anjou (1301–1342).⁴³

III. THE WORLD IN MOTION – POPULATION DYNAMICS (III. SVET U POKRETU – DINAMIKA STANOVNIŠTVA, pp. 171–203)

A paleodemographic excursion provides some general direction in the research of the pre-industrial population of Bosnia and Herzegovina, and it is of vital importance for economic evaluation. Beside reference to the European demographic cycles, there are several available Ottoman survey registers (*tahrir defters*), with all the limitation of their use in demographic studies. Further, there are the first “modern” Ottoman (1851) and Austro-Hungarian censuses (1879), which provide an upper value for estimations of the *pre-industrial population density* and the *carrying capacity of the land*. The first Ottoman modern survey spoke of a very approximate number of 1,021,772, while the Austro-Hungarian register noted 1,158,164 inhabitants in Bosnia and Herzegovina. The completely surveyed territory was roughly 51,000 km², thus the average density was 23 inhabitants per km².⁴⁴ The statistics on health, mortality rate and the average life expectancy are more alarming. Even in 1902, the numbers were striking: 56% of all deceased were children, 24% of these were under the age of 1 year, and 28% were between 1–10 years old.⁴⁵ This is quite congruent with the estimations for western European pre-industrial states, where infant mortality rate was 20%–30%, only 35%–50% of children would have lived until they turned 15, while the average life expectancy was round 40 years of age.⁴⁶

In between these time limits, valuable, although indirect, insight for demographic trends could be gained upon observing territorial and economic development of the medieval Bosnian state. Periods of political disorder and economic decrease are clearly discernable from the more prosperous times, expressed in economic growth and territorial expansion. The main resource for both fea-

⁴³ S. Ćirković, *Dvor i kultura u bosanskoj državi*, in: *Rabotnici, vojnici, duhovnici*, Beograd 1997, 435–445; ib., *Odjeci rittersko–dvorjanske kulture u Bosni*, in: o.c., 446–454.

⁴⁴ Đ. Pejanović, *Stanovništvo Bosne i Hercegovine*, Posebna izdanja SAN, knj. CCXXIX, Odeljenje društvenih nauka, Beograd 1955, 46–49.

⁴⁵ F. Schmidt, *Bosnien und die Herzegovina unter der Verwaltung Österreich–Ungarn*, Leipzig 1914, 206.

⁴⁶ C. M. Cipolla, *Before the Industrial Revolution. European Society and Economy, 1000–1700*, New York 1976, 150–151; J. Landers, *The Field and the Forge*, 28–31.

tures is the population with its development trends. Therefore, we have been able to recognize several stages in the population history of medieval Bosnia.

After the Slavic settlement, until the end of the 12th century, there was a relatively peaceful period in Bosnia, during which the population progressed. The first result of this process could be observed in the fact that the Bosnian ban Borić (c. 1154 – c. 1164), as an ally of the Hungarian king, was able to summon significant military power, which enabled him to participate victoriously in the Byzantine-Hungarian war in 1154. After 1165, but before 1180, under the shield of Manuel I Comnenus, the Grand Bosnian ban Kulin began his successful reign. This could be extracted from both contemporary and later historical and material sources. Beside his construction works, which included the foundation of several churches, ban Kulin was the first Bosnian ruler to establish commercial relations with the community of Ragusa in 1189. Obviously, the extent of both export and import, i.e. supply, demand and consumption, was large enough, and so it necessitated legal regulation between the Bosnian state and Dubrovnik. It could be safely presumed that the “core-area” of the Bosnian state, i.e. the “land” of Bosnia, was the most densely inhabited region, due to its geo-physical features (the most fertile plain of Sarajevo and Visoko, the rich mining area of Hvojnice, Krešev, Ostružnica etc.) and the location of the central government. In the first half of the 13th century, there were six counties (*župe*): Bosna, Vrhbosna, Lepenica, Lašva, Brod and Prača. Another Bosnian province, the “land” of Donji Kraji, encompassing the western — northwestern parts of the Bosnian state had almost the same size. Toward its northern border with the Hungarian kingdom, the “land” of Usora and Soli represented a wide frontier area, with an undetermined number of counties. The whole territory of the Bosnian state occupied some 22,500 km², but was very unevenly settled.

The process of territorial and governmental development that began in Kulin’s time, could also be recognized during the reign of his successor, the Grand Bosnian ban Matija Ninoslav (c. 1233 — c. 1250). The Bosnian state was organized in four territorial units, each of which had their own provincial government, both military and financial. This military power seems to be very significant, judging by the fact that the town of Split decided to address the Bosnian ban, in order to resist Hungarian aspirations militarily. The same success was achieved concerning Hungarian campaigns on the territory of Usora and Soli.⁴⁷

There is still no satisfactory explanation for the slave trade from Bosnia during the period of 1281–1283. The proportion of slaves originating from Usora ranged from 15% in 1281, 4,7% in 1282, and 8% in 1283. Most slaves that were sold on the market in Dubrovnik were women with popular Slavonic names (Radost, Drugost, Tvrdislava, Godimila etc.), which led to the conclusion that

⁴⁷ J. Mrgić, *Rethinking the Territorial Development of the Medieval Bosnian State*, 53–55.

Usora, like any other part of Bosnia, was “infected” with heresy, thus “justifying” the slave trade.⁴⁸ The second possibility could be food-shortages and famine, which could have provoked voluntarily enslavement, as a form of out-migration, a means to escape starvation.

A short-term crisis occurred at the end of the 13th and at the beginning of the 14th century. Inner-state unrests, the Bosnian nobility rebellion against the ban Stephen I Kotroman (c. 1290 – c. 1310) in favor of the foreign rule of Šubić family, certainly influenced the demographic and the economic situation. However, evidence from the time of the ban Stephen II Kotromanić (1322–1353) unanimously speaks of a strong population and economic development. New territorial acquisitions enlarged the Bosnian state by one third and included the most valuable commercial road *via Narente*, following the valley of the river Neretva. In this way, the Bosnian state broke free from its continental isolation, and appeared on the rim of the Adriatic Sea, enjoying the benefices of the international maritime trade. Intensive mining activity, and, following it, trade with precious metals, took its swing, due to the immigration and settlement of the Saxon miners.⁴⁹ Furthermore, some new counties developed on previously uninhabited territory, such as Nenavište in Posavina and Trebotić in Podrinje. Accumulated wealth was partly invested in infrastructure, such as the royal complex in Visoko and Mili (Arnautovići). This positive demographic and economic trend reached its peak during the reign of Stephen Tvrtko I (1353–1391), when Bosnian state reached its territorial maximum.⁵⁰

All along, there was also the process of inner-state migrations — colonization to newly acquired arable land and state possessions, peasant movements to towns, their fleeing from one feudal lord to another, and seasonal, i.e. transhumant, movements of shepherds between their winter and summer pastures. To Bosnian people more attractive destinations were outside the state borders, mostly the maritime towns, like Dubrovnik, Split, and Zadar, where a significant number of them became maids and servants, or apprentices in various crafts. Since the Bosnian rulers were granted land possession within the Hungarian Kingdom, it could be assumed that some of the Bosnian peasants were transferred and resettled there.⁵¹

⁴⁸ N. Fejić, *Imaging the “Other” — The Bosnian Slave in Mediterranean Space*, The Medieval History Journal Vol. 5, No. 2 (2002) 291–308.

⁴⁹ D. Kovačević, *Le rôle de l’industrie minière dans le développement de centres économiques en Serbie et en Bosnie, pendant la première moitié du XVe siècle*, Studia Balcanica III. La ville balkanique XVe — XIXe ss, Académie Bulgare des Sciences — Institut d’etudes balkanique, Sofia 1970, 133–138; S. Ćirković, *The Production of Gold, Silver, and Copper in the Central Parts of the Balkans from the 13th to the 16th century*, in: *Precious Metals in the Age of Expansion*, Stuttgart 1981, 41–69.

⁵⁰ J. Mrgić, *Rethinking*, 58–60.

⁵¹ D. Dinić-Knežević, *Migracije stanovništva iz južnoslovenskih zemalja u Dubrovnik tokom srednjeg veka* (Population migrations from the Yugoslav lands to Dubrovnik during the

A long period of feudal anarchy preceded the Ottoman conquest of the Bosnian Kingdom, which was even more intensified with both Hungarian and Ottoman military interventions, both sharing the same war tactics. This included brigandage, raids, devastated fields and settlements, and abduction i.e. resettling inhabitants. Therefore, the outcome was severe depopulation, especially for the Northern Bosnia region, since it was positioned in the frontier zone.⁵²

General trends in demography in the Balkan parts of the Ottoman Empire show that at first, after the establishment of *pax Ottomanica*, there were signs of economic and population recovery, as Machiel Kiel has ascertained in various parts of the Empire.⁵³ To this general picture, we added data on the population number for the towns of Zvornik, Gornja (Upper) and Donja (Lower) Tuzla. As it has been previously indicated, the number of inhabitants depended largely upon the location of the area/town in relation to the frontier area and the military significance of these settlements. Therefore, Zvornik experienced its flourishing phase earlier than both Tuzlas, and especially in comparison with the settlements in the close proximity of the Sava River.⁵⁴

When, and if, several consecutive Ottoman survey registers of the Bosnian and Zvornik *sancak* are published, a more thorough analysis of both demographic and economic development could be obtained, as has been recently proved.⁵⁵

Concerning the religious structure of inhabitants, we have presented available data for the sake of an overall, rather crude picture, because it is impossible

Middle Ages), Novi Sad 1995; M. Nystazopoulou-Pelekidou, *Mouvements de populations, migrations et colonisations en Serbie et Bosnie (XIIe — XVe siècle)*, in: *Chemins d'outre-mer. Études d'histoire sur la Méditerranée médiévale offertes à Michel Balard*, Byzantina Sorbonensis 20, Sorbonne 2004, 607–618.

⁵² J. Mrgić, *Transition*, 53f; F. Adanir, *Tradition and Rural Change in Southeastern Europe During Ottoman Rule*, in: D. Chirot (ed.), *The Origins of Backwardness in Eastern Europe*, University of California Press 1989, 131–176 ; J. R. Lampe, *Imperial Borderlands or Capitalist Periphery? Redefining Balkan Backwardness, 1520–1914*, in: D. Chirot (ed.), *The Origins of Backwardness in Eastern Europe*, University of California Press 1989, 177–209.

⁵³ M. Kiel, *The Ottoman Imperial Registers: Central Greece and Northern Bulgaria in the 15th–19th century. The Demographic Development of Two Areas Compared*, in: J. Bintliff — K. Sbonias eds., *Reconstructing Past Population Trends in Mediterranean Europe*, Oxbow Books 1999, 195–218; ib., *Ottoman Sources for the Demographic History and the Process of Islamisation of Bosnia–Hercegovina and Bulgaria in the Fifteenth – Seventeenth Centuries. Old Sources – New Methodologies*, in: *Ottoman Bosnia. A History in Peril*, eds. M. Koller — K. H. Karpat, Center of Turkish Studies, The University of Wisconsin Press 2004, 93–119.

⁵⁴ In detail: J. Mrgić, *Transition*, 82–84.

⁵⁵ P. K. Doorn, *Population and Settlement in Central Greece: Computer Analysis of Ottoman Registers of the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, in: P. Denley (ed.), *History and Computing II*, Manchester University Press 1989, 193–208; R. Anane, *Data Mining and Serial Documents*, Computers and Humanities 35 (2001) 299–304. On different kinds of the analysis of consecutive tahrir defters, cf. McGowan B., *Food Supply and Taxation on the Middle Danube (1568–1579)*, AO 1 (1969) 139–196. N. Moačanin, *Zur Lage des kroatischen Bauern-thumbs während der Osmanenherrschaft*, POF 44–45 (1994–95) 133–147.

to determine the respective proportions of the different religious groups within the overall population, due to the fragmentary state of relevant documents. A number of locations with Orthodox and Catholic churches have been identified. The foundation of Friday mosques is relevant for the urban status of the settlements, so we have presented it separately, in the following chapter, when dealing with the settlement network. As a basic factor that influenced Islamization, we have generally accepted the economic situation, along with the process of urbanization, as was the case in the region of Tuzla.⁵⁶

IV. SETTLEMENT TYPOLOGY AND NETWORK (IV. TIPOLOGIJA I MREŽA NASELJA, p. 205–226)

As in our previous research for the region of medieval Northwestern Bosnia, we have applied here a very helpful theoretical frame, provided by the Central Place Theory (CPT), following the successful results in the field of historical geography achieved by Johannes Koder in his studies. Due to the scarcity of historical sources for the region of Northern Bosnia, we have widened the geographical and the time scope, and focused on some basic methodological issues, such as the relationship between medieval and Ottoman settlement typology, and spatial distribution of urban networks. The core of our results has been recently published.⁵⁷

We have also relied on a similar pattern of regulated economic areas of market centers formed in medieval Hungary. The most important towns were eight (Hungarian) miles⁵⁸ (64–76 km) away from each other, and the area in between was filled with market centers of lesser economic significance, positioned at four (32–38 km) and two mile distances (16–19 km). It was also shown that Hungarian peasants could attend a market place on every single day of the week (on Monday, etc.). Those markets with different market days were so densely spread that journeys to them took only one or two days.⁵⁹

The main function of each town was to be the military, administrative, economic, transportation and cultural center of its surrounding rural area. Ac-

⁵⁶ A. Handžić, *Tuzla*; ib., *O islamizaciji u sjeveroistočnoj Bosni*, POF XVI–XVII (1966–67) 5–45; N. Filipović, *Napomene o islamizaciji u BiH tokom XV vijeka*, Godišnjak ANUBiH VII, Centar za balkanološka ispitivanja knj. 5 (1970) 141–166; ib., *Osvrt na pitanje islamizacije na Balkanu pod Turcima*, Godišnjak ANUBiH XIII, Centar za balkanološka ispitivanja knj. 11 (1976) 385–416, 401–403; N. Moačanin, *Islamizacija seljaštva u Bosni od 15. do 17. stoljeća: demistifikacija*, Zbornik Mirjane Gros – Filozofski fakultet u Zagrebu 1999, 53–63.

⁵⁷ J. Mrgić, *Transition*, 60–86.

⁵⁸ 1 mile = 8 — 9,5 km.

⁵⁹ Cf. a very detailed study by András Kubinyi, *Einige Fragen zur Entwicklung des Städtenetzes Ungarns im 14. und 15. Jahrhundert*, in: *Die mittelalterliche Städtebildung im südöstlichen Europa*, Hg. Heinz Stoob, Köln/Wien 1977, 164–183.

cording to the remodeled CPT, a hierarchical system of settlements would be formed, so that higher scored central places would have offered all the goods and services provided by lower scored centers as well as additional specialized goods and services. Those higher centers would combine all facilities and functions available at the time, and their connected areas would consist of a certain number of medium and a large number of lower central places.⁶⁰

After observing the geographical position of the settlements arranged in a three-level hierarchy: Small Market Centers (SMCs) / villages with a weekly market day; Intermediate Market Centers (IMCs) / market places; and Central Market Centers (CMCs)/ towns, we have come to several conclusions. Firstly, the regional CMCs within the medieval Bosnian state were almost 120 kilometers equidistant from each other, for example the towns of Visoki and Srebrenica. Within the region of Northern Bosnia, the density of central places was greater (IMCs at 20–30 km apart), but still they were distant in comparison with the Hungarian central places (16–19 km). It is quite clear that there had been overall a very small population density with an uneven distribution in this particular area. The Map of Central Places that we included clearly speaks for itself.⁶¹

V. OLD AND NEW: COUNTIES, NAHIYES AND SETTLEMENTS (V. STARO I NOVO – ŽUPE, NAHIJE I NASELJA, pp. 227–271)

In this chapter, we closely observe what the common ground and differences were between the medieval and the Ottoman administrative and economic units.

During medieval times, beside the basic territorial, governmental and economic units — counties (*župe*), there was a superior level of organization in the form of the “lands” (“zemlje”, *Landschaften*). Concerning counties, which encompassed exclusively the ploughland and agricultural settlements, “lands” included more than two counties, together with hills, mountains, forests etc. Nowadays, “lands” could be recognized as the most distinguished historical provinces, such as Bosnia, Krajina, Podrinje and, with a somewhat different origin, Herzegovina.

The Ottoman *nahiyes* appeared to be less uniformly structured. Their territory, size and composure were conditioned greatly by the time when they were founded, by their position in relation to the state frontiers and by their religious composition. All these features had usually changed along with the change of circumstances. We could clearly discern the areas that were previously excluded

⁶⁰ Leslie J. King, *Central Place Theory*. New York 1984; C. Marin, A Retrospective View of the Turkish Rural Development Policies and the Case of the Village Towns, *Urban Policy and Research*, Vol. 23, No. 4 (2005) 497–518.

⁶¹ J. Mrgić, *Transition*, 66–71.

from the county organization — those with mountainous terrain, where no agricultural production existed. However, those were later the locations for *nahiyes*, such as Visori, Završ on the Mountain of Majevica and Ozren. Secondly, *kazas* were more important, both as administrative and economic units, comprising the territory of several *nahiyes*.

Having at our disposal the Ottoman survey registers of the *sancaks* of Zvornik and of Bosnia, we closely followed the settlement continuity from 15th/16th centuries onwards. Presenting data in separate tables for each of the 24 *nahiyies*, we tried to identify the modern settlements. This topographic material contains more than 500 toponyms, along with hidronyms, that are graphically presented in our *Map of Roads and Settlements*. However, the picture of settlement density is not accurate, since the registers are of different types (synoptic for *sancak* of Zvornik, detailed for the Bosnian *sancak*) and chronologically very distant (1519, 1533, and respectively 1604). Not only the “missing” *tahrir defters*, but also other types of survey registers (*vakf, hass* etc.) are necessary to make data more complete and more reliable.

VI. FRUITS OF THE EARTH: “OUR DAILY BREAD” (VI. ПЛОДОВИ ЗЕМЉЕ – ХЛЕБ НАШ НАСУШНИ, pp. 273–366)

Based on what is known about the medieval economy in Bosnia, Serbia and Hungary, and afterwards, in the 15–16th century Ottoman Empire, and interpreting those facts according to the *model of pre-industrial economy*, we undertook the task of reconstructing economic structure in Northern Bosnia. This comparative method yielded results in better understanding the life circumstances in this region in pre-Ottoman and the early Ottoman times.

It is generally proved that the pre-industrial economy relied on agricultural food production, and that this production was the primary activity of 85–90% of the people, living very near to food sources and distribution centers, i.e. in the villages. Almost all the time and efforts were directed toward food production, based on human muscle and animal power. Both kinds of “engines” had their own physical limitations, regarding strength, duration and efficiency, i.e. the output.⁶²

The *vulnerability* of the pre-industrial economy and society was not only conditioned by its technical underdevelopment, but also by the inability of the public authority to act on time in distributing food from prearranged supplies. The general security of life depended on the frequency of bad harvests, not on average ones, and this was more the problem with small yields and small land

⁶² A. Bryer, *The Means of Agricultural Production: Muscles and Tools*, in: *The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century*, ed. A. Laiou, Dumbarton Oaks 2002: www.doaks.org/etexts.html (3.5.2005); R. Allen, *Economic Structure and Agricultural Productivity in Europe 1300–1800*, European Review of Economic History 3 (2000) 1–25; J. Landers, *The Field and the Forge*, 1–2, 45.

parcels that had prevailed among the majority of the population. The unfertilised land resulted in a low seed-yield ratio, and the end result was quick overpopulation, which exceeded the carrying capacity of the land.⁶³ Investments and improvements in agricultural practice in order to overcome the subsistence crises were very limited. Beside expanding the ploughland on account of the forests and marshes, there was additional ploughing and changing of crop patterns, but tools and technology were only slightly varied, and the number of load-drawing animals could be increased by little. The nobility, who had the means and the power to make investments, were more concerned with maintaining their prestigious status and standard of living. Instead of production, these nobles invested in their household accommodation, arms, horses, companions, hunting and feasting.⁶⁴

The success of the harvest actually depended upon the results of *peasant decision-making*, i.e. proper estimations in order to avoid failures. The peasant should have properly determined the fertility of his land, which crops to sow and where, the accurate time for the major field works (tillage, harrowing, sowing, harvesting, collecting, thrashing, product storage), and to organize all the man and animal power right on time. Decisions he reached were the results of his own and traditional experience and knowledge, but depended also on his ability to adapt to new circumstances. He had to be able to foresee the volume of production, so that in the case of failure he could provide additional food.⁶⁵

Agricultural measures are one of the “long term” features in history, which we have been able to substantiate for our study. The size of the land parcel during medieval times in Serbian lands was determined by the quantity of the seed. Based on meticulous research, it has been ascertained that a peasant family with one pair of oxen could maintain a land parcel of 2,5–3,75 hectares, in a three-field regime, with one third of the fallow land. The quantity of the wheat seed was roughly 360, i.e. 430 kg.⁶⁶ At the beginning of the 20th century, in the region of Visoko, in Central Bosnia, the size of land parcels was still calculated in the exactly the same way — by the quantity of the seed. The average size of parcels was 4–5,5 “loads” of wheat or barley (1 “load” of wheat was 100 okkas, and of barley — 80 okkas, per 1,2828 kg = 128, i.e. 103 kg respectively; in total — 4–5,5 “loads” of wheat = 513–704 kg, of barley = 412–566 kg), which corresponds the size of a land parcel between 2.8–3.8 hectares.⁶⁷

⁶³ J. Landers, *The Field and The Forge*, 60.

⁶⁴ M. M. Postan, *Investment in Medieval Agriculture*, The Journal of Economic History, Vol. 27, No. 4 (1967) 576–587.

⁶⁵ R. McC. Netting, *Agrarian Ecology*, Annual Review of Anthropology 3 (1974) 44–45.

⁶⁶ M. Blagojević, *Zemljoradnja u srednjovekovnoj Srbiji*, 251–270.

⁶⁷ M. S. Filipović, *Život i običaji narodni u Visočkoj nahiji*, Beograd 1949, 293.

REAYA'S TAX DUTIES AND LABOURS OF THE MONTH
(RAJINSKE OBAVEZE I POLJOPRIVREDNI KALENDAR pp. 304–321)

Certainly, one of the most important time structures of “la long durée” was the rhythm of the agricultural year, i.e. yearly cycle. The Medieval period was agrarian in its essence — it was composed of waiting, enduring patiently, and it was almost uneventful and unmovable.⁶⁸ With Christianization, Slavic paganism was shifted under in popular culture, but both religious systems continued to exist in the form of syncretism. This is obvious in both the Christian and the traditional agrarian calendar — the first is structured according to the main religious feasts, while the second is concerned with the yearly cycle of agricultural work, the shift of seasons, the fruits of the Earth. Therefore, the start of the main agricultural works was tied up purposefully with distinguished Christian holidays. For example, the beginning of the autumn sowing in the Balkans is connected to several holidays at the start of September — St Simon Stylites (September 1 — according to the Julian calendar), Nativity of the Most Holy Mother of God (September 8), St Cyril (September 14), depending on the geographical position of the region. The summer harvest could begin on St John’s holiday (June 24), but could be as late as Assumption of Mother of God (August 15).⁶⁹ This traditional agrarian calendar represented the knowledge that was transferred through generations, but was valid for a certain geographical, i.e. ecological region, adjusted to its own natural features.⁷⁰

Ottoman *kanuns* and *kanunnames* can be used also for the reconstruction of the enduring *agrarian calendar* for different parts of the Empire. We have investigated the relationship between the dates on which certain tax dues should have been collected and the agricultural practice. Interestingly, for the most part these dates coincide with the most respected Christian holidays, and such a tradition is still preserved. In Northern Bosnia, the agricultural year and the main agricultural activities began with the feast of St George (*Djurđevdan*, April 23) and ended with the feast of St Demetrius (*Mitrovdan*, Tur. *Kasum*, October 26). Before the agricultural cycle started, in the first days of March (2nd–3rd), the non-Muslim population had to pay *ispence* in the value of 25 *akçes*. Therefore, they should have obtained some cash by that time. This could be acquired by selling farm or cattle products (live cattle, salted meat, cheese, wax, hides etc.). The

⁶⁸ J. Le Goff, *Srednjovekovna civilizacija Zapadne Evrope*, Beograd 1974, 216.

⁶⁹ *Slovenska mitologija. Enciklopedijski rečnik*, red. N. I. Tolstoj — Lj. Radenković, Zepter Book World Beograd 2001; M. Nedeljković, *Godišnji običaji kod Srba*, Beograd 1990.

⁷⁰ V. Winiwarter, *Zwischen Himmel und Erde. Umwelthistorische Aspekte landwirtschaftlicher Kalendar*, in: M. Niederkorn — W. Hameter — M. Scheutz (Hrsg.), *Ideologisierte Zeit. Kalender und Zeitvorstellungen im Abendland von der Antike bis zur Neuzeit*, Innsbruck 2005, 276–294.

Ottoman financial year was solar, respecting the Julian calendar, and the tax revenues from Rumeli should be collected for the royal treasury on March 11. On the St George's day, the peasants should have paid 2 *akçes* as the tax on field-guarding and pasture (*resm-i deştibane*) and the sheep tax (*resm-i agnam*), which was one *akçe* on every one or two sheep. Further, in May and in June, they should have payed tithes (*öşür*) collected in kind — fruits and vegetables that were produced and sold in the market (*bac*). July was the time for harvesting and threshing cereals, providing straw and paying the tithe in sheaves or in corns (1/7 or 1/8 with *salariye*). The way of collecting the tithe as putting aside every tenth sheaf was preserved in some parts of Serbia till the beginning of the 20th century. It also included some corvée duties for *sipahis*, such as transporting the grains into the barns or to the nearest market, i.e. the one that was on one-day journey distance. Tax on beehives was due to be payed on August 1 in the sancak of Bosnia, but in the sancak of Vidin — on the holiday of St Ilias (*Alidjun*), which was on July 20th. One may, therefore safely conclude that this newly established agrarian regime was as equally well ecologically adopted as the previous one.

Climate vulnerability, i.e. the climate impact on agriculture has been clearly verified for the 16th century in two cases for the region of our research. The first one concerns the change of crop pattern due to the climate deterioration. Instead of wheat, the most sensitive crop, there was the shift towards raising *mahlut*, which, in the Bosnian defter (1604) designates the mixed grain of wheat and barley — “sumješica” or “suražica”. This kind of cereal was more climate resistant; it had a shorter growing period and was cheaper than wheat.⁷¹

The second case refers to the *significant decline of viticulture in the second half of the 16th century*. The whole region of Tuzla was prominent for its wine production until the second half of the 16th century. The highest tithe of all the villages, according to the survey from 1548, was collected in the village of Solina, north-east from Tuzla. It numbered 72 *hanes* (families), which produced the total of some 677 hl of wine. According to E. Landsteiner, the average production in Lower Austria between 1550 and 1680 was 20 hl of wine per hectare.⁷² Applying this estimation, the villagers of Solina would have had some 33.85 hectares under vineyards, i.e. 470 acres per family, which is a very large area to be cultivated intensively, along with the crop fields. It could be presumed, therefore, that their production of wine prior to the survey of 1548 was higher than 20 hl/ha. However, during the second half of the century, production fell so drama-

⁷¹ J. de Vries, *Histoire du Climat et Economie: des faits nouveaux, une interprétation différente*, Annales ESC 32–2 (1977) 218–223; C. Pfister, *Fluctuation climatique et prix céréaliens en Europe du XVIe au XXe siècle*, Annales ESC 43–1 (1988) 34–35.

cf. *Climate Impact Assessment — SCOPE* (Scientific Committee on Problems of the Environment) No. 27, 1985: <http://www.icsu-scope.org/downloadpubs/scope27/> (1. 11. 2007).

⁷² E. Landsteiner, *The Crises of Wine Production in Late Sixteenth-century Central Europe: Climatic Causes and Economic Consequences*, Climatic Change 43 (1999) 323–334, p. 325.

tically that the amount of wine tithe at the end the century was significantly decreased, in some villages by over 50%. Comparing these values with the situation in Central Europe, where the yearly production was meticulously documented, this sudden change can be ascribed to climate deterioration, especially between 1585/7 and 1602/3. Another cause could be the „Long War“ (1593–1606), which affected the demographic situation in Bosnia.

“OUR DAILY SALT”
 (“SO NAŠA NASUŠNA”, pp. 322–341)

Not a single reference from pre-Ottoman time speaks of the salt production from the salt waters in Soli, i.e. Tuzla, which are positioned between the Adriatic salt works and the salt mines in Erdely and Wallachia. However, the location and general importance of these salt-water sources is testified to in the presence of uninterrupted settlement continuity, from prehistoric times, and the oldest Neolithic site in Bosnia-Herzegovina, excavated in today’s Tuzla. The name itself was preserved throughout history — Roman *Ad Salinas* — Greek/Byzantine *Salines* — Serbian *Soli* — Ottoman *Tuzla*. The name of the settlement itself was a sort of “public announcement and advertisement”. Salt was and is a natural resource of highest importance and value, both for human health and nutrition, and for the cattle breeding with the production of meat, milk and cheese, among other things.

We might dwell on the question of productivity of salt works in Soli, but there is no certain answer prior to the Ottoman times. The production depended largely on climate conditions, but also on the engagement of skilled artisans, technology and work organization. Before industrialization took place after 1878, salt was traditionally produced in several ways: a) by pouring salt water over burning oak logs, which produced a blackened sort of salt, suitable only for cattle; b) by boiling salt water in shallow iron pans, then scraping the crystallized white salt, c) by evaporation of the salt waters, slowly sipping through the wicker-wooded panels, which could only be done in sunny weather. Nevertheless, all these methods required the significant use of wood, and the supply should have been well organized from the relative vicinity, since the distance affected the economic price of the produced salt. Besides supplying the cattle herders in its vicinity, in the mountainous regions of Majevica, Ozren and Konjuh, there was, however, a more distant export of the salt from Tuzla’s saltworks according to some very late records. They testify to the export of ca.184 tonnes of salt to the neighboring *kazas* of Višegrad, Priboj, Nova Varoš and Novi Pazar, which were predominantly known as cattle breeding regions.

MERCHANDISE AND MONEY
(ROBA I NOVAC, pp. 342–350)

With predominantly mountainous ground, densely forested, with no mineral wealth, and a thin network of significant urban centers, we can safely presume that Northern Bosnia lived in a sort of economic autarchy and self-sufficiency in the medieval period. A rather low level of urbanisation and smallish urban settlements meant that there was a low level of consumption and, *vice versa*, production. Certainly, feudal anarchy and a very long period of war clashes and pillage between Bosnia, Hungary and the Ottoman Empire did not help to improve such a situation. In this way, the final Ottoman conquest, i.e. gradually establishing the *pax Ottomanica* implied that this area was included in a broader economic context.

The texts of the published kanunnames that contain *narrh* within *bac-i siyah* — officially administered, fixed prices for consumer goods in certain market centers and towns, can also serve as the source for determining the trading articles and the structure of *consumption*.⁷³

Roughly, articles that were sold on the markets in Hvojnjica (1489), Sarajevo (1530, 1542) and Srebrenica (1548), but also according to the *kanunnames* for the neighbouring *sancak* of Srem (1588/89) and the town of Požega (1545),⁷⁴ could be divided by their origin (i.e. domestic *versus* imported goods), and by availability (common *versus* more luxurious merchandise). The first category included all staple food, such as cereals, cheese, eggs, fresh and dried meat (poultry, sheep, pork, mutton), lard, vegetables (cabbages, onions), nuts and chestnuts, grapes and wine, (wild) apples, medlars, honey and wax. However, the *kanunnames* of Srem and Požega made a distinction between these articles. Namely, wheat and flour, rice, honey, cheese, fish, together with soap, boots and slippers, were charged with 2 akçes per horse-load (i.e. 4 akçe per cart load), while barley, rye, millet and firewood had the *bac* of only 1 akçe. Obviously, cheaper and less quality cereals were taxed with lower market dues, which had economic significance for the poorer people.

Furthermore, both live cattle and raw hides were frequently exchanged — horses, oxen, calves, swine, sheep and calf skins, fox and marten furs. There were also products of home manufacture: simple woolen and linen cloth, clay pots, rugs, blankets and bags. Another group of commonly traded products con-

⁷³ S. Faroqhi, *Research on the History of Ottoman Consumption: A Preliminary Exploration of Sources and Models*, in: D. Quataert (ed.), *Consumption Studies and the History of the Ottoman Empire 1550–1922. An Introduction*, Albany 2000, 15–44, p. 35.

⁷⁴ *Kanuni i kanun-name*, 17, 45, 91, 121, 145; B. Đurđev, *Požeška kanun-nama iz 1545. godine*, GZM n.s. 1 (1946) 129–138; ib., *Sremska kanun-nama iz 1588/89*, GZM IV–V (1949) 269–283.

sisted of wooden poles, planks, hoes and iron for ploughs. Concerning imported goods, the list from the above mentioned *kanunnames* is much shorter. Among these, salt was a number-one item, imported in larger quantities. Items from the Mediterranean trade followed closely: olive and sesame-oil, dried fish, dried figs, almonds, k’na, imported sorts of wine. Rice became a staple food soon after the Ottoman conquest but it could not be cultivated in Central or Northern Bosnia, and therefore, had to be imported. Soap seems to be imported, but one can assume an early domestic production along with the foundations of public baths (*hammams*). Imported manufactured textiles included ordinary cotton fabric *bez* (written as “agrız/igrız”),⁷⁵ without mentioning its origin, and *çoha*, which was charged six times more, if the importers were foreign Christians. The only imported metal according to the texts of *kanunnames* was tin. Its uses fall into several categories: the alloying of tin with other metals such as copper to form bronze, and the coating of tin on harder metals, such as tinplated iron which was used for roofing, for ornamental elements on doors, windows, and most commonly for coating of tin on iron kitchen and tableware, which was performed by specialized artisans.⁷⁶

It can be easily observed that there is no mention of truly luxurious articles, like silk, sugar, pepper etc. However, they certainly were present in the *çarşıs*, although they were not wholesale articles. Secondly, we must take into consideration that these records stem only from the 16th century, which is an early period, when the local governmental and economic élite, the main consumers of expensive goods, began to develop.

Beside the cities and market places, trade was conducted at periodic, i.e. yearly fairs — *panagyres*, *panayires*, which, as S. Faroqhi observed “represent commercialization in an area where urbanization was limited”.⁷⁷ Records on yearly fairs were incorporated in *tahrir mufassal defters*, so we presented all data from the detailed register of the Bosnian *sancak* for the region of Northern Bosnia. According to these records, the fairs were rather small, with an almost insignificant turnover of 200–500 *akçes*.

LAND AND WATERWAYS (KOPNOM I VODOM, pp. 350–366)

The major communication lines in Northern Bosnia were those the Hungarian army used in every campaign against the Bosnian state, so they ran in a north-south direction beginning on the state border. In the 14th century, the

⁷⁵ *Kanuni i kanun-name*, 17, 45, 91, 121, 145, note 50.

⁷⁶ H. Kreševljaković, *Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini*, in: *Izabrana djela II*, Sarajevo 1991, 153–154; id., *Kazandžijski obrt u Bosni i Hercegovini*, GZM VI (1951) 191–249.

⁷⁷ S. Faroqhi, *The Early History of the Balkan Faires*, SOF XXXVII (1978) 51.

river Sava was considered to be the frontier. The most important road led from the Sava along the Bosna valley, since this represented the shortest route to the state centers, Visoki and Bobovac. The second one followed the Drina valley, where in its middle section lay the second most productive silver mine in the Balkans, Srebrenica. Several roads led over the Majevica mountain, connecting the Sava and the Spreča valley, with valuable salt water sources in Soli (Tuzla). These communication lines traced the remains of Roman roads: *via Salona* (Split) — *Ad flumen Bathinus* (Visoko) — *Ad Salinas* (Tuzla), *via Salona* — *Argentaria* (Srebrenica) — *Ad Drinum flumen* (Zvornik) — *Sirmium* (Sremska Mitrovica) and *Emona* (Ljubljana) — *Siscia* (Sisak) — *Sirmium*.⁷⁸

In the early Ottoman time, there were new investments in road infrastructure and some directions gained in importance, as was the case with the road connecting the *kasaba* of Kobaš with the valley of the river Bosna. Along this road, five settlements emerged as towns — *kasabas*. Improvements also included the service of *derbencis*, who guarded roads and passengers, but also repaired the roads and bridges.⁷⁹ All routes that we were able to determine are presented on the map along with the settlements.

Most of the traffic was conducted on foot and in the form of the caravan trade, with goods carried on horses and mules. However, Ottoman kanunnamas speak of wooden carts, carters and cart loads, so apparently some roads were fit for such transport. Interestingly, the *kanunname* of Srem recorded women who carried on their backs and heads several articles for the market — fruits, cheese, yoghurt, but the goods transported in this way should not have been taxed at all.

One must take into consideration the river transport, especially on the rivers Sava and Drina, and perhaps, in a much smaller extent, Bosna. There is explicit evidence for the first two, from Hungarian and Ottoman sources. In Ottoman times at least two shipyards were very productive, at the market town of Novi on the river Sava, and at Zvornik on the Drina. One of the main destination centers was Sremska Mitrovica, and further downstream Belgrade. River transport was much cheaper and more convenient for bulky articles.

Finally, we would like to underline that this work is only one possible view of these past processes, inspired by modern scientific trends and developments, and accurate and truthful to the extent provided by the available sources.

⁷⁸ G. Škrivanić, *Putevi u srednjovekovnoj Srbiji*, Beograd 1974; I. Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, Sarajevo 1988, 331f.; ib., *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Sarajevo 1974, 192–202.

⁷⁹ J. Mrgić, *Transition*, passim.

РЕЧНИК ОСМАНСКИХ ТЕРМИНА

АВАРИЗИ ДИВАНИЈЕ И ТЕКЈАЛИФИ УРФИЈЕ (*avariz-i divaniye ve tekâlif-i örfiye*) — заједнички назив за групу „ванредних намета и обичајних терета“, односно ванредних наплата од раје и кулука у корист државе; у почетку су се сакупљали само у ратно време и у натури, а потом се претварају у редован новчани порез.

АЗАПИ (једн. *azap*) — припадници османске пешадије у тврђавама, служе и као посада речних бродова.

АКИНЦИЈЕ (једн. *akinci*) — нерегуларна, лако наоружана коњица која је упадима, пустошењем и харањем припремала терен за османска освајања; стационирани су само у пограничним областима европског дела Османског царства.

АКЧА (*akçe*) — основни турски сребрни новац, чија се вредност мењала у односу према златнику (*filuri*). У српским изворима познат као *асира*.

БАЦ (*bac*) — такса која се плаћа приликом транзита робе (*bac-i siyah* — пролазна царина) или продаје робе на тргу (*bac-i bazar* — трошарина).

ВАКУФ (*vakıf*) — поклон, завештање у верске или добротворне сврхе; на такав начин основана задужбина (џамија, медреса, хамам, имарет, хан и сл.).

ВИЛАЈЕТ (*vilayet*) — уопштено: област, предео, крај; привремена управна јединица настала непосредно после османског освајања, претходи успостављању санџака.

ВОЈНУЦИ (једн. *voynik*) — припадници помоћних војних одреда, уживају статус влаха, регрутовани из редова хришћана.

ДЕРБЕНД (*derbent*) — пролаз преко опасне деонице пута, кроз клисуре, кланце или шуму, где је постојала опасност од разбојника; таква места обезбеђивали су *дербеније*, у замену за извесне пореске олакшице на основу статуса влаха.

ДЕФТЕР (*defter*) — уопштено: свеска, попис, регистар; *царски тописни катастарски дефтер* (*tarihi tahrir defteri*) — сумарни (*ictmal*) и детаљни (*mufassal*) попис санџака Османског царства који садржи податке о становништву и приходима Царске благајне, што се даље распоређивало спахијама.

ДУНУМ (*döñüm*) — османска мера за површину земљишне парцеле величине „40 нормалних корака у дужину и ширину“, што може да износи између 8 и 11 ари. Крајем 19. века величина је утврђена на $919,5 \text{ m}^2$, што је бли-

ско византијском *модију* као мери за површину од 939,18m², и српском *маишом* од 965 m².

ЂУМРУК (*gümruk*) — царина, дажбина која се плаћа на робу приликом увоза и извоза.

ЗЕМИН (*zemin*) — земљиште, комад, парцела земље, обрадиве и/или запуштене.

ЗИМИЈЕ (једн. *zimmî*) — немусимански поданици у Османском царству, уживају право на заштиту живота, имовине и слободу вероисповести, а дужни су да плаћају *харач*, односно *главарину* (*cizye*).

ИЗГОН — површине за испашу стоке у непосредној близини насеља.

ИСПЕНЦА (*ispence*) — новчана такса коју плаћају хришћани својим спахијама у висини од 25 акчи по одраслом и радно способном мушкицу.

ЈАЈЛАК (*yaylak*) — летњи пашњак. Дажбину *restm-i yaylak* плаћају они који до воде стоку на испашу.

КАДИЛУК (*kadılık, kaza*) — судско-управна област под контролом *кадије*, састављена од неколико *нахија*.

КАНУН (*kapun*) — закон или законски пропис световног карактера који се у Османском царству примењивао упоредо са *шеријатом*. Доносе га султани у виду *фермана* (царских заповести). Често садрже одредбе преузете из законодавства и обичајног права покореног становништва.

КАНУН-НАМА (*kapunname*) — збирка законских прописа који регулишу положај једне друштвене групе или садрже одредбе за неку одређену област (санџак), наводећи обавезе сељака и одредбе трговања једног града, трга или санџака. Може да буде и збирка *кануна* који се односе на целу територију Османског царства.

КИЛА (*kile*) — османска шупља мера за житарице и со, чија је вредност варирала у различитим деловима Царства: истанбулска кила — 20 *ока* (25,656 кг); једренска кила — 18 *ока* (23 кг).

КИШЛАК (*kişlak*) — зимски пашњак. Дажбину *restm-i kişlak* плаћају они који до воде стоку на испашу.

МАРТОЛОСИ (једн. *martolos*) — најчешће хришћански војници ангажовани као посаде у пограничним *таврђавама*, уживају статус влаха.

МЕДРА (*medre*) — османска мера за течности, нарочито вино, наследник је византијске мере *metron*. Величина је варијала у зависности од региона, нпр. *истанбулска медра* имала је 8 *ока* (10,256 л).

МЕЗРА (*mezra'a*) — селиште, односно целина обрадивог земљишта са познатим међама и именом, које је некад било село и може поново то да постане; може да буде и сејалиште суседног села.

МОНОПОЛИЈА (*monopoliye*) — право првенства спахије да годишње у току два месеца продаје на тргу своје вино прикупљено од ушура. За то време раја није смела да износи своје вино на продају, а њена бурад су чекала запечаћена.

МУЗУР (*muzur*) — османска мерна јединица за житарице и со, назив потиче од итал. речи *misura* — мерица; величина музура је локално варијала, у зависности од броја *ока* које су га чиниле, нпр. солунски музур имао 45 је *ока* (57,726 кг).

МУСТАХФИЗИ (једн. *müstahfiz*) — посадници тврђава на граници.

НАХИЈА (*nahiye*) — најнижа османска управна јединица чија је величина варијала у зависности од времена настанка, близине државне границе и броја мусиманског становништва; улазиле су у састав *санџака* и *кадилука*; старије нахије могу да носе имена некадашњих *жуја*.

ОКА (*okka*) — османска јединица за тежину од 400 дирхема (од по 3,207 грама) у вредности од 1,2828 килограма.

ОТЛАК (*otlak*) — испаша, сено. Приход од дажбине *restm-i otlak* — *травнине*, припада спахији.

САЛАРИЈА (*salariye*) — уз *десејак*, додатна дажбина у корист спахије, у висини од 2%-3% производа.

САНЏАК (*sancak*) или *лива* (*liva*) — основна војно-управна јединица Османског царства на челу са санџак-бегом. Састоји се од неколико *нахија* и једног или више *кадилука*, а више санџака формира *беглер-беглук* или *ејалет*.

СКЕЛА (*iskele*) — прелаз преко реке — „брод“, пристаниште, где се наплаћују царинске дажбине.

СПАХИЈА (*sipahi*) — лако наоружани коњаник, који у замену за своју војну службу, и у зависности од заслуга, ужива посед са приходима одређене вредности: *тимар* (до 20.000 *акчи*), *зәамәт* (од 20.000 до 99.000 *акчи*) и *хас* (више од 100.000 *акчи*).

СУБАША (*subaşı*) — помоћник санџакбега, војно-управни заповедник недавно освојене територије или *вилајета*.

ТОВАР (*yük, himl*) — мера за тежину, чија је величина зависила од врсте робе и начина транспорта, нпр. *товар вина* од 8 медри по 8 ока (1.168 л), а *коњски товар* се рачунао на 100 ока (128 кг).

УЛУФЕЦИЈЕ (једн. *ulufeci*) — припадници посаде тврђаве на граници, плаћени дневницама у новцу.

УШУР (‘*öşür*) — десетак, десети део производа који је сељак био дужан да преда свом феудалном и, касније, османском господару.

ФИЛУРИЈА (*filori*) — златни дукат (флорин), најчешће млетачки; дажбина коју је плаћао део становништва у статусу влаха.

ХАРАМИЈА (*harami*) — разбојник, одметник, хајдук.

ХАРАЧ (*haraç*) — порез у новцу, најчешће главарина (*cizye*), основни порез који су плаћали одрасли немуслимани који су уписаны као старешине једне пореске јединице или домаћинства (*hane*).

ЧАИР (*çair*) — ливада, сенокос.

ЧИФТЛУК (*ciftlik*) — комад обрадиве земље, различите величине у зависности од квалитета, који обрађује једна породица (*hane*) радом једног пара вољова (*çifti*).

ЦЕМАТ (*semaat*) — уопште: група, скупина, која може бити организована на професионалној, етничкој, верској или племенској основи.

ЦЕРАХОРЛУК (*cerahorlik*) — обавеза кулучења у корист државе.

СПИСАК КАРАТА

- Карта 1: СЕВЕРНА БОСНА У СРЕДЊЕМ ВЕКУ — стр. 16
 Карта 2: „ЗЕМЉЕ“ СРЕДЊОВЕКОВНЕ БОСАНСКЕ ДРЖАВЕ — стр. 65
 Карта 3: СЕВЕРНА БОСНА У ДРУГОЈ ЧЕТВРТИНИ 15. ВЕКА — стр. 133
 Карта 4: ОСМАНСКА ОСВАЈАЊА У СЕВЕРНОЈ БОСНИ И СЛАВОНИЈИ
 — стр. 169
 Карта 5: НАСЕЉА ЦЕНТРАЛНОГ ТИПА — стр. 209
 Карта 6: MARSCHKARTE VON MITTEUROPA 1848 — стр. 210
 Карта 7: НАСЕЉА И ПУТЕВИ НА ТЛУ СЕВЕРНЕ БОСНЕ

СПИСАК СКРАЋЕНИЦА

AGHBB	Anali Gazi Husrev-begove biblioteke
ALBiH	<i>Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine</i> , I–III, Sarajevo 1988.
Annales ESC	Annales. Economies, Societies, Civilisations
АО	Archivum Ottomanicum
Barabás, S., CD Teleki	Barabás, S., <i>A római szent birodalmi széki gróf Teleki család oklevélkára</i> , I–II, Budapest 1895.
ВИИНЈ	<i>Византијски извори за историју народа Југославије</i> , I–VI, Византолошки институт САНУ, Београд 1955–1986.
Vjesnik ZA	Vjesnik Zemaljskog arkiva, Zagreb
Wenzel, G., Acta extera	Wenzel, G., <i>Magyar diplomáciai emlékek az Anjou-korból (Acta extera Andegavensia)</i> , I–III, Budapest 1874–1876.
Wenzel, G., CD Arpadianus continuatus	Wenzel, G., <i>Arpád-kori új okmánytár (Codex diplomaticus Arpadianus continuatus)</i> , I–XII, Budapest 1860–1874.
GDI BiH	Godišnjak Društva istoričara BiH
Gelcich J. — Thallóczy, L., Dipl. Rag.	Gelcich, J. — Thallóczy, L., <i>Diplomatarum relationae Reipublicae Ragusanae cum regno Hungariae</i> , Budapest 1887.
GZM	Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo
GZM n. s. — Arheologija, Etnologija	Glasnik Zemaljskog muzeja, nova serija za Arheologiju i Etnologiju
ГИД БиХ	Гласник Историјског друштва БиХ
Glasnik AD BiH	Glasnik Arheološkog društva BiH
Гласник ДСС	Гласник Друштва српске словесности
Гласник СУД	Гласник Српског ученог друштва

ГНЧ	Годишњица Николе Чупића
Engel, P., <i>Archontológiája</i>	Engel, P., <i>Magyarország világi archontológiája</i> , I-II, Budapest 1996.
EI	<i>The Encyclopaedia of Islam</i> , CD ROM Edition 2.0, Brill, Leiden 2003.
Zbornik HI JAZU	Zbornik Historijskog instituta JAZU
ЗРВИ	Зборник радова Византолошког института
ИГ	Историјски гласник
IZ	Istorijski zbornik, Banja Luka
ИЧ	Историјски часопис
ИСН	<i>Историја српског народа</i> , I, II, СКЗ, Београд 1995 ² .
ЛИЧ	Југословенски историјски часопис
ЛССВ	<i>Лексикон српског средњег века</i> , прир. С. Ђирковић и Р. Михаљчић, Knowledge, Београд 1999.
Mályusz, E., <i>ZsO</i>	Mályusz, E. <i>Zsigmond-kori Oklevéltár</i> , I–V, Budapest 1951–1997.
H3	Новопазарски зборник
NS	Naše starine
ОП	Ономатолошки прилози
<i>Opširni popis (1604)</i>	<i>Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine</i> , obradio A. Handžić, sv. I/1, I/2, II (obradile S. Buzov, L. Gazić), III (obradila A. Kupusović), Bošnjački institut Zürich, Odjel Sarajevo i Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo 2000.
POF	Prilozi za orijentalnu filologiju, Sarajevo
Prilozi	Prilozi instituta za istoriju, Sarajevo
Прилози КЛИФ	Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор
СЕЗ	Српски етнографски зборник
CCA	Стари српски архив
Smičiklas T., <i>CD</i>	Smičiklas, T., <i>Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije</i> , (<i>Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae</i>), I–XVIII, Zagreb 1904–1990.
Стојановић Љ., <i>Записи и на записи</i>	Стојановић, Љ., <i>Стари српски записи и на записи</i> , 1–6, Београд — Сремски Карловци 1902–1926.
Стојановић Љ., <i>Повеље и писма</i>	Стојановић, Љ., <i>Старе српске повеље и писма</i> , I–1, I–2, Београд — Сремски Карловци 1929–1934.
SOF	Südost-Forschungen
Thallóczy, L. — Barabás, S., <i>CD Blagay</i>	Thallóczy, L. — Barabás, S., <i>A Blagay-család oklevélzára (Codex diplomaticus comitum de Blagay)</i> 1260–1578, Budapest 1897.
Thallóczy, L. — Horváth S., <i>CD Jajcza</i>	Thallóczy, L. — Horváth S., <i>Jajcza (bánság, vár és város) története 1450–1527</i> , Budapest 1915.

Fejér, G., CD	Fejér, G., <i>Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis</i> , I–X, Budae 1829–1844.
HZ	Historijski zbornik
CD Zichy	Nagy, I. — Véghely, D. — Kammerer, E. — Lukcsics, P., <i>Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vászonkeo</i> , I–XII, Budapest 1871–1931.
Članci i građa	Članci i građa za kulturnu istoriju severoistočne Bosne, Tuzla

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Исписи академика Пала Енгела: Komitatsarchiv Somogy, Familienarchiv Jankovich, Nr. 89; Архив породице Драшковић у Загребу, фасц. 19, бр. 9; Magyarorszag Leveltar, DL 73416.

BVA, TTD 16 (1476) — исписи и превод др Е. Мильковић-Бојанић.

Bosnien — Topographisch-statistische Übersicht, Wien 1874, 36 — Kriegsarchiev, KVII m 45–11.

КАРТОГРАФСКИ МАТЕРИЈАЛ

I. C. Müller — S. M. Ingen, Augustissimo Romanor. Imperatori Iosepho I Hungariae Regi Invictissimo *Mappam hanc Regni Hungariae, proptiis elementis fertiliissimi cum adjacentibus regnis et provinciis nova et accuratiori forma ex optimis schemis collectam*, 1710 — Sammlung Woldan, Österreichische Akademie der Wissenschaften, K–V (Bl).OE/HUN 84.

Anonymous, *Descriptio Regni Hungariae unacum aliis finitimis regionibus, ac provinciis etc.* (o. 1620) — Sammlung Woldan, Österreichische Akademie der Wissenschaften, K–V:OE/Hun 15(10).

A. Hirs vogelio, *Schlavoniae, Croatiae, Carniae, Istriae, Bosniae finitimarumque regionum nova descriptio*, Antverpiae 1572, Abraham Ortelius — Народна библиотека Србије — Кр.II–393.

Chr. Sgrothonum, *Nova Exactissimaque descriptio Danubii* (c. 1578) — Народна библиотека Србије — Кр.II — 357.

G. Mercator, *Sclavonia, Croatia, Bosnia cum Dalmatiae parte*, Antverpen 1634 — Народна библиотека Србије — Кр.II — 407.

M. Stier, *Landkarten des Konigreichs Ungarn...*, Vienae 1664 — Народна библиотека Србије — Кр.I — 40.

P. Coronelli — Jean Baptiste Nolin, *Le Royaume de Dalmatie, La Morlaquie, La Bosnie*, Paris 1696, Музей града Београда — I–1–759.

G. Delisle, *Carte particuliere de la Hongrie..., dressée sur les observations de Mr. le Comte Marsilli* — ÖAW, Sammlung Woldan — K-V (Bl).OE/Hun 90.

B. Homan, *Ex Archetypo Mülleriano...*, Regnorum Hungariae, Dalmatiae, Croatiae, Sclavoniae, Bosnae et Serviae, Nürnberg c. 1720, Sammlung Woldan, Österreichische Akademie der Wissenschaften, K–V (Bl). OE/HUN 98.

Marschkarte von Mittel-Europa, entworfen von k. und k. Generalquartiermeisterstabe, 1848, 1: 864.000, Sammlung Woldan, Österreichische Akademie der Wissenschaften, K–V (Bl): EU 1353 (18).

Plan eines Teiles am linken Ufer der Drina zwischen Belina und Ratscha, Österreichisches Staatsarchiv – Kriegsarchiv, B IX b 953.

Ausführliches Plan des ganzen Sau-Stroms, E. W. Durchlasser — F. C. Renner, 1729–36, Österreichisches Staatsarchiv – Kriegsarchiv, B IX b 198.

Plan des Sau-Stroms von Nardt bis Belgrad, mit allen Dorfschaften, Waldungen etc., 1736 — Österreichisches Staatsarchiv – Kriegsarchiv, B IX b 202.

ЕНЦИКЛОПЕДИЈЕ, РЕЧНИЦИ И ПРИРУЧНИЦИ

Азбучник Српске православне цркве по Радославу Грујићу, прир. Сл. Милеуснић, Београд 1993.

Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, I–III, Sarajevo 1988.

Влајинац, М., Речник наших ствари мера — у шоку векова, I–IV, Београд 1964–1974.

Der Neue Pauly. Enzyklopädie der Antike, XI Band, Hrsg. H. Cancik, H. Schneider, Stuttgart–Weimar 2001,

Enciklopedija Jugoslavije, 1–6, Zagreb 1980–1990.

Encyclopaedia Britannica, Delux Edition CD ROM 2004.

Imenik naseljenih mesta u FNR Jugoslaviji, Beograd 1951.

Jewish Encyclopedia, 1901–1906 (<http://www.jewishencyclopedia.com>).

Лексикон српског средњег века, прир. С. Ђирковић и Р. Михаљчић, Knowledge, Београд 1999.

Lexikon zur Geschichte Südosteuropas, Hrsg. E. Hösch, K. Nehring, H. Sundhaussen, Böhlau, Wien — Köln — Weimar 2004.

Mažuranić, V., Prinosi za hrvatski pravno-povijestni rječnik, I–II, Zagreb 1908–1922.

Марковић, Ј., Географске обласћи СФР Југославије, Београд 1970.

Недељковић, М., Годишњи обичаји у Срба, Београд 1990.

Недељковић, М., Календар српских народних обичаја и веровања — за проліт 1995, Ваљево 1994.

Речник српскохрватског књижевног и народног језика, I–XVII, САНУ, Београд 1959–.

Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, JAZU, Zagreb.

Симоновић, Д., Бошанички речник, Београд 1959

Словенска митологија. Енциклопедијски речник, ред. Н. И. Толстој — Љ. Раденковић, Zepter Book World, Beograd 2001.

Skok, P., Etimologiski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, I–IV, Zagreb 1971–1974.

Škaljić, A., Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku, Sarajevo 1957.

The Encyclopaedia of Islam, CD ROM Edition 2.0, Brill, Leiden 2003.

Hintz, W., Islamische Masse und Gewichte. Umgerechnet ins metrische System, Handbuch der Orientalistik, hrsgb. von B. Spuler, E.J. Brill, Leiden 1955.

Herkov, Z., Građa za financijsko-pravni rječnik feudalne epohe Hrvatske, I–II, Zagreb 1956.

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

- Agricola Georgius, *De re metallica*, Transl. from the first latin edition of 1556, by H. C. Hoover — L. H. Hoover, Dover Publication Inc., New York 1950.
- Alexander, J. Ch., *Toward a History of Post-Byzantine Greece: The Ottoman Kanunames for the Greek Lands circa 1500 — circa 1600*, Athens 1985.
- Aličić, A., *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine*, Islamski kulturni centar — Mostar 2008.
- Amatus Lusitanus, *Curationum medicinalium Centuria septem*, VI, дигитализовано издање: Gallica, Bibliothèque Nationale de France:
<http://visualiseur.bnf.fr/Visualiseur?Destination=Gallica&O=NUMM-53231>
(29.08.2005).
- Архиепископ Данило, *Животни краљева и архијепископија српских*, прев. Л. Мирковић, Београд 1937.
- Бабић, М. — Томовић, Г., *Сударосрпски најтици из Бијељине*, Miscellanea XXII (2004) 81–104.
- Baltić, J., *Godišnjak od dogadjaja i promine vrimena u Bosni 1754–1882*, prir. A. Zirdum, Sarajevo 1990.
- Barkan, Ö. L., *894 (1488–1489) yılı Cizyesinin Tahsilâtına ait Muhasebe bilânçoları*, Belgeler 1–1 (1964).
- Batinić, M., *Njekoliko priloga k bosanskoj crkvenoj poviesti*, Starine JAZU 17 (1885) 116–150.
- Barabás, S., *A római szent birodalmi széki gróf Teleki család oklevéltára*, I-II, Budapest 1895.
- Beldiceanu, N., *Recherche sur la ville ottomane au XVe siècle. Etudes et actes*, Bibliothèque archéologique et historique de l’Institute française d’archéologie d’Istanbul XXV, Paris 1973.
- Beldiceanu, N., *Les actes des premiers sultans conservé dans les manuscrits turcs de la Bibliothèque Nationale à Paris I* — Actes de Mehmed II et de Bayezid II du Ms. fonds turc ancien 39, École pratiques des Hautes Études VIe section, Paris — La Haye 1960.
- Bertrandon de la Brokijer, *Putopis „Putovanje preko mora kroz Palestinu, Malu Aziju, Srbiju i Francusku*, Prosveta, Beograd 1950 [reprint Čigoja, Beograd 2002].
- Bešlagić, Š., *Novopradađeni natpisi na stećima*, NS XII (1969) 133–148.
- Благојевић, М., Земљораднички закон. Средњовековни рукопис, САНУ — Одељење друштвених наука, Извори српског права XIV, Београд 2007.
- Bodenstein, G., *Povijest naselja u Posavini god. 1718–39*, GZM XIX (1907) 156–190, 360–389.
- Bojanić, D., *Turski zakoni i zakonski propisi iz XV i XVI veka za smederevsku, kruševačku i vidinsku oblast*, Istoriski institut, Beograd 1974.
- Бошков, В., *Турски документи о односу католичке и православне цркве у Босни, Херцеговини и Далмацији (XV–XVII век)* Споменик САНУ 131, Одељење историјских наука књ. 7, Београд 1992, 7–66.
- Brković, M., *Tri povelje knezova Bribirskih izdane bosanskom knezu Hrvatinu Stjepaniću*, Radovi JAZU u Zadru 32 (1990) 139–153.

- Vakufname iz Bosne i Hercegovine (XV i XVI vijek)* ur. L. Gejzić, Mon. Turcica V, Serija III, Orijentalni institut u Sarajevu 1985.
- Vego, M., *Zbornik srednjovjekovnih natpisa BiH*, I–IV, Sarajevo 1960–1972.
- Wenzel, G., *Magyar diplomáciai emlékek az Anjou-korból (Acta extera Andegavensis)*, I–III, Budapest 1874–1876.
- Wenzel, G., *Arpád-kori új okmánytár (Codex diplomaticus Arpadianus continuatus)*, I–XII, Budapest 1860–1874.
- Веселиновић, А., *Дубровачко Мало веће о Србији (1415–1460)*, Историјски институт САНУ, Грађа –књ. 33, Извори за историју српског народа у средњем веку књ. 1, Београд 1997.
- Византијски извори за историју народа Југославије*, I–VI, Византолошки институт САНУ, Београд 1955–1986.
- Gelcich, J. — Thallóczy, L., *Diplomatatarum relationae Reipublicae Ragusanae cum regno Hungariae*, Budapest 1887.
- Decreta regni Hungariae, Gesetze und Verordnungen Ungarns 1301–1457*, eds. F. Döry — G. Bónis — V. Bácskai, Akadémiai Kiadó, Budapest 1976.
- Die osmanische Chronik des Rustem Pascha*, vorgelegt von L. Forrer, Leipzig 1923.
- Динић, М., *Вести Ебержарда Виндекеа о Босни*, ИЧ 1 (1935) 325–367.
- Динић, М., *Одлуке већа Дубровачке републике*, I–II, Београд 1951–1964.
- Динић, М., *Грађа за историју Београда у средњем веку*, II, Београд 1958.
- Динић, М., *Из Дубровачког архива*, III, Београд 1967.
- Ђукановић, М., *Маглајски документи A. Махмудагића*, Анали Филолошког факултета у Београду 6 (1966) 446–458.
- Evlijā Čelebi, *Putopis. Odlomci o jugoslovenskim zemljama*, prevod, uvod i komentar H. Šabanović, Veselin Masleša, Sarajevo 1979.
- Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, hzr. S. A. Kahraman, Y. Dağlı. 6. Kitap, İstanbul 2002.
- Еlezoviћ, Г., *Турски извори за историју Југословена. Два турска хроничара из 15. века*. 1. Ашик Џаша заде, 2. Дурсун бег, Браство 26 (1932) 50–125.
- Еlezoviћ, Г., *Турски сјоменици 1348–1520*, I, 1, СКА, Београд 1940.
- Evans, A. Dž., *Kroz Bosnu i Hercegovinu peške tokom pobune 1875*, Sarajevo 1965.
- Енгел, Ј. Ш., *Опис Краљевине Славоније и Војводства Срема*, прев. В. Стојић, Матица српска, Нови Сад 2003.
- Животи краљева и архијерискога српских*, написао архиепископ Данило други, издао Ђ. Даничић, Загреб 1866.
- Zlatović, S., *Izvještaj o Bosni god. 1640. o. Pavla iz Rovinja*, Starine JAZU 23 (1890) 1–38.
- Ивић, А., *Сјоменици Срба Срба у Угарској, Хрватској и Славонији током XVI и XVII столећа. Први део (1527–1600)*, Књиге Матице српске бр. 36. и 37, Зборник историјских докумената III, Нови Сад 1910.
- Istvánffy, M., *Regni Hungariae Historia*, Libri XXXIV, Cologne 1724.
- Јачов, М., *Списи Тајног ватиканског архива XVI–XVIII века*, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа САНУ, књ. 22, Београд 1983.
- Jelenić, J., *Spomenici kulturnog rada bosanskih franjevaca (1437–1878)*, Starine JAZU 36 (1918) 81–162.
- Jelenić, J., *Dva ljetopisa Bosne Srebrne*, GZM 30 (1918) 115–128.

- Jorga, N., *Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades au XV siècle*, I-II, Paris 1899.
- Kanuni i kanun-name za bosanski, hercegovački, zvornički, kliški, crnogorski i skadarski sandžak iz XV i XVI vijeka*, prir. B. Đurđev, N. Filipović, H. Hadžibegić, M. Mujić i H. Šabanović, Sarajevo 1957.
- Кинам, Јован, *Списи о историји*, прев. Н. Радошевић–Максимовић, коментар Ј. Калић, ВИИНЈ IV, Београд 1970, 1–105.
- Kovačević, E., *Hududnama Bosanskog vilajeta prema Austriji poslije Karlovačkog mira*, (kritičko izdanje teksta), POF XX–XXI (1970–71) 365–435.
- Костић, П., *Документи о буни смедеревског епископа Павла йоштијив йошчињавања Пећке јатријаршије Охридској архијепископији*, Споменик СКА 56 (1922) 32–39.
- Kukuljević, I., *Izvadci listinah i poveljah bosanskih*, Arkiv za povestnicu jugoslavensku II (1852) 1–40.
- Kreševljaković, H. — Kapidžić, H., *Vojno-geografski opis Bosne pred Dubički rat od 1785*, Naučno društvo NR BiH, Građa VII, Odjeljenje Istorisko-filoloških nauka knj. 5, Sarajevo 1957.
- Kuripecić, B., *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530*, prev. Đ. Pejanović, Sarajevo 1950 [reprint Čigoja –Beograd 2001].
- Laszowski, E., *Monumenta Habsburgica* I (1526–1530), II (1531–1540), Zagreb 1914–1916.
- Lastrić, F., *Pregled starina bosanske provincije*, Sarajevo 1977.
- Lašvanin, Fra Nikola, *Ljetopis*, prir. i prev. I. Gavran, Sarajevo 1981.
- Летопис Јоша Дукљанина, уредио Ф. Шишћић, Посебна издања СКА, Београд 1928.
- Lučić, J., *Spisi dubrovačke kancelarije*, II, Zagreb 1984.
- Ljubić, Š., *Listine o odnošajih izmedju Južnog Slavenstva i Mletačke Republike*, I–X, Zagreb 1861–1891.
- Макушев, В., *Историјски симболици Јужних Словена и околних народа*, II, Београд 1882.
- Mályusz, E., *Zsigmond-kori Oklevélétár*, I–V, Budapest 1951–1997.
- Марковић, Б., *Закон о рудницима десетоћа Стефана Лазаревића*, Споменик САНУ 126, Одељ. друштвених наука 24 (1985).
- Mesić, M., *Grada mojih razprava u „Radu“*, Starine 5 (1873) 109–280.
- М(илобар), Ф., *Два савремена извјештаја о Босни из прве половине стотине*. Библији М. Маравић и Б. Кашић, ГЗМ 16 (1904) 251–266.
- Miklosich, F., *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii, Vindobonae* 1858 (репринт: Београд 2006²).
- Missale Hervoiae Duci Spalatensis croatico-glagoliticum*, ed. B. Grabar, A. Nazor, M. Pantelić, sub red. V. Štefanić, Zagreb — Ljubljana — Grac 1973 (фототипско издање).
- Митровић, К., *Пећки писама десетоћа Вука Гргуревића*, Браницевски гласник 3–4 (2006) 63–83.
- Михаиловић, Константин, из Острвице, *Јаничарове усвојене*, предговор и превод Ђ. Живановић, Просвета, Београд 1966.
- Михаљчин, Р., *Повеља краља Стефана Твртка I Котроманића кнезу и војводи Хрвоју Вукчићу Хрватинићу*, СКА 1 (2002) 117–129.

- Monumenta Cartographica Jugoslaviae I — Tabula Peutingeriana*, приредио Г. Шкрапинић, Историјски институт, Посебна издања књ. 17, Београд 1975.
- Monumenta Ragusina — Libri Reformationum*, I—V, Zagreb 1879—1897.
- Mønnesland, S., *1001 Days — Bosna i Hercegovina slikom i riječju kroz stoljeća, Cypress*, Oslo 2001.
- Мргић, Ј., *Писмо жујана Драгише Дињичића кнезу Вукашину и војводи Вукмиру Златионосовићу*, ССА 6 (2007) 201—207.
- Мргић-Радојчић, Ј., *Повеља бана Стјепанова II великог кнезу Гргуру Стјепановићу 1329/30*, ССА 3 (2004) 19—33.
- Мргић-Радојчић, Ј., *Повеља бана Стјепанова II Котроманића кнезу Вуку и Павлу Вукосавићу 1351*, ССА 1 (2002), 79—92.
- Мргић-Радојчић, Ј., *Повеља бана Твртка кнезу Вуку Хрватинићу, 11. август 1366*, ССА 2 (2003) 167—184.
- Muhimme defteri. Dokumenti o našim krajevima*, прир. Е. Ковачевић, Оријентални институт — *Monumenta Turcica IV*, Сарајево 1985.
- McGowan, B., *Sirem Sancağı Mufassal Tahrir Defteri*, Ankara 1983.
- Nagy, I., et al., *Hazai Oklevélter 1234—1536*, Budapest 1879.
- Nagy, I. et al., *Hazai Okmánytár (Codex diplomaticus patrius)*, I—VIII, Gyor — Budapest 1865—1891.
- Nagy, I. — Nyári, A., *Magyar diplomáciai emlékek Mátyás király korából (Acta extera)*, I—III, Budapest 1875—1877.
- Nagy, I. — Véghely, D. — Kammerer, E. — Lukcsics, P., *Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vásonkeo*, I—XII, Budapest 1871—1931.
- Новаковић, Ст., *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912, 2006².
- Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine*, обрадио А. Хандзић, sv. I/1, I/2, II (обрадиле С. Бузов, Л. Гаџић), III (обрадила А. Купусовић), Босњачки институт Зурх, Одјел Сарајево и Оријентални институт у Сарајеву, Сарајево 2000.
- Орбин, Мавро, *Краљевсјиво Словена*, Београд 1968, Зрењанин 2006².
- Orbini, Mavro, *Kraljevstvo Slavena*, prev. С. Husić, прир. F. Šanjek, Zagreb 1999.
- Пантелић, Д., *Војно-географски описи Србије пре Кочину крајину 1783. и 1784. године*, Споменик СКА LXXXII (1936) 1—153.
- Pesty, F. — Ortvay T., *Oklevelek Temesvármegye és Temesvár város történetéhez*, I, Poszony 1896.
- Pliny, *Natural History*, vol. VIII (Libri XXVIII—XXXII), Engl. transl. in ten volumes by W. H. S. Jones, Cambridge — Harvard University Press, London 1975.
- Порфирионит, Константин, *Спис о народима*, прев. и ком. Б. Ферјанчић, ВИИНЈ II, Београд 1959.
- Приче француских џујоиписаца са џујиа по османском Босни, прир. и прев. М. Капаулац, Нови Сад 1998.
- Pray, Georgius, *Epistolae procerum regni Hungariae I (1491—1711)*, Posonii, 1806.
- Пуцић, М., *Споменици српски од 1395. до 1423.*, I—II, Београд 1858—1862.
- Радојчић, Н., *Законик цара Стефана Душана*, Београд 1960.
- Радонић, Ј., *Дубровачка актија и повеље I*, Београд 1934.
- Rački, F., *Popis župa zagrebačke biskupije 1334. i 1501. godine*, Starine JAZU 4 (1872) 201—229.

- Rački, F., *Prilozi za sbirku srbskih i bosanskih listina*, Rad JAZU 1 (1867) 124–163.
- Rudić, C., *Повеља краља Дабише кћерци Стјани*, ССА 4 (2005) 173–192, са снимком.
- Самарџић, Р., *Београд и Србија у савременима француских савременика (XVI–XVII век)*, Београд 1961.
- Sanudo, M., *Odnošaji skupnovlade mletačke prama Južnim Slavenom*, Arkiv za povjesnicu jugoslavensku 6, U Mletcih 1863.
- Smičiklas, T., *Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije, (Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae)*, I–XVIII, Zagreb 1904–1990.
- Соловјев, А., *Одабрани сноменици српског права*, Београд 1926.
- Stipićić, J. — Šamšalović, M., *Isprave u Arhivu Jugoslavenske akademije*, Zbornik HI JAZU 2 (1959); 3 (1960); 4 (1961).
- Стојановић, Ј., *Старе српске ћовеље и ћисма*, I–1, I–2, Београд — Сремски Карловци 1929–1934.
- Стојановић, Ј., *Стари српски зетиси и најтијиси*, 1–6, Београд — Сремски Карловци 1902–1926.
- Стојановић, Ј., *Стари српски родослови и леђтијиси*, Београд — Сремски Карловци 1927.
- Тадић, Ј., *Писма и упућенства Дубровачке републике*, I, Београд 1935.
- Thallóczy, L., *Istraživanja o postanku Bosanske banovine s naročitim obzirom na povejje körmendskog arkiva*, GZM 18 (1906) 401–444.
- Thallóczy, L., *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, München—Leipzig 1914.
- Thallóczy, L. — Áldásy, A., *Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára. 1198–1526*, Budapest 1907.
- Thallóczy, L. — Horváth S., *Also-Szlavoniai okmánytár: (Dubicza, Orbasz és Szana Vármegyék) 1244–1710*, Budapest 1912.
- Thallóczy, L. — Horváth S., *Jajcza (bánság, vár és város) története 1450–1527*, Budapest 1915.
- Thallóczy, L. — Barabás, S., *A Blagay-család oklevéltára (Codex diplomaticus comitum de Blagay) 1260–1578*, Budapest 1897.
- Teleki, J., *Hunyadiak kora Magyarországon*, X–XI, Pest 1853, 1855.
- Todorov, N. — Velkov, A., *Situation démographique de la Péninsule balkanique (fin du XVe s. début du XVIe s.)* Academie Bulgare des Sciences — Institut d'Etudes Balkaniques, Sofia 1988.
- Truhelka, Č., *Tursko-slovjenksi spomenici dubrovačke arkive*, GZM XXIII (1911) 70–119.
- Truhelka, Č., *Fojnička hronika*, GZM XXI (1909) 443–459.
- Theiner, A., *Vetera monumenta Slavorum Meridionalium historiam illustrantia*, I, Romae 1863.
- Thurocz, J. de, *Chronica Hungarorum*, I. Textus, ed. E. Galántai — J. Kristó, Budapest 1985.
- Fejér, G., *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, I–X, Budae 1829–1844.
- Fermendžin, E., *Acta Bosnae potissimum ecclesiastia ac civilis (925–1752)* Zagrabiae 1892.
- Fraknói, V., *Mátyás Király levelei*, I–II, Budapest 1895.

- Handžić, A., *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka (iz 1519. i 1533. godine)*, ANU-BiH-SANU, Sarajevo 1986.
- Handžić, A., *Opširni popis nahije Sokol u Zvorničkom sandžaku 1548. godine*, Gračanički glasnik 20 (2005) <<http://www.glasnik.gracanica.net/arhiva/20>>.
- Хаџибегић, Х., *Канун-нама султана Сuleјмана Законодавца*, ГЗМ н.с. 4–5 (1950) 295–382.
- Хиландарски медицински кодекс бр. 517, предговор Р. Катић, Народна библиотека Србије, Београд 1980.
- Хиландарски медицински кодекс бр. 517. Превод*, предговор Р. Катић, Народна Библиотека Србије, Београд 1989.
- Hodinka, A., *Tanultmányok a bosnyák-diakovári püspökség történetéből*, Budapest 1898.
- Horvat, K., *Monumenta historica nova historiam Bosne et provinciarum vicinarum illustrantia*, GZM 21 (1909) 1–104, 313–424.
- Chronica Ragusina Junii Resti*, dig. N. Nodilo, Zagrabiae 1893.
- Чремошник, Г., *Канцелариски и нотарски споменици*, I, Београд 1937.
- Шабановић, Х., *Турска извори за историју Београда*, књ. 1, св. 1, *Турска кайтарашарски ћојиси Београда и околине 1475–1566*, Београд 1964.
- Šamić, M., *Francuski putnici u Bosni na pragu XIX stoljeća*, Sarajevo 1966.
- Шафарик, Ј., *Србски леђојисац из јошетника XVI–ог сијекутија*, Гласник ДСС V (1853) 49–58.
- Šišić, F., *Nekoliko isprava iz početka XV stoljeća*, Starine JAZU 39 (1938) 130–320.
- Šidak, J., *Nova građa o akciji rimske kurije u Bosni 1245*, HZ XXVII–XXVIII (1974–75) 319–329.
- Šišić, F., *Rukovet spomenika o hercegu Ivanišu Korvinu i o borbama Hrvata s Turcima (1473–1490)*, Starine JAZU 37 (1934) 189–344; Starine JAZU 38 (1937) 1–180.
- Šišić, F., *Hrvatski saborski spisi*, I–II, Zagreb 1912–1915.
- Šunjić, M., *Trogirske izvještaje o turskom osvojenju Bosne (1463)* Glasnik AD BiH 29 (1989) 139–157.
- Šurmin, Đ., *Hrvatski spomenici*, I, Zagreb 1898.

ЛИТЕРАТУРА

- Abulafia, D., *Introduction: Seven Types of Ambiguity c. 1100 – c. 1500*, у: *Medieval Frontiers: Concepts and Practices*, eds. D. Abulafia — N. Berend, Selected papers of a colloquium held Nov. 1998 at St. Catherine's College, Cambridge, Ashgate 2002, 1–34.
- Adamček, J., *Agrarni odnosi u Hrvatskoj od sredine XV do kraja XVII stoljeća*, Zagreb 1980.
- Adanir, F., *Tradition and Rural Change in Southeastern Europe During Ottoman Rule, у: The Origins of Backwardness in Eastern Europe*, ed. D. Chirot, University of California Press 1989, 131–176.
- Ајдачин, Д., *Земљораднички и хришћански календар балканских Словена*, Кодови словенских култура 5 (2000) 127–130.

- Alexander, J. C., *Counting the Grains: Conceptual and Methodological Issues in Reading the Ottoman Mufassal Tahrir Defters*, Arab Historical Review for Ottoman Studies 19–20 (1999) 55–70.
- Алексић, А., *Мачва с нарочитим њогледом на йојлавне ѡрилике*, Гласник СУД 72 (1881) 1–106.
- Allen, R., *Economic Structure and Agricultural Productivity in Europe 1300–1800*, European Review of Economic History 3 (2000) 1–25.
- Alföldy, G., *Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien*, Budapest 1965.
- Anane, R., *Data Mining and Serial Documents*, Computers and Humanities 35 (2001) 299–304.
- Andđelić, P., *Bobovac i Kraljevska Sutjeska*, Sarajevo 1973.
- Andđelić, P., *Krunidbena i grobna crkva bosanskih vladara u Milima (Arnautovićima)*, GZM n.s. — Arheologija XXXIV (1979) 183–247.
- Andđelić, P., *O usorskim vojvodama i političkom statusu Usore u srednjem vijeku*, Prilozi 13 (1977) 17–45.
- Andđelić, P., *Postojbina i rod Divoša Tihoradića*, Slovo 25–26 (1976) 231–239.
- Andđelić, P., *Srednjovekovna župa Krivaja ili Kamenica*, у: исти, *Studije o teritorijalno-političkoj organizaciji srednjovjekovne Bosne*, Sarajevo 1982, 205–220.
- Andđelić, *Ubikacija oblasti Trebotića*, у: исти, *Studije o teritorijalnoj organizaciji srednjovjekovne Bosne*, Sarajevo 1982, 173–204.
- Бабић, А., *О односима вазалитета у средњовјековној Босни*, ГИД БиХ 6 (1954) 29–44 (= у: исти, *Iz istorije srednjovjekovne Bosne*, Sarajevo 1972).
- Baker, A. R. H., *Geography and History — Bridging the Divide*, Cambridge Studies in Historical Geography 36, Cambridge University Press 2003.
- Ballif, Ph., *Wasserbauten in Bosnien und der Hercegovina*, II, Wien 1899.
- Barta, G., *A Forgotten Theatre of War 1526–1528 (Historical Events preceding the Ottoman–Hungarian Alliance of 1528)*, у: *Hungarian–Ottoman Military and Diplomatic Relations in the Age of Süleyman the Magnificent*, eds. G. Dávid — P. Fodor, Budapest 1994, 93–130.
- Basler, Đ., *Zvonik (Zvornik) — Stari grad na Drini*, GZM n.s. — Istorija i Etnologija X (1955) 73–83; XI (1956) 243–277.
- Basler, Đ., *Ivanjsko polje. Gornji tok Ukraine*, GZM n.s. — Arheologija VII (1952) 411–424.
- Basler, Đ., *Stari grad Srebrnik i problematika njegove konzervacije*, GZM n.s. — Arheologija IV (1957) 110–129.
- Basler, Đ., *Stari gradovi u Majevici i Trebovcu*, Članci i građa IX (1972) 59–64.
- Баум, М., *Жућа Соли*, Članci i građa 1 (1957) 7–37.
- Беговић, М., *Вакуфи у Југославији*, Посебна издања САН, књ. CCCLXVI, Одељење друштвених наука књ. 44, Београд 1963.
- Bejtić, A., *Nova Kasaba u Jadru*, GDI BiH XI (1961) 225–249.
- Beldiceanu, N., *Les Valaques de Bosnie à la fin du XVe siècle et leurs institutions*, Turcica VII (1975) 122–134.
- Beldiceanu, N., *Le vozarlig: une institution ponto-danubienne*, SOF 32 (1973) 73–90.
- Berend, N., *Medievalists and the Notion of the Frontier*, The Medieval History Journal Vol. 2, No. 1 (1999) 55–72.

- Bechmann, R., *Trees and Man. The Forest in the Middle Ages*, New York 1990.
- Birnbaum, H., *Slavische Landnahme*, у: *Lexikon zur Geschichte Südosteuropas*, Hrsg. E. Hösch, K. Nehring, H. Sundhaussen, Böhlau, Wien — Köln — Weimar 2004, 627—629.
- Благојевић, М., *Босанско Завршије*, Зборник ФФ у Београду 14—1 (1979) 129—144.
- Благојевић, М., *Влашки кнезови, премиђури и челници у држави Немањића и Котроманића (XIII—XIV век)* у: *Споменица Милана Васића*, Споменица АНУРС књ. 2, Одјељење друштвених наука књ. 14, Бања Лука 2005, 43—77.
- Благојевић, М., *Град и жупа — међе градског друштва*, у: *Социјална структура српских градских насеља (XII—XVIII век)*, Одјељење за историју ФФ у Београду, Народни музеј у Смедереву, Београд — Смедерево 1992, 67—84.
- Благојевић, М., *Државна управа у српским средњовековним земљама*, Београд 1997.
- Благојевић, М., „*Закон свећога Симеона и свећога Саве*“, у: *Сава Немањић — Свети Сава*, Београд 1979, 129—166 (= исто, у: *Немањићи и Лазаревићи и српска средњовековна државност*, Београд 2004, 191—246).
- Благојевић, М., *Земљорадња у средњовековној Србији*, друго, изменено и допуњено издање, Београд 2004.
- Благојевић, М., *Насеља у Мачви и њиштање српско-угарске границе*, у: *Ваљево — постланак и усјон градског средишта*, Ваљево 1994, 78—92.
- Благојевић, М., *Планине и ѡашњац у средњовековној Србији*, ИГ 2—3 (1966) 2—95.
- Благојевић, М., *Подриње измену српских средњовековних држава*, у: *Дрина*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 2005, 29—67.
- Благојевић, М., *Северна граница босанске државе у XIV веку*, у: *Босна и Херцеговина од средњег века до најновијег времена*, Међународни научни скуп, 13—15. децембар 1994, Зборник радова 12, Историјски институт САНУ, Београд 1995, 59—76.
- Благојевић, М., *Соће — основни порез средњовековне Србије*, Глас САНУ 390, Одјељење историјских наука 11 (2001) 1—44.
- Благојевић, М., *Средњовековни забел*, ИЧ 14—15 (1966) 1—17.
- Благојевић, М., *Српске удеоне кнегевине*, ЗРВИ 36 (1997) 45—62.
- Благојевић, М. — Медаковић, Д., *Историја српске државности*, I, Нови Сад 2000.
- Божић, И., *Дубровник и Турска у XIV и XV веку*, Посебна издања САН, књ. СС, Историјски институт, књ. 3, Београд 1952.
- Божић, И., *Колебања Махмуд-ћашие Анђеловића*, Прилози КЈИФ, књ. 41, 3—4 (1975) 159—171.
- Bösendorfer, J., *Crtice iz slavonske povijesti*, Osijek 1910.
- Бојанић, С., *Забаве и свећковине у средњовековној Србији*, Београд 2005.
- Bojanović, D., *Dve godine istorije bosanskog krajišta (1479. i 1480) — prema Ibn Kemalu, POF 14—15 (1964—65) 33—50.*
- Бојанић, Д., *Јадар у XVI и XVII веку*, у: *Јадар у прошlosti*, Лозница 1985, 77—190.
- Бојанић, Д., *Круйањ и Рађевина у XVI и XVII веку*, у: *Рађевина у прошlosti*, Београд 1986, 131—185.
- Бојанић, Д., *О Новобрдској госпошти*, ИЧ 29—30 (1982—83) 117—127.
- Bojanovski, I., *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, Djela ANUBiH, knj. LXVI, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 6, Sarajevo 1988.

- Bojanovski, I., *Dobor u Usori*, NS XIV–XV (1981) 11–35.
- Bojanovski, I., *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Djela ANUBiH knj. XLVII, Centar za balkanoška ispitivanja knj. 2, Sarajevo 1974.
- Bojanovski, I., *Neki rezultati proučavanja srednjovjekovnih gradova u Bosni s posebnim osvrtom na transformaciju burga u artiljerijsku tvrđavu*, NS XVIII–XIX (1989) 109–118.
- Bojanovski, I., *Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji (s posebnim obzirom na područje Bosne i Hercegovine)* III – Prilog proučavanju antičkih naselja i komunikacija u Istočnoj Bosni, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH XIX (17) (1981) 125–197, sa kartom puteva.
- Bojanovski, I., *Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji (s posebnim obzirom na područje Bosne i Hercegovine)* IV – Rimska cesta Siscia – Sirmium (Tab. Peut.) i njena topografija (arheološko-topografska studija) Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH XXII (20) (1984) 145–265, sa kartom puteva.
- Bojanovski, I., *Rimska cesta dolinom Bosne i njezina topografija*, Radovi sa simpozijuma „Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura“, Izdanja Muzeja grada Zenice III, Zenica 1973, 393–415.
- Bojanovski, I., *Stari grad Maglaj – Istraživački i konzervatorski radovi 1962. i 1963.* g., NS X (1965) 61–95.
- Босна и Херцеговина*, Енциклопедија Југославије, 2, Загреб 1980².
- Boškov, V., *Pitanje autentičnosti fojničke ahd-name Mehmeda II iz 1463. godine*, GDI BiH 28–30 (1977–79) 87–105.
- Бошков, М., *Монаси из Пайраће на њоседима йородиџе Хане Десйојловне у Литићи*, Истраживања 16, Нови Сад 2005, 67–90.
- Braudel, F., *Les Structures du Quotidien: le Possible et l'Impossible. Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XV–XVIII e siècle*, I, Paris 1979.
- Brodel, F., *Strukture svakodnevnicе: moguće i nemoguće. Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV do XVIII veka*, I, Beograd 2007.
- Brodel, F., *Igre razmene. Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV do XVIII veka*, II, Beograd 2007.
- Brunner, K., *Continuity and Discontinuity of Roman Agricultural Knowledge in the Early Middle Ages*, y: *Agriculture in the Middle Ages. Technology, Practice, and Representation*, ed. D. Sweeney, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 1995, 21–40.
- Bryer, A., *The Means of Agricultural Production: Muscle and Tools*, y: *The Economic History of the Byzantine Empire*, ed. A. Laiou, Dumbarton Oaks – Washington D.C. 2002, 101–113 [www.doaks.org/etexts.html (3. 5. 2005)].
- Бубало, Ђ., *Библиографија радова академика С. Ђирковића*, CCA 3 (2004) XIX–LXIII.
- Бутуровић, Ђ., *Герз Иљас – Ђерзелез према хисторијским изворима из XV, XVI и XVII вијека*, Прилози за КЈиФ 41, 3–4 (1975) 172–186.
- Vaniček, F., *Spezialgeschichte der Militärgrenze*, I–IV, Wien 1875.
- Васић, М., *Земља Павловића у свјетлу турских извора*, у: Зборник радова са научног скупа: *Земља Павловића. Средњи вијек и период турске владавине*,

- Академија наука и уметности Републике Српске, Научни скупови књ. V, Одјељење друштвених наука књ. 7, Бања Лука — Српско Сарајево 2003, 305–326.
- Васић, М., *Кнеџине и кнезови тимарлије у Зворничком санџаку у XVI вијеку*, ГИД БиХ 10 (1949–1959) 247–278.
- Vasić, M., *Martolosi i jugoslovenskim zemljama pod turskom vlašću*, Sarajevo 1967.
- Vasić, M., *O knežinama Bakića pod turskom vlašću*, GDI BiH 9 (1957) 221–239.
- Веселиновић, А., *Граница између Србије и Босне у XV веку*, у: *Босна и Херцеговина од средњег века до новијег времена*, САНУ — Историјски институт, Београд 1995, 87–100.
- Веселиновић, А., *Држава српских деспота*, Београд 1995, 2006².
- Vego, M., *Naselja srednjovjekovne bosanske države*, Sarajevo 1957.
- Винавер, В., *Прилози историји тимеништима мештала, цена и надница (средњовековни Дубровник)*, ИГ 1–2 (1960) 51–97.
- Vinaver, V., *Trgovina bosanskim robljem tokom XIV veka u Dubrovniku*, Analji Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku (1953) 125–146.
- Visoko i okolina kroz historiju*, I, Visoko 1984.
- Urbanus, M., *Ratarstvo u Slavonskoj Posavini krajem 17. stoljeća*, Scrinia Slavonica 2 (2002) 202–260.
- Vries, J. de, *Histoire du Climat et Economie: des faits nouveaux, une interpretatione differente*, Annales ESC 32–2 (1977) 218–223.
- Vries, J. de, *The Industrial Revolution and the Industrious Revolution*, The Journal of Economic History, Vol 54, No. 2 (1996) 249–270.
- Walther, F. — Wolf, N., *Codices illustres — The world's most famous illuminated manuscripts*, Taschen 2001.
- Webber, M. J. — Symanski, R. — J. Root, *Toward a Cognitive Spatial Theory*, Economic Geography 51–2 (1974) 100–116.
- Wenzel, G., *Okmánytár Ozorai Pipó történetéhez*, Magyar Történelmi Tár, Budapest 1884.
- Wilkes, J. J., *Dalmatia*, London 1969.
- Winiwarter, V., *Zwischen Himmel und Erde. Umwelthistorische Aspekte landwirtschaftlicher Kalender*, у: Hrsg. M. Niederkorn — W. Hameter — M. Scheutz, *Ideologisierte Zeit. Kalender und Zeitvorstellungen im Abendland von der Antike bis zur Neuzeit*, Innsbruck 2005, 276–294.
- Witt, J. M. J. de, *Millet*, у: *The Cambridge World History of Food* I, eds. K. F. Kiple — K. C. Ornelas, Cambridge University Press 2000, 112–121.
- Wormer, E. J., “A Taste for Salt in the History of Medicine”, Science Tribune Article March 1999: <http://www.tribunes.com/tribune/sel/worm.htm>.
- Гавrilовић, Ј., *Дрина и њене притоке*, у: *Дрина*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 2005, 205–247.
- Galloway, P. R., *Long-term fluctuations in climate and population in pre-industrial era, Population and Development Review*, Vol. 12, No. 1 (1986) 1–24.
- Garrison, W. L. — Marble, D. F., *The Spatial Structure of Agricultural Activities*, Annals of the Association of American Geographers 47–2 (June 1957) 137–144.
- Гецић, М., *Дубровачка прговина со љубу*, Зборник ФФ у Београду III (1955) 95–152.
- Gimpel, J., *La révolution industrielle du Moyen Age*, Paris 1975.

- Грђић Ђелокосић, Л., *Српска народна јела у Херцеговини и у Босни*, СЕЗ књ. 10 — Живот и обичаји народни књ. 6, Београд 1908, 70–118.
- Georgijević, S., *Šuma – Gora – Planina*, Balkanološke studije I, Niš 1967, 9–43.
- Goldstein, I., *Bizantski izvori o osmanskom osvajaju Bosne*, у: *Zbornik radova o fra Andželu Zvizdoviću*, Sarajevo — Fojnica 2000, 229–227.
- Gradeva, R., *Ottoman Policy Towards Christian Church Buildings*, Etudes balkaniques 4 (1994) 14–36.
- Gradeva, R., *The activities of a kadi court in eighteenth-century Rumeli: the case of Hacıoğlu Pazarcık*, у: *The Ottoman Empire in The Eighteenth Century*, Oriente Moderno XVIII (LXXIX), 1 (1999) 177–190.
- Grigg, D., *The Nutritional Transition in Western Europe*, Journal of Historical Geography 22/1 (1995) 247–261.
- Grozdanova, E., *Bergleute (Madenci), Salzgewinner (Tuzcu) und Celeps als Bevölkerungsgruppen mit Sonderpflichten und Sonderstatus im Osmanischen Reich. Versuch einer vergleichenden Analyse*, SOF 56 (1997) 105–121.
- Grozdanova, E., *Salt Production along the West Coast of the Black Sea*, Archiv orientální, (2001) 165–172.
- Грујић, Р., *Православна српска црква*, Београд 1995².
- Грчић, М. — Грчић, Љ., *Мачва, Шабачка Посавина и Поцерина*, Београд 2002.
- Dávid, G. — Fodor, P., *Hungarian — Ottoman Peace Negotiations in 1512–1514*, у: *Hungarian — Ottoman Military and Diplomatic Relations in the Age of Süleyman the Magnificent*, eds. G. Dávid — P. Fodor, Budapest 1994, 9–46.
- Deroko, D. J., *Drina — geografsko-turistička monografija*, Novi Sad 1939; Beograd 2001².
- Димитријевић, Р. — Симоновић, П., *Биљни и животињски свет — Ихтиофауна*, у: *Дрина*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 2005, 276–281.
- Динић, М., *Браничево у средњем веку*, у: исти, *Српске земље у средњем веку*, Београд 1978, 84–112.
- Динић, М., *Власићи у време десетоговине*, Зборник ФФ у Београду X-1 (1969) 237–242.
- Динић, М., *Државни сабор средњовековне Босне*, Београд 1955 (= у: исти, *Из српске историје средњег века*, Београд 2003, 229–304).
- Динић, М., *Дубровачка средњовековна караванска превозница*, у: исти, *Српске земље у средњем веку*, Београд 1978, 301–330.
- Динић, М., *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни I*, Београд 1955 (= у: исти, *Из српске историје средњег века*, Београд 2003, 457–551).
- Динић, М., *Земље „херцега од Светог Саве“*, у: исти, *Српске земље у средњем веку*, Београд 1978, 178–269.
- Динић, М., *Јован Ангел „dominus Syrmiae“*, Гласник Историског друштва у Новом Саду 4 (1931) 301.
- Динић, М., *Однос краља Милутине и Драгутина*, ЗРВИ 3 (1955) 49–80.
- Динић, М., *Сребрник крај Сребрнице*, у: исти, *Српске земље у средњем веку*, Београд 1978, 361–364.
- Динић, М., *Средњовековни Срем*, у: исти, *Српске земље у средњем веку*, Београд 1978, 270–284.

- Dinić, D., *Uticaj kuge 1348. na privrednu Dubrovnika*, Godišnjak FF u Novom Sadu V (1960) 11–33.
- Динић-Кнежевић, Д., *Миграције становништва из јужнословенски земља у Дубровник током средњег века*, САНУ — Огранак у Новом Саду, ФФ у Новом Саду, Нови Сад 1995, 15–33.
- Dinić-Knežević, D., *Prilog proučavanju migracija našeg stanovništva u Italiju tokom XIII i XIV veka*, Godišnjak FF u Novom Sadu XVI-1 (1973) 40–61.
- Динић-Кнежевић, Д., *Промет јасићарица између Дубровника и ближег zaleђа у средњем веку*, Годишњак ФФ у Новом Саду XII-1 (1969) 73–87.
- Dinić-Knežević, D., *Sremski Brankovići*, Istraživanja 4 (1975) 5–46.
- Dirlmeier, U. — Fouquet, G. — Fuhrmann, B., *Europa im Spätmittelalter 1215–1378*, München 2003.
- Doorn, P. K., *Population and Settlement in Central Greece: Computer Analysis of Ottoman Registers of the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, у: *History and Computing*, II, ed. P. Denley, Manchester University Press 1989, 193–208.
- Drljača, D., *Valjanje i stupanje sukna u Bosni i Hercegovini*, GZM n.s. — Etnologija 14 (1959) 61–76.
- Дукић, Д., *Сава — јошамошка студија*, Београд 1957.
- Дробњаковић, Б., *Воденице на Дрини и на њеним притокама*, Гласник Етнографског музеја 8 (1933) 1–10.
- Дробњаковић, Б., *Риболов на Дрини*, Етнографски музеј у Београду, Посебна издања књ. 4, Београд 1934.
- Дробњаковић, Б., *Саобраћај на Дрини*, Посебна издања Географског друштва, књ. 15, Београд 1934.
- Ђурђев, Б., *О војнуцима*, ГЗМ н.с. 2 (1947) 75–137.
- Durđev, B., *Uloga crkve u starijoj istoriji srpskog naroda*, Sarajevo 1964.
- Đurić, I., *Sumrak Vizantije. Vreme Jovana VIII Paleologa (1392–1448)*, Zagreb 1989.
- Ђурић, В. Ј. — Иванишевић, Р., *Јеванђеље Дивоша Тихорадића*, ЗРВИ 7 (1961) 153–160.
- Engel, P., *Magyarország világi archontológiaja (1301–1457)*, I-II, Budapest 1996.
- Engel, P., *The Realm of St Stephan. A History of Medieval Hungary 895–1526*, I. B. Tauris, London — New York 2001.
- Engel, P., *The Simurg and The Dragon. The Ottoman Empire and Hungary (1390–1533)*, у: *Fight Against the Turk in Central-Europe in the First Half of the 16th century*, ed. I. Zombory, Budapest 2004, 9–36.
- Engel, P., *Zur Frage der bosnisch–ungarischen Beziehungen in XIV und XV Jahrhundert*, SOF 56 (1997) 27–42.
- Živković, P., *Bitka kod Dobora 1394*, Značenja 5 (Doboj 1984) 55–61.
- Živković, P., *Jakov Markijski i bosanski franjevci. Pokušaj reformiranja bosanskih franjevaca*, IZ 5 (1984) 169–182.
- Живковић, П., *Млетачка трговина босанским робљем у средњем вијеку*, ГДИ БиХ XXI (XXVII) (1976) 51–59.
- Živković, P., *Podaci o roblju kao izvor za historijsku geografiju srednjovjekovne Bosne*, Prilozi 10/2 (1974) 333–340.
- Živković, P., *Prvi ugarsko-turski sukobi na tlu Bosne („Dobojska bitka“ 1415. godine)*, Značenja 3–4 (Doboj 1983) 149–157.

- Živković, P., *Sigismundova odmazda prema Horvatima i pokušaj pokoravanja Bosanskog kraljevstva*, Radovi FF u Zadru 28 (15) (1988–1989) 103–133.
- Živković, P., *Tvrtko II Tvrtković. Bosna u prvoj polovini XV stoljeća*, Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo 1981.
- Živković, P., *Tvrtko II Tvrtković i Zlatonosovići, usorska vlasteoska porodica*, у: исти, *Iz srednjovjekovne povijesti Bosne i Huma*, Hrvatsko kulturno društvo „Napredak“ — Podružnica Osijek, Osijek 2002, 198–215.
- Živković, P., *Usorska vlasteoska porodica Zlatonosović i bosanski kraljevi*, HZ 39 (1986) 147–169.
- Живковић, Т., *Два птића из времена владавине краља Бодина*, ЗРВИ 42 (2005) 45–58.
- Живковић, Т., *Дукља између Рашке и Византије у првој половини XII века*, ЗРВИ 43 (2006) 451–466.
- Живковић, Т., *Јужни Словени под византијском влашћу 600–1025*, Београд 2007².
- Живковић, Т., *О Јелменском устројству и војној снази подунавских Словена*, ЗРВИ 35 (1996) 95–116.
- Zende, K., *Continuity and Change: the Emergence of a Structured Urban Network in the Carpathian Basin between the 11th and 14th centuries*, Paper given at the Conference of European Association for Urban History in Stockholm 2006: <http://www.historia.su.se/urbanhistory/eauh/papers/s33_szende.pdf> (15. 02. 2007).
- Зиројевић, О., *Акинције између ратова*, у: *Војне крајине у југословенским земљама у новом веку до Карловачког мира 1699*, Научни склопови САНУ књ. 48, Одељење историјских наука књ. 12, Београд 1989, 93–100.
- Зиројевић, О., *Млинови у време турске владавине*, Сеоски дани Сретена Вукосављевића VI (1978) 153–161.
- Зиројевић, О., *Мрежа турских ћупићева (којнених и водених) на подручју данашње Војводине и Славоније*, ИЧ 34 (1987) 129–139.
- Zirojević, O., *Palanka*, у: *La Ville Balcanique Xve–XIXe ss*, Studia Balcanica 3 (Sofia 1970) 173–180.
- Зиројевић, О., *Турско војно уређење у Србији*, Историјски институт САНУ, Београд 1974.
- Зиројевић, О., *Цркве и манастири на подручју Пећке Јајеријархије до 1687*, Београд 1984.
- Zlatar, B., *O nekim muslimanskim feudalnim porodicama u Bosni u XV i XVI stoljeću*, Prilozi XIV, 14–15 (1980) 81–139.
- Ivanova, S., *Varoş: The Elites of the Reaya in the Towns of Rumeli, Seventeenth–Eighteenth century*, у: *Provincial Elites in the Ottoman Empire*, ed. A. Anastasopoulos, Crete University Press, Rethymno 2005.
- Ивић, А., *Исläорија Срба у Војводини*, Књиге Матице српске бр. 50, Нови Сад 1929.
- Imber, C., *The Navy of Süleyman the Magnificent*, у: исти, *Studies in Ottoman History and Law*, The Isis Press, Istanbul 1996, 1–69.
- Imber, C., *The Ottoman Empire 1300–1481*, The Isis Press, Istanbul 1990.
- İnalçık, H., *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, vol. 1, 1300–1600, Cambridge University Press 1999.
- Inaldžik, H., *Od Stefana Dušana do Osmanskog carstva*, POF III–IV (1952–53) 23–53.

- İnalçık H., *Ottoman Methods of Conquest*, у: исти, *The Ottoman Empire: Conquest, Organization and Economy*, Collected studies, Variorum reprints, London 1976 [= *Studia Islamica II*, Paris 1954, 103–129].
- İnalçık, H., *Rice cultivation and the çeltükci-reâyâ system in the Ottoman Empire*, Turcica XIV (1982) 69–141.
- İnalçık, H., *Yük (Himl) in the Ottoman Silk Trade, Mining, and Agriculture*, у: исти, *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire. Essays on Economy and Society*, Bloomington 1993 [= *Turcica XVI* (1984) 131–156] 432–460.
- Историја Мађара, написали П. Рокай, З. Ђере, Т. Пал, А. Касаш, Clio, Београд 2002.
- Историја Османског царства, прир. Р. Мантран, прев. Е. Мильковић-Бојанић, Clio, Београд 2002.
- Јанковић, М., *Етнографије и митрополије српске цркве у средњем веку*, Историјски институт, Београд 1985.
- Јанковић, М., *Милешевска митрополија*, у: *Милешева у историји српског народа*, Београд 1987, 145–152.
- Jauker, O., *Naselja u Bosni i Hercegovini s obzirom na geološki sastav zemljišta*, GZM 14 (1902) 83–111.
- Јевтић, С. Л., *Основи историје Јољојријевреде од праисторије до данас*, Београд 1993.
- Jelenić, J., *Kultura i bosanski franjevci*, I, Sarajevo 1912.
- Јеремић, Р., *Прилози историји здравствених медицинских прилика Босне и Херцеговине под Турском и Аустрио-угарском*, Београд 1951.
- Jeremić, R. — Tadić, J., *Prilozi za istoriju zdravstvene kulture starog Dubrovnika II–III*, Beograd 1939.
- Јиречек, К., *Историја Срба*, I–II, Београд 1988³.
- Јиречек, К., *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем веку*, у: *Зборник Константина Јиречека*, 1, Београд 1959, 205–304.
- Jones, G. V. — White, M. A., et al., *Climate Change and Global Wine Quality*, Climate Change 73 (2005) 319–343.
- Kajmaković, Z., *Stari grad Doboj — konzervatorski radovi 1962. godine*, NS IX (1964) 43–61.
- Kajmaković, Z., *Oko problema datacije pravoslavnih manastira u sjeveroistočnoj Bosni sa posebnim osvrtom na Papraću*, NS XIII (1972) 149–170.
- Kajmaković, R., *Semberija. Etnološka monografija*, GZM n.s. — Etnologija 29 (1984) 5–122.
- Кајмаковић, Р., *Традиционално и савремено у сеоским склоповима у Семберији*, НЗ 2 (1978) 183–188.
- Калић, Ј., *Дунав у ратовима XV века*, у: *Пловидба на Дунаву и његовим притокама кроз векове*, САНУ — Научни склопови књ. XV, Одељење Историјских наука књ. 3, Београд 1983, 109–127.
- Калић, Ј., *Жутан Белош*, ЗРВИ 36 (1997) 63–78.
- Калић, Ј., *Најстарија карта Угарске*, ЗРВИ 24–25 (1986) 423–435.
- Калић, Ј., *Хумска власитеоска Ђородица Санковићи*, ИЧ 11 (1960) 17–54.
- Калић-Мијушковић, Ј., *Београд у средњем веку*, Београд 1967.

- Катић, Р., *Медицина код Срба у средњем веку*, Посебна издања САН, књ. СССХ, Одељење медицинских наука књ. 12, Београд 1958.
- Катић, Р., *О јојавама и сузбијању заразних болести код Срба од 1202. до 1813. године*, Београд 1965.
- Katić, T., *Garde na Dunavu od XVI do XX veka*, ЈЛČ 1–2 (2001) 47–52.
- Kiel, M., *Ottoman Sources for the Demographic History and the Process of Islamisation of Bosnia-Hercegovina and Bulgaria in the Fifteenth – Seventeenth Centuries. Old Sources – New Methodologies*, у: *Ottoman Bosnia. A History in Peril*, eds. M. Koller – K. H. Karpat, Center of Turkish Studies, The University of Wisconsin Press 2004, 93–119.
- Kiel, M., *The Ottoman Imperial Registers: Central Greece and Northern Bulgaria in the 15th–19th century. The Demographic Development of Two Areas Compared*, у: *Reconstructing Past Population Trends in Mediterranean Europe*, eds. J. Bintliff – K. Sbonias, Oxbow Books 1999, 195–218.
- Kiss, A., *Some weather events in the fourteenth century II. (Angevin period: 1301–1387)*, Acta Climatologica Universitatis Szegediensis 32–33 (1999) 51–64.
- Klaić, V., *Bosna. Zemljopis*, Zagreb 1878.
- Klaić, V., *Bribirski knezovi od plemena Šubić*, Zagreb 1897.
- Klaić, V., *Poviest Bosne do propasti kraljevstva*, Zagreb 1882.
- Klaić, V., *Crtice o Vukovskoj županiji i Djakovu u srednjem vijeku*, Vjesnik Zemaljskog arkiva II (1900) 98–108.
- Klaić, N., *Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku*, Zagreb 1976.
- Klaić, N., *Srednjojekovna Bosna. Politički položaj bosanskih vladara do Tvrtkove krunidbe*, Zagreb 1989.
- Knowles, R. – Wareing, J., *Economic and Social Geography*, Oxford – London 1989.
- Kovačević, D., *Le rôle de l'industrie minière dans le développement de centres économiques en Serbie et en Bosnie, pendant la première moitié du XVe siècle*, у: *La Ville Balkanique XVe–XIX ss*, Studia Balcanica 3 (1970) 133–138 (= у: иста, *Градски живот и Србији и Босни (XIV–XV вијек)*, Београд 2007, 219–327).
- Kovačević, D., *Trgovina u srednjojekovnoj Bosni*, Djela ANUBiH knj. XVIII, Sarajevo 1961.
- Ковачевић, И., *Традиција и иновација годишњих сајмова*, НЗ 2 (1978) 127–133.
- Kovačević, J., *Slaveni i staro balkansko stanovništvo*, Materijali IX, Prilep 1970 – Beograd 1972, 63–100.
- Ковачевић-Којић, Д., *Градска насеља средњовјековне босанске државе*, Сарајево 1978.
- Kovačević-Kojić, D., *Zvornik (Zvonik) u srednjem veku*, GDI BiH 16 (1965) 19–34. (= у: иста, *Градски живот и Србији и Босни (XIV–XV вијек)*, Београд 2007, 25–44).
- Ковачевић-Којић, Д., *О домаћим трговцима у средњовјековној Сребреници*, Зборник за историју БиХ 1 (1995) 57–65.
- Kovačević-Kojić, D., *O knezovima u gradskim naseljima srednjojekovne Bosne*, Radovi FF u Sarajevu VI (1970–71) 333–345 (= у: иста, *Градски живот и Србији и Босни (XIV–XV вијек)*, Београд 2007, 277–292.)
- Kovačević-Kojić, D., *Privredni razvoj srednjojekovne bosanske države*, Prilozi za историју BiH I, Sarajevo 1987, 89–190.

- Ковачевић-Којић, Д., *Фрањевци у градским насељима средњовјековне Босне*, у: иста,
Градски живот у Србији и Босни (XIV–XV вијек), Београд 2007, 237–252.
- Koder, J., *Gemüse im Byzanz. Die Versorgung Konstantinopels mit Frischgemüse im
Lichte der Geponika*, Byzantinische Geschichtsschreiber 3, Institut für Byzanti-
nistik und Neogräzistik, Wien 1993.str
- Koder, J., *Land Use and Settlement: Theoretical Approaches*, у: *General Issues in the
Study of Medieval Logistics*, ed. J. F. Haldon, Brill, Leiden 2006, 159–183.
- Koder, J., *Der Lebensraum der Byzantiner. Historisch-geographisch Abriss ihres mittel-
alterlichen Staates im östlichen Mittelmeerraum*, Byzantinische Geschichtsschreiber
1, Wien 2001².
- Koder, J., *Salz – Anmerkungen zu Wortbedeutung und Realie*, у: *Geschehenes und Geschrie-
benes. Studien zu Ehren von Günther S. Henrich und Klaus-Peter Matschke*, Hrsg. v.
S. Kolditz und R. C. Müller, Leipzig 2005, 39–49.
- Koder, J., *Historical aspects of a recession of cultivated land at the end of the late antiquity
in the east Mediterranean*, Palaeoklimaforschung 10 (1994) 157–167.
- Komlos, J., *Thinking About Industrial Revolution*, The Journal of European Economic
History, Vol. 18, No. 1 (Spring 1989) 191–206.
- Костић, М., *О дунавско-савској трговини, лађама, лађарима и лађарским цехови-
ма у 18. и 19. веку до појаве жељезница*, ИЧ 9–10 (1959) 275–285.
- Krasić, S., *Djelovanje dominikanaca u srednjem vijeku*, у: *Kršćanstvo srednjovjekovne
Bosne*, Radovi simpozija povodom 9 stoljeća spominjanja bosanske biskupije
(1089–1989) Vrhbosanska Visoka teološka škola — Studia Vrhbosnensia, Saraje-
vo 1991, 173–240.
- Krekić, B., *Cirkulacija informacija između Dubrovnika i Bosne u prvoj polovini XV vije-
ka*, GDI BiH 39 (1988) 50–56.
- Kreševljaković, H., *Banja Luka*, у: *Izabrana djela*, II, Sarajevo 1991, 301–306.
- Крешевљаковић, Х., *Босански намесник Ферхадбег Вуковић–Десиславић*, Зборник
ФФ у Београду IV–1 (1957) 113–127.
- Kreševljaković, H., *Esnati i obrti u Bosni i Hercegovini*, Zbornik za narodni život i obi-
čaje Južnih Slovena knj. XXX–1, Zagreb 1935 (= *Izabrana djela*, II, Sarajevo
1991, 7–381).
- Kreševljaković, H., *Žepče*, Kalendar „Napredak“, br. XXVII, Sarajevo 1937, 234–242
(= *Izabrana djela*, II, Sarajevo 1991, 709–716).
- Kreševljaković, H., *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1980².
- Kreševljaković, H., *Stari bosanski gradovi*, NS 1 (1953) 7–45.
- Kreševljaković, H., *Hanovi i karavansaraji u Bosni i Hercegovini*, Naučno društvo NR
BiH, Djela VIII, Odjeljenje istorisko-filoloških nauka, knjiga 7, Sarajevo 1957.
- Крстић, А., *Сеоска насеља у Подунављу и Посавини Србије и Угарске у XV и јуро-
шћиши XVI века*, ИЧ LII (2005) 165–193.
- Kržović, I., *Eduard Loidolt. Akvareli iz Bosne i Hercegovine 1880–1882*, Cirih 1999.
- Kubinyi, A., *A szávaszentdemeter-nagyolaszi győzelem 1523-ban (Adatok Mohács
előzményeihez)*, Hadtörténetelmi Közlemények 24 (1978) 194–222.
- Kubinyi, A., *Die Frage des bosnischen Königtums von Nikolaus Ujlaky*, Studia Slavica
Academiae Scientiarum Hungaricae IV, 3–4 (1958) 373–384.

- Kubinyi, A., *Einige Fragen zur Entwicklung des Städtenetzes Ungarns in 14. und 15. Jahrhundert*, y: Hrsg. H. Stoob, *Die Mittelalterliche Städtebildung im Südostlichen Europa*, Böhlau Verlag, Köln / Wien 1977, 164–183.
- Kubinyi, A., *Königliches Salzmonopol und die Städte des Königsreichs Ungarn im Mittelalter*, y: *Stadt und Salz*, hrsgb. von W. Rausch, Linz/Donau 1988, 213–232.
- Kubinyi A., *Hungary's Power Factions and the Turkish Threat in the Jagellonian Period (1490–1526)*, y: *Fight Against the Turk in Central-Europe in the First Half of the 16th century*, ed. I. Zombori, Budapest 2004, 115–146.
- Kulturna istorija Bosne i Hercegovine — Od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast*, (grupa autora), drugo, prerađeno i dopunjeno izdanje, Veselin Masleša, Sarajevo 1984.
- Kurlansky, M., *Salt — A World History*, Vintage, London 2003.
- Kurnatowska, Z., *Structure social des Sclavènes à la lumiere d'une analyse de l'habitat*, Balcanoslavica 1, Beograd — Prilep 1974, 87–94.
- Küster, H., *Geschichte der Landschaft in Mitteleuropa. Von der Eiszeit bis zur Gegenwart*, Verlag C. F. Beck, München 1999.
- Küster, H., Rye, y: *The Cambridge World History of Food* I, eds. K. F. Kiple — K. C. Ornelas, Cambridge University Press 2000, 149–152.
- Lazić, A., *Režim Drine*, Beograd 1952.
- Lampe, J. R., *Imperial Borderlands or Capitalist Periphery? Redefining Balkan Backwardness, 1520–1914*, y: D. Chirot (ed.), *The Origins of Backwardness in Eastern Europe*, University of California Press 1989, 177–209.
- Landers, J., *The Field and the Forge — Population, Production, and Power in the Pre-Industrial West*, Oxford University Press, London 2003.
- Landsteiner, E., *The Crises of Wine Production in Late Sixteenth-century Central Europe: Climatic Causes and Economic Consequences*, Climatic Change 43 (1999) 323–334.
- Le Gof, Ž., *Dopušteni i nedopušteni zanati na srednjovekovnom Zapadu*, u: isti, *Za jedan drugi srednji vek*, Novi Sad 1997, 76–97.
- Le Goff, J., *Srednjovekovna civilizacija Zapadne Evrope*, Beograd 1974.
- Le Gof, Ž., *Srednjovekovno imaginarno*, Novi Sad 1999.
- Le Roa Ladiri, E., *Montaju, oksitansko selo od 1294. do 1324*, Sremski Karlovci — Novi Sad 1991.
- Le Roy Ladurie, E., *Times of Feast, Times of Famine. A History of Climate since the Year 1000*, London 1972.
- Lemajić, N., *Bakići, porodica poslednjeg srpskog despota*, Novi Sad 1995 (= у: исти, *Српска елитна на прелазу епоха*, Сремска Митровица — Источно Сарајево 2006, 207–333.)
- Лемајић, Н., *О неким нејасним једињима из историје Ђорђије Белмужевић*, у: исти, *Српска елитна на прелазу епоха*, Сремска Митровица — Источно Сарајево 2006, 195–206.
- Лемајић, Н., *Породица Белмужевић*, Истраживања 13 (1990) 73–80.
- Lovrenović, D., *Bitka u Lašvi 1415. godine*, y: *Raukarov zbornik*, Filozofski fakultet u Zagrebu 2005, 275–295.
- Lovrenović, D., *Modeli ideološkog isključivanja: Bosna i Ugarska kao ideološki protivnici na osnovi različitih konfesija hrišćanstva*, Prilozi 33 (2004) 9–57.

- Lovrenović, D., *Na klizištu povijesti. Sveta kruna ugarska i Sveta kruna bosanska 1387–1463*, Zagreb – Sarajevo 2006.
- Lovrenović, D., *Utjecaj Ugarske na odnos crkve i države u srednjovjekovnoj Bosni*, у: *Zbornik radova sa znanstvenog skupa Sedam stoljeća bosanskih franjevaca 1291–1991*, Sarajevo 18–20. travanj 1991, Samobor 1994, 37–93.
- Лома, А., *Именски ћар Мањен : Повлен*, ОП III (1982) 155–167.
- Лома, А., *Лудмер, Српски језик III*, 1–2 (1998) 13–27.
- Лома, А., *О имену Вишеград*, у: Зборник радова са научног скупа: *Земља Павловића. Средњи вијек и период турске владавине*, Академија наука и уметности Републике Српске, Научни склопови књ. V, Одјељење друштвених наука књ. 7, Бања Лука – Српско Сарајево 2003, 529–540.
- Лома, А., *Просо*, Расковник 85–86 (зима 1996) 63–66.
- Лома, А., *Српскохрватска географска имена на -ина, мн. -ине*, ОП XIII (1997) 1–25.
- Лома, А., *Старосрпско въсъ „село“ и његови трагови у топономастици*, ОП XVI (2003) 1–15.
- Loma, A., *Serbisches und kroatisches Sprachgut bei Konstanin Porphyrogennetos*, ЗРВИ 38 (1999–2000) 87–161.
- Лома, А., *Тојономастика као изазов*, Књижевност и језик XLVIII, 1–2 (2001) 9–20.
- Lowry, H. W., *Christian Peasant Life in the Fifteenth-Century Ottoman Empire*, у: исти, *The Nature of the Early Ottoman State*, State University of New York Press, Albany 2003, 95–114.
- Lowry, H. W., *The Last Phase of Ottoman Syncretism — The Subsumption of Members of the Byzanto-Balkan Aristocracy into the Ottoman Ruling Elite*, у: исти, *The Nature of the Early Ottoman State*, State University of New York Press, Albany 2003, 115–130.
- Lowry, H. W. Jr, *The Ottoman Tahrîr Defterleri as a Source for Social and Economic History: Pitfalls and Limitations*, у: исти, *Studies in Defterology. Ottoman Society in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, The Isis Press, Istanbul 1992, 3–18.
- Lowry, H. W. Jr, *The Ottoman Liva Kanunnames contained in the Defter-i Hakani*, у: исти, *Studies in Defterology. Ottoman Society in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, The Isis Press, Istanbul 1992, 19–46.
- Mazalić, Đ., *Vinac i Doboј*, ГЗМ н.с. — Археологија XIII (1958) 236–239.
- Мазалић, Ђ., *Звоник (Зворник) — стари град на Дрини*, ГЗМ н.с. — Историја и етнологија X (1955) 73–118; XI (1956) 243–278.
- Mazalić, Đ., *Tešanj*, ГЗМ н.с. — Археологија VIII (1953) 289–302.
- Максимовић, Ј., *Сликарство минијатура у средњовековној Босни*, ЗРВИ 17 (1976) 175–186.
- Максимовић, Ј., *Северни Илирик у VI веку*, ЗРВИ 19 (1980) 17–57.
- Mályusz, E., *A négy Tallóci fivér*, Történelmi Szemle 23/4 (1980) 531–587.
- Mályusz, E., *Kaiser Sigismund in Ungarn (1387–1437)*, Budapest 1997.
- Mandić, D., *Franjevačka Bosna — Razvoj i uprava bosanske vikarije (1340–1735)*, Rim 1968.
- Maritch, D., *Papstbriefe an serbischen Fürsten im Mittelalter*, Sremski Karlovci 1933.
- Marković, J., *Makroplavine u Jugoslaviji*, VI Kongres geografa FNRJ, Ljubljana 1962, 225–233.

Medieval Frontiers: Concepts and Practices, Selected papers of a colloquium held Nov. 1998 at St. Catherine's College, eds. D. Abulafia — N. Berend, Cambridge, Ashgate 2002.

Mesić, M., *Pleme Berislavića*, Rad JAZU 8 (1869) 30–104.

Mesić, M., *Hrvati posle smrti bana Berislavića do Mohačke bitke*, Rad JAZU 18 (1872) 77–163.

Мијатовић, Ст. — Бушетић, М., *Технички радови Срба сељака у Левчу и Темнићу*, СЕЗ 32 — *Живот и обичаји народни књ. 14*, Београд 1925.

Мијатовић, Ч., *Десетоштица Бранковић*, 1, Београд 1880.

Milankovitch, M., *Kanon der Erdbestrahlung und seine Anwendung auf das Eiszeitenproblem*, Belgrade 1941.

Милошевић, Г., *Становање у граду и селу*, у: *Приватни живот у српским земљама у освештаним модерног доба*, прир. А. Фотић, Clio, Београд 2005, 161–171.

Мильковић-Бојанић, Е., *Зеамет Кушлат*, у: Зборник радова са научног скупа: *Земља Павловића. Средњи вијек и период турске владавине*, Академија наука и уметности Републике Српске, Научни склопови књ. V, Одјељење друштвених наука књ. 7, Бања Лука — Српско Сарајево 2003, 367–377.

Мильковић-Бојанић, Е., *Краситарећи Османским царством*, у: *Приватни живот у српским земљама у освештаним модерног доба*, прир. А. Фотић, Clio, Београд 2005, 173–200.

Мильковић-Бојанић, Е., *Смедеревски санџак. Земља — насеља — становништво*, Историјски институт, Посебна издања књ. 46, Београд 2004.

Mirković, M., *Sirmium — Istorija rimskog grada od I do kraja VI veka*, Sremska Mitrovica 2006.

Mitterauer, M., *Jahrmaktkontinuität und Stadtentstehung*, у: исти, *Markt und Stadt im Mittelalter*, Stuttgart 1980, 156–191.

Миттерауер, М., „*Кад је Адам койао, а Ева ћрела*“: Подела рада према љолу у прединдустријско доба, у: исти, „*Кад је Адам койао, а Ева ћрела*“: Историјско-антирополошки огледи из прошлости европске Ђорђије, Београд 2001, 29–50.

Митровић, К., *Вук Гргуревић између Мехмеда II и Матаје Корвина (1458–65)*, Браничевски гласник 2 (2005) 19–33.

Михаљчић, Р., *Селишта. Прилог историји насеља у средњовековној српској држави*, Зборник ФФ у Београду 9–1 (1967) 172–224.

Мишић, С., *Гајење лана и конопље у Србији XIV–XVI века*, ИЧ 39 (1992) 47–57.

Мишић, С., „*Земља*“ у држави Немањића, Годишњак за друштвену историју IV, 2–3 (1999) 133–146.

Мишић, С., *Лов у средњовековној Србији*, ИГ 1–2 (1995) 51–66.

Мишић, С., *Насељеност Полимља у средњем веку*, Милешевски записи 6 (2005) 63–78.

Мишић, С., *Унутрашње воде и њихово коришћење у средњовековној Србији*, Додатак ИГ 1–2 (1990–92).

Мишић, С., *Хумска земља у средњем веку*, Београд 1996.

Moačanin, N., *Islamizacija seljaštva u Bosni od 15. do 17. stoljeća: demisifikacija*, Zbornik Mirjane Gros — Filozofski fakultet u Zagrebu 1999, 53–63.

- Moačanin, N., *Osmansko-turska arhivska građa za povijest Slavonskog Broda i okoline: pregled istraživačkih mogućnosti i nacrt povijesnog razvijeta grada i okolice u razdoblju turske vlasti*, Zbornik radova sa znanstvenog skupa o Slavonskom Brodu u povodu 750. obljetnice prvog pisanog spomena imena Broda, Slavonski Brod 2000, 133–144.
- Moačanin, N., *Požega i Požeština u sklopu Osmanlijskog carstva (1537.–1691.)*, Zagreb 2003.
- Моачанин, Н., *Райтовање и оснивање управних јединица у средњој Славонији 1536–1541.*, у : *Војне крајине у југословенским земљама у новом веку до Карловачког мира 1699.*, Научни склопови САНУ књ. 48, Одељење историјских наука књ. 12, Београд 1989, 115–124.
- Moačanin, N., *Slavonija i Srijem u razdoblju osmanske vladavine*, Slavonski Brod 2001.
- Moačanin, N., *Exposing existing fallacies regarding the Captaincies in the Bosnian frontier area between the 16th – 18th centuries*, у: *Constructing Border Societies on the Triplex Confinium*, eds. D. Roksandić – N. Štefanec, CEU Budapest 2000, 75–89.
- Moačanin, N., *Town and Country on the Middle Danube 1526–1690*, Brill, Leiden – Boston 2006.
- Moačanin, N., *Zur Lage des kroatischen Bauerntums während der Osmanenherrschaft*, POF 44–45 (1994–95) 133–147.
- Modriča sa okolinom u prošlosti, Modriča 1986.
- Moravcsik, G., *Vizantijskie imperatory i ih posly v g. Buda*, Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 8 (1961) 239–256.
- Mócsy, A., *Pannonia and Upper Moesia. A History of Middle Danube Provinces of the Roman Empire*, Routledge 1974.
- Murphrey, R., *Ottoman Warfare 1500–1700*, UCL Press, London 1999.
- Мргић, Ј., *Библиографија радова проф. М. Благојевића*, CCA 4 (2005) XVII–XXX.
- Мргић, Ј., „Жупе и насеља „земље“ Усоре, ИЧ 1–2 (2000) 27–41.
- Мргић, Ј., *Лијевче поље — белешке о насељима и природи (15–19. век)*, ИЧ LV (2007) 171–199.
- Mrgić, J., *Transition from Late Medieval to Early Ottoman Settlement Patterns*, SOF 65–66 (2006–2007) 50–86.
- Мргић-Радојчић, Ј., *Доњи Краји. Крајина средњовековне Босне*, Филозофски факултет у Београду, Филозофски факултет у Бањалуци, Историјски институт у Бањалуци, Београд 2002.
- Мргић-Радојчић Ј., *Средњовековни човек и природа*, у: *Приватни живот у српским земљама средњег века*, прир. С. Марјановић-Душанић – Д. Поповић, Clio, Beograd 2004, 162–183.
- Mrgić-Radojčić, J., *Rethinking the Territorial Development of the Medieval Bosnian State*, ИЧ LI (2004) 43–64.
- Mücke, H., *Historische Geographie als lebensweltliche Umweltanalyse*, Frankfurt a/M 1988.
- Mulić, J., *Društveni i ekonomski položaj Vlaha i Arbanasa u Bosni pod osmanskom vlašću*, POF 51 (2001) 111–143.
- McCorriston, J., *Barley*, у: *The Cambridge World History of Food I*, eds. K. F. Kiple – K. C. Ornelas, Cambridge University Press 2000, 81–89.

- McCorriston, J., *Wheat*, y: *The Cambridge World History of Food* I, eds. K. F. Kiple — K. C. Ornelas, Cambridge University Press 2000, 158–174.
- McGowan, B., *Food Supply and Taxation on the Middle Danube (1568–1579)*, AO 1 (1969) 139–196.
- Netting, R. McC., *Agrarian Ecology*, Annual Review of Anthropology 3 (1974) 21–56.
- Nikolić, P., *Osnovi geologije*, II — *Istorijska geologija*, Beograd 1990.
- Николић-Стојанчевић, В., *Врањско Поморавље — Етнолошка истраживања*, СЕЗ књ. 86, Живот и обичаји народни књ. 36 (1974).
- Нилевић, Б., *Српска православна црква у Босни и Херцеговини до обнове Пећке цркве 1557. године*, Сарајево 1990.
- Niškanović, M., *Ilindanski dernek kod turbeta Đerzelez Alije u Gerzovu*, H3 2 (1978) 163–168.
- Новаковић, Ст., *Град, тирг, село. К историји речи и предмета који се њима казују*, у: исти, *Из српске историје*, Београд — Нови Сад 1966.
- Новаковић, Ст., *Село*, Београд 1965³.
- Nystazopoulou-Pelekidou, M., *Mouvements de populations, migrations et colonisations en Serbie et Bosnie (XIIe — XVe siècle)*, y: *Chemins d'outre-mer. Études d'histoire sur la Méditerranée médiévale offertes à Michel Balard*, Byzantina Sorbonensis 20, Sorbonne 2004, 607–618.
- Острогорски, Г., *Урум-десијош. Почеци десијошког достојанства у Византiji*, Сабрана дела 3, Београд 1970, 205–218.
- Özgüven, B., *The Palanka — A Characteristic Building Type of The Ottoman Fortification Network in Hungary*, Electronic Journal of Oriental Studies IV (2001) 1–13.
- Pamuk, Ş., *Evolution of the Ottoman monetary system, 1326–1914*, in: *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, vol. 2, 1600–1914, by S. Faroqhi, B. McGowan, D. Quataert and Ş. Pamuk, Cambridge University Press 1999, 947–980.
- Павковић, Н., *Друштвени живот сточара на леђњим становима у Босни*, ГЗМ Етнологија 35–36 (1980–81) 87–114.
- Pantić, N., *Milankovićeva astronomska teorija klimatskih promena i geološko-paleontološka provera njene ispravnosti*, Dijalektika 3–4 (1979) 35–50.
- Пантић, Н., *Миланковићово тумачење узрока климатских промена у геолошком времену и савремена палеоклиматологија*, Глас САНУ 335, Одељење природно-математичких наука књ. 49 (1983) 81–97.
- Pandžić, B., *Djelovanje franjevaca od 13. do 15. stoljeća u bosanskoj državi*, y: *Kršćanstvo srednjovjekovne Bosne*, Radovi simpozija povodom 9 stoljeća spominjanja bosanske biskupije (1089–1989) Vrhbosanska Visoka teološka škola — Studia Vrhbosnensia, Sarajevo 1991, 241–268.
- Pašalić, E., *O antičkim naseljima uz mineralna vrela na području Bosne*, GID BiH 1955, 81–94 (y: *Sabrano djelo*, Sarajevo 1975, 188–199).
- Pašalić, E., *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1960.
- Pašalić, E., *Questiones de Bello Dalmatico Pannonicique*, y: *Sabrano djelo*, Sarajevo 1975, 376–421.
- Patsch, K., *Nahodjaji novaca*, GZM XIV (1902) 391–438.
- Пејановић, Ђ., *Становништво Босне и Херцеговине*, Посебна издања САН, књ. CCXXIX, Одељење друштвених наука, Београд 1955.

- Peričić, E., *Vranski priori Ivan od Paližne i Petar Berislavić*, Radovi Historijskog instituta JAZU u Zadru 18 (1971) 239–320.
- Pesty, F., *Nándor-fejérvári, szrebereniki, jajczai bánok és barsi alispánok*, Századok 9 (1875).
- Peterson, D. M. — Murphy, J. P., *Oats*, у: *The Cambridge World History of Food I*, eds. K. F. Kiple — K. C. Ornelas, Cambridge University Press 2000, 121–131.
- Петковић, В. Р., Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа, Београд 1950.
- Pontek, J., *Climatic change and biological structure of the human population in Poland in Middle Ages*, Paläoklimaforschung 7 (1992) 105–113.
- Поповић, М., *Средњовековне тајврђаве у Босни и Херцеговини*, Зборник за историју БиХ 1 (1995) 33–55.
- Поповић, Џ., *Лончарство у Босни и Херцеговини*, ГЗМ н.с. — Историја и Етнографија 11 (1956) 95–122.
- Popović, C., *Stočarska kretanja u Bosni i Hercegovini*, GZM — Etnologija 18 (1963) 105–119.
- Postan, M. M., *Investment in Medieval Agriculture*, The Journal of Economic History, Vol. 27, No. 4 (1967) 576–587.
- Pounds, N. J. G., *An Historical Geography of Europe 450 BC — AD 1330*, Cambridge University Press 1973.
- Прокофьевъ, В. Г., *Ростиславъ Михайловичъ, русский князь XIII вѣка*, Юбилейный сборникъ Русского Археологического общества въ Королевотѣ Югославии, Бѣлградъ 1936, 131–159.
- Pfister, Ch., *Fluctuation climatique et prix céréaliers en Europe du XVIe au XXe siècle*, Annales ESC 43–1 (1988) 34–35.
- Pfister, Ch. — Brazdil, R., *Climatic Variability in Sixteenth-century Europe and Its Social Dimension: A Synthesis*, Climatic Change 43 (1999) 5–53.
- Радић, Р., *Босна у историјском делу Криптовула с Имброса*, ЗРВИ 43 (2006) 141–154.
- Радић, Р., „Хроника о турским султанима“ као извор за историју Босне, у: Зборник радова са научног скупа: *Земља Павловића. Средњи вијек и период турске владавине*, Академија наука и уметности Републике Српске, Научни скупови књ. V, Одјељење друштвених наука књ. 7, Бања Лука 2003 — Српско Сарајево, 327–343.
- Радић, Р., *Четири занемарена љодатика о средњовековној Босни*, у: *Споменица Милана Васића*, Споменица АНУРС књ. 2, Одјељење друштвених наука књ. 14, Бања Лука 2005, 153–164.
- Радојковић, Б., *Материјална култура босанске властеле*, Зборник за историју БиХ 1 (1995) 67–83.
- Radojčić, N., *Da li se ban Tvrtko venčao 8. decembra u Ilincima u Sremu*, у: *Iz prošlosti Vojvodine*, Novi Sad 1956, 7–16.
- Радонић, Ј., *Споразум у Тами и српско-угарски односи од XIII до XVI века*, Глас CLXXXVII (1941) 117–232.
- Ракита, Р., *Привреда, ергологија и технологија у Јању*, Зборник радова Етнографског института САНУ 9 (1979) 161–194.

- Raukar, T., *Zadarska trgovina solju u XIV i XV stoljeću*, Radovi FF u Zadru 7–8 (1969–70) 19–79.
- Rácz, L., *Variations of Climate in Hungary (1540–1779)*, Palaeoklimaforschung 7 (1992) 125–135.
- Rački, F., *Hrvatska prije XII veka*, Rad JAZU 56 (1881) 63–140.
- Рашевић, М., Демографске тенденције и становништво, у: *Насеља и становништво области Бранковића 1455. године*, ур. М. Маџура, Београд 2001, 432–433.
- Reuter, T., ‘Medieval’ — Another Tyrannous Construct, *The Medieval History Journal* Vol. 1, No.1 (1998) 25–45.
- Rikert, *Slana vrela u Bosni i Hercegovini* — dodatak članku L. Thallóczy, *O značenju imena „Bosna“*, GZM I (1889) 11–12.
- Рокай, П., *Библиографско-генеалошка белешка о угарској краљици Јелисавети Котроманић*, Зборник МС за историју 28 (1983) 129–133.
- Рокай, П., *Боравак угарског краља Владислава I код Крушића 1444. године*, Зборник ФФ у Београду XV–1 (1985) 145–150.
- Рокай, П., „Бродови“ на Дунаву и његовим притокама на њодручју јужне Угарске, у: *Пловидба на Дунаву и његовим притокама кроз векове*, САНУ — Научни склопови књ. XV, Одјељење Историјских наука књ. 3, Београд 1983, 139–176.
- Рокай, П., „*Gyletus dux Sirmii*“, Зборник МС за историју 27 (1983) 121–127.
- Rokai, P., *Istoriya porodice Maroti*, Beograd 1983. — рукопис необјављене докторске дисертације.
- Рокай, П., *Краљ Жигмунд и Угарска трема Србији после Косовске битке*, Глас САНУ 378, Одјељење историјских наука књ. 9 (1996) 145–150.
- Рокай, П., *О једном наслову Калојана Анђела*, ЗРВИ 19 (1980) 167–171.
- Rokai, P., *Poslednje godine balkanske politike kralja Žigmunda (1435–1437)*, Годишњак ФФ у Новом Саду 12–1 (1969) 89–109.
- Рокай, П., *Павловићи и угарски краљеви*, у: Зборник радова са научног скупа: *Земља Павловића. Средњи вијек и период турске владавине*, Академија наука и уметности Републике Српске, Научни склопови књ. V, Одјељење друштвених наука књ. 7, Бања Лука — Српско Сарајево 2003, 161–169.
- Рокай, П., *Стапање поседа као вид имиграције балканског становништва за Угарску у средњем веку*, Зборник радова Десетог конгреса Савеза историчара Југославије, Београд 1998, 107–112.
- Rosenzweig, E., *Amatus Lusitanus o ljekovitom djelovanju tuzlanskih izvora*, Zbornik radova prvog kongresa za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije, Sarajevo, 1–3. oktobar 1970, Naučno društvo za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije 1955–1970, Sarajevo 1970.
- Руварац, И., *Бановање Тврдика бана. Три прилога к расправи...*, ГЗМ 6 (1894) 1–16, 611–620.
- Руварац, И., *Нешто о Босни дабарској и добро босанској епскојији и о српским манастирима у Босни*, ГНЧ 2 (1878) 240–261.
- Рудић, С., *О жени војводе Вукмира Златионосовића*, ИЧ LV (2007) 113–117.
- Russel, T., *Wood*, у: *The Cultural History of Plants*, eds. Gh. Prance — M. Nesbitt, Routledge 2005,

- Sahillioğlu, H., *Sivis Year Crises in the Ottoman Empire*, у: *Studies in the Economic History of the Middle East from the Rise of Islam to the Present Day*, ed. M. A. Cook, Oxford University Press 1970, 230–252.
- Salvesen, H., *The climate as a factor of historical causation*, Paläoklimaforschung 7 (1992) 219–233.
- Sbonias, K., *Introduction to Issues in Demography and Survey*, у: *Reconstructing Past Population Trends in Mediterranean Europe*, eds. J. Bintliff — K. Sbonias, Oxbow Books 1999.
- Szabo, Gj., *Sredovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb 1920.
- Szakály, F., *Nándorfehérvár 1521-es ostromához. Egy királyi adománylével köztörténeti tanúlságai*, Hadtörténelmi Közlemények 25–4 (1978) 484–498.
- Szakály, F., *Phases of Turco-Hungarian Warfare before the Battle of Mohács (1365–1526)*, Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae XXXIII (1) (1979) 65–111.
- Szakály, F., *The Hungarian–Croatian Border Defence System and its Collapse*, у: *From Hunyadi to Rákóczi. War and Society in Late Medieval and Early Modern Hungary*, eds. J. M. Bak — B. K. Kiraly, Brooklyn 1982, 141–158.
- Симпозијум о средњовековном кашуцу, Сарајево 1963.
- Скарић, В., *Сарајево и његова околина од најстаријих времена до аустроугарске окупације*, у: *Изабрана дјела*, 1, Сарајево 1985.
- Солдо, Ш., *Тийови кућа и зграда у Ђређашњој Босни и Херцеговини*, Посебна издања Географског друштва, св. 13, Београд 1932.
- Sorghum and millets in human nutrition*, FAO Food and Nutrition Series, No. 27, 1995.
- Спремић, М., *Десети Бурађ Бранковић и његово доба*, Београд 1994.
- Спремић, М., *Јело и љиће*, у: *Приватни живот у српским земљама средњег века*, прир. С. Марјановић-Душанић и Д. Поповић, Clio, Beograd 2004, 118–126.
- Спремић, М., *Турски шрибуџари у 14. и 15. веку*, ИГ 1–2 (1970) 9–58.
- Срдић, Љ., *Манасијир Ступиље*, НС 1 (Бања Лука 1999) 59–67.
- Станојевић, Г., *Далмација и Црногорско приморје у вријеме млетачко-турског рата 1537–1539. године*, ИГ 3–4 (1960) 87–111.
- Stathakopoulos, D., *Famine and Pestilence in the Late Roman and Early Byzantine Empire. A Systematic Survey of Substitution Crises and Epidemics*, Birgmingham Byzantine and Ottoman Monographs vol. 9, Ashgate 2004.
- Stathakopoulos, D., *Reconstructing the Climate of the Byzantine World: State of the Problem and Case Studies*, у: *Man and Nature in Historical Perspective*, eds. J. Laszlowski — P. Szabo, CEU Budapest 2003, 247–261.
- Степић, М., *Регионализација*, у: *Дрина*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 2005, 432–453.
- Stephenson, P., *Byzantium's Balkan Frontier. A Political Study of the Northern Balkans 900–1204*, Oxford University Press 2000.
- Steckel, R. H. — Rose, J. C. *Patterns of Health in the Western Hemisphere*, у: *The Backbone of History. Health and Nutrition in the Western Hemisphere*, eds. R. H. Steckel — J. C. Rose, Cambridge University Press 2002.
- Stoianovich, T., *Model and Mirror of the Premodern Balkan city*, у: *La Ville Balkanique XVe–XIX ss*, Studia Balcanica 3 (1970) 83–110.

- Суботин–Голубовић, Т., *Српско рукописно наслеђе од 155. године до средине XVII века*, Београд 1999.
- Sugar, P., *Industrialization of Bosnia–Hercegovina 1878–1918*, University of Washington Press, Seattle 1963.
- Сућеска, А., *Izgradnja šajki u Bosni i XVI i XVII stoljeću za potebe turske riječne flote*, Историјски зборник III, Баня Лука 1982, 37–45.
- Сућеска, А., *Uslovi u kojima su stočari iz Dalmacije koristili ispase u Bosni i doba osmanlijske vlasti*, у: *Одредбе Јозитивног законодавства и обичајног права о сезонским крећањима сточара у југословачкој Европи кроз векове*, Зборник радова са међународног научног скупа, Посебна издања Балканолошког института књ. 4, Београд 1976, 119–126.
- Schweiger-Lerchenfeld, A. F. von, *Bosnien – Das Land und seine Bewohner*, Wien 1879.
- Thallóczy, L., *Prilozi k objašnjenuju izvora bosanske historije*, GZM V (1893) 3–34, 175–229.
- Thallóczy, L., *Historička istraživanja o plemenu goričkih i vodičkih knezova*, GZM IX (1897) 333–382.
- Thallóczy, L. — Šufflay, M., *Povijest (banovine, grada i varoši) Jajca*, Zagreb 1916.
- Telelis, I., *Medieval Warm Period and the Beginning of the Little Ice Age. An Approach of Physical and Anthropogenic Evidence*, у: *Byzanz als Raum*, eds. K. Belke — J. Hild — J. Koder — P. Soustal, Wien 2000, 223–244.
- Тителбах, В., *Акварели и цртежи*, Етнографски музеј у Београду, Посебна издања св. 2, Београд 1931.
- Тодоров, Н., *Балканский город XV–XIX веков*, Москва 1976.
- Томић, С., *Сточарство и прерада млека код Срба*, Гласник Географског друштва 7–8 (1922) 245–247.
- Томовић, Г., *Средњовековна мајсторска села на размеђу сеоског и градског друштва*, у: *Српско село. Могућности и даљи правци истраживања*, Историјски институт — Београд, Зборник радова књ. 22, Београд 2003, 7–18.
- Тошић, Ђ., *Босна и Турци од Косовске до Ангорске битке*, Зборник за историју Бих 1 (1995) 85–97.
- Тошић, Ђ., *Vojvoda Petar Pavlović. Prilog istoriji Bosne početkom XV vijeka*, ЛИС 1–2 (2001) 35–46.
- Тошић, Ђ., *Гласинац у земљи Павловића*, у: Зборник радова са научног скупа: *Земља Павловића. Средњи вијек и период турске владавине*, Академија наука и уметности Републике Српске, Научни склопови књ. V, Одјељење друштвених наука књ. 7, Бања Лука — Српско Сарајево 2003, 77–90.
- Тошић, Ђ., *Живот у средњовјековном селу требињског краја*, у: *Српско село — Могућности и даљи правци истраживања*, Зборник радова књ. 22, Историјски институт, Београд 2003, 19–30.
- Тошић, Ђ., *Писмо дубровачког посланика Ивана Гундулића о смрти кнеза Павла Раденовића*, у: Зборник радова са научног скупа: *Земља Павловића. Средњи вијек и период турске владавине*, Академија наука и уметности Републике Српске, Научни склопови књ. V, Одјељење друштвених наука књ. 7, Бања Лука — Српско Сарајево 2003, 357–365.
- Тошић, Ђ., *Трг Дријева у средњем вијеку*, Сарајево 1987.

- Трбић, Г., *Лијевче поље — климатске карактеристике*, Бања Лука 2004.
- Трифуноски, Ј., *Традиционални сеоски сабори у Струмичкој котлини*, НЗ 2 (1978) 189–195.
- Тричковић, Р., *Српска црква средином XVII века*, Глас САНУ 320, Одељење историјских наука књ. 2 (1980) 61–164.
- Treptow, K. W., *Distance and Communications in Southeastern Europe 1593–1612*, East European Quarterly 24–4 (1990) 475–482.
- Трубачов, О. Н., *Беседа о црном и белом хлебу*, Расковник 85–86 (1996) 59–62.
- Truhelka, Č., *Gazi Husref-beg, njegov život i njegovo doba*, GZM 24 (1912) 91–233.
- Truhelka, Č., *Naši gradovi*, Sarajevo 1904.
- Truhelka, Č., *Nešto o bosanskim solanama*, GZM 12 (1900) 575–580.
- Turner, R., *The Vision of Landscape in Renaissance Italy*, Princeton University Press 1974.
- Thünen, J. H. von, *Der Isolierte Staat in Beziehung auf Landwirtschaft und Nationalökonomie*, Rostock 1826, 1842² (енгл. превод 1949).
- Ćirković, S., *Bosanska crkva u bosanskoj državi*, Prilozi za istoriju BiH I, Sarajevo 1987, 191–254.
- Ћирковић, С., „Верна служба“ и „вјера господска“, Зборник ФФ у Београду VI–2 (1962) 96–111 (= у: исти, *Работници, војници, духовници*, Београд 1997, 318–335).
- Ћирковић, С., *Власница и краљеви у Босни после 1463.* ИГ 3 (1954) 123–131.
- Ћирковић, С., *Две године босанске историје (1414–1415)*, ИГ 3–4 (1953) 29–42.
- Ћирковић, С., *Историја средњовековне босанске државе*, Београд 1964.
- Ћирковић, С., *Једна парница сребреничких франјеваца*, ГДИ БиХ 40–41 (1989–1990) 30–41.
- Ћирковић, С., *Косовска битка у међународном контексту*, Глас САНУ 378, Одељење историјских наука књ. 9 (1996) 49–69.
- Ћирковић, С., *Мере у средњовековној српској држави*, у: *Мере на територији Србије кроз векове*, Каталог изложбе Галерије САНУ бр. 23, Београд 1974, 41–64 (= *Мерење и мере у средњовековној Србији*, у: исти, *Работници, војници, духовници*, Београд 1997, 135–168).
- Ћирковић, С., „Насељени градови“ Константина Порфириогенита и најстарија територијална организација, ЗРВИ 37 (1998) 9–32.
- Ћирковић, С., *Неоскварена аутономија: градско друштво у Србији и Босни*, у: исти, *Работници, војници, духовници*, Београд 1997, 259–276.
- Ћирковић, С., *О „Баковачком уговору“*, ИГ 1–4 (1962) 3–10.
- Ћирковић, С., *О једном посредовању десетоћана Стјепана између Угарске и Турске*, Истраживања 16, Нови Сад 2005, 229–240.
- Ћирковић, С., *Павловића земља (Contrata dei Paulovich)*, у: Зборник радова са научног скупа: *Земља Павловића. Средњи вијек и период турске владавине*, Академија наука и уметности Републике Српске, Научни склопови књ. V, Одјељење друштвених наука књ. 7, Бања Лука — Српско Сарајево 2003, 37–45.
- Ћирковић, С., *Поствизантијски десетоћи*, ЗРВИ 38 (1999/2000) 395–406.

- Ђирковић, С., *Почеци шајкаша*, у: *Пловидба Дунавом и његовим притокама*, САНУ — Научни склопови књ. XV, Одељење Историјских наука књ. 3, Београд 1983, 129–137.
- Ђирковић, С., *Рат и друштво: најамници и њихова цена*, у: исти, *Рабојници, војници, духовници*, Београд 1997, 349–366.
- Ђирковић, С., *Русашка гостюда. Босански великаши на путу еманципације*, ИЧ 21 (1974) 5–17 (= у: исти, *Рабојници, војници, духовници*, Београд 1997, 306–317).
- Ђирковић, С., *Срби међу европским народима*, Београд 2004.
- Ђирковић, С., *Средњи век*, у: *Шабац у прошлости*, 1, Шабац 1970, 83–114.
- Ђирковић, С. — Ковачевић-Којић, Д.– Ђук, Р., *Старо српско рударство*, Београд — Нови Сад 2002.
- Ђирковић, С., „Сугуби венац“. Прилог историји краљевства у Босни, у: исти, *Рабојници, војници, духовници*, Београд 1997, 277–305 (= Зборник ФФ у Београду 8–1 (1964) 343–370).
- Ćirković, S., *The Production of Gold, Silver, and Copper in the Central Parts of the Balkans from the 13th to the 16th century*, у: *Precious Metals in the Age of Expansion*, Stuttgart 1981, 41–69 (= Производња златна, сребра и бакра у централним областима Балкана до почетка Новог века, у: исти, *Рабојници, војници, духовници*, Београд 1997, 79–103).
- Ђирковић, С., У оквирима Угарске, у: *Шајкашка — Историја*, 1, Нови Сад 1975, 97–109.
- Ђирковић, С., Урбанизација као тема српске историје, у: *Социјална структура српских градских насеља (XII–XVIII век)*, Одељење за историју ФФ у Београду, Народни музеј у Смедереву, Београд — Смедерево 1992, 9–19.
- Ђирковић, С., *Херцег Стефан Вукчић Косача*, Београд 1964.
- Ђирковић, С., „Црна Гора“ и проблем српско-угарског граничног подручја, у: *Ваљево — постанак и усјон градског средишта*, Ваљево 1994, 59–77.
- Ђоровић, В., *Бан Борић и његови постомци*, Глас СКА 182 (1940) 45–61.
- Ђоровић, В., *Краљ Твртко Котроманић*, Београд 1925.
- Ђоровић, В., *Сребреница за владе десетога Стевана (1413–1427)*, Прилози КЛИФ 2 (1922) 61–77.
- Ђоровић, В., *Територијални развој босанске државе у средњем веку*, Глас СКА 167 (1935) 5–47.
- Ђоровић, В., *Хисторија Босне* 1, Београд 1940.
- Ćorović-Ljubinković, M., *Odnos Slovena centralnih oblasti Balkana i Vizantije od VII do X veka*, Materijali IX, Prilep 1970, Beograd 1972, 81–100.
- Ćurčić, V., *Narodno ribarstvo u Bosni i Hercegovini*, GZM (1910) 379–487.
- Fagan, B., *The Little Ice Age. How Climate Made History 1300–1850*, New York 2000.
- Faroqhi, S., *Research on the History of Ottoman Consumption: A Preliminary Exploration of Sources and Models*, у: *Consumption Studies and the History of the Ottoman Empire 1550–1922. An Introduction*, ed. D. Quataert, Albany 2000, 15–44.
- Faroqhi, S., *Rural Society in Anatolia and the Balkans during the Sixteenth Century I*, Turcica IX (1977) 161–195.
- Faroqhi, S., *The Early History of the Balkan Fairs*, SOF XXXVII (1978) 50–68 (= у: иста, *Peasants, Devishes and Traders in the Ottoman Empire*, Variorum Reprints, London 1986).

- Faroqhi, S., *Towns and townsmen of Ottoman Anatolia. Trade, crafts and food production in an urban setting, 1520–1650*, Cambridge University Press 1984.
- Февр, Л., *Граница: реч и јојам*, у: *Борба за историју*, Београд 2004, 209–227.
- Fejić, N., *Imaging the “Other” — The Bosnian Slave in Mediterranean Space*, The Medieval History Journal Vol. 5, No. 2 (2002) 291–308.
- Ферјанчић, Б., *Десетић у Византији и јужнословенским земљама*, Београд 1960.
- Ферјанчић, Б., *Долазак Хрватса и Срба на Балканско ћулуостарво — Осврт на нова тумачења*, ЗРВИ 35 (1996) 117–154.
- Ферјанчић, Б., *Проблем византијског наслеђа у северозападној Србији*, у: *Ваљево — посттанак и усјон градског средишта*, Ваљево 1994, 49–58.
- Ферлуга, Ј., *Византијска управа у Далмацији*, Византолошки институт САН, Београд 1957.
- Филиповић, М. С., *Живот и обичаји народни у Височкој нахији*, СЕЗ — Живот и обичаји народни, књ. 27, Београд 1949.
- Filipović, M. S., *Majevica s osobitim obzirom na etničku prošlost i etničke osobine majevičkih Srba*, Djela ANUBiH knj. 34, Sarajevo 1969.
- Филиповић, М. С., *Манастир Возућа*, Сарајево 1940.
- Филиповић, М. С., *Манастир Удрим или Гостовић*, Скопље 1940.
- Филиповић, М. С., *Модрича*, Скопље 1932.
- Филиповић, М. С., *Почеци и првоштвје Зворничке епископије*, Богословље VIII (XXIII) 1–2 (1964) 49–132.
- Filipović, M. S., *Prilozi etnološkom poznavanju severoistočne Bosne*, Građa ANUBiH, knj. XVI, Sarajevo 1969.
- Филиповић, М. С. — Мазалић, Ђ., *Манастир Озрен*, Споменик САН 101 (1951) 89–124.
- Филиповић, М. С. — Мазалић, Ђ., *Манастир Паћраћа у Босни*, Споменик САН 99 (1950) 96–130.
- Филиповић, М. С. — Мазалић, Ђ., *Црква Ломница у Босни*, Споменик САН 101 (1951) 125–154.
- Filipović, N., *Islamizacija Bosne u prva dva desetljeća osmanske vlasti*, POF 41 (1991) 53–65.
- Filipović, N., *Napomene o islamizaciji Bosne i Hercegovine u XV vijeku*, Godišnjak ANUBiH VII, Центар за балканолошка испитивања knj. 5 (1970) 141–166.
- Filipović, N., *Osvrt na pitanje islamizacije na Balkanu pod Turcima*, Godišnjak ANUBiH XIII, Центар за балканолошка испитивања knj. 11 (1976) 385–416.
- Fine, J. V., *Was the Bosnian Banate subjected to Hungary in the second half of the Thirteenth century?*, East European Quarterly III–2 (1969) 167–177.
- Fisković, C., *Dalmatinski majstori u srednjovjekovnoj Bosni i Humu*, у: Radovi sa simpozijuma „Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura“, Izdanja Muzeja grada Zenice III, Zenica 1973, 147–199.
- Fisher, S. N., *The Foreign Relations of Turkey (1481–1512)*, Electronic Journal of Oriental Studies III, No. 3 (2000) 1–111.
- Flandrin, J.-L. — Montanari, M., *Histoire de l'alimentation*, Paris 1996.
- Фостиков, А., *Жена — између врлине и греха*, у: *Приватни живот у српским земљама средњег века*, прир. С. Марјановић-Душанић и Д. Поповић, Clio, Београд 2004, 323–366.

- Фостиков, А., *Јелена Груба, босанска краљица. Босна крајем 14. века (1395–1399)*, Браничевски гласник 3–4 (2006) 29–50.
- Фотић, А., *Између закона и његове примене*, у: *Приватни живот у српским земљама у освјетљеном модерном доба*, прир. А. Фотић, Clio, Београд 2005, 27–71.
- Фотић, А., *Институција амана и примање поданаштва у Османском царству — пример сремских манастира 1693–1696*, ИЧ 52 (2005) 232–235.
- Фотић, А., *Улога вакуфа у развоју оријенталног града — београдски вакуф Мехмед-паше Јахјашића*, у: *Социјална структура српских градских насеља (XII–XVIII век)*, Одељење за историју ФФ у Београду, Народни музеј у Сmedereву, Београд — Сmederevo 1992, 149–159.
- Fotić, A., *Yahyapaşa-oğlu Mehmed Pasha's Evkaf in Belgrade*, Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae 54–4 (2001) 437–450.
- Fügedi, E., *Die Ausbreitung der städtischen Lebensform — Ungarns oppida im 14. Jahrhundert*, у: *Stadt und Stadtherr im 14. Jahrhundert. Entwicklungen und Funktionen*, Hrsg. W. Rausch, Linz/Donau 1972, 165–192.
- Hajdarhodžić, H., *Bosna, Hrvatska, Hercegovina — Zemljovidi, vedute, crteži i zabeleške grofa Luigija Ferdinanda Marsiglija krajem XVII. stoljeća*, Zagreb 1996.
- Han, V., *La culture materielle des Balkans au Moyen Age à travers la documentation des Archives de Dubrovnik*, Balcanica III (1972) 157–193.
- Handžić, A., *Bosanske solane u XVI i XVII vijeku*, Članci i građa III (1959) 67–112.
- Handžić, A., *Vakuf kao nosilac određenih državnih i društvenih funkcija u Osmanskom carstvu*, AGHBB IX–X (1983) 113–120.
- Handžić, A., *Gazi Husrev-begovi vakufi u Tešanjskoj nahiji u XVI stoljeću*, AGHBB II–III (1974) 161–174.
- Handžić, A., *Zakonska odredba (kanun) o tuzlanskim solanama*, POF VIII–IX (1958–59) 169–179.
- Handžić, A., *Zvornik u drugoj polovini XV i početkom XVI vijeka*, GDI BiH XVIII (1970) 141–196.
- Handžić, A., *Značaj muasijeta u razvitku gradskih naselja u Bosni u XVI vijeku*, LIČ 1–2 (1974) 60–69.
- Handžić, A., *Izgradnja lađa kod Novog na Savi u XVI vijeku*, POF 22–23 (1972–73) 83–115.
- Handžić, A., *Nahija Brod krajem XV i početkom XVI vijeka*, Radovi sa simpozijuma „Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura“, Izdanja Muzeja grada Zenice III, Zenica 1973, 383–391.
- Handžić, A., *O gradskom stanovništvu u Bosni u XVI stoljeću*, POF 28–29 (1978–79) 247–256.
- Handžić, A., *O značaju putova za razvitak gradskih naselja u Bosni u XVI i XVII stoljeću*, Prilozi 13 (1977) 73–77.
- Handžić, A., *O islamizaciji u sjeveroistočnoj Bosni*, POF XVI–XVII (1966–67) 5–45.
- Handžić, A., *O kretanju stanovništva u regionu srednjeg toka Bosne (međuprostor: Maglaj — Doboј — Tešanj) od druge polovine XV do kraja XVI stoljeća*, у: „Migracije i Bosna i Hercegovina“ — Materijali sa naučnog skupa: *Migracioni procesi i Bosna i Hercegovina od ranog srednjeg vijeka do najnovijih dana — njihov uticaj i posljedice na demografska kretanja i promjene u našoj zemlji*, održanog u Sarajevo 2005.

- jevu 26. i 27. oktobra 1989, Institut za istoriju — Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, Sarajevo 1990, 57–67.
- Handžić, A., *O организацији крајине босанског ејалејта у XVII стиљећу*, у: *Војне крајине у југословенским земљама у новом веку до Карловачког мира 1699*, Научни скупови САНУ књ. 48, Одељење историјских наука књ. 12, Београд 1989, 77–90.
- Handžić, A., *Postanak i razvitak Bijeljine u XVI vijeku*, POF XII–XIII (1962–63) 45–74.
- Handžić, A., *Postanak i razvitak Dervente u XVI vijeku*, Prilozi 10/2 (1974) 111–133.
- Handžić, A., *Stari grad Novi na Savi*, GDI BiH XIV (1964) 239–251.
- Handžić, A., *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*, Sarajevo 1975.
- Handžić, A., *Uvoz soli u Bosnu u XVI vijeku*, POF X–XI (1960–61) 113–148.
- Ханџић, А., *Шабац са околином у XVI вијеку*, у: *Шабац у прошлости*, 1, Шабац 1970, 117–282.
- Харди, Ђ., *О њореклу мачванског „бана“ Ростислава Михаиловича*, Споменица Историјског архива „Срем“ 2, Сремска Митровица 2003, 15–32.
- Hadžibegić, H., *Džizja ili harač*, POF III–IV (1953) 55–135.
- Hadžibegić, H., *Porez na sitnu stoku i korišćenje ispaša*, POF VIII–IX (1958–59) 63–110.
- Hašimbegović, E., *Prve vijesti o pojavi hereze u Bosni*, Prilozi 32 (2003) 39–47.
- Henisch, B. A., *In Due Season: Farm Work in the Medieval Calender Tradition*, у: *Agriculture in the Middle Ages*, ed. D. Sweeney, University of Pennsylvania Press 1995, 309–336.
- Herkov, Z., *Mjere Hrvatskog primorja s osobitim osvrtom na solne mjere i solnu trgovinu*, Rijeka 1971.
- Hovari, J., *The Transylvanian Salt in the Ottoman Semendire/Smederevo 1514–1516*, AO XIII (1993–1994) 143–168.
- Храбак, Б., *Из стварије прошлости Босне и Херцеговине*, II, Београд 2003.
- Cipolla, C. M., *Before the Industrial Revolution. European Society and Economy, 1000–1700*, New York 1976.
- Climate Impact Assessment. Studies of Interaction of Climate and Society, SCOPE 27 (<http://icsu-scope.org/downloadpubs/scope27.html>).
- Црногорац, Ч., *Слив Велике Усоре — Хидролошко-геоморфолошке карактеристике*, Бањалука 2000.
- Cunningham, A. — Grell, O. P., *The Four Horsemen of the Apocalypse — Religion, War, Famine and Death in Reformation Europe*, Cambridge University Press 2000.
- Cummins, J., *The Hound and The Hawk. The Art of Medieval Hunting*, Phoenix Press 1988.
- Curta, F., *The Making of the Slavs — History and Archeology of the Lower Danube Region c. 500–700*, Cambridge University Press 2001.
- Curta, F., *Southeastern Europe in the Middle Ages 500–1250*, Cambridge University Press 2006.
- Čar-Drnda, H., *Demografsko kretanje, socijalni i konfesionalni sastav stanovništva u Visočkoj nahiji*, POF 41 (1991) 195–252.
- Čremošnik, I., *Arheološka istraživanja u Brodru*, Članci i građa 1 (1957) 127–149.

- Čremošnik, I., *Die älteste Ansiedlungen und Kultur der Slawen in Bosnien und Herzegowina im Lichte der Untersuchung in Mušići und Batkovići*, Balcanoslavica 1 (1972/74), Beograd — Prilep 1974, 59–64.
- Šabanović, H., *Bosanski pašaluk*, Sarajevo 1982².
- Šabanović, H., *Bosansko kraljevstvo 1448–1463*, GID BiH 9 (1957) 177–220.
- Šabanović, H., *Vojno uređenje Bosne od 1463. do kraja XVI stoljeća*, GDI BiH XI (1961) 195–240.
- Šabanović, *Pitanje turske vlasti u Bosni do pohoda Mehmeda II 1463. g.*, GID BiH VII (1955) 37–51.
- Шево, Љ., *Манастири и цркве брвнаре Бањолучке епархије*, Бања Лука 1995.
- Šidak, J., „*Ecclesia Sclavoniae*“ i misija dominikanaca u Bosni, у: исти, *Studije o Crkvi bosanskoj i bogumilstvu*, Zagreb 1957, 177–209.
- Šidak, J., *O vjerodostojnosti isprave bosanskog bana Tvrtka Stjepanu Rajkoviću*, Zbornik radova FF u Zagrebu II (1954) 37–48.
- Šišić, F., *Važan prilog za povijest ugarsko–bosanskih ratova*, Vjesnik Zemaljskog Arkiva VI (1904) 123–135.
- Šišić, F., *Vojvoda Hrvoje Vukčić-Hrvatinić*, Zagreb 1902.
- Šišić, F., *Nešto o Bosansko–đakovačkoj biskupiji i Đakovačkoj katedrali*, ГНЧ 44 (1935) 54–60.
- Šišić, F., *Pad Mladena Šubića, bana hrvatskog i bosanskog*, GZM XIV (1902) 335–366.
- Šišić, F., *Studije iz bosanske istorije*, GZM 15 (1903) 319–349.
- Шкриванић, Г., *Влашћелинство великог челника Радича Посуђића*, ИЧ 20 (1973) 125–137.
- Шкриванић, Г., *Путеви у средњовековној Србији*, Београд 1974.
- Schmidt, F., *Bosnien und die Herzegovina unter der Verwaltung Österreich–Ungarn*, Leipzig 1914.
- Chauhan, P., *Civilizacija klasične Evrope*, Beograd 1977.
- Šuljak, A., *Bosanski biskupi od prelaza u Đakovo do 1526. godine*, у: *Kršćanstvo srednjovjekovne Bosne*, Radovi simpozija povodom 9 stoljeća spominjanja bosanske biskupije (1089–1989) Vrhbosanska Visoka teološka škola — Studia Vrhbosnensia, Sarajevo 1991, 269–282.
- Šunjić, M., *Uništenje srednjovjekovne bosanske države*, у: *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do Drugog svjetskog rata*, Sarajevo 1998², 83–96.

Јелена Мргић
СЕВЕРНА БОСНА 13–16 ВЕК

Издавач
Историјски институт Београд

За издавача
Др Тибор Живковић, директор Историјског института

Секретар Редакционог одбора
Снежана Ристић

Лекцијура
Мелита Живковић

Лекцијура резимеа на енглеском језику
Esther Grace Helajzen

Регистри
Славица Мереник

Техничка израда картина
Мирела Бутирић

Фотографија
Иван Станић

Припрема за штампу
Давор Палчић

Илустрација на омоЯници
Према цртежу града Тешња из путописа Артура Еванса, 1878.

Штампа
Чигоја штампа
Студентски трг 13, Београд
e-mail: office@cigoja.com

Тираж
500 примерака

ISBN 978-86-7743-065-8